АДАПТИВНІ ЗМІНИ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Монографія

АДАПТИВНІ ЗМІНИ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса

ІПіЕнД ім. І.Ф. Кураса

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

АДАПТИВНІ ЗМІНИ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Монографія

Київ
2024

УДК 321:323.2]:355.01(477)
А-28

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 7 від 19 грудня 2024 р.)

Рецензенти
Кондратенко О. Ю. – доктор політичних наук, доцент
Обушний М. І. – доктор політичних наук, професор
Чабанна М. В. – доктор політичних наук, доцент

А-28 **Адаптивні зміни у функціонуванні політичної системи України в умовах повоєнної відбудови** : монографія / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. 648 с.

ISBN 978-617-14-0360-4

Монографія містить аналіз сценарних підходів до проблем, які мають стати першочерговими для України в період повоєнної відбудови. Увага авторського колективу зосереджена насамперед на питанні про шляхи і механізми оновлення системи правління, інституційної основи політичної системи, про встановлення балансу влади, який забезпечував би як вирішальну роль держави в економічному і соціальному відродженні, так і максимальне повне залучення суспільства до визначення національної стратегії розвитку. Особливу увагу приділено підвищення ефективності державного управління, продовження демократизації інформаційної, духовної, правової сфер, утвердження у суспільстві загальної справедливості. У монографії розглянуто також питання перспектив участі України у європейському процесі і значенні народної дипломатії для її інтеграції у глобальний простір.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, для всіх, хто приділяє увагу питанням політичного розвитку країни.

УДК 321:323.2]:355.01(477)
ISBN 978-617-14-0360-4
DOI: 10.53317/978-617-14-0360-4
© Автори розділів, 2024
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

ADAPTIVE CHANGES IN THE FUNCTIONING OF THE POLITICAL SYSTEM OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF POST-WAR RECONSTRUCTION

Monograph

Kyiv
2024

UDC 321:323.2]:355.01(477)
A-28

Recommended for publication by the Academic Council of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Minutes No. 7 of 19 December 2024)

Reviewers

Kondratenko O. Yu. – Doctor of Political Sciences, Associate Professor
Obushny M. I. – Doctor of Political Sciences, Professor
Chabanna M. V. – Doctor of Political Sciences, Associate Professor

A-28 **Adaptive Changes in the Functioning of the Political System of Ukraine in the Conditions of Post-War Reconstruction** : Monograph / Edited by O. O. Rafalsky, O. M. Mayboroda. Kyiv : Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2024. 648 p.

ISBN 978-617-14-0360-4

The monograph contains an analysis of scenario approaches to problems that should become priority issues for Ukraine in the period of post-war reconstruction. The attention of the author team is focused primarily on the issue of ways and mechanisms for updating the system of government, the institutional basis of the political system, and establishing a balance of power that would ensure both the decisive role of the state in economic and social revival and the maximum full involvement of society in determining the national development strategy. Special attention is paid to increasing the efficiency of public administration, continuing the democratization of the information, spiritual, and legal spheres, and establishing universal justice in society. The monograph also considers the issues of the prospects for Ukraine's participation in the European process and the importance of public diplomacy for its integration into the global space.

For scientists, teachers, higher education students, and everyone who pays attention to issues of the country's political development.

UDC 321:323.2]:355.01(477)

ISBN 978-617-14-0360-4
DOI: 10.53317/978-617-14-0360-4

© Authors of the sections, 2024
© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2024

ЗМІСТ

Передмова *9*

Частина І. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

Розділ 1. Політичний режим у повоєнній Україні *(Г. Зеленько)* *11*

Розділ 2. Оптимізація парламентської моделі: неелекторальна легітимація Верховної Ради України під час війни і в повоєнний період *(В. Перевезій)* *41*

Розділ 3. Інститут президентства в період повоєнної відбудови *(І. Овчар)* *75*

Розділ 4. Політичні механізми посилення ефективності виконавчої влади *(С. Ситник)* *90*

Розділ 5. Напрями формування ефективних інститутів судової влади у повоєнній Україні *(В. Козьма)* *122*

Розділ 6. Механізми оновлення еліт повоєнного часу *(Т. Ляшенко)* *143*

Частина ІІ. ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

Розділ 7. Національний консенсус з питання моделі суспільно-політичного життя *(Ю. Шайгородський)* *164*

Розділ 8. Демократизм як вияв нової української ідентичності *(Т. Бевз)* *181*

Розділ 9. Політичні механізми загоєння соціальних ран *(Н. Кононенко)* *217*

Розділ 10. Протидія соціальному популізму під час повоєнної відбудови *(О. Калакура)* *253*

Розділ 11. Децентралізація і єдність країни *(М. Горбатюк)*.....*274*

Розділ 12. Роль громадянського активізму у повоєнному відродженні *(В. Яремчук)*.....*302*

Розділ 13. Механізми формування демократичного інформаційного поля *(Ю. Ніколаєць)*.....*329*

Розділ 14. Модель церковної політики мирного часу *(З. Самчук)*.....*361*

Розділ 15. Етнополітика в Україні після скасування / припинення правового режиму воєнного стану *(В. Котигоренко)*.....*393*

Частина ІІІ. ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ У ГЛОБАЛЬНИЙ ПРОСТІР

Розділ 16. Адаптація політичних та управлінських інститутів України до європейських критеріїв *(О. Майборода)*.....*430*

Розділ 17. Механізми публічної дипломатії у формуванні міжнародної підтримки України: аспекти забезпечення економічної допомоги та відновлення *(Л. Кияниця)*.....*460*

Післямова.....*481*

Бібліографічні посилання.....*483*

TABLE OF CONTENTS

Preface *9*

Part I. PECULIARITIES OF INSTITUTIONAL CHANGES IN THE POLITICAL SYSTEM OF UKRAINE DURING THE RECONSTRUCTION PERIOD

Section 1. Political regime in post-war Ukraine *(H. Zelenko)* *11*

Section 2. Optimization of the parliamentary y model: Verkhovna Rada of Ukraine during the post-war period *(V. Perevezii)* *41*

Section 3. The institute of the presidency in the period of post-war reconstruction *(I. Ovchar)* *75*

Section 4. Political mechanisms to increase the efficiency of the executive body *(S. Sytnyk)* *90*

Section 5. Directions for forming effective institutions of the judicial authority in post-war Ukraine *(V. Kozma)* *122*

Section 6. Mechanisms of renewal of elites in the post-war period *(T. Liashenko)* *143*

Part II. GOVERNMENT AND SOCIETY IN THE RECONSTRUCTION PERIOD

Section 7. National consensus on the model of socio-political life *(Yu. Shaihorodskyi)* *164*

Section 8. Democratism as a manifestation of new ukrainian identity *(T. Bevz)* *181*

Section 9. Political mechanisms of healing social wounds *(N. Kononenko)* *217*

Section 10. Counteraction to social populism during post-war reconstruction *(O. Kalakura)* *253*

Section 11. Decentralisation and unity
of the country *(M. Horbatiuk)* *274*

Section 12. Role of civic activism
in post-war recovery *(V. Yaremchuk)* *302*

Section 13. Mechanisms of formation of democratic
information field *(Yu. Nikolaiets)* *329*

Section 14. A model of church policy
in peaceful times *(Z. Samchuk)* *361*

Section 15. Ethnic policy in Ukraine after
the cancellation / termination of the legal regime
of martial law *(V. Kotygorenko)* *393*

Part III. INTEGRATION OF UKRAINE'S POLITICAL FIELD INTO THE GLOBAL SPACE

Section 16. Adaptation of political and administrative institutions
of Ukraine to european criteria *(O. Maiboroda)* *430*

Section 17. Mechanisms of public diplomacy
in shaping international support for Ukraine: aspects of ensuring
economic assistance and recovery *(L. Kyianytsia)* *460*

Afterword *481*

References *483*

ПЕРЕДМОВА

Неминуча доля будь-якої війни – бути завершеною у тій чи іншій формулі. Неминуча доля країни, яка вела війну, – повернутися у мирний час, осмислюючи причини й чинники своїх і успіхів, і невдач. Стосовно свого політичного поля – країна має переосмислити і переоцінити свою політичну систему, ефективність державного управління, продуктивність державної політики у всіх суспільних сегментах. Такого роду питання, які явно вимальовуються в Україні на недалеку перспективу, були предметом наукового аналізу, підсумки якого викладено у пропонованій монографії.

В умовах війни українці свідомо погодилися зі зміною характеру політичного правління, насамперед із централізацією системи влади, із посиленням у ній військово-адміністративного компонента, з концентрацією багатьох управлінських повноважень у руках правлячого кола, яке визначало характер режиму функціонування політичної системи. Такий тренд у політичному полі країни ще більше актуалізував наукову увагу до питань розподілу функцій між гілками влади, про легітимацію владних інститутів, роль основних акторів політичного поля після війни.

Екзистенціальний характер українського опору російському нападу проявився силою самоідентифікації громадян держави як носіїв спільної національної ідентичності, а самої ідентичності – як сукупності демократичних цінностей. Одночасно безпосередня участь значної частини населення у вирішенні багатьох питань із забезпечення оборони країни суттєво збільшила загальну вагу громадянського суспільства, спалах його активності викликав не менший спалах його впевненості у своїх силах і спроможності, піднесення серед населення загального духу свободи і демократії. Аналогічне піднесення політичного і громадянського мислення стало дедалі більше проявлятися у ветеранському корпусі. Війна ще більше загострила невмирущу суспільну вимогу до соціальної справедливості, до правової рівності громадян у питаннях виконання кожним конституційних обов'язків, насамперед із захисту Вітчизни.

Зростання громадянської активності та інклюзивності привертають наукову увагу до проблем, які неминуче постануть у період повоєнної відбудови країни, таких як зрушення у самому характері суспільних відносин, у т. ч. відносин міжетнічних і міжконфесійних, забезпечення соціальних гарантій найбільш постраждалим від війни категоріям населення – внутрішньо переміщеним особам, ветеранам, людям із обмеженими можливостями. На окрему увагу заслуговує питання про те, як мають складатися повоєнні відносини між інституціями держави і організаціями громадянського суспільства.

Монографія, присвячена проблемам повоєнного відновлення України, готувалася в час, коли сама війна ще не завершилася і загальна картина її наслідків існує лише у вигляді припущень. Скоріше за все, повоєнне життя буде насичене проблемами такого рівня складності, який до її завершення важко передбачити.

ЧАСТИНА І.
ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

РОЗДІЛ 1
ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ

Проведений на першому етапі виконання проєкту аналіз змін у системі влади під впливом війни [Зеленько, 2023а, с. 10–39] дозволи лише рамково окреслити їх коло, оскільки життя ще не дало достатньо фактів для їхньої якісної оцінки. Зі звичайних спостережень можна було дійти впевненого висновку, що суспільство першого року війни перебувало у стані надзвичайного піднесення, гуртування "навколо прапора", незвичного як для України рівня консолідації політичних сил і окремих політиків, які відклали суперечки до кращих часів. Зараз, коли війна перейшла у фазу "боротьби на виснаження", вже даються взнаки проблеми, зумовлені війною – соціальні негаразди, наслідки "демографічного землетрусу", стали видимими явні прорахунки влади, які використовуються як підстави для її критики. Крім того, оформився умовний *"суспільний договір воєнного часу"* зі своїми правилами, логікою та позиціями його учасників. Після майже трьох років повномасштабної війни ці зміни мають уже якісне наповнення і їм можна дати оцінку. Це необхідно зробити, перш ніж спрогнозувати, яким буде політичний режим у повоєнній Україні.

Політичний режим. Варто згадати, що у політичній науці політичний режим визначається як сукупність методів, засобів та форм здійснення державної влади, які відображають реальний стан політичної системи, рівень політичної свободи та спосіб взаємодії між владою та суспільством. У світі найбільш поширеними методиками вимірювання якості політичного режиму є ті, що

використовуються The Economist Intelligence Unit (Індекс демократії), за якою країни оцінюються за п'ятьма категоріями (виборчий процес, функціонування уряду, політична участь, політична культура, громадянські свободи); організацією Freedom House, яка вимірює рівень політичних і громадянських свобод; та V-Dem Istitute (Varieties of Democracy), який виводить індекс демократії на основі комплексної системи оцінки з використанням сотень показників для аналізу різних аспектів політичних режимів [Democracy Report …, 2024].

Проаналізуємо політичний режим за індикаторами, за якими оцінює якість демократії у світі *Freedom House*. "Свобода у світі" – це щорічний глобальний звіт організації про політичні права та громадянські свободи, який складається з числових рейтингів і описових текстів для кожної країни та вибраної групи територій. Методологія звіту значною мірою походить від Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р. *Свобода у світі* базується на передумові, що обрані стандарти застосовуються до всіх країн і територій незалежно від їх географічного положення, етнічного та релігійного складу або рівня економічного розвитку [*Freedom in the World Research Methodology, 2024*]. Ці параметри було використано під час аналізу трансформації політичного режиму на першому етапі проєкту. Для збереження релевантності у такому самому порядку можна проаналізувати і зміни, які відбулися під впливом майже трьох років повномасштабної російської агресії:

- Система влади (розподіл влади між виконавчою, законодавчою та судовою гілками).
- Механізми контролю за владою (наявність незалежних медіа, активність політичних партій і громадських об'єднань).
- Настрої громадян і ставлення до системи організації влади.
- Рівень демократії (свобода слова, права людини, рівень корупції).
- Стабільність політичного режиму (здатність уряду забезпечувати стабільність та безпеку в країні) [*Freedom in the World Research Methodology,* 2024].

Залежно від конфігурації цих параметрів F*reedom House присвоює тій чи іншій країні статус* ***вільної, частково вільної або невільної.*** Україна істотно погіршила свої показники якості демократії і зараз має 49 балів зі 100 можливих (у 2022 р. рівень демократії в Україні оцінювався у 61 бал), політичні права оцінюються у 21 бал з 40 можливих, а громадянські свободи 28 з 60 можливих [*Global Freedom Status,* 2024]. Такий регрес пояснюється дією правового режиму воєнного стану, зокрема відсутністю виборів, а відтак і не повним задоволенням політичних прав громадян, політичної конкуренції, неповною свободою пересувань, примусовою масовою мобілізацію. До того ж до показників України додається стан справ щодо цих індикаторів на окупованих Росією територіях, а вони викликають багато претензій. Тим самим Україна за класифікацією Freedom House є *частково вільною країною*.

Однак авторка поділяє точку зору, що під час надзвичайних ситуацій і тривалих війн класифікувати політичний режим за класичними параметрами нерелевантно [Eibl, Hertog, & Slater, 2021]. Адже правовий режим воєнного часу і обмеження політичних прав і свобод – це не захоплення влади, а запровадження легітимними органами державної влади (глава держави, парламент, уряд) відповідно до законодавства обмежень і структурних змін задля організації спротиву і усунення загроз національній безпеці. Тобто це ситуація, ймовірність якої передбачена конституцією, як і законодавчо передбачений набір заходів, які запроваджуються на випадок загроз національній безпеці. А вже те, як виконуються ці заходи, й характеризує політичний режим. Індекс V-Dem (Varieties of Democracy) так і класифікує політичний режим в Україні, як режим воєнного часу [Democracy Report, 2024].

Відповідно до Закону України "Про правовий режим воєнного стану", ***"воєнний стан*** *– це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування*

повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також ***тимчасове,*** *зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 1)*" [Про правовий режим воєнного стану …, 2015]. Тобто воєнний або надзвичайний стан передбачають його тимчасовість. Проте в Україні воєнний стан триває вже майже три роки. За цей час сформувалися певні політичні практики, які дають підстави стверджувати про трансформацію політичного режиму під впливом воєнного стану, що може позначатися на повоєнному розвитку України.

Характер політичного режиму України після 24 лютого 2022 р. зумовлений такими чинниками: по-перше, повномасштабною російською агресією і запровадженням правового режиму воєнного стану; по-друге, наданням Україні статусу кандидата на вступ до ЄС і реформами, які проводить країна задля виконання критеріїв членства в ЄС. Наразі ми маємо ситуацію, коли, з одного боку, країна організовує оборону країни, а з іншого – проводить реформи, які передбачають істотні зміни в соціально-економічній і суспільно-політичній сферах. У цьому поєднанні закладені вкрай контраверсійні тенденції: *в умовах війни відбувається концентрація влади в руках Верховного головнокомандувача (Президент України) і тим самим відхід від децентралізації влади задля забезпечення швидкого реагування на виклики; тимчасово обмежуються свободи слова, зібрань і доступ до інформації; численні функції місцевих представницьких органів влади перерозподіляються на користь воєнних державних адміністрацій, у той час як надання статусу кандидата на вступ до ЄС і досягнення критеріїв членства передбачає інституційні реформи, зокрема деконцентрацію і дифузію влади, зміцнення верховенства права, боротьбу з корупцією, реформування судової системи; розвиток демократичних інститутів, прав і свобод громадян, посилення політичної конкуренції.*

Тобто, фактично маємо новації, які за багатьма параметрами є взаємовиключними. *Унікальність ситуації в тому, що влада змушена балансувати між військовими потребами й організацією оборони країни і паралельно виконувати зобов'язаннями перед європейськими партнерами, просувати інституційні зміни, спрямовані на виконання критеріїв членства.*

Розподіл влади. Нагадаю, що до повномасштабної фази російсько-української війни Україна підійшла у форматі президентсько-парламентської республіки. Після початку широкомасштабної російського-української війни у лютому 2022 р. в Україні було запроваджено правовий режим воєнного стану [Про введення воєнного стану в Україні…, 2022]. Крім того, довелося форсованими темпами вносити зміни до законодавства, які б дозволяли розв'язувати поточні, зумовлені війною, проблеми. За два роки від моменту введення воєнного стану – 24 лютого 2022 р. було ухвалено понад 100 законів про внесення змін до чинного законодавства. Відповідні нововведення спрямовувалися на організацію відсічі агресору і вимагали максимальної концентрації влади, ресурсів, суспільної мобілізації. Така концентрація апріорі передбачала посилення владної вертикалі за рахунок послаблення представницьких органів влади. Проблемою довоєнної України був ще й істотний вплив на суспільно-політичне життя фінансово-промислових груп або т. зв. "олігархів". Завдяки набору заходів, спрямованих на деолігархізацію держави у довоєнний період, вплив ФПГ істотно знизився. А правовий режим воєнного стану і фактично заморожений політичний процес позбавив їх необхідності утримувати великі медіа або фінансувати політичні партії (до того ж це заборонено законом). У контексті цього дослідження і аналізу ймовірного повоєнного політичного режиму важливо прослідкувати, чи стали зміни, викликані війною і пов’язані зі стійкою концентрацією влади у глави держави, прийнятними політичними практиками.

Як відомо, після запровадження воєнного стану у структурі влади було створено такий колегіальний орган, як *"військове командування",* якому, згідно з Законом, надається право разом з

органами виконавчої влади, військовими адміністраціями, Радою Міністрів Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану. До складу військового командування входить Головнокомандувач Збройних сил України (Президент України), Командувач об'єднаних сил Збройних сил України, командувачі видів та окремих родів військ (сил) Збройних сил України, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань (ст. 3) [Про правовий режим воєнного стану…, 2015]. Запровадження правового режиму воєнного стану торкнулося також центральних органів влади, зберігши їх функції, але істотно змінивши об'єми їх компетенцій і організацію діяльності.

Верховна Рада України 23 лютого 2022 р. ухвалила постанову "Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану" №2100-IX [Про організацію роботи Верховної Ради..., 2022], якою передбачила, що на період дії надзвичайного та/або воєнного стану організація роботи Верховної Ради здійснюється з урахуванням таких особливостей: робота ВРУ здійснюється у режимі пленарних засідань, але у закритому режимі; робота в комітетах, тимчасових спеціальних комісіях і тимчасових слідчих комісіях, депутатських фракціях (депутатських групах) також відбувається у закритому режимі; відрядження народних депутатів можливі тільки за розпорядженням Голови ВРУ або його заступників; засідання Погоджувальної ради скликаються Головою ВРУ або його заступниками за потреби [Про деякі питання організації..., 2022]. З огляду на нагальність, велика кількість законів ухвалювалася за скороченою процедурою (у режимі *ad hoc*), передбаченою законодавством [Про Регламент..., 2010].

Наслідком таких змін стала непублічність у діяльності парламенту. Це мало доволі негативні наслідки для його репутації, оскільки громадяни бачили не так більш ефективну, ніж у мирний час, роботу парламенту (за два роки повномасштабної війни ВРУ ухвалила на 15% законів більше, ніж у мирні часи), скільки

різноманітні скандали навколо окремих народних депутатів (М. Тищенко, О. Дубінський, Є. Шевченко, Н. Шуфрич і багато інших), які під час війни просто не виконували своїх прямих депутатських обов'язків, здійснювали колабораційну діяльність, порушували правила виїзду за кодон, займалися відвертим лобіюванням кримінальних схем і т. ін.

Незважаючи на це, діяльність парламенту за формальними показниками є доволі продуктивною. Частка "депутатських" законопроєктів, які доходять до стадії розгляду на засіданні ВРУ, становить 63% [Хвостова та ін., 2023, с. 17]. Це доволі багато, хоча порушення процедури щодо термінів розгляду законопроєктів через їх нагальність, відсутність експертних і публічних обговорень впливає на якість ухвалених актів. Як наслідок, частка ініційованих народними депутатами нових законів, переглянутих протягом першого року після прийняття, становила 54% [Хвостова та ін., 2023, с. 18].

Роль парламенту послаблювалася ще й через проблеми з дотриманням процедур у трикутнику парламент – президент – уряд. Оскільки президент нехтував такою формою парламентського контролю як щорічні послання Президента України до ВРУ (востаннє президент звертався до ВРУ з Посланням лише 28 грудня 2022 р., натомість як у 2024 р. було видано Розпорядження №130/2024-рп про підготовку Послання від 12.11.2024 р., і навіть на сайті є новина про нібито Послання Президента України від 19.11.2024 р., тоді як це був виступ президента перед ВРУ, де він представив "План внутрішньої стійкості України" [Щорічне Послання Президента..., 2024]), близько сорока законів, ухвалених ВРУ, місяцями не було ані підписано, ані заветовано президентом. Не звітували перед парламентом і міністри у разі їх звільнення (хоча ця норма не передбачена законодавством), тривалий час не функціонувала така форма парламентського контролю, як "година запитань до уряду", й надалі відсутня затверджена ВРУ Програма діяльності уряду і т. д. Тобто систематичне порушення процедур у системі центральних органів влади зазвичай руйнує і без того недосконалу систему стримувань і противаг за рахунок

послаблення ролі парламенту як найбільшого колегіального представницького органу.

Проте у 2023 р. діяльність парламенту поступово стала повертатися до регламентованого, усталеного порядку, хоча й з урахуванням безпекових факторів. Зокрема, у дні проведення пленарних засідань, у п'ятницю, відновлено проведення "години запитань до Уряду", що є однією з форм контрольної функції парламенту. Журналісти знову отримали доступ до будівлі Верховної Ради України та мають можливість висвітлювати діяльність парламенту, хоча й досі з певними обмеженнями через вимоги воєнного часу. Також робота ВРУ стала більш прозорою. Пленарні засідання Верховної Ради України транслюють, хоч і у записі через безпекові обмеження. На офіційному вебпорталі парламенту з'явився доступ до інформації, яка з початком повномасштабного вторгнення не оприлюднювалася, зокрема, до стенограм пленарних засідань, до інформації про народних депутатів України, про результати їхнього голосування та іншу діяльність, про помічників-консультантів народних депутатів. України.

Проте й надалі з міркувань безпеки не оприлюднюється заздалегідь порядок денний пленарних засідань Верховної Ради України. Тому можливість попереднього ознайомлення громадськості із законопроєктами, які мають бути найближчим часом розглянуті парламентом, й надалі залишається під запитанням [Хвостова та ін., 2023, с. 10]. Тут можна лише погодитися з висновками тих народних депутатів, які б'ють на сполох, адже відсутність серйозних каналів комунікації, закритість у діяльності парламенту зумовлює падіння довіри до вищого представницького органу країни, і це стає викликом для демократії в Україні [*Політична система України*..., 2022]. Водночас слід віддати й належне деякому відходу від усталених парламентських практик, завдяки йому вдалося доволі швидко модернізувати законодавство під потреби воєнного часу, уникнувши тим самим численних правових колізій, публічних конфліктів, навіть саботажу численних рішень (тут достатньо лише згадати, як саботувалися реформи, коли, наприклад, до законопроєкту про судову або медичну реформу подавалося по 5 тис.

правок і тим самим процедура розгляду законопроєкту доводилася до абсурду). Під час війни подібні речі вкрай небезпечні. Тому закритістю у роботі парламенту і наявністю однопартійної коаліції лише частково можна пояснити послаблення ролі парламенту. Більш негативне значення має інституційна слабкість парламенту через недосконалі форми парламентського контролю, які закладені у довоєнні роки. Йдеться про відсутність вимог щодо звітів міністрів перед парламентом у разі їх звільнення, відсутність процедури інтерпеляції, неврегульованість статусу парламентської опозиції, неврегульованість статусу парламентських слідчих комісій, неврегульованість норми щодо статусу законів, які ухвалені парламентом, але не підписані президентом, неврегульованість статусу парламентської коаліції тощо. До того ж, репутаційних втрат зазнає парламент і через численні корупційні скандали навколо окремих депутатів. Тобто, на кінець третього року повномасштабної війни ми маємо істотне послаблення парламенту у системі органів центральної влади.

Президент України під час дії правового режиму воєнного стану також істотно збільшив об'єм повноважень, посиливши їх і за формальними, і за фактичними показниками. Наразі саме Офіс Президента України найбільше впливає на зміст і характер державної політики. Так, згідно із Законом України "Про правовий режим воєнного стану" президент отримав можливість вирішального впливу на діяльність виконавчої влади. А завдяки наявності "монобільшості" фракції партії "Слуга народу" (за підтримки лояльних депутатів інших фракцій) у ВРУ він отримав повний вплив і на діяльність парламенту. Окрім того, у своїй діяльності президент, як і раніше, користується і неформальними інструментами, зосередженими в його Офісі. Йдеться про безпрецедентний вплив на всі органи влади, який здійснюється через главу Офіса А. Єрмака та його заступників. За час дії воєнного стану цей вплив значно зріс порівняно з попереднім мирним періодом, констатують фахівці Центру Разумкова [*Російсько-український конфлікт*…, 2023, с. 32]. Власне, систему влади воєнного часу в Україні сам президент В. Зеленський охарактеризував як владу 5–6 менеджерів

[*Зеленський сказав*…, 2023]. Можна висловити припущення, що причина такої кулуарності зумовлена ще й ризиками колабораціонізму на користь РФ. Тому з міркувань запобігання витоку інформації коло осіб, які ухвалюють рішення, зведено до мінімуму.

На ***Кабінет Міністрів*** було покладено також низку додаткових функцій, пов'язаних з організацією оборони країни. Уряд після запровадження правового режиму воєнного стану в Україні працював відповідно до Регламенту Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану. Згідно з Регламентом, Кабміном було розроблено та введено в дію План запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в окремих місцевостях України з урахуванням загроз та особливостей конкретної ситуації, яка склалася, і т. ін. Тобто на Кабмін було покладено виконання усіх функцій, пов'язаних з ліквідацією наслідків війни.

Проте фактичне керівництво урядом здійснює глава держави. Наразі під патронатом Президента України здійснюється формування політики щодо відновлення та розвитку регіонів. В основі його роботи, як зазначено на офіційному сайті, – налагодження тісної взаємодії центральних органів державної влади з органами місцевого самоврядування. За висновком С. Ситник, посилення ролі президента одночасно з послабленням ваги уряду у формуванні державної політики вносить дисбаланс у функціонування парламентсько-президентської моделі [Ситник, 2023, с. 140]. Проте якщо на рівні центральних органів влади таку надмірну концентрацію ресурсів можна виправдати міркуваннями організації опору, то на місцях, зокрема у регіонах, де відсутні бойові дії, надмірна централізація влади та згортання в Україні реформи децентралізації становлять загрози стійкості державних інститутів. Той розподіл повноважень між центром та регіонами, як він вимушено склався в умовах війни, концентрація влади в Офісі Президента та управлінське домінування військових адміністрацій над органами місцевого самоврядування справляє негативний вплив на розвиток країни [Ситник, 2023, с. 140].

На діяльності уряду поряд із нововведеннями воєнного стану позначився факт набуття Україною статусу кандидата на членство

в Європейському Союзі (ЄС). Координація необхідних для цього заходів відбувається на рівні Кабінету Міністрів, який 9 лютого 2024 р. затвердив План заходів з виконання рекомендацій Європейської комісії, представлених у Звіті про прогрес України в межах Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року [Про затвердження плану заходів.., 2024]. У березні 2024 р. уряд схвалив план дій для відновлення України "Ukraine Facility" [Про затвердження плану пріоритетних дій..., 2024], який є основою для реалізації програми фінансової підтримки України від ЄС протягом 2024–2027 рр. та містить, серед іншого, низку важливих положень у частині судочинства, прав людини, антикорупційні заходи.

Судова система. В умовах воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України. Повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені (ст. 12 закону про правовий режим воєнного стану. Напевно, єдиним істотним нововведенням, яке впливає на характер політичного режиму, є той факт, що рішення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які стосуються обмеження прав і свобод людини і громадянина у зв'язку з введенням воєнного стану, тимчасово не застосовуються (ст. 13) [Про правовий режим воєнного стану …, 2015].

Найбільшою проблемою, яка виникла ще до запровадження воєнного стану, але мала пролонгацію через його запровадження, було призупинення судової реформи. Проте у 2023 р. судова реформа була відновлена. У листопаді 2023 р. Вища кваліфікаційна комісія суддів (ВККС) відновила проведення кваліфікаційного оцінювання суддів, яке було на паузі з листопада 2019 р. Важливим здобутком є погодження ВККС та Громадською радою індикаторів доброчесності для визначення невідповідності судді чи кандидата на посаду судді критеріям доброчесності та професійної етики [*ВККСУ та ГРД*..., 2024]. Оновлено процедури добору суддів у місцеві суди та добір цих суддів за новими правилами. У грудні

2023 р. парламент ухвалив закон щодо удосконалення процедур суддівської кар'єри, яким, з-поміж іншого, передбачено проведення співбесід з переможцями конкурсів, під час яких ВККС досліджує відповідність кандидатів критеріям доброчесності та професійної етики. Оголошений у середині вересня 2023 р. конкурс на 560 вакантних посад у місцевих судах ВККС завершувала вже за оновленою процедурою. 14 вересня 2023 р. комісія оголосила конкурс на 550 посад суддів апеляційних судів, а 23 листопада 2023 р. – конкурс на зайняття 25 вакантних посад суддів Вищого антикорупційного суду. Зауважу, що кількість вакантних посад в апеляційних судах сягала 52%, що унеможливлювало повноцінне здійснення правосуддя. Президент України у травні 2024 р. після понад дворічної перерви підписав 24 укази про призначення 114 суддів, а в липні – ще 38 указів про призначення 215 суддів. Уперше з 2020 р. у місцеві суди були призначені нові судді [Хвостова та ін., 2023, с. 21–22]. Також 21 серпня 2024 р. парламент ратифікував Римський статут Міжнародного кримінального суду. Ця міра вкрай важлива для гармонізації з системою ЄС судових процедур, адже це дозволить Україні брати повноцінну участь у діяльності МКС, спростить обмін інформацією та доказами між національними органами кримінального переслідування та МКС, а жертви воєнних злочинів отримують більше ефективних можливостей для захисту.

Найбільші зміни воєнного часу відбулися у владній вертикалі у вигляді утворених спеціальним законом [Про утворення військових адміністрацій…, 2022] ***військових адміністрацій*** після запровадження правового режиму воєнного стану. Всього в Україні було створено 25 обласних військових адміністрацій з подальшим утворенням військових адміністрацій населених пунктів. Відповідно до Закону України "Про військово-цивільні адміністрації" начальник військової адміністрації здійснює повноваження сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, сільського, селищного, міського голови; може затвердити тимчасову структуру виконавчих органів сільської, селищної, міської ради. При цьому апарат сільської, селищної, міської ради та її виконавчого комітету, інші виконавчі орган, комунальні підприємства, установи та організації відповідної територіальної громади підпорядковуються

начальнику відповідної військової адміністрації. Також повноваження такої обласної та/або районної ради здійснюють відповідні обласні та районні військові адміністрації. Виконавчий апарат такої районної та обласної ради підпорядковується начальнику відповідної військової адміністрації (ст. 3, ч. 4), а відповідні районні та обласні ради не здійснюють свої повноваження. Тобто військово-цивільні адміністрації, по суті, замістили собою державні адміністрації обласного і районного рівня, ставши розпорядниками державних коштів, сконцентрувавши у своїх руках кадрові прерогативи щодо усіх посад у органах влади. Тим самим запроваджувалася жорстка вертикаль влади з припиненням діяльності представницьких органів влади. Воєнний стан змінив процедури призначень на посади у системі державної служби. "У період дії воєнного стану особи призначаються на посади державної служби, в органах місцевого самоврядування, на посади керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки, комунальних підприємств, установ, організацій керівником державної служби або суб'єктом призначення – сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради, начальником відповідної військової адміністрації без конкурсного відбору (ст. 10, ч. 2), без подання декларації про майновий стан громадянств, і даних про володіння державною мовою" тощо [Про військово-цивільні адміністрації..., 2015]. Декларування щодо таких посадовців було відновлене частково лише восени 2023 р.

Збільшення повноважень обласних і районних військових адміністрацій, порівняно з тими, які мали ОДА та РДА за рахунок повноважень обласних та районних, відповідно, рад, робить їх інституційно впливовішими. Належність до президентської виконавчої вертикалі додає їм політичної ваги. Постає проблема тривалості особливих умов управління: адже, з одного боку, хоч усі заходи з введення військових адміністрацій розглядаються як тимчасові, але з іншого – не можна недооцінювати їх вплив на повоєнне майбутнє України. Незавершені процеси інституційного закріплення здобутків реформи децентралізації, серед яких основними є не внесені зміни до Конституції України щодо місцевого самоврядування та територіальної організації влади; відсутність

нових законів "Про місцеві адміністрації", завдяки чому так і лишаються нерозмежованими повноваження між місцевими адміністраціями і місцевими представницькими органами влади, через що дублюються їх повноваження щодо формування і реалізації місцевих політик; а також Закону "Про службу в органах місцевого самоврядування", через що посадовці, які нібито виконують схожу роботу, мають різний статус у реєстрі посад, різну оплату праці, гарантії і т. ін. Врешті-решт, не розв'язана проблема, як має бути представлена державна влада на рівні районів після їх укрупнення у 2020 р. [Ситник, 2023, с. 150].

Військові адміністрації є розпорядниками бюджетних коштів, складають і затверджують місцеві бюджети; розподіляють кошти, передані з державного бюджету у вигляді дотацій і субвенцій місцевим бюджетам; здійснюють управління спільною власністю територіальних громад; встановлюють ставки місцевих податків і зборів; регулюють земельні відносини тощо. Тобто військові адміністрації мають усю повноту впливу у регіонах. А з огляду на те, що законом про воєнний стан не передбачена узгодженість їх дій з місцевими радами, затвердження радами їх рішень, такий обсяг повноважень, по суті, створює усі необхідні механізми у додачу з ресурсами для концентрації влади в інституції президента. Тривале застосування такого механізму вихолощує надбання найвдалішої з-поміж усіх реформи децентралізації. Тому й надалі питання, чи доцільно зберігати військові адміністрації у регіонах, де відсутні бойові дії, є відкритим?

Характеризуючи видозмінену структуру системи державної влади під час дії воєнного стану в Україні, немає підстав стверджувати про намагання обмежити права і свободи громадян і законних інтересів юридичних осіб. Закон (ст. 20) прямо забороняє обмеження прав і свобод громадянина, які передбачені Конституцією України і стосуються базових громадянських свобод (частиною другою статті 64 Конституції України) [Про правовий режим воєнного стану..., 2015]. І законодавство, яке регулює діяльність цих органів під час дії воєнного стану, цілком корелюється з Конституцією. Однак унаслідок перерозподілу повноважень від представницьких органів влади на користь інституту президентства

і воєнних адміністрацій, закритості роботи парламенту де-факто президент став найбільш потужним і впливовим інститутом у системі влади, підпорядкувавши собі усю виконавчу вертикаль.

Хоч як дивно, але міжнародні організації вважають, що найбільшою проблемою воєнного часу є корупція. "Корупція залишається серйозною проблемою, – констатує *Freedom house*, – а політична воля боротися з нею була непослідовною [*Freedom in the World...*, 2023]. Антикорупційні органи неодноразово потрапляли у політичні конфлікти з іншими державними структурами та виборними посадовими особами. Незважаючи на серйозні порушення в управлінні, спричинені повномасштабним російським вторгненням 2022 р., влада змогла просунути вдосконалення антикорупційного апарату країни та розпочати значні розслідування, зазначає той же Freedom House.

Політичні партії і вибори **–** ще один з важливих індикаторів для оцінки характеру політичного режиму. За даними Міністерства юстиції України, з листопада 1990 р. і до 1 січня 2022 р. в країні було зареєстровано 376 партій [Відомості щодо зареєстрованих..., 2022]. Правовий режим воєнного стану не накладає обмеження на діяльність політичних партій. Лише після ухвалення Закону "Про колабораціонізм" рішенням РНБО України від 18 березня 2022 р. було призупинено на час дії воєнного стану діяльність низки політичних партій, зважаючи на їх антиукраїнську політичну та організаційну діяльність, пропаганду війни, публічні заяви та заклики до зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, реальні загрози порушення суверенітету і територіальної цілісності держави. Найвідоміші з яких "Опозиційна платформа – за життя", "Партія Шарія", "Держава", "Ліва опозиція", "Прогресивна соціалістична партія України", "Союз лівих сил", "Соціалістична партія України", "Соціалісти", "Опозиційний блок", "Наші", "Блок Володимира Сальдо", "Русь Єдина" та ін. [Щодо призупинення діяльності..., 2022].

Таке половинчасте рішення (не заборона, а призупинення) закладає міну уповільненої дії під перспективи розбудови в Україні стабільного і демократичного політичного режиму. Справа в тому, що не скасовуючи реєстрацію цих партій і залишаючи їх на політичній сцені, тим самим залишаються лакуни для розхитування

ситуації Російською Федерацією через ті самі організовані структури. Навіть за відсутності явної соціальної бази у цих партій, їх статус політичних партій дає їм право на проведення політичної діяльності. Яким буде зміст цієї діяльності – питання риторичне. По суті, тим самим створюються умови для повторення ситуації, яка мала місце у першій фазі російсько-української війни, коли російський систематичний вплив через проросійські політичні партії внаслідок украй недолугої інформаційної політики, яка абсолютно не керувалася міркуваннями національної безпеки, призвів до дезорієнтації політичних настроїв населення такою мірою, що проросійська партія "Опозиційна платформа за життя" посіла друге місце на парламентських перегонах 2019 р. З погляду трансформації політичного режиму скасування реєстрації будь-якої політичної партії трактується як наступ на політичні права і свободи громадян. Проте в ситуації України це вкрай необхідна міра з огляду на наміри РФ щодо України. Тому тут збереження держави і максимальне обмеження можливих каналів впливу РФ щодо дестабілізації внутрішньої ситуації є першочерговим пріоритетом. Причому це питання не вимірюється у площині – демократичне чи недемократичне рішення. Тут просто слід керуватися здоровим інстинктом самозбереження, який спонукає до усунення ризиків, які так чи інакше підривають основи національної безпеки. Тому лише тимчасове призупинення діяльності таких партій, замість їх повної заборони, викликає радше нерозуміння у доцільності такого половинчастого рішення.

Щодо ***виборів***, то повномасштабне російське вторгнення і запровадження правового режиму воєнного стану зробило проведення виборів Президента України, виборів до Верховної Ради України чи місцевих виборів у встановлені законодавством терміни неможливими. Відповідна заборона міститься у Законі України "Про правовий порядок режиму воєнного стану", де чітко сказано, що проведення виборів в умовах воєнного стану заборонено [Про правовий режим воєнного стану..., 2015]. Частина 4 статті 83 Конституції України також прямо забороняє припиняти повноваження парламенту й автоматично продовжує їх до обрання нового

скликання після війни [*Конституція України...*, 1996]. Тому такі найважливіші індикатори політичного режиму, як "вибори" і "партії", в періоді дії правового режиму воєнного стану не можуть бути враховані.

Стан політичних прав і свобод – ще один параметр, за яким визначається характер політичного режиму. За Індексом демократії від *Freedom House* Україна посіла 91-ше місце у світі у 2023 р. (другий рік повномасштабної війни) з показником 5,06 бала за 7-бальною шкалою (1 – найгірше, 7 – найкраще). У 2022 р. Україна була на 87-му місці з показником 5,42 бала. У 2023 р. погіршення спостерігалося за такими показниками, як "електоральний процес" і "політична культура" [*Global Freedom Status,* 2024].

Іншим важливим індикатором є Індекс політичних прав від того ж таки *Freedom House,* який складається з 1972 р. на основі трьох показників: виборчий процес, політичний плюралізм і участь, а також функціонування уряду. Індекс вимірюється у діапазоні від 1 (сильні права) до 7 балів (слабкі права). Середній показник за 2024 р. у світі, коли аналізувалося 194 країн, становив 4 бали. Найгірший показник був в Афганістані – 7 балів, а найкращий в Андорри – 1 бал. Україна у цьому індексі фігурує з 1991 р. і середнє значення для неї за цей період становило 3 бали (з максимальними 4 балами у 1993 р.). Значення індексу у 2024 р. становить 4 бали [*Global Freedom Status,* 2024]. Тобто за індексом політичних прав Україна у світовому рейтингу перебуває посередині і її показники мають динаміку до покращення.

Як підсумок, можна навести висновок Freedom House, який відзначає, що "правляча партія Зеленського наразі володіє найбільшою політичною владою. Проте в українській політиці вже давно характерна динамічна конкуренція. Опозиційні групи представлені в парламенті, і їхня політична діяльність загалом не перешкоджає адміністративним обмеженням чи судовим переслідуванням" [*Freedom in the World,* 2023].

Медіа. На момент початку повномасштабної війни медійний ландшафт відрізнявся значним плюралізмом і відкритою критикою уряду та впливових діячів, зазначалося у звіті Freedom House [*Global Freedom Status,* 2024]. При цьому, як наголошувалося у Звіті

Національної ради з питань телебачення і радіомовлення від 2021 р., в Україні не було регулювання і не визначено статусу онлайн-медіа, платформ спільного доступу до інформації та відео, не було регулятора, який міг би реагувати на випадки порушень законодавства у контенті онлайн [*Звіт Національної ради України...*, 2021].

Тому після початку повномасштабного вторгнення РФ сфера медій також зазнала величезних змін. Інформаційна політика, як і інші сфери, була підпорядкована завданням відсічі агресору. Національна рада з питань телебачення і радіомовлення підтримала ініціативу медіа-індустрії щодо створення спільного проєкту – єдиного марафону, що згодом дістав назву "Єдині новини #Uаразом". У березні 2022 р. було ухвалено рішення РНБО України, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики відбуватиметься на інформаційній платформі стратегічної комунікації. Це рішення було затверджено Указом Президента України від 19 березня 2022 р. Марафон став виходити цілодобово на інформаційних загальнонаціональних телеканалах, а також транслюватися в ефірі регіональних і місцевих мовників.

Влітку 2022 р. було ухвалено новий закон, який розширив контроль уряду над друкованими та онлайн-ЗМІ задля запобігання потенційному поширенню російської пропаганди. Серед інших положень закон дозволяє владі закривати новинні сайти, які офіційно не зареєстровані як ЗМІ, без рішення суду [*Рада попередньо підтримала...*, 2022]. Ухвалення цього закону для України означає насамперед оновлення медійного законодавства з огляду на появу нових ЗМК. Тим самим було урегульовано діяльність онлайн-медіа, які, на відміну від традиційних, по суті не мали жодних зобов'язань і правил перед споживачем їх продукції чи державою. Звісно, деякі положення закону отримали критичні оцінки з боку міжнародних організацій, зокрема й Freedom house [*Freedom in the World,* 2023]. Однак в умовах повномасштабної війни більш жорстка регламентація діяльності медій мала життєво необхідне значення.

У контексті вивчення процесу трансформації політичного режиму ключовим питанням є, як ці обмеження позначилися на можливостях громадян отримувати альтернативну інформацію? Щоб дати відповідь на це питання, доречно навести дані соціологічних досліджень щодо

каналів інформації. Так, за даними КМІС, приблизно 78% українців сьогодні користуються інтернетом щодня, 82% – принаймні раз на тиждень [Близько 78% українців…, 2022]. Разом з цим, у вересні 2023 р. в опитуванні КМІС для Консультативної місії Європейського Союзу 77% респондентів відповіли, що зазвичай отримують інформацію з одного з інтернет-джерел (насамперед – з телеграм-каналів), а з новин на телебаченні – 43% (і зрозуміло, що з них лише частина отримувала її саме з телемарафону "Єдині новини"). Інші опитування КМІС показали, що телеперегляд "Єдиних новин" часто є фоновим (а не уважним аналізом). Тобто насправді не так багато українців отримують інформацію з "Єдиних новин" (відповідно, переважно оцінки телемарафону робляться не на основі власного перегляду, а через інтерпретації лідерів суспільної думки, інших медіа тощо), доходить висновку КМІС [*Довіра телемарафону "Єдині новини"*, 2024]. Також схожі відповіді отримали за результатами дослідження вчені Інституту соціології НАН України (рис. 1.1) [Дембіцький, 2024].

Рис. 1.1. **Розподіл відповідей на питання "Яким ЗМІ Ви надаєте перевагу для отримання актуальних новин в Україні та світі?", %.**

Джерело: [Дембіцький, 2024].

Як показують дані соціологічних досліджень, в Україні джерела отримання інформації населенням досить диверсифіковані. Тому тут лише частково можна вести мову про істотні обмеження з

поширення інформації. Справді, головні інформаційні канали України транслюють лише дозволений урядом контент і надають ефірний час переважно представникам правлячих партій, обмежуючи можливості опозиційних партій. Проте є багато альтернативних способів донесення інформації. А з огляду на кількість глядачів "Єдиного марафону" (лише 16,6%) навряд чи можна стверджувати, що це істотно послаблює можливості донесення альтернативної інформації опозиційними силами чи отримання альтернативної інформації громадянами, які не підтримують дії влади. Навпаки, як для режиму воєнного стану, медіа-сфера недостатньо регламентована, що створює ніші для проведення різноманітних ІПСО, чим підривається стійкість Української держави.

Механізми контролю за владою та активність громадських об'єднань. Повномасштабне російське вторгнення стало каталізатором для суттєвих змін у суспільстві. Це стосується як демографічних потрясінь, масової міграції через війну, так і появи такого численного соціального прошарку як військові (ветерани). Водночас змінилися форми громадянської активності, одні з яких відійшли на другий план через неактуальність, оскільки політичний процес на паузі, а інші, навпаки, інтенсифікувалися. Це все позначилося на якісних змінах громадянського суспільства. У контексті нашої теми нас цікавлять саме форми громадської участі, які є індикатором характеру відносин між політичним режимом і населенням країни.

Нагадаю, що станом на кінець 2020 р. в Україні було зареєстровано близько 112 тис. неприбуткових організацій, це 8,2% від усіх юридичних осіб, офіційно зареєстрованих у країні [Потапенко, 2024]. До великої війни за рівнем розвитку громадянського суспільства Україна демонструвала найкращі, порівняно з іншими індикаторами, показники розвитку. Так, за показниками *Freedom House*, протягом 2015–2021 рр. цей показник коливався на рівні 5 – 5,7 балів (із 7 можливих) [*Freedom in the World*, 2023].

Громадські рухи та об'єднання в Україні навіть під час великої війни розвиваються доволі динамічно. Станом на грудень 2023 р. в Україні було зареєстровано 208 385 неприбуткових

організацій, майже 10% із них – благодійні фонди, 27,6% – різні громадські об'єднання. Власне громадських організацій у загальній кількості на початок 2023 р. в Україні було зареєстровано 99 556. У Реєстрі волонтерів України було зареєстровано майже 7 тис. осіб [Потапенко, 2024, с. 5]. Понад те, кількість ГО за останнє десятиліття зросла приблизно в 1,6 раза. Не припиняє діяльності Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [*Національна стратегія...*, 2021], а плани її реалізації залишаються важливою складовою державної політики (це одна з умов для виконання критеріїв членства в ЄС). Загалом за час повномасштабної війни зросла кількість благодійних організацій на 43%. Таку динаміку автори щорічного дослідження "Стан розвитку громадянського суспільства в Україні" пояснюють збільшенням потреб у залученні ресурсів реагування на гуманітарну кризу, спричинену війною, допомогу Збройним силам України [2024, с. 5]. Крім того, на 6,1% збільшилася кількість об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), які через масовані обстріли енергетичних об'єктів і проблеми з енергопостачанням доволі успішно вирішують питання енергозабезпечення своїх будинків.

Новою формою громадянської поведінки стало волонтерство. 71% громадян України з початку повномасштабного вторгнення долучався до волонтерської допомоги армії, внутрішньо переміщеним особам або людям, які постраждали від війни. Лише 17% людей не допомагали і не планують цього робити [*День Незалежності...*, 2024]. Загалом динаміку змін у громадянському суспільстві можна побачити у *Індексі сталості організацій громадянського суспільства* [*Civil Society Organizations Sustainability Index,* 2024]. Цей індекс, який оцінює стійкість громадянського суспільства в різних країнах, виводиться на основі 7 ключових аспектів: унормування, організаційна спроможність, фінансова стійкість, підтримка з боку адвокації, сервісне забезпечення, інфраструктура, рівень довіри (суспільна репутація). Оцінки проводяться за шкалою від 1 до 7, де 1 означає високу сталість, а 7 – серйозні проблеми.

За цими показниками Україна демонструє значний прогрес. Хоч як дивно це звучить, але, по суті, війна стала каталізатором розвитку громадянського суспільства. Якщо у 2022 р. індекс України погіршився через виклики війни, то на другому і третьому році війни він, навпаки, покращився. За даними останніх звітів, найбільшою проблемою є фінансова стійкість ОГС, адже значна частина ресурсів надходить від міжнародних донорів. Позитивна динаміка спостерігається у сферах громадянської участі та адвокації завдяки залученню до реформ і підтримці демократичних змін [Потапенко, 2024, с. 23]. У 2023 р. загальна оцінка України становила 3 бали (у 2022 р. становила 3,1 бала) [*Civil Society Organizations Sustainability Index,* 2024]. Основними джерелами фінансування у 2023 р. для двох третин організацій громадянського суспільства залишалися пожертви, членські та благодійні внески. Міжнародні гранти посідали друге місце (22%), доходи від власної економічної діяльності використовували 18% громадських організацій. Також зросла частка організацій, котрі отримують фінансування з державного або місцевого бюджетів – у 2023 р. вона становила 7,9%, тоді як у 2022 р. – 5,6% [Тягнирядно, 2024].

Проте правовий режим воєнного стану наклав відбиток і на громадянське суспільство. Зокрема, фахівці НІСД констатують обмеження впливу ОГС на процеси ухвалення політичних рішень. "Під час дії режиму воєнного стану сформувався додатковий пул заходів щодо деактивації демократії участі, а саме: закритий формат роботи місцевих рад і депутатських комісій; обмеження доступу до публічної інформації; перебої із функціонуванням електронно-комунікаційних ресурсів місцевої влади та відсутність на них повноти достовірної інформації; ігнорування або формалізований підхід до звернень громадян; неприйняття або зволікання з ухваленням нових редакцій статутів об'єднаних територіальних громад; відтермінування у часі дієвих форм публічної участі (одна з яких – громадський бюджет як демократичний процес, який надає можливість кожному жителю брати участь у розподілі коштів місцевого бюджету через створення проєктів для покращення міста та/або голосування за них) тощо" [Потапенко, 2024, с. 24]. Однак ця

цілком вимушена міра має й інший бік. Згортання інклюзивності призводить до зростання корупційних ризиків у владному середовищі, а через це зумовлює зниження рівня довіри до нього у громадян. Тобто в контексті цієї теми дослідження виходить на перший план проблема взаємодії ОГС і держави. Динаміка розвитку ОГС періоду воєнного часу не свідчить про явне обмеження можливості участі громадян у громадській діяльності, як і участі власне ОГС у комунікації з державою. Інша річ, що держава не сприяє явній інклюзивності ОГС. Згадаймо, що лише на третій рік війни президент В. Зеленський провів зустріч з представниками громадянського суспільства. Крім того, сумарна кількість членів громадських об'єднань в Україні лишається перманентно низькою – не більше 20% громадян України заявляли про своє членство у громадських організаціях за усі роки незалежності. Тому зростання кількості громадських організацій усе ще слабко корелюється з їх охопленням громадян. Водночас розширення різноманітних соціальних активностей суспільства свідчить про істотні якісні зрушення, які були в основі феномену "політичного відчуження", притаманного українцям. Тим самим можемо констатувати посилення суспільного запиту на вплив, на участь, однак слабкий розвиток механізмів інтеракцій по лінії суспільство – держава (це традиційна проблема України), що стане перешкодою під час виходу з політичного режиму воєнного часу, створює ризики неконвенційних дій.

Ставлення громадян до системи організації влади. З огляду на те, що під час дії правового режиму воєнного стану є обмеження прав і свобод громадян і за цими параметрами міжнародні організації зараз Україну не оцінюють, важливим індикатором якості трансформованого політичного режиму є його оцінка самими громадянами. Так, на запитання чи є Україна демократичною країною, восени 2023 р. 57% респондентів відповіли позитивно і лише 14% вважають диктаторською (рис. 1.2).

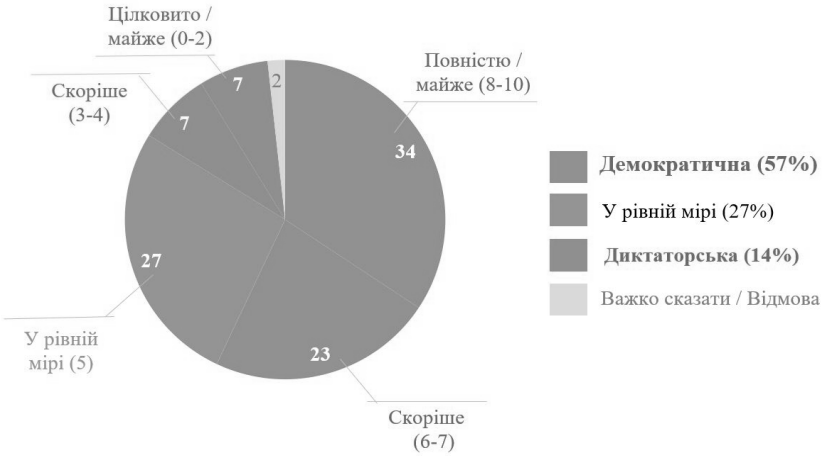

Рис. 1.2. **Чи є Україна демократичною країною?**

Джерело: [*5-річчя президентства...*, 2024].

Схожими є оцінки громадянами ситуації з рівнем демократії за час каденції президента Володимира Зеленського (див. рис. 1.3)

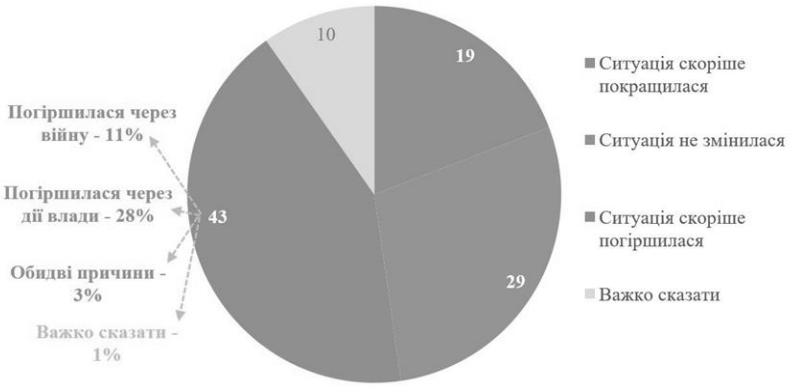

Рис. 1.3. **Як загалом за період президентства Володимира Зеленського змінився рівень демократії в Україні?**

Джерело: [*5-річчя президентства...*, 2024].

Як видно з рис. 1.2, більшість українців – 57% – вважають, що Україна скоріше або повністю є демократичною (з них 34% вважають,

що майже або повністю, а 23% вважають скоріше демократичною). Натомість лише 14% відповіли, що Україна є скоріше або цілковито диктаторською. Утім, ще 27% респондентів вважають, що Україна водночас є однаковою мірою і диктаторською, і демократичною країною. У липні 2022 р. КМІС ставив запитання, що "*зараз*" є важливим для України, і 58% відповіли, що "зараз Україні сильний лідер важливіше, ніж демократична система", а про пріоритетність демократичної системи заявили 27% [*5-річчя президентства...*, 2024]. Це при тому, що у жовтні 2020 р. 54% віддавали перевагу сильному лідеру і 31% – демократичній системі. Натомість у грудні 2023 р. більшість українців (59%) відповіли, що Україні демократична система важливіша. Частка тих, хто вважав, що Україні важливіше мати сильного лідера – 32% [*5-річчя президентства...*, 2024]. Тобто стосовно запиту на демократичний політичний режим, то динаміка позитивна, однак суспільна думка щодо того, що краще – сильний лідер чи демократія – дуже нестійка і волатильна. Тому можна припустити, що більшість громадян влаштує і те, й інше, аби розв'язувалися їхні проблеми.

Що стосується особистого сприйняття політичних і громадянських свобод, то, незважаючи на обмеження у свободі слова, які накладає воєнний стан, у громадській думці не спостерігалося зростання відчуття, що є явні утиски у цій сфері (по суті, скарги на утиски прав громадян ми чуємо від осіб, які не поновили дані в ТЦК, але нарікають на припинення надання консульських послуг у дипломатичних установах України, або військових ЗСУ, що цілком обґрунтовано щодо демобілізації, тощо). Упродовж багаторічних обстежень частка тих, хто зберігав переконаність у тому, що в Україні люди можуть вільно висловлювати свої політичні погляди, переважала частку тих, хто так не вважав. За висновком науковців Інституту соціології НАН України, "під впливом повномасштабної війни у 2022 р. відбулося безпрецедентне зростання до максимального показника у сприйнятті політичних свобод – три чверті громадян погоджувалися із наявністю цієї можливості. За результатами опитування 2023 р., ця частка дещо зменшилася, однак навіть така кількість (близько двох третин) населення свідчить про суттєву

політичну єдність, навіть попри обмеження інформаційної політики під час війни" [Резнік та Козловський, 2023, с. 102–103]. Суттєво зросла й частка тих, хто вважає демократичну політичну систему "дуже хорошою" (з 35,8% у 2017 р. до 56,7% у 2023 р.) [Резнік та Козловський, 2023, с. 103].

Висновки. Політичний режим в Україні періоду дії воєнного стану зазнав істотних змін у вигляді посилення інституцій президента і, відповідно, виконавчої вертикалі через перерозподіл повноважень від представницьких органів влади на користь новостворених військових адміністрацій. Проте така ситуація є тимчасовою і класифікується як "політичний режим воєнного стану". Однак за час дії воєнного стану і тривалої війни формуються нові політичні практики, соціальні зв'язки, соціальні групи, лінії соціально-політичних розмежувань, що справлятиме безпосередній вплив на політичний режим повоєнної України.

Яким буде повоєнний політичний режим, також залежить від тривалості війни і т. зв. "формули закінчення війни". Навіть повернення до довоєнної моделі організації влади не означатиме відновлення довоєнного типу політичного режиму. Це зумовлено соціально-політичними змінами, які відбулися і відбуваються надалі під впливом російсько-української війни. Тому характер політичного режиму зумовлюватиметься здатністю держави вже зараз адекватно реагувати на суспільні запити, які стосуються забезпечення соціальної справедливості.

Слід віддати належне тому, що в Україні влада завжди доволі чутлива до суспільних настроїв і суспільного запиту. Досвід трьох майданів, коли суспільство домагалося змін неконвенційним способом, створило стійке переконання, що із суспільством неможливо не рахуватися. Так і в цій ситуації характер повоєнного політичного режиму буде зумовлюватися суспільним запитом. Принаймні, за даними соціологічних досліджень, проведених КМІС, громадяни України не схильні віддати владу президентським інституціям (рис. 1.4).

Рис. 1.4. **Яка форма правління є найбільш прийнятною для України?**

Джерело: [*5-річчя президентства...*, 2024].

Як бачимо, консенсусу щодо майбутньої моделі організації влади немає, але водночас переважна більшість українців (74%) вважають, що в Україні має бути впливовий парламент, який, щонайменше, повинен давати згоду на призначення президентом уряду і мати можливість його звільняти (таких 27%, а решта 47% бачать парламент із ще більшими повноваженнями). Водночас 71% українців вважає, що в Україні має бути і президент, який також повинен мати серйозні повноваження [*5-річчя президентства...*, 2024]. Тобто в Україні лишається сталим попит на демократію і на змішану парламентсько-президентську модель організації влади.

Спроможність такої моделі буде залежати ще й від здатності усунути т. зв. "пастки спроможності", які сформувалися за роки незалежності, тобто від упорядкування сфер компетенцій у трикутнику "парламент–президент–уряд" на користь посилення ролі парламенту як вищого представницького органу. Саме дефіцит інституціоналізації влади був причиною політичних конфліктів в Україні, спотворював повноцінну діяльність інституту представництва, утворював лакуни для політичної корупції, фактично зробив недієвим інститут політичної відповідальності, а безвід-

повідальність зробив ледь не нормою діяльності влади тощо. Як показали попередні роки незалежності, з розбалансованою системою влади країна може існувати, однак, з огляду на масштаби проблем у повоєнній Україні і на наміри інтегруватися до ЄС, важливо створити максимально дієву систему організації влади з чітким розмежуванням сфер компетенції і, що особливо, працюючий інститут відповідальності (політичної, адміністративної, кримінальної).

Іншою проблемою, від розв'язання якої залежатиме повоєнний політичний режим, є т. зв. "формула виходу з війни". Як підмічено вченими, під час кризи масштаби уряду мають здатність розширюватися, однак після того, як криза проходить, уряд не повертається повністю до свого докризового розміру та масштабу, тому що спрацьовує т. зв. "ефект храповика" (за висловом С. Ситник) [Ситник, 2023, с. 123]. З одного боку, воєнний стан легітимізує практики авторитарної моделі управління – посилення виконавчої вертикалі, посилення регуляторних функцій держави, зокрема під час розподілу суспільних благ, послаблення інструментів громадського контролю. З іншого – масштабні руйнування, яких зазнає Україна, змінюють характер економіки, а відтак і довоєнну конфігурацію груп за інтересом [Ситник, 2023, с. 124]. Воєнний стан зумовлює створення і значне посилення президентської виконавчої вертикалі, відтак політичний вплив президента може зберігатися у повоєнний період. А через неможливість здійснювати повноцінний громадський контроль зростають ризики того, що окремі зміни, які наразі діють як тимчасові заходи, здійснять "правовий трансферт" у повоєнний період [Ситник, 2023, с. 153–154]. "Доволі гомогенне дискурсивне поле, переважно успішний лідерський вимір, що виявляється у персонально високій довірі до президента В. Зеленського, на фоні недостатньо успішної інституціоналізації політичної системи країни не є оптимальним варіантом для демократичного вектора розвитку країни [Дембіцький та ін., 2023, с. 43]. Тому характер повоєнного політичного режиму буде залежати від того, наскільки президентські інституції будуть готові повернутися у демократичне правове поле.

Війна спричинила докорінні зміни у соціальній структурі населення, внаслідок чого з'явилися нові суспільні прошарки. З одного боку, це прошарок ветеранів. Від здатності держави створити умови для їх реінтеграції у мирне життя (йдеться про соціальні гарантії, належне медичне обслуговування, забезпечення роботою) залежатимуть великою мірою суспільні настрої. Іншим суспільним прошарком, про формування якого так само слід вести мову, є т. зв. "біженці". Згідно з оновленими даними УВКБ ООН, кількість українських біженців у Європі станом на 16 вересня 2024 р. оцінювали в 6,218 млн, а загалом у світі – у 6,780 млн. У самій Україні, за останніми даними ООН, на квітень цього року було 3,548 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО) [*Кількість біженців*..., 2024]. Найскладніше, що серед числа біженців більше мільйона чоловіків призовного віку, які або перетнули кордон незаконно, або не поновили свої дані в ТЦК. І ті, і ті громадяни мають політичні права. Проте тут виникає дилема, чи мають другі такі ж моральні права брати участь у політичному житті країни, якщо вони ухилялися від участі у захисті країни. Від того, наскільки держава зможе забезпечити соціальну справедливість між цими категоріями населення, великою мірою залежатиме характер політичного режиму. Більше за те, за роки війни проблема соціальної справедливості загострилася. Йдеться про соціальне розшарування, проблеми корупції, розв'язання демографічних проблем і ринку праці, проблеми посилення тінізації економіки тощо.

Крім того, ймовірно, від "формули завершення війни" здебільшого будуть залежати політичні настрої. Від здатності системи узгоджувати різні політичні погляди буде залежати, наскільки стабільним буде політичний режим, які методи політичної боротьби будуть застосовуватися. Крім того, не можна не враховувати того факту, на який звернув увагу О. Гарань, що, може, в Україні і зникли проросійські організації,, проте лишилося чимало людей, які були їх членами, і ці люди, можливо, відмовилися від проросійськості, але зберегли далекі від демократичних стандартів політичні уявлення. Тож лишається відкритим питання, що виникне на їх місці? [*Політична система України*..., 2022]. До цього слід

додати, що йдеться також про формування цілого соціального прошарку – чоловіків призовного віку, які перетнули кордон незаконно або ж не поновили дані в ТЦК, вони підтримають будь-кого, хто пообіцяє їм амністію за вчинене правопорушення. Разом із членами їхніх сімей це кілька мільйонів осіб. Тому велике питання, як забезпечити соціальну справедливість між ветеранами і т. зв. "ухилянтами"? Адже поки що наявна в Україні система узгодження інтересів (насамперед виборча система), не надто розвинена культура суспільного діалогу, вкрай низький рівень толерантності до політичних опонентів не сприяли вирішенню конфліктів конвенційними методами.

Сприятимуть розвитку демократичного політичного режиму в Україні і розвиток організацій громадянського суспільства та різноманітних форм громадянської активності, і диверсифікація джерел, з яких громадяни України отримують інформацію. Докорінні зміни на медіаринку тим самим послаблюють не лише вплив т. зв. олігархів, а розширюють інформаційні можливості для більш дрібних політичних акторів. Це докорінно змінює шанси невеликих політичних партій увійти, що називається, "у вищу лігу" – стати парламентськими, на що донедавна вони не могли розраховувати, оскільки існував такий своєрідний фільтр у вигляді монополії олігархів на найбільші медіа. Умовою проходження через ці фільтри для політичних партій, які створювалися поза ФПГ, була готовність грати на умовах цих самих ФПГ. Зараз є запит на нові політичні сили, на політичні сили з-серед ветеранів ЗСУ, однак немає запиту на автократію. І насамкінець – т. зв. "фактор ЄС" також виконуватиме важливу стимулюючу роль у покращенні якості політичних інститутів на принципах інклюзивності, дотриманні прав і повернення у демократичне правове поле.

РОЗДІЛ 2
ОПТИМІЗАЦІЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ МОДЕЛІ: НЕЕЛЕКТОРАЛЬНА ЛЕГІТИМАЦІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ І В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Ця робота є другим етапом наукового проєкту, метою якого було дослідити адаптацію інституту українського парламенту до умов воєнного стану і переходу країни до мирного життя. Аналіз цього процесу, проведений під час попереднього етапу дослідження, дав підстави для оцінки нами функціонування механізмів переходу політичної системи у стан воєнного стану як бездоганного. Причиною цього, на нашу думку, стали не стільки об'єктивні (інституційна спроможність політичних інститутів), скільки суб'єктивні (жорстка владна вертикаль, що була вибудувана внаслідок однозначного електорального вибору українців на користь Президента Володимира Зеленського і його політичної сили) фактори, які спричинили значну втрату суб'єктності парламенту й уряду на користь Офісу Президента. Жертвою воєнного стану став до того кволий політичний процес. Політичні партії впали у стан анабіозу, а проросійські політичні сили були усунені з політичної арени України. Інформаційне поле також перейшло у мобілізаційний режим функціонування. Основним фактором легітимації державних інститутів, у тому числі парламенту, стала їхня здатність виконувати свої основні функції з організації оборони країни. Під час першого року війни Верховна Рада проявила себе ефективним законодавчим органом, забезпечивши інституціоналізацію режиму воєнного стану у різних сферах суспільно-політичних і соціально-економічних відносин. З іншого боку, значного репутаційного удару інституту парламентаризму завдали депутати-зрадники, колаборанти й опортуністи.

Переходячи до передбаченого другим етапом проєкту аналізу комплексу факторів, що забезпечують легітимацію українського парламенту в умовах перевищення термінів його повноважень у зв'язку із дією режиму воєнного стану, варто звернути увагу на інструменти неелекторальної легітимації Верховної Ради, верифікація яких відбувалася методом експертного опитування,

проведеного у травні – червні 2024 р. групою науковців відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Експерти відповідали, наскільки важливим є той чи інший із запропонованих інструментів, і з якою ефективністю, на їхню думку, він використовується для досягнення поставленої мети. Для зручності інструменти були розбиті на три групи: 1) **нормативно-правові інструменти**, до яких ми віднесли "дотримання законотворчих процедур", "суб'єктність (здатність парламенту формувати політичний порядок денний…." і "депутатську доброчесність"; 2) **практичні інструменти**, до яких, на нашу думку, належать "формування уряду та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади", "ефективність, справедливість та актуальність нормотворчості", "міжнародна активність" і "міжнародне визнання парламенту"; та 3) **комунікаційні інструменти**, до яких належать "репрезентативність (здатність парламенту виражати інтереси основних груп виборців)", "зв'язок з виборцями", "співпраця з громадським сектором" і "робота з популяризації результатів діяльності парламенту".

Нормативно-правові інструменти

Дотримання законотворчих процедур. Одним з факторів, що забезпечує легітимність державних інституцій у цілому і парламенту зокрема, є чітке дотримання формальних процедур їх функціонування. З одного боку, як зазначалося вище, під час першого етапу дослідження нами було проаналізовано формальний аспект установлення режиму воєнного стану в Україні, що дозволило дійти висновку, що в цілому усіх формальних процедур переналаштування управлінської системи держави було дотримано. Законодавство, що регулює впровадження і функціонування режиму воєнного стану, виявилося за своїм змістом відповідним основоположним демократичним стандартам. Їх положення дали можливість країні не втратити керованість, але й продемонструвати надзвичайно високий рівень стійкості в умовах стресової ситуації найвищого рівня. За винятком окремих епізодів загалом було

дотримано формальних вимог переходу системи державного управління на "воєнні рейки". Однак, з іншого боку, українська влада дуже часто виявляла своє нігілістичне ставлення до формальних правил і процедур, що є в цілому недоброю українською традицією.

На важливості процедурних моментів у функціонуванні українського парламенту наголошується у "Доповіді та дорожній карті щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України", розробленої місією Європейського парламенту під головуванням Пета Кокса ще у 2016 році. У передмові до документа він, зокрема, зазначив: "Сильний парламент, що дотримується своїх повноважень, правил і процедур, а також депутати, що поважають як один одного, так і гідність інституції, в якій вони служать, можуть відіграти вирішальну роль на шляху до нової парламентської і політичної культури в Україні". Пет Кокс підкреслив: "Верховна Рада має більше правил і вибірково використовує або ігнорує їх частіше, ніж будь-який інший парламент в Європі", а парламентарі ставляться до власних правил надто "невимушено". На його думку, "окремі випадки можна пояснити, навіть виправдати, необхідними терміновими заходами, але масштаб такої поведінки вказує на більш глибокі культурні, інституційні та процедурні проблеми" [Європейський парламент, 2016].

Найяскравішим прикладом того, у що може вилитися процедурний нігілізм, став прецедент, коли внаслідок нехтування процедурними нормами ухвалення рішень Верховною Радою України Конституційний Суд України у 2010 році скасував конституційну реформу 2004 року. На жаль, як нами уже зазначалося [Перевезій, 2023а], процес повернення до конституційної реформи 2004 р. у 2014 р. також не був процесуально бездоганний, а це означає, що у будь-який момент легітимність усієї системи влади в Україні може бути оскаржена у судовому порядку. Ці уроки повинні бути добре вивчені і засвоєні українськими політичними елітами.

Особливе місце у цьому контексті належить дотриманню законотворчих вимог у процесі розробки, обговорення, ухвалення і затвердження нормативно-правових актів, які продукує парламент. Ситуація у цій сфері – величезний пласт проблем, пов’язаних з

дотриманням процедур подачі законопроєктів, їх проходженням у парламентських комітетах, отриманням висновків Конституційного Суду стосовно конституційних законопроєктів, наявністю альтернативних законопроєктів та залученістю опозиції, врахуванням експертних висновків, зокрема науково-експертного управління Апарату ВРУ, науково-дослідної служби Апарату ВРУ, наукової спільноти тощо, громадянським обговоренням із залученням та врахуванням позиції стейкхолдерів, висвітленням процесу у медіа і багато чого іншого. Задля ефективного виконання цих функцій Верховна Рада повинна стати складною комунікативною системою, заснованою на високих стандартах культури діалогу і пошуку компромісних рішень. Якщо узагальнити рекомендації міжнародних інституцій, що пропагують упровадження у різних країнах світу демократичних стандартів, то вони зводяться саме до цього.

Під час експертного опитування несподівано виявилося, що саме "дотримання законотворчих процедур" респонденти вважають найбільш дієвим інструментом легітимації парламенту в умовах воєнного стану. 55,2% з них вважають його "дуже важливим", а 33% – скоріше важливим, що в сумі становить 88,2 відсотка опитаних (230 з 261 експертів). Натомість 8 відсотків з них вважають, що цей аспект діяльності ВРУ є "скоріше не важливим", а 2% (у кількісному вимірі – 5 осіб) й зовсім "не важливим". Водночас, коли постало питання про використання цього інструменту, то лише 3 експерти (1,2%) висловили переконання, що він використовується парламентарями постійно. Дещо покращила ситуацію впевненість 68 опитаних (26,1%), що це відбувається часто. Переважний загал опитаних (53,3%) вважає, що "дотримання законотворчих процедур" "іноді застосовується", а ще 11,5 відсотка, шо "зовсім не застосовується". Ці дані засвідчують інструменталістський підхід законодавців до процедур ухвалення парламентських рішень. Не секрет, що вирішальне слово у цьому процесі належить політичній волі суб'єктів політичного дійства, процедура ж ухвалення рішень є у ньому явищем другого порядку і вже великим досягненням сприймається ситуація, коли її вдається формально виконати.

Суб'єктність парламенту. За умов відсутності у парламенті суб'єктних більшості та опозиції він, як ніколи за часи незалежності, перетворився на маргінальну політичну інституцію. Верховна Рада не є центром формування політичного порядку денного, реальна ініціатива ухвалення тих чи інших нормативно-правових актів породжується не у її стінах, а дискусії майже відсутні. Винятком стають лише ті законопроєкти, щодо яких є сумніви у "центрі прийняття рішень". Таким, зокрема, став закон про мобілізацію, який сильно розворушив парламентський мурашник і спровокував появу кількох тисяч правок. Однак, на нашу думку, цей вияв небаченої раніше суб'єктності став наслідком того, що президентська команда прагнула перекласти ухвалення цього непопулярного рішення на парламентські плечі. За схожим сценарієм розгортається епопея з контраверсійним законом про заборону Московського патріархату в Україні.

Недостатня суб'єктність парламентських політичних сил і окремих депутатів значно обмежує спроможності Верховної Ради у виконанні її основоположних функцій. Представників монобільшості привчено не виявляти надмірної самостійної активності. Їх колишній лідер, Дмитро Разумков, який обійняв посаду спікера після тріумфальної перемоги "Слуг", поплатився посадою за надмірну суб'єктність, яка сприймалася як "нездорова амбіція". Його долю повторило багато інших представників партії, які наважилися мати відмінну від Офісу Президента позицію. Місце Голови ВРУ посів абсолютно безамбітний і непублічний Руслан Стефанчук – ідеальний виконавець, якого ніхто не зможе запідозрити у самостійній грі. Друга за чисельністю парламентська фракція (ОПЗЖ) з початком війни остаточно деградувала, а ті нечисленні її представники, які зберегли мандати, ні за що не суперечитимуть волі президента і часто використовуються для ухвалення конфліктопровокуючих законів. Депутатські фракції політичних партій "Батьківщина", "Європейська солідарність" і "Голос", навіть об'єднавшися, були б надто мізерною силою (відразу після виборів до них сумарно належав 71 депутат), щоб з їхньою позицією серйозно рахувалися. Проєкти законів, розроблені їхніми

депутатами, не просто не ухвалюються, а навіть не виносяться на розгляд. Взаємна неприязнь між Петром Порошенком і Юлією Тимошенко, з одного боку, та внутрішні чвари в команді "Голосу" взагалі спонукають забути про наявність об'єднаної опозиції у стінах парламенту. Членами "депутатських груп" (у цьому скликанні це "За майбутнє", "Довіра", "Відновлення України" і переформатована з фракції ОПЗЖ депутатська група "Платформа за життя та мир"), зазвичай є депутати-мажоритарники зі своїми вузькими бізнес-інтересами, які в жодному з парламентських скликань не опонували владі, а завжди домовлялися з нею. Незважаючи на цілком виправдане неприязне ставлення до них, необхідно констатувати, що саме це "болото" часто відігравало цілком конструктивну роль в українській політиці, особливо в її найбільш критичні моменти. Вони надавали системі еластичності, плавно перетікали з одного стану в інший, ніколи не були закомплексовані ідеологічними штампами і легко міняли партійні прапори, а найчастіше – просто перебували поза будь-якими таборами, ситуативно пристаючи до тих, хто платив більшу ціну. Їхня суб'єктність має специфічну сутність і обмежена відстоюванням власних інтересів.

Чи важливим фактором легітимності Верховної Ради України в умовах воєнного стану є її суб'єктність, під якою розуміємо спроможність парламенту самостійно формувати політичний порядок денний та ухвалювати відповідні рішення? Таким було одне з питань експертної анкети. Майже 41,8% експертів висловили впевненість, що суб'єктність є "дуже важливим" інструментом легітимації парламенту, 43,5% зазначили, що "скоріше важливим", 9,3% – "скоріше не важливим" і лише менше 3%, що "зовсім не важливим", 2,5% експертів було важко відповісти на це запитання. Таким чином понад 85% експертного середовища відзначають важливість не просто збереження функціональних спроможностей Верховної Ради України, але й наполягають на тому, що цього важливо досягати навіть в умовах війни. Їм опонують близько 12% опитаних, які, на нашу думку, вбачають загрози неефективного управління у разі збереження парламентських процедур прийняття

управлінських рішень. Треба віддати належне, ціла низка рішень (зокрема й щодо виділення допомоги Україні на 2024 рік Конгресом США), які приймалися суб'єктними парламентами наших союзників, дуже дорого коштували нашій країні. Слід зазначити, що близько 53% експертів займають центристську позицію (не висловлюючись категорично ні "за" ні "проти" і виставивши оцінки "4" і "3" з цього питання, тобто, як нам здається, готові приймати аргументи протилежної сторони.

Одним з основним критерієм суб'єктності Верховної Ради є її спроможність ***формування уряду та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади***. З формальних і неформальних причин вплив Верховної Ради на формування і контроль уряду зведено до мінімуму. Формальною стороною проблеми є те, що в умовах воєнного стану вкрай обмежено парламентські процедури звітності і відставки членів Кабінету Міністрів. Однак значно важливішим є неформальний бік проблеми, який полягає у тому, що в умовах функціонування парламентської монобільшості, яку сформувала президентська політсила, центр прийняття рішень цілковито перемістився в будівлю Офісу Президента. Усі міністри, у тому числі й Прем'єр (фактично, а не формально) призначаються і контролюються не Верховною Радою, а президентською командою. За таких обставин чільні посадовці Кабміну не вважають доцільним витрачати свій час і зусилля на комунікацію з парламентарями, від яких, по суті, нічого не залежить. В Україні не діє європейська практика, коли міністрами стають лідери політичних сил, які здобувають перемогу на парламентських виборах. В основі цього принципу покладено ідею про те, що міністр – це політичний діяч, який реалізує політику тієї політичної сили, якій виборці довірили управління країною, а не бюрократ, технократ, менеджер чи будь-хто інший із цієї когорти управлінського персоналу. Своє занепокоєння з приводу партійного складу українських урядів періоду президентства Володимира Зеленського висловлює провідний науковий співробітник ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України Наталія Кононенко. За її підрахунками, в уряді Дениса Шмигаля, сформованому парламентською монокоаліцією фракції "Слуга

народу", з 24 членів лише 4 були представниками цієї партії, ще 1 – "Голосу". В уряді Олексія Гончарука з 19 міністрів лише 2 були представниками "Слуги народу" і 1 – "Народного фронту". Для порівняння, в "коаліційному" уряді Володимира Гройсмана (2016–2019 рр.) 44% міністрів були членами партій "Народний фронт" та "Блок П. Порошенка "Солідарність" [Кононенко, 2024]. Урядовці доби президентства Володимира Зеленського – не політичні діячі, а вищого або нижчого рівня управлінці. І про це відверто каже він сам у вже легендарній фразі про шістьох топменеджерів, які ефективно керують країною.

Опитані нами експерти вважають, що функція формування і контролю за діяльністю уряду є важливим фактором легітимації парламенту в умовах війни. Понад половини з них (50,2%) відзначають його оцінкою "дуже важливий", ще 37,5% – "скоріше важливий", 8% опитаних переконані, що вплив парламенту на уряд є "скоріше не важливим" інструментом його легітимації в умовах війни і 2,7% – "зовсім не важливим". Усього 1,5% респондентів не мали відповіді на це запитання. Стосовно практичного виконання ВРУ своєї функції формування і контролю за діяльністю уряду, то лише 3,4% експертів вважають, що парламент якнайкраще справляється з цим завданням, 16,1% переконані, що здебільшого справляється, 43,7% – що іноді використовує ці повноваження, і 27,2% – що зовсім не використовує. Таким чином баланс між позитивними і негативними оцінками становить 19,5% до 70,9%, що є не найгіршим показником з використання Верховною Радою інструментів власної легітимації.

Депутатська доброчесність. Одним з основних кейсів попереднього етапу дослідження став аналіз суспільного сприйняття українського парламенту в умовах першого року війни. Нами було доведено, що основним фактором, який негативно впливав на рівень довіри громадян до Верховної Ради, була недоброчесна поведінка представників депутатського корпусу. Контентаналізом новинної стрічки інтернет-видання "Українська правда" за час першого року війни було виявлено, що негативний контент щодо окремих народних депутатів, парламентських партій і фракцій та в

цілому Верховної Ради становив майже 45% новинного блоку, що стосувався діяльності парламенту. Нами було зроблено прогноз, що, за збереження тренду зниження довіри до ВРУ, рівень її інституційної спроможності як основного представницького органу влади неухильно падатиме. З того часу ситуація зі сприйняттям Верховної Ради українським суспільством не тільки не покращилася, а й надалі стрімко погіршувалася. За цей час ми, звісно, уже не бачили такої маси "яскравих" історій на кшталт депутатів-зрадників Віктора Медведчука та Іллі Киви. Народні обранці перейшли у режим "тихої" дискредитації українських політичних і державних інститутів. Особливо відзначилася Мар'яна Безугла, яка наважилася торпедувати найбільш шанований українцями соціальний інститут – Збройні сили України та їх головнокомандувачів. Продовжував збирати скандальну славу Микола Тищенко. Однак найрезонантнішою стала історія, яку розповіли кореспонденти "Української правди" про втрату депутатами мотивації виконувати свої службові обов'язки [Романюк та Страшкулич, 2023].

За даними соціологічного опитування, здійсненого Разумков Центром у березні 2024 р., Верховній Раді "зовсім не довіряло" 34,4%, "скоріше не довіряло" 39,7%, "скоріше довіряло" 15,8% і "повністю довіряло" 3,7% опитаних. Баланс довіри / недовіри становив мінус 54,6%. З усіх запропонованих для оцінки соціальних інститутів критичнішою ситуація з довірою громадян склалася лише для політичних партій (-62,8%) і державного апарату, тобто чиновників (-60,1%) [*Оцінка ситуації в країні...*, 2024]. Ще у березні 2023 р. ідентичне опитування цієї соціологічної служби показувало баланс довіри / недовіри до ВРУ -10% (41% – 51%) [*Оцінка громадянами ситуації в країні...*, 2023].

Результати другого етапу проєкту утверджують у думці, що суспільна зневага, яка поступово переростатиме у ненависть до представників депутатського корпусу, стає надзвичайно серйозною загрозою перспективам подальшого демократичного розвитку країни. Переважну більшість "політичних діячів", які так неохоче виконують свою місію у стінах парламенту, й зараз знає дуже обмежений загал, а через рік-другий їх узагалі ніхто не згадає, а от

ту травму, яку буде завдано українському парламентаризму, доведеться гоїти дуже довго.

Наші припущення підтверджуються результатами експертного опитування. 165 з 261 експертів (63,2%) вважають депутатську доброчесність дуже важливим інструментом легітимації парламенту в умовах війни, оцінивши його значення найвищим балом "5", ще 63 (24,1%) бачать його "скоріше важливим". Цими двома позитивними оцінками в сумі відзначилися 87,3% опитаних. Натомість "скоріше неважливою" цю опцію вважають 19 респондентів (7,3%) і "зовсім неважливою" – 9 (3,4%). Коли ж переходимо до експертних оцінок використання зазначеного інструменту, то бачимо абсолютно протилежну картину. Лише 2 з опитаних (0,8%) висловили впевненість у тому, що депутати постійно демонструють свою доброчесність, а 13 (5%) – що вони роблять це часто. Натомість 126 респондентів (48,3%) припустили, що парламентарі іноді користуються зазначеною опцією, а 92 (35,2%) – що навіть і не намагаються цього робити. Впадає у вічі досить високий відсоток (10,7%) респондентів, яким виявилося складно відповісти на це запитання. Припускаємо, що це пов'язано з диференційованим ставленням до депутатів, які представляють різні фракції і групи. Попри це вражає співвідношення між позитивними і негативними оцінками експертів депутатської доброчесності, яке вимірюється як 5,8% до 83,5% і становить 15-кратну різницю. На нашу думку, це є свідченням того факту, що народним депутатам України не просто забракло лідерства в умовах війни – для більшості громадян стала очевидною гостра нестача їхньої елементарної порядності. Усе це демонструє вкрай низький рівень легітимності Верховної Ради як основного інституту представницької демократії в Україні. Продовження її функціонування стає можливим лише завдяки неможливості організації виборчого процесу в умовах війни.

Практичні інструменти

Ефективність, справедливість та актуальність нормотворчості. Аналіз законодавчої активності українського парламенту протягом першого року війни, проведений на першому етапі проєкту, виявив, що за цей час Верховна Рада України

показала себе безвідмовним механізмом прийняття вкрай необхідних країні законодавчих актів. У період з 24.02.2022 до 24.02.2023 р. нею було ухвалено 386 законів. У кількісному вимірі це стало абсолютним рекордом законотворчої діяльності парламенту за усі роки незалежності. Очевидно, що така рекордна активність була зумовлена необхідністю адаптації законодавства до умов воєнного стану [Перевезій, 2023в, с. 46]. За цих обставин чи не головним чинником легітимного статусу вищого представницького органу держави в очах суспільства стала висока ефективність і продуктивність його роботи. Недарма протягом 2022 року рівень довіри громадян до Верховної Ради, за даними опитування Київського міжнародного інституту соціології, зріс утричі і у грудні сягав 35 відсотків. У січні 2023 р. дослідження Центру аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту засвідчило, що рівень цілковитої довіри до ВРУ становить 13%, а часткової ("швидше довіряю") – 43% [Перевезій, 2023в, с. 63].

Чи збереглася ця динаміка й надалі? Простий арифметичний підрахунок показує, що ні. Протягом другого року війни Верховна Рада ухвалила усього 253 закони – на 35% менше, ніж попереднього року. І хоча на фоні середньої річної "продуктивності" парламенту, яка за 30 років – з 1992 до 2021 рр. – становила 227 законів, цей показник є навіть вищим, слід враховувати, що у "буремні часи" завжди спостерігається стрімке зростання законотворчої активності українських парламентарів.

У нижченаведених таблицях спостерігаємо співвідношення кількості ухвалених під час першого і другого років війни законів за сферами регулювання суспільних відносин. Впадає у вічі, що значну увагу депутатів привертає сфера держуправління і судоустрою. Причому інтерес до неї протягом року не згас, а за другий рік війни навіть суттєво випередив кількість законів з організації оборони країни. Також протягом року спостерігалося незначне зменшення ухвалених законів у сферах міжнародної (близько 19%) і гуманітарної (18%) політик. Відносно стабільною залишалася робота у законодавчому забезпеченні економічної і фінансової сфер (зменшення на 35%). В умовах триваючої війни кількість оборонних законів зменшилася на 43%, а у сфері

інформаційної безпеки – на 70%. Якщо врахувати, що проблеми окупованих територій поступово артикулювалися на забезпеченні прав внутрішньо переміщених осіб і перейшли у сферу соціальної політики, то кількість "соціальних" законів зменшилася на дві третини (66%). Сфери екології і медицини дали синхронне падіння на 73%.

Таблиця 2.1.

Законодавство першого року війни за сферами регулювання

Сфера застосування	Організація оборони	Економіка і фінанси	Гуманітарна політика	Держуправління і судоустрій	Міжнародна політика	Соціальна політика	Окуповані території	Інформаційна безпека	Медицина	Екологія	Інше	Усього
Кількість законів	51	128	28	41	64	28	10	10	11	11	4	386

Таблиця 2.2.

Законодавство другого року війни за сферами регулювання

Сфера застосування	Організація оборони	Економіка і фінанси	Гуманітарна політика	Держуправління і судоустрій	Міжнародна політика	Соціальна політика	Окуповані території	Інформаційна безпека	Медицина	Екологія	Інше	Усього
Кількість законів	29	83	23	41	52	13	-	3	3	3	3	253

Крім того, вищий законодавчий орган почав давати зброї у ситуаціях, коли доводилося ухвалювати контраверсійні закони. Найбільш яскравим прикладом цього став закон про мобілізацію, основною метою якого було створення ефективної і справедливої системи набору військовослужбовців до лав ЗСУ. Цей документ за визначенням не можна було загорнути у популістську обгортку, бо він передбачав прийняття складних рішень, повинен був підняти

мобілізаційну спроможність суспільства на вищий щабель, що апріорі супроводжувалося необхідністю одних його представників стати до лав бійців, а усіх інших – зосередити максимальні зусилля для економічного забезпечення оборони країни, при цьому жертвуючи звичним рівнем достатку і довоєнним способом життя. Однак ані виконавчій, ані законодавчій гілкам влади не вдалося продемонструвати здатність до прийняття сильних державницьких рішень. Через два роки після початку повномасштабної війни країна так і не отримала чіткого плану організації мобілізаційних ресурсів для забезпечення опору.

Початком епопеї з ухваленням нового мобілізаційного закону можна вважати пресконференцію президента Володимира Зеленського 19 грудня 2023 р., під час якої він сказав: "Це питання (мобілізації – ред.) наших військових, главкома, Генштабу… На Ставці вони запропонували мобілізувати додаткових 450-500 тисяч людей" [*Військові запропонували*…, 2023]. Уже 26 грудня Кабмін вніс до Ради законопроєкт "Про удосконалення окремих питань мобілізації, військового обліку та проходження військової служби". Однак документ виявився настільки сирим і конраверсійним, що 11 січня уряд офіційно відкликав його з парламенту. Того ж дня міністр оборони України Рустем Умєров заявив, що команда відомства вже підготувала нову редакцію законопроєкту про мобілізацію з урахуванням усіх пропозицій, погоджених в робочому порядку з депутатами на засіданнях Комітету з питань національної безпеки, оборони та розвідки. 30 січня Кабмін затвердив оновлену версію законопроєкту про мобілізацію та передав її до Верховної Ради. Своєю чергою, у МО вказали, що коментарі та зауваження до документа були враховані спільно з Генштабом ЗСУ, урядом та народними депутатами. 7 лютого Верховна Рада підтримала у першому читанні запропонований урядом оновлений законопроєкт про мобілізацію. "Законопроєкт прийнято без пропозицій Комітету. Далі внесення правок 14 днів до 21 лютого і далі друге читання. Тобто найбільш ймовірно буде прийнято законопроєкт в цілому в останній тиждень лютого, підписаний на початку березня і вступить в силу

через місяць, тобто у квітні", – написав народний депутат Ярослав Железняк [*Рада підтримала*..., 2024].

Однак перед другим читанням до законопроєкту було подано 4196 правок. Найбільше від "Слуги народу" – 1818, від "Голосу" – 438, "Батьківщини" – 359, "Платформи за життя і мир" – 336, "Європейської солідарності" – 331, позафракційних – 261, групи "За майбутнє" – 206, групи Разумкова – 178, "Довіри" – 176 правок. Такий вал зауважень був зумовлений великою кількістю дискусійних питань, яку порушив цей документ. Найбільш гострим з них було питання демобілізації. Крім того, депутати гостро реагували на пропозиції щодо впровадження санкцій, спрямованих на "ухилянтів", електронних повісток, перегляду підходів до мобілізації інвалідів, аспірантів, інших категорій чоловіків та деяких інших резонансних тем [*Комітет почав розгляд законопроєкту про мобілізацію*..., 2024]. За час повномасштабної війни цей законопроєкт став першим, який викликав таку гостру політичну реакцію. Різні парламентські сили, у тому числі і президентська, остерігалися, що прийняття такого непопулярного законодавчого акта бумерангом ударить по їхніх електоральних амбіціях. Тому його ухвалення затяглося аж до 11 квітня. Загалом голосування було досить переконливим. 283 депутати віддали свої голоси за цей законопроєкт: від "Слуги народу" – 192; "Європейської Солідарності" – 0, "Батьківщини" – 2, "Платформи за життя і мир" – 18, "Голосу" – 16; "Відновлення України" – 16; "За майбутнє" – 12; "Довіри" – 15; позафракційних – 12 [*Закон про мобілізацію ухвалений*..., 2024].

Переоцінити важливість цього кроку важко, однак, по-перше, його треба було здійснити набагато раніше, а по-друге, цей закон регулює лише вузьке коло питань, пов'язаних із залученням до Збройних сил України нових військовослужбовців, у той час як надзвичайно гострою і давно перезрілою є проблема розробки системи широкомасштабних мобілізаційних заходів, які б зосередили зусилля усього українського суспільства для опору ворогу. Це питання не лише ефективності організації спротиву агресору, але й соціальної справедливості, про яку зайве й згадувати у випадку, коли увесь тягар війни ляже на плечі умовного мільйона

українців, а решта тридцять житимуть так, наче нічого не відбувається, чиє життя, окрім певних побутових незручностей, не зазнало суттєвих змін. Справедливою, на наше переконання, була б ситуація, коли у випадку, якщо на фронті, умовно кажучи, стоять на смерть одні, то інші в тилу у цей час повинні "перейти на хліб і воду", але зробити усе, щоб перші відчували найменший дефіцит засобів, які допомагають їм стримувати ворога.

Уже вкотре доводиться стикатися з тріадою проблем української законотворчості, яку становлять дотримання у законах "ефективності, справедливості та актуальності", якими забезпечується легітимація парламенту в умовах війни. 53,3% експертів назвали цей параметр "дуже важливим", 32,6% – "скоріше важливим", 10,7% – "скоріше не важливим" і 2,3% – "зовсім не важливим". Прикметно, що лише 1,1% опитаних було важко відповісти на це запитання. Таким чином, співвідношення позитивних і негативних конотацій при оцінці цього параметру становило 85,9% до 11,8%, що засвідчує його надзвичайну важливість у загальній оцінці парламенту як державного і політичного інституту. З іншого боку, експерти дуже критично оцінюють застосування цього інструменту на практиці. Лише 1 з них (0,4%) висловив упевненість, що парламент постійно послуговується означеними критеріями нормотворчості, 9,6% – часто їх застосовує, 54% – іноді застосовує і 29,5% – зовсім не застосовує. 6,5% опитаних не змогли дати відповідь на це питання. Співвідношення позитивних і негативних конотацій цього разу становило 10% до 83,5%. Отже, як бачимо, ситуація між бажаною і реальною картиною подій дзеркально протилежна. Досить зазначити, що 85,9% респондентів вважають ефективність, справедливість і актуальність нормотворчості важливим фактором легітимації парламенту в умовах війни, і 83,5% переконані, що цей параметр або зовсім не використовується, або використовується недостатньою мірою.

Міжнародне визнання і міжнародна активність парламенту. Окремим блоком проблем є міжнародна легітимація українських державних інститутів. Хоч як парадоксально це звучить, але тема легітимності української влади стала одним з трендів

російської державної пропаганди у 2024 році, яка активно прагне поширювати власний контент на увесь світ. Основна мета цієї активності – посіяти сумніви серед іноземців, які слабко орієнтуються в українських реаліях, у легітимності влади українських політичних лідерів, і через них чинити тиск на уряди низки держав. Уперше тезу про сумнівну легітимність Президента України Володимира Зеленського В. Путін озвучив 17 травня під час прес-конференції у Москві *["Має значення"*…, 2024].

24 травня під час зустрічі з О. Лукашенком він обурювався, що немає з ким вести переговори з українського боку, бо "легітимність діючого глави держави закінчилася", а "одна із цілей конференції у Швейцарії у тому, щоб західна спільнота підтвердила легітимність діючого глави держави, чи вже не діючого" [*Не легітимно "обраний" Путін*..., 2024]. 28 травня у Ташкенті під час одного з не частих своїх зарубіжних візитів він уже твердо висловив "експертну думку" щодо положень Конституції України, згідно з якою, на його переконання, після закінчення строку президентських повноважень Володимира Зеленського уся повнота президентських повноважень переходить Голові Верховної Ради України [*Путін заявив*…, 2024]. Такі дії Кремля були спрямовані на отримання не правового, а інформаційного ефекту і швидко вщухли. Але ця історія є свідченням того, що міжнародні інструменти легітимації національних державних інститутів відіграють суттєву роль і є одним із важливих складників цього явища.

Міжнародні механізми легітимації парламентів працюють в основному на етапі виборчого процесу та відслідковування дотримання демократичних стандартів їхнього формування. Саме з цією метою було започатковано інститут спостерігачів під час парламентських виборів. У міжвиборчий період питання стосовно легітимності вищого представницького органу влади практично не порушуються. Різноманітні міжнародні організації здійснюють комплексні програми щодо удосконалення роботи національних парламентів, але не визнавати їх легітимність ніколи не наважуються. Тому невизнання легітимності парламенту міжнародними гравцями – це швидше оцінка його природи. Така оцінка,

наприклад, може застосовуватися до парламентів, що функціонують за диктаторських режимів

Вибори Верховної Ради України у 2019 році були визнані міжнародними організаціями та спостерігачами такими, що відбувалися у конкурентній боротьбі, без адміністративного втручання, за паритетних можливостей доступу до медій й за усіма іншими демократичними стандартами. Це визнання є базовою якістю парламенту, яка надає йому суб'єктності у міжнародній політиці. Тому пов'язаним з міжнародним визнанням фактором легітимації парламенту є його міжнародна активність.

В анкеті, запропонованій експертам, присутні два окремі питання щодо ролі міжнародного фактору у легітимації Верховної Ради: одне з них стосується міжнародного визнання парламенту, інше – його міжнародної активності. Необхідно зазначити, що респонденти диференціювали ці два явища, значно вище оцінивши важливість міжнародного визнання законодавчого органу влади. Якщо його вважають дуже важливим інструментом легітимації парламенту в умовах війни понад половини експертів (50,2%), то міжнародну активність – лише третина опитаних (34,9%), щоправда, остання випереджає першу у більш стриманих позитивних оцінках "скоріше важливим": 44,1% проти 37,2%. Однак сума позитивних оцінок усе одно значно вища у "міжнародного визнання" – 87,4% проти 79% у "міжнародної активності". На нашу думку, така реакція експертів пояснюється тим фактом, що роль головного зовнішньополітичного діяча в Україні де-юре і де-факто належить Президентові України. Вона особливо кристалізувалася в умовах війни, і однією з найбільших чеснот Володимира Зеленського стала його тріумфальна зовнішня політика, особливо на першому етапі війни. Верховна Рада була тут другорядним гравцем, вимушеним залишатися спостерігачем.

Необхідно зазначити, що експерти високо оцінили не лише важливість, а й практичне використання міжнародних інструментів легітимації Верховної Ради в умовах війни. Понад половини з них (52,1%) позитивно оцінили використання депутатами свого міжнародно визнаного статусу (11,1% відзначили його постійне

застосування, 41% – часте застосування. Це найвищі показники серед усіх інструментів у обох номінаціях). Третина респондентів (33,3%) бачать його спорадичне застосування і лише 6,1% (з великим відривом найкращий показник з оцінки усіх інструментів) переконані, що зовсім не застосовується. 8,4% опитаних не знайшли відповіді на це запитання. "Міжнародна активність" як інструмент легітимації парламенту в умовах війни посів друге місце за позитивними оцінками експертів, частка яких вважає його таким, що "постійно застосовується", становила 6,5%, "часто застосовується" – 32,2%, іноді застосовується – 44,1% і "зовсім не застосовується – 10,3%. Не відповіли на це запитання 6,9%.

Інструменти комунікативності

Проблема репрезентативності українського парламенту. Першим з критеріїв, яким мав би відповідати парламент як легітимний політичний інститут, на нашу думку, є здатність виражати інтереси основних груп виборців, або, іншими словами, його репрезентативність. Уже у самому цьому терміні закладена основна функція, яка покладається на парламент, адже ним (терміном) позначають здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності. Парламент є своєрідною "вибірковою сукупністю", яка повинна відтворювати основні характеристики генеральної сукупності, тобто українського суспільства. Чи можна діючу Верховну Раду вважати моделлю українського суспільства, чи представлені у ній політичні сили відображають і артикулюють інтереси різних спільнот, представляють їх у складному процесі формування "правил гри", які забезпечують стале й ефективне функціонування багатовимірного соціального механізму? Чи є депутати-мажоритарники справжніми трибунами своїх виборчих округів, переймаючись проблемами їх мешканців? Звісно, точні відповіді на ці питання коректно вимірювати не експертними опитуваннями, а соціологічними дослідженнями, у яких поставити питання на кшталт "Чи вважаєте ви себе належним до певної спільноти, що має особливі інтереси, що вирішуються політичними засобами?"; "Чи існують політичні

партії, яким ви довіряєте відстоювання власних політичних інтересів?"; "Чи знаєте ви депутата-мажоритарника Вашого округу?" тощо.

Наразі існуючі соціологічні дослідження відображають украй низький рівень загальної довіри до Верховної Ради в цілому і до політичних партій зокрема. Чи свідчить це про нерепрезентативність парламенту? Не факт. Наприклад, у дрібноструктурованому суспільстві у парламенті можуть бути представлені багато політичних сил, кожна з яких відображає інтереси вузького сегмента виборців. Кожна з цих суспільних груп апріорі довірятиме лише незначній частині парламентарів, а, відповідно, більшості – ні. Але це не означає, що парламент не репрезентативний.

Насправді фундаментальною проблемою є не відсутність представницьких політичних партій, а політична неструктурованість суспільства, атомізованість його членів, нездатність усвідомлення ефективності колективних дій, самоорганізації, зрештою, неусвідомлення власних інтересів і їх меж з інтересами інших соціальних спільнот.

Протягом усього періоду незалежності відбувалася поступова політична деідеологізація суспільства. Якщо у 1990-х спостерігалася гостра політична боротьба між прихильниками "лівої" та "правої" ідеологій, тими, хто мріяв про відродження комуністичних порядків, і демократичними романтиками, то вже з початком 2000-х почався незмінний тренд на ідеологічну стерилізацію українського суспільства. Парламентські вибори 2012 р. стали останніми, під час яких виборці обирали ідеологічні партії. У Верховній Раді VII скликання були представлені дві політичні сили крайніх ідеологічних спектрів: КПУ – лівого і "Свобода" – правого, які, утім, зайняли украй маргінальні політичні ніші. Наступні дві виборчі парламентські кампанії жодним чином не були позначені ідеологічною боротьбою. Особливо примітною у цьому сенсі стала президентсько-парламентська електоральна кампанія 2019 р., яку, на нашу думку, слід сприймати цілісним дійством. Основною політичною технологією президентської виборчої кампанії було уникнення будь-яких натяків на ідеологічне позиціонування кандидата, що став переможцем. Виборцям надавалася можливість

самостійно малювати його образ, наділяючи тими рисами і характеристиками, які вони самі прагнули бачити. Така сама технологія спрацювала й на парламентських виборах. І тільки уже у статусі переможця новообраний президент спробував окреслити свої ідеологічні погляди, згадавши про "лібертаріанство". Однак згодом було вирішено, що ідеологією "Слуги народу" є "український центризм", який описувався словами: "Ми – не "праві" і не "ліві". Не націоналісти і не сепаратисти. Ми заперечуємо політичні крайнощі та радикальні ідеології. Вони несуть у суспільство розбрат і розкол. Ми – партія, яка створює і будує. Ми проти того, щоб будь-яка ідеологія або теорія панувала у суспільстві, вказувала людям, як їм належить жити, якому богу молитися, якою мовою розмовляти і які погляди поділяти – спроби встановлення такого порядку в минулому призводили лише до жахливих трагедій. Ми шукаємо спільних рішень і прагнемо до компромісу – з усіх питань, крім незалежності країни, суверенітету держави, нетерпимості до корупції і брехні політиків. Ми віримо в те, що українців об'єднує більше, ніж роз'єднує – тому прагнемо консолідувати суспільство навколо спільного майбутнього, для побудови країни, де пануватимуть мир, порядок і добробут – а не якісь утопії чи ідеологічні міфи". Примітно, що текст, який описує ідеологічні засади функціонування політичної партії, побудований на тотальному запереченні самого цього явища.

Необхідно зазначити, що ідеологізація політки, політичне позиціонування ведуть до структурування суспільства, встановлення розмежувальних ліній, його розколів і дихотомій. Наявність чіткої позиції, як правило, веде до появи опозиції. За таких обставин зібрати увесь електоральний урожай зазвичай неможливо. Значно легше об'єднати виборця навколо міфологізованого образу, суперособистості, спроможної водночас розв'язати усі проблеми як кожного окремого виборця, так і країни загалом. Однак така політична модель позначена загрозами встановлення авторитарного правління.

Величезна вада української демократичної моделі на сучасному етапі полягає у тому, що персоналізація політики виходить не

лише від домінуючого, але й від усього наявного спектра політичних сил. Усі більш-менш дієздатні політичні партії є партіями лідерського типу і жодна – ідеологічного. "Зубри" українського політичного поля Петро Порошенко і Юлія Тимошенко залишаються центрами тяжіння своїх політичних проєктів. Ідеологічні ніші, в які вони прагнуть їх втиснути чітко не окреслені. Зокрема, "Європейська солідарність" не припиняв експлуатувати правоцентристську, а "Батьківщина" – лівоцентристську ідеологічну риторику. При цьому чітким ідеологічним позиціонуванням жодна з парламентських політичних сил себе не обтяжує.

У цьому контексті Україна випадає із трендів, притаманним політичному життю західного світу. В Євросоюзі, США і Великобританії основним питанням політичного порядку денного щонайменше останнього десятиліття є протистояння неоліберальних та неоконсервативних ідеологічних таборів. Причому воно відбувається як на рівні внутрішніх політик держав, так і у міждержавних відносинах. Це протиборство з кожним виборчим циклом набирає дедалі гостріших форм і в окремих випадках має дуже складні рецидиви. Ми є свідками, коли внутрішньополітичні суперечності в США набувають ознак латентної громадянської війни. Весь світ з жахом очікує чергових президентських виборів в Америці, які можуть призвести до дестабілізації країни. Вибори у Європарламент у 2024 р. засвідчили значне зростання популярності ультраправих політичних сил, зокрема Альтернативи для Німеччини і Національного об'єднання Марі Ле Пен. У самому Євросоюзі на рівні його членів точиться гостра боротьба між ліберальним і консервативним таборами. У Східній Європі Угорщина була першою ластівкою, яка "заспівала консервативних пісень", за нею послідували Польща та Словаччина. На відміну від класичного лібералізму, який сповідував ідеали свободи совісті, підприємництва, слова, політичного вибору, неолібералізм підняв на знамена ідеї свободи сексуальної ідентичності, гендерної рівності, прав поневолених народів (що вилилося у толерування міграційних процесів), екологічної безпеки тощо. Натомість неоконсерватори дотримуються кардинально протилежних ціннісних позицій. Вони

відстоюють збереження традиційної ролі держави, релігії та сім'ї у житті суспільства, надзвичайно гостро реагують на іммігрантів, які розмивають автохтонну культуру місцевих жителів і, по суті, здатні за одне-два покоління докорінно змінити той життєвий уклад, який формувався століттями важкої праці і складних взаємодій.

Усі ці проблеми надто далекі від України і мають досить опосередкований вплив на її внутрішнє життя. Хоча, на нашу думку, коли українці стануть активними учасниками європейської політики, їхня позиція скоріше за все буде, хоч як це дивно прозвучить, набагато ближчою до тієї, якої дотримуються сучасні угорці, ніж бельгійці чи нідерландці.

До початку активної фази війни Україна перебувала в іншому політичному просторі, на теренах якого основним питанням політичного порядку денного було не протистояння неоліберал ів з неоконсерваторами, а проблема власного позиціонування стосовно Росії. Цей простір, окрім України, включав майже усі пострадянські держави. У нього входили Білорусь, яка уже 30 років балансує на межі повної втрати суверенітету, Казахстан, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан, усі без винятку середньоазійські держави, для яких російський фактор досі відіграє значну роль. Він впливав на внутрішньополітичні процеси навіть у країнах Балтії. Основні політичні битви тут точилися між проросійськими і антиросійськими політичними силами. Причому боротьба за "російськість" як політичний рух маскувалася соціокультурним змістом і спиралася на значну російськомовну діаспору. Протистояння між комуністами і демократами 1990-х років трансформувалося в Україні у політичне протистояння між проросійськими і проєвропейськими політичними силами у виборчих кампаніях 2006, 2007, 2012 і дещо меншою мірою у 2014 рр. Саме тоді остаточно сформувався міф "про дві України".

Виборча кампанія 2019 р. характеризувалася тим, що політичні сили, що експлуатували цю тематику, відійшли у маргінес, зайнявши у парламентському розкладі позиції на крайніх полюсах. Конфігурація Верховної Ради IX скликання нагадувала структуру VII скликання, тільки цього разу крайні маргінальні позиції КПУ та

"Свободи" зайняли ОПЗЖ та ЄС. Парламентську більшість сформувала політична сила, яка зайняла нейтральну позицію щодо "російського питання". Вона не була ані апологетом "русского міра", ані його непримиренним ворогом. Війна остаточно розставила крапки над "Ї" і поховала будь-які перспективи проросійських політичних проєктів в Україні, а разом з ними щезла й та дихотомія, яка породжувала їх політичних опонентів.

Зникнення російської теми з українського політичного дискурсу остаточно деідеологізувало українську політику. Наразі вона перебуває у стані вакууму. Війна значною мірою стерла старі і окреслила нові лінії суспільних розмежувань. Одночасно з тим, як на фронт добровольцями вирушили десятки тисяч чоловіків і жінок з різних регіонів країни, а мільйони із щирим захопленням спостерігали за ними і з усіх сил прагнули допомогти, вщухли дискусії між україномовними і російськомовними українцями, замовкнули голоси про західноукраїнських патріотів і східноукраїнських запроданців, загострилася хіба що стара проблема православного розколу, спровокована діями московської церкви, яка нап'яла на себе тогу сакралізатора війни. Однак поступово суспільна ідилія почала згасати. Виявилося, що не усі українці – героїчні воїни, є серед них і звичайні люди, і навіть "ухилянти". Соціологи акцентують увагу на існуванні розбіжностей серед різних вікових груп громадян стосовно того, що вважати перемогою у цій війні. Не завжди складається ідеальна взаємодія між місцевими жителями і внутрішньо переміщеними громадянами. Наростає напружене ставлення між тими, хто залишився, і тими, хто покинув країну, часто не соромлячись виставляти у соціальних мережах кадри свого нового щасливого життя. На черзі поява нового розмежування – між мобілізованими і забронюваними, між тими, хто може відкупитися, і хто приречений без права вибору одягти військовий однострій. Справжні політики повинні інтуїтивно відчувати такі процеси ще на стадії їх зародження і пропонувати свої послуги з адвокування інтересів тих чи інших соціальних груп. По суті, це є їхнім бізнесом. Однак український парламент перебуває у стані анабіозу, а українська політика не помічає розмежувальних ліній,

які існують або визрівають в українському суспільстві, виявляє нездатність артикулювати інтереси основних суспільних груп, що може призвести до чергової гострої суспільної кризи, яка за найнесприятливіших обставин вихлюпнеться на майдани українських міст.

Слабкість представницької компоненти у характеристиці діючого парламенту підтверджують дані нашого експертного опитування. На запитання "Як часто для підтримання легітимності Верховної Ради в умовах воєнного стану застосовується такий інструмент як прояв її репрезентативності (здатності парламенту виражати інтереси основних груп виборців)?", лише 1 представник експертного середовища висловив упевненість, що "постійно застосовується", 13 експертів відповіли, що "часто застосовується", 131 – "іноді застосовується" і 73 – "зовсім не застосовується". Тобто, 84,7% експертів упевнені, що ВРУ абсолютно (30,7%) або частково (54%) не відповідає статусу представницького органу влади. Можливо, з їхнього погляду, в умовах війни представницька функція парламенту є другорядною, а проблема встановлення балансу суспільних інтересів повинна поступитися ідеям суспільної мобілізації, національного єднання і відкладенню міжгрупових суперечок до кращих часів? А от і ні. 38,3% експертів вважають, що вияв репрезентативності як інструмент легітимації парламенту в умова війни є "дуже важливим", 45,6% – "скоріше важливим", 11,5% – "скоріше не важливим" і лише 3,1% – "зовсім не важливим". Зіставивши бажане з реальністю, бачимо, що вони між собою дуже слабко корелюють.

Зв'язок з виборцями. Одним з виявів репрезентативності Верховної Ради є зв'язок народних депутатів з виборцями. Зважаючи на дуальність структури українського парламенту, в якому засідають депутати, що були обрані за партійними списками, з одного боку, і в мажоритарних округах, з іншого, ці зв’язки у кожному з цих випадків мають бути наповнені власною специфікою. Партійна комунікація з виборцями є величезним пластом роботи, від розбудови регіональних структур і пропаганди партійної ідеології до залученості громадян у партійне життя, рекрутинг

активістів, робота з молоддю і ще багато чого іншого. Зв'язок депутата мажоритарника з виборцями передбачає його постійну роботу на виборчому окрузі, спрямовану на розв'язання ключових проблем виборців. Історія парламентаризму незалежної України знає чимало прикладів, коли депутат був справжнім адвокатом місцевих інтересів у складній взаємодії з центральними органами влади, за що отримував відповідну вдячність виборців у формі багаторазового переобрання до парламенту. Однак під час виборів 2019 р. ця традиція у багатьох округах була нівельована і до парламенту прийшли часто маловідомі персонажі, які склали субстрат президентської політсили. Вони, як правило, не відповідають ні першому, ні другому шаблону поведінки, бо не є ні партійними функціонерами, ні захисниками інтересів місцевих громад. Усе це ще більше загострює проблему репрезентативності Верховної Ради IX скликання.

У цілому цю гіпотезу підтверджують результати експертного опитування. На важливості зв'язку депутатів з виборцями наголошують 76,2% експертів (на думку 40,2% з них він є "дуже важливим" і 36% – "скоріше важливим"), 22,6% опитаних не приділяють цьому аспекту особливого значення (для 16,5% з них він "скоріше не важливий", а для 6,1% – "зовсім не важливий"). З іншого боку, лише 7,3% експертів переконані у наявності сталої комунікації між депутатами і виборцями (0,4% опитаних вважають, що народні обранці постійно її мають, і 6,9% – що "часто"). 41,4% респондентів вважають, що депутати мають спорадичні зв'язки з виборцями, а 39,8% переконані, що між парламентарями і їхнім електоратом відсутня будь-яка комунікація.

Співпраця з громадським сектором може трактуватися як один з різновидів зв'язку із виборцями, хоча насправді це далеко не так. Проблема у тім, що інституціоналізація громадянського суспільства в Україні відбувалася здебільшого завдяки зовнішнім стимуляторам, які передбачали доступ до отримання закордонних грантів або різноманітних внутрішніх пільг у здійсненні господарської діяльності. Міжнародними інституціями, діяльність яких спрямована на розвиток демократії у світі, фінансуються

різноманітні громадські ініціативи, у тому числі запрограмовані на здійснення громадського контролю за органами влади. Таким чином, громадський сектор поступово перетворювався на контролера влади. Ним здійснюється безліч кількісних досліджень, вираховуються показники, від яких залежить позиція України у різних рейтингових системах, а це, у свою чергу, впливає на оцінки України за демократичними і правовими критеріями, на швидкість інтеграційних процесів, кредитні рейтинги країни тощо. Надмірне захоплення цими організаціями рано чи пізно призводить до розчарування і конфліктів на кшталт відставки уряду О. Гончарука, членів якого називали не інакше як "соросятами". Держава повинна усвідомити, що якщо вона прагне, щоб її інтелектуальна еліта працювала на її інтереси, а не відпрацьовувала кошти незрозумілих бенефіціарів, то саме вона повинна взяти на себе утримання цієї дуже незначної, але надзвичайно впливової частини українського суспільства, а не з усіх сил намагатися пересадити її на іноземні гранти.

Попри це 78,6% опитаних експертів вважають, що співпраця з громадським сектором є важливим інструментом легітимації парламенту в умовах війни (36,6% – "дуже важливим" і 41,8% – "скоріше важливим"), 18,4% – висловлюють сумнів цьому (для 11,9% з них він "скоріше не важливий" і для 6,5% – "зовсім не важливий").

Робота з популяризації результатів діяльності парламенту. Визнаючи виправданість багатьох звинувачень, які лунають на адресу парламентарів і які нищівним чином впливають на репутацію найвищого інституту представницької демократії, слід зауважити, що суспільство не володіє усією повнотою об'єктивної інформації про ВРУ. Переважна більшість народних депутатів не є медійними особистостями, вони украй рідко потрапляють у стрічки новин, насамперед через те, що не продукують "гарячого" контенту, на який так ласі усі без винятку медіа. Парламентські засоби масової комунікації, до яких належать телеканал "Рада", газета "Голос України", офіційний сайт Верховної Ради є носіями швидше офіційної вузькоспеціалізованої (для юристів, державних службов-

ців, економістів і бухгалтерів, політичних аналітиків тощо), а не популярної інформації. За таких умов формування позитивного образу українського парламенту, парламентаризму і в цілому демократії – надзвичайно важливе завдання. На жаль, наразі ця робота відбувається в основному на уже згаданих парламентських інформаційних майданчиках, що фактично нівелює її результати. Для того, щоб донести інформацію до якомога ширшого кола громадян, працівникам парламентської пресслужби необхідно виходити із зони комфорту і проникати на незалежні інформаційні платформи, використовувати новітні засоби комунікації, ретрансляторами бажаної інформації робити не зручних, а популярних журналістів та інфлюенсерів. За умови грамотної інформаційної політики скандали, породжувані окремими депутатами (часто навмисно, з метою самопіару, з мотиву краще зла слава, ніж невідомість), можуть відіграти навіть позитивний ефект, адже вони привертають увагу до ВРУ і на цій хвилі через медіа можуть позиціонуватися багато доброчесних народних обранців, а парламент як інституція повинен займати чітку позицію з кожного значимого інформаційного приводу. Інформаційна безпорадність Верховної Ради сильно контрастує з високопрофесійним використанням фактично усіх доступних PR-ресурсів Офісом Президента. Це не може не створювати перекосів у суспільному сприйнятті різних державних інституцій.

Незважаючи на те, що більшість опитаних експертів вважають важливою роботу з популяризації діяльності Верховної Ради (22, 2% назвали її "дуже важливою" і 39,8% – "скоріше важливою"), цей інструмент легітимації парламенту отримав від них найменшу позитивну оцінку серед усіх запропонованих варіантів (62%). Водночас піддали сумніву його важливість 34,8% респондентів (для 26,8% з них він "скоріше не важливий" і для 8% – "зовсім не важливий"). Найближчим переслідувачем з низьким рейтингом важливості став "зв'язок з виборцями", у пасиві якого 22,6% негативних оцінок. За усіма заданими параметрами навіть із врахуванням цього найвищого значення середня негативна оцінка важливості використання усіх запропонованих інструментів легітимації

парламенту становила 16,1%, що понад як у 2 рази нижче за нього. Таким чином, констатуємо скептичне ставлення значної частини експертного середовища (понад третини) до PR-активності вищого законодавчого органу влади, однак дві третини усе-таки схиляються до її доцільності.

Висновки. По-перше, як і під час першого етапу дослідження, ми не припиняємо стверджувати, що електоральна легітимація державних і політичних інститутів в умовах воєнного стану є не лише неможливою, а й недоцільною. Перший аспект проблеми (неможливість) легко аргументується реакцією Президента України Володимира Зеленського на запитання одного з журналістів щодо можливості проведення виборів під час війни, коли він відповів зустрічним запитанням, чи готові ці допитливі люди поїхати спостерігачами в окопи? Неможливість проведення виборів в умовах воєнного стану визначена Конституцією України з причин, які випливають з другого аспекту проблеми (недоцільність), і які можна звести до констатації одного основоположного факту: політичний процес у цей період перебуває у стані анабіозу. Політичні партії або знепритомніли, або ледь животіють, свобода слова під жорстокою воєнною цензурою, величезні маси громадян відірвані від своїх виборчих округів, значна частина яких перебуває в окупації, у багатьох районах паралізована діяльність місцевого самоврядування і встановлено військові адміністрації. Велика кількість "ухилянтів" за жодних обставин не з’явиться на виборчих дільницях. На цьому тлі парламентські вибори повинні відбуватися за новими, неапробованими правилами. Усе це викликатиме безліч питань щодо дотримання демократичних стандартів під час виборчого процесу і матиме наслідком ще гіршу якість і репрезентативність новообраного парламенту. Саме тому в Україні склався суспільний консенсус: ніяких виборів до перемоги.

По-друге, державні інституції за умов "протермінованої" електоральної легітимації повинні віднаходити аргументи, що пояснюватимуть доцільність продовження виконання ними управлінських функцій. У цьому дослідженні нами було сформульовано набір інструментів, які можуть стати засобом легітимації Верховної

Ради України за умов перевищення нею термінів каденції у зв'язку із дією в країні воєнного стану. Ці інструменти були своєрідною науковою гіпотезою, яка вимагала певної верифікації, з метою чого співробітниками відділу політичних інститутів та процесів ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса було проведене експертне опитування, участь у якому взяв 261 експерт: представники наукового, викладацького, бізнес середовищ, громадського сектору, органів влади і управління тощо. Результати опитування засвідчили, що нами було сформульовано адекватний набір інструментів легітимації парламенту в умовах воєнного стану, який налічував 11 позицій. Усі з них були визнані більшістю експертів "дуже важливими" або "скоріше важливими", причому діапазон сум цих двох оцінок коливався від 62% до 88,2% опитаних, а важливість 10 з 11 інструментів була оцінена понад трьома чвертями респондентів [Зеленько та ін., 2024].

По-третє, результати експертного опитування підтвердили украй низький рівень використання парламентом неелекторальних інструментів легітимації. Співвідношення між важливістю того чи іншого інструменту (сума оцінок "дуже важливий" і "скоріше важливий") і рівнем його практичного застосування (сума оцінок "постійно застосовується" і "часто застосовується"), на думку експертів, має такий вигляд: міжнародне визнання – 1,7 раза (87,4/52,2), міжнародна активність – 2 раза (79/38,7), дотримання законодавчих процедур – 3,3 раза (88,2/26,9), формування і контроль уряду – 4,5 раза (87,7/19,5), співпраця з громадським сектором – 5,7 раза (78,6/13,7), робота з популяризації діяльності – 6,7 раза (62/9,2), суб'єктність – 7,8 раза (84,7/10,8), ефективність справедливість та актуальність нормотворчості – 8,6 раза (85,9/10), зв'язок з виборцями – 10,4 раза (76,2/7,3), репрезентативність – 12,3 раза (83,9/6,8), депутатська доброчесність – 15 разів (87,3/5,8) [Зеленько та ін., 2024].

По-четверте, делегітимація державного інституту в умовах війни має надзвичайно серйозні, якщо не катастрофічні, наслідки. Тому за умови збереження ним навіть мінімальних функціональних спроможностей він повинен діяти і надалі. Запропоноване дослідження є своєрідною діагностикою парламентської системи на її функціональну придатність. Відверто кажучи, дані, отримані в його

результаті, невтішні. Верховна Рада перебуває у критичному стані. Чи здатна вона й надалі виконувати покладені на неї функції – питання до тих, хто наділений повноваженнями приймати відповідні рішення.

Зрештою, по-п'яте, інструменти неелекторальної легітимації повинні застосовуватися не лише в умовах неможливості організації електорального процесу, але й увесь міжвиборчий період. Саме тому це дослідження зберігатиме актуальність й після припинення в Україні воєнного стану і відновлення нормальних демократичних виборчих процедур.

Рекомендації. ***По-перше,*** задля повернення суб'єктності Верховній Раді України в умовах, коли під час війни політичний процес перебуває у стані анабіозу, на нашу думку, необхідно створити інклюзивні умови усім парламентським політичним силам, які відстоюють ідеї суверенності України і готові до активної роботи з метою організації опору окупантам і відновлення територіальної цілісності України, для участі у цій загальнонаціональній місії. Формою цієї спільної участі могло б стати утворення уряду національної єдності, який об'єднав би кращі людські потенціали, що перебувають у різних партійних таборах, або інші форми кооптації до уряду представників різних політичних сил. За таких умов президент однозначно сприйматиметься загальнонаціональним лідером, а жодних сумнівів щодо легітимності усіх державних інститутів не виникатиме ані в середині країни, ані поза її межами.

По-друге, в умовах війни єдиною причиною повної втрати легітимності, яка може призвести до перезавантаження державної інституції, є її неспроможність виконувати свої основоположні функції. У випадку з парламентом це є нездатність виконувати його головної ролі законодавчого органу. Нині, на відміну від першого року війни, спостерігаються певні труднощі з ухваленням найнагальніших законопроєктів. Частково це пов'язано з некомплектом як Верховної Ради у цілому, так і коаліції зокрема. В умовах війни країна не може допустити некомплектний парламент або такий законодавчий орган, у якому депутати вважають себе вільними від будь-яких форм відповідальності. Подейкують, що багато хто з них утратив мотивацію до цієї роботи і прагнув би відійти. Деякі на

постійній основі проживають за межами України. За умови неможливості обрання нового парламенту необхідно використати усі механізми для точкової ротації таких персонажів. Не становитиме особливої проблеми проведення дострокових виборів в окремих одномандатних округах у спокійних регіонах країни. Ротація депутатів-списочників – технічна проблема, яка уже зараз активно розв'язується. Крім того, оновлення парламенту сприятиме його репрезентативності, про що йтиметься далі.

По-третє, Верховна Рада стала більш прискіпливо ставитися до аналізу законопроєктів, які надходять від суб'єктів законодавчої ініціативи, насамперед уряду, і перестала одноголосно підтримувати усі його ініціативи. Це зумовлене тим, що значною мірою минув час очевидних рішень з порятунку країни, що знаходили підтримку переважної більшості її громадян. Як тільки ситуація виявляється складнішою, як, наприклад, із забороною однієї з найбільших церков або примусовою мобілізацією сотень тисяч новачків у лави ЗСУ і викликає широкий суспільний резонанс, не лише Верховна Рада, а й решта державних інституцій "зависають" до тих пір, аж поки ситуація не стає критичною (з мобілізацією) або просто сама собою заспокоюється (як з УПЦ). Це є абсолютно нормальною практикою для демократичної країни мирного часу, де існує зворотний зв'язок між суспільством і владою. Однак в умовах війни повинна діяти інша логіка. Єдиний спосіб здійснювати правильні, але водночас непопулярні кроки – відповідати запиту суспільства на справедливість. Українці повинні чітко знати, які категорії населення і чому будуть задіяні державою для виконання тих чи інших завдань у великій справі захисту Батьківщини. Ніхто не повинен уникнути тієї місії, яка на нього покладається. За даних умов корупційні дії, спрямовані на увільнення громадян від виконання свого конституційного обов'язку, як і будь-які інші корупційні діяння, повинні визнаватися найважчим злочином і щодо їх фігурантів має застосовуватися найвища міра покарання, а не, як це часто буває, процедура звільнення із займаної посади. У випадку тотальної зневіри населення у справедливості ціни, яку сплачує кожен у цій війні, країну чекає неминуча поразка.

По-четверте, однією з головних вад українського парламенту є невідповідність його складу щодо соціальної структури, яка змінилася за час від його обрання. Українське суспільство зазнало величезних трансформацій, починаючи від кардинальних змін поселенської структури, пов'язаних з внутрішньою і зовнішньою міграціями, закінчуючи системними трансформаціями економічної структури, появою нових активних і мобільних соціальних груп тощо. Діючий парламент, більшість якого була сформована на демобілізаційній риториці президента Володимира Зеленського зразка 2019 року, не є репрезентативним за сучасних умов. За мирного часу ця проблема легко долалася б новими виборами, але в умовах воєнного стану вони неможливі. Тому єдиним виходом у цій ситуації, на нашу думку, є залучення парламентськими політичними силами на вакантні депутатські місця людей, які стали символами сучасної епохи і володіють відповідними навиками і особистісними якостями – ветеранів, волонтерів, представників громадського сектору, активістів з окупованих територій, представників спільноти внутрішньо переміщених громадян тощо. Це надало б нового імпульсу діяльності Верховної Ради, дозволило б сформувати її порядок денний украй актуальними питаннями, що пронизують повсякденне життя мільйонів українців.

По-п'яте, зв'язок із виборцями є продовженням проблеми репрезентативності, адже народний обранець повинен не лише представляти, але й постійно комунікувати зі своїми виборцями, розуміти, які проблеми актуалізуються, а які, навпаки, втрачають актуальність. Одним з аспектів проблеми є те, що парламентську більшість сформувала політична сила і окремі депутати, які потрапили до Верховної Ради не завдяки зв'язкам із виборцями, а через кастинговий відбір. Щоб забезпечити збереження мандата уже в умовах пропорційної системи виборів, їм знову доведеться доводити свою спроможність аж ніяк не пересічним українським громадянам. Відкриті виборчі списки можуть відкоригувати ситуацію, змусити кандидатів здійснювати певні піар- акції в округах, але усе одно до партійних списків не потраплять випадкові люди. Іншим боком проблеми є відсутність системної роботи з виборцями (у її традиційному уявленні) з боку політичних партій. Партійна комунікація

з виборцями є величезним пластом роботи – від розбудови регіональних структур і пропаганди партійної ідеології до залучення громадян до партійного життя, рекрутинг активістів, робота з молоддю і ще багато чого іншого. Зі зрозумілих причин, нині партійна робота перебуває у латентній фазі. Політичні сили накопичують соціальний капітал через спробу залучення тих неформальних лідерів, які з'явилися на поверхні під час війни. Так непомітно формуються контури майбутніх учасників великої електоральної гри, яка розпочнеться після війни.

По-шосте, за підсумками попереднього етапу дослідження нами були озвучені рекомендації щодо виправлення становища з украй низькою репутацією представників депутатського корпусу. Зокрема, ми пропонували повернути інститут імперативного мандата задля створення механізмів контролю парламентських політичних сил за діяльністю своїх депутатів. Окрім того ми пропонували розширити перелік санкційних заходів щодо нардепів, які порушують норми трудового законодавства та депутатської етики. На нашу думку, ці кроки, залишаючись актуальними донині, потребують подальшого посилення. Зокрема, запит на соціальну справедливість диктує необхідність жорсткого реагування на протиправну поведінку народних обранців. Принагідно варто зазначити, що одним з перших кроків новообраної влади у 2019 р. було внесення змін до статті 80 Конституції України, які фактично позбавляли депутатів юридичної недоторканності. Однак проста зміна норм не змінює фактичної ситуації. Експерти Лабораторії законодавчих ініціатив ще у серпні 2021 р. чітко поставили діагноз: "…проблема у зламаній системі правосуддя. Народні депутати часом, здається, перебувають за межами правового поля, ігноруючи будь-які норми і приписи і не несучи за це відповідальність. Адже чіткого механізму впливу на депутатів, які порушують Закон, немає" [*Черговий скандал*…, 2021].

На нашу думку, однією з основних вад політичної системи залишається інструментальне використання системи правосуддя владними агентами, зокрема, задля встановлення контролю за представниками депутатського корпусу. Для притягнення депутатів

до відповідальності потрібна не стільки реакція системи правосуддя, скільки політична воля керманичів держави. Проблема у тім, що це не просто є українською реалією, але й сприймається суспільством як очевидна норма. Тому кінцева відповідальність за безчинства депутатів у його уявленні все одно лягатиме на главу держави, який "не зумів навести порядок". Розірвати цю негативну традицію можливо лише бездоганним виконанням Генеральним прокурором, НАБУ і центральним апаратом ДБР своїх функцій щодо притягнення депутатів до юридичної відповідальності за протиправну поведінку.

По-сьоме, парламент – це єдиний державний інститут, який може абсолютно природно забезпечувати різнорівневу міжнародну комунікацію держави, принаймні у країнах демократичного табору. Це зумовлено тим, що у жодній з них не існує монохромного політичного простору, навпаки, він наповнений представниками різних політичних сил і прихильниками різних політичних ідеологій. Тому для кожної з груп українських комунікаторів знайдеться власна ніша у складній політичній комунікативній системі західного світу. Така політика "розкладати яйця у різні кошики", окрім іншого, має практичний вимір, адже швидка зміна урядів і партій, які за ними стоять, є абсолютною нормою у державах-союзницях України. Наявність різних політичних центрів впливу в Україні там також є нормою, і, швидше, відсутність такого політичного плюралізму була б свідченням неповноцінності української демократії. Міжнародні зусилля окремих українських політичних акторів бентежили діючу владну команду, лякали її дисбалансом зовнішньої політики держави. Унаслідок цього навіть з'явився законопроєкт про недопустимість здійснення міжнародних політичних комунікацій спеціально не уповноваженими особами, що викликало негативний суспільний резонанс і змусило авторів цього документа ретируватися. Надалі владній команді слід уникати таких грубих помилок і, навпаки, стимулювати зовнішньополітичну активність депутатів Верховної Ради. Задля цього необхідно терміново прибрати усі перепони для виїзду депутатів у закордонні відрядження. У випадку нецільового використання цих можливостей до них мають застосовуватися заходи юридичної відповідальності.

РОЗДІЛ 3
ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА В ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Джерелознавчий аспект проблеми. Перш ніж шукати відповідь на питання, яким має чи може бути інститут президентства в період повоєнної відбудови, моделювати на цьому фоні систему державного управління та визначати обсяг можливих і доцільних повноважень, важливо зрозуміти загальну площину нинішніх проблемних моментів. Понад те, не можна виключати, що саме кризові періоди в історії країни доведуть важливість не самої інституції, а особи, яка здійснює керівництво нею. Щоб було правильніше – важливо звертати увагу на оточення такої особи, адже рішення зазвичай обговорюються і ухвалюються з позиції знання і досвіду різних сторін, хоч за статусом відповідальність за їх прийняття і результат несе одна особа. У частині нашого дослідження – президент.

У цьому контексті доречно зробити невеликий екскурс в історію появи інституту глави держави в Україні, визначення змісту функцій і світоглядних позицій як конкретних осіб на цій посаді, так і суспільні запити на ці якості та їх трансформацію в умовах революцій та війни. Серед дослідників, які в різні періоди та з різним фокусом вивчали інститут президентства, відомі своїми працями П. Гайдуцький [2021], М. Зелінська [2007], М. Кармазіна [2007], О. Литвак та Н. Рибалка [2010], В. Литвин [2014], Є. Магда [2017], А. Яковлєв [2016], В. Ярема [2014].

Цікавий емпіричний матеріал присутній у працях самих президентів – Л. Кравчука [2002], Л. Кучми [2007], В. Ющенка [2014]. Привертають увагу праці політиків, журналістів, які перебували в епіцентрі подій, обговорень, прийняття рішень, наводячи і факти, і обставини, за яких вони з'являлися. Серед таких праць можна виділити хроніки війни за президенства В. Зеленського [Красовицький, 2022], роботи Н. Брижко-Запур [2023], В. Денисенка [2021], Л. Долгоновської [Долгоновська, 2024], В. Литвина [Литвин, 2019], Ю. Мендель [2021], С. Руденко [2021], С. Шустера [Shuster, 2023].

Аналіз нормативно-правових актів дозволяє точніше визначити обсяг повноважень президентів з вироблення та принципів реалізації політик, які вони впроваджували. Зрозуміти кулуарні процеси та обставини певних рішень чи дій допомагають медіа-публікації та інші комунікаційні платформи. Втім, з останніми треба бути обережними і перевіряти дані, аналізувати, зіставляти, відкидати навмисні "вкиди" та дезінформацію. Значний інтерес для аналітиків становлять соціологічні дослідження, кількість яких у період воєнного стану значно зросла. Саме вони є тим ресурсом даних, за допомогою яких можна як моделювати зріз запитів суспільства, так і фіксувати акценти, які цікаві представникам влади.

Специфіка діяльності президента в умовах воєнного стану. Ситуація воєнного стану розкриває переваги і недоліки, які сформувалися в нас історично і є притаманними діяльності посадових осіб, у двох площинах – правовій і політичній. Юридична складова визначає рамки легальності дій, а політична – їх практичної доцільності. Щоб будувати модель інституту президентства та формувати прогнози щодо її майбутнього, необхідно охарактеризувати ключові властивості, притаманні цьому інституту сьогодні, в умовах правового режиму воєнного стану. Адже навіть якщо суто умовно припустити, що після скасування воєнного стану можна зберегти ту модель державного управління, яка була до лютого 2022 року, то при цьому треба зважати на зміни і в українському суспільстві, і у міжнародному середовищі: змінилися зовнішні ресурси, змінилися вимоги до влади, зрештою змінилася сама влада.

Військові дії змінили фокус уваги до органів влади, з акцентом на дії та рішення інституту президенства. Так сталося ситуативно, адже швидкі рішення важко приймати колегіальним органом. Тут саме фактор малої кількості людей у групі прийняття рішень відіграв позитивну роль. Інший аспект ситуації в тому, що для такого фокусування влади була підготовлена політична база: ще до 2022 року відчувалося, що ключові рішення приймаються в Офісі Президента. І у попередні роки про Адміністрацію чи Секретаріат говорили аналогічно, але війна закріпила такий стан речей і після страху, емоцій, коли громадяни і влада адаптувалися, настільки,

наскільки це було можливим, до зміни умов життя, баланс повноважень так і не був повернутий Верховній Раді Україні та Кабінету Міністрів України, а в частині впливу і прийняття рішень залишався за президентською інституцією. Треба зазначити, що така модель спрацювала тому, що особливих амбіцій у прояві своєї суб'єктності з боку керівництва інших органів влади не помічалося. Тут відіграв чималу роль кадровий ресурс, точніше, вдала для інституту президентства розстановка тих людей, які або були готові підтримувати президента синхронно, або не мали власного погляду на хід подій і стали зручними виконавцями. І спрацював не стільки фактор монобільшості (бо партійна єдність досить умова), скільки непублічна домовленість з бізнесом та неформальними очільниками груп депутатів (тут важливо не плутати з депутатськими групами в парламенті, які оформлені юридично).

Доповнився вище зазначений компонент і суспільними настроями, оскільки повномасштабне вторгнення сформувало запит на воєнне управління державою. Економіка і галузі критичної інфраструктури мали забезпечувати потреби воєнного часу. І це найскладніший елемент для дослідження, особливо в майбутньому, через закритість більшої частини інформації. Зараз можна лише обмежуватися спостереженнями, інформацією від дотичних до подій людей, і, роблячи попередні висновки, усвідомлювати при цьому, що ми не знаємо всієї правди, особливо стосовно військової тематики. І важливо враховувати ще й те, що в наших умовах відбувається поєднання військової стратегії та політичних цілей, які мали би виключати одна одну і бути розділеними.

Відповідно до пункту 17 статті 106 Конституції України [Конституція, 1996] та статті 7 Закону України "Про Збройні сили України" [Про Збройні сили України, 1991] Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України є Президент України. Тобто цивільна людина приймає рішення і є відповідальним за військові питання. Можна сказати по-іншому: політичні рішення стають важливішими за військові. Заради справедливості треба зазначити, що коли писали Конституцію України, а пізніше вносили в неї низку змін, очевидно не моделювали, як буде жити країна в умовах

правового режиму воєнного стану, що на території можуть вестися військові дії тощо. Під таку ситуацію законодавча база взагалі була мало підготовлена, і ще менше до неї були готові громадяни України. Тому в цьому контексті на майбутнє треба думати, чи правильно поєднувати одночасне прийняття рішень у військових і цивільних сферах однією особою, особливо в таких умовах, як зараз. Адже потреби і аргументи, які очевидні на полі бою, важко відтворити в стінах кабінету. При цьому, кабінетна політика, вона ж кулуарна, часто керується іншими цінностями та інтересами, ніж військова далекоглядність або воєнна доцільність.

Військові питання загалом закриті від суспільства, і про більшість перемог і поразок, реально відтворених фактів, які називають правдою, ми, мабуть, не отримаємо інформацію. Та й правда може бути в кожного своя. Але можна взяти приклад, який у книзі про В. Залужного наводить його прессекретарка. Так, вона згадує, що генерал і військові "в полі" ще у вересні 2022 року говорили, що слід залишати рубіж оборони Соледар–Бахмут і займати панівні висоти вглибині Донецької області. У Генштабі теж схилялися до такого підходу. Але, врешті, була затверджена інша стратегія – тримати Бахмут. Після візиту туди в грудні 2022 року президента В. Зеленського, історії з прапором, який він подарував президенту США Джо Байдену, та інформаційних зусиль держави Бахмут став символом –"фортецею" [Долгоновська, 2024].

Напевно, ніхто не підрахує, скільки було таких розходжень між політиками і військовими професіоналами в поглядах на тактику і стратегію війни, але, мабуть, після завершення військових дій потрібна дискусія на тему, чи доцільно президенту бути Верховним Головнокомандувачем, або принаймні, чи можна розподілити різні за специфікою повноваження між ним і Головнокомандувачем Збройними силами. Або залишити в цивільний час усі повноваження за главою держави, а в умовах ведення військових дій комусь передавати повноваження щодо ведення воєнних операцій. Адже, обираючи людину на політичну і представницьку посаду шляхом виборів, навряд чи хтось очікує від такої посадової особи вправних навиків у військовій сфері. Щоправда, ця дискусія має

бути прикладною, з ракурсом на моделювання управлінських функцій у системі органів влади, адже якщо хтось втрачає якісь повноваження, то інша посадова особа їх має отримати. І для цього визначається механізм, під який прописуються нормативно-правові акти, або вносяться зміни в чині.

До прикладу, ці функції можуть перейти до Міністерства оборони або Міністерства внутрішніх справ чи, у разі зміни функцій РНБО, бути передані туди. Але тоді виникає наступне питання, а саме – призначення керівництва цих органів влади, підпорядкування, вимог до освіти і наявності самого досвіду тощо. Фактично, один напрям тягне перегляд функцій у системі щонайменше кількох структур, якщо не зачепить цілий державний апарат, з врахуванням політичних посад, адміністративних чи менеджерських.

Ще один аспект у частині повноважень, які у воєнний час отримав президент – це призначення керівників (начальників) військових адміністрацій. В умовах правового режиму воєнного стану в країні в усіх областях, а також в окремих районах або населених пунктах з'явилися військові адміністрації [Про утворення військових адміністрацій, 2022]. Базою їх утворення стали державні адміністрації, а голови таких адміністрацій набули статусу начальників відповідних військових адміністрацій. Той факт, що велика кількість призначених керівників цих адміністрацій – це колишні голови територіальних громад, свідчить про те, що намагаються зберегти певну кадрову стабільність у цих органах управління. Не було призначено нових людей, окрім випадків, де фізично був відсутній голова. І це теж цивільні особи, які звичайно консультувалися з військовими, особливо в регіонах, наближених до лінії зіткнення.

Фактично військові адміністрації – тимчасові державні органи, які формуються указом Президента України та діють на визначеній Главою Держави території – являють собою тимчасовий захід з елементами військової організації управління для гарантування безпеки в умовах воєнного стану. Також обласні та/або районні військові адміністрації на період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення чи скасування, у разі тимчасової

окупації або оточення адміністративного центру області, або у разі прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України відповідного рішення здійснюють повноваження органів місцевого самоврядування, а фактично – замінюють його [Про правовий режим…, 2015]. По суті, це вертикаль президента на місцях. Непублічно їх оцінюють як спосіб зміцнення взаємовідносин між центром та регіональним рівнем та як майданчик для співпраці на майбутні вибори [Овчар, 2023]. Загалом, для спроможності інституцій влади повноваження дуже важливі, але для збалансованого функціонування системи управління має бути забезпечений розподіл між органами влади та збережена суб'єктність, або, говорячи юридичною мовою, має працювати фактор стримувань і противаг, на чому часто наголошують політологи.

Конституція України та закони досить чітко визначають повноваження органів влади. Однак не всі вони рівною мірою застосовуються. Науковці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України в своєму дослідженні запропонували експертам оцінити, які повноваження, на їхню думку, в кожної з інституцій є важливими і як з ними працюють представники влади. Щодо інституту президенства, то інструменти опитування формувалися довкола трьох блоків: юридичної рамки, продукту діяльності і комунікативної складової.

До першої групи були внесені питання щодо: своєчасного підписання законів або накладення вето; дотримання Конституції, законів та виконання рішень КСУ; кадрової політики (призначення і звільнення з посад); поваги до діяльності інших владних інституцій, дотримання їх автономності та гарантій місцевого самоврядування. Другий блок містив питання про: забезпечення функцій головнокомандувача; дотримання ознак національної безпеки; взаємодію з міжнародними інституціями. Третій охоплював: роботу консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб; реагування на петиції, запити; використання інструментів е-демократії.

У дослідженні зроблено акцент на тому, що виписані функціональні чинники одночасно є інструментами легітимації

влади, які використовуються для збереження владного ресурсу в час неможливості проведення виборів. Тобто фактично оцінено підхід до ролі і статусу інституту президенства в умовах правового режиму воєнного стану, показано його сприйняття суспільством та змодельовані критерії, які будуть важливими у післявоєнний період. Отже, найважливішими інструментами, за визначенням респондентів, для інституту президентства під час дії правового режиму воєнного стану є "розробка політики національної безпеки (94,3% опитаних вважають їх "скоріше важливими" і "дуже важливими), "ведення зовнішньополітичної діяльності" (93,9%) та "дотримання Конституції України" (92%) [Зеленько та ін., 2024]. Такі показники є цілком зрозумілими, оскільки пріоритетними викликами з лютого 2022 року стали чинники національної безпеки та зовнішньої політики, за що відповідає особисто президент. І саме з того періоду, на думку експертів, президент нечасто використовував такі інструменти для підтримки власної легітимації, як "демонстрація поваги до інших інституцій" (12% опитаних), "реагування на петиції, звернення громадян" (22%), "здійснювання в межах Конституції кадрової політики" (24,4%).

Зважаючи на обсяг повноважень та ступінь їх застосування, коли за останні три роки президент (хоча в публічній площині звучить часто Офіс президента, однак не вважаємо за доцільне акцентувати на ньому увагу, оскільки він виконує дорадчі функції та забезпечує роботу інституту президенства) став центром прийняття рішень, впливу та контролю, окремі дослідники зазначають, що за умов збереження де-юре конституційної моделі парламентсько-президентської республіки Україна значною мірою (де-факто) тяжіє до президентсько-парламентської моделі управління [Кондратенко, 2023]. Саме концентруючись на обсягах повноважень, стилі управління, можливих труднощах переходу від воєнного стану до цивільного, спробуємо окреслити інститут глави держави в період повоєнної відбудови.

Повернення інституту президентства у мирні умови. Для забезпечення політичного процесу в післявоєнний період уже зараз важливо планувати змін у політичній системі. Насамперед потрібні

зміни до Конституції України або загалом ухвалення нової редакції Основного закону. Під час правового режиму воєнного стану їх вносити не можна, а в післявоєнний період швидкі зміни в політичній системі та моделі правління мало реальні, оскільки країна одразу увійде у виборчий процес, в активну його фазу, яка замінить нинішню пасивну.

Парламентсько-президентська форма правління є цілком адаптивною до запитів українського суспільства. Потрібні зусилля, щоб повернути та/або забезпечити суб'єктність кожного органу влади згідно його повноваженням. Разом з тим, важливо враховувати чималу підтримку інституту президентства, яка з'явилася (точніше, проявилася) в умовах воєнного стану. Йдеться не так про рейтинги конкретної особи, як про усвідомлення громадянами того, що одна людина здатна швидше приймати рішення, ніж колегіальний орган.

Так, опитування, проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС, рис. 3.1), показало динаміку рейтингу президента. Соціологи нагадали, що після президентських та парламентських виборів у 2019 році Володимиру Зеленському довіряли 80% українців. Але до лютого 2022-го рівень довіри до нього впав до 37%. Ситуація змінилася після початку повномасштабної війни: у березні 2022-го президенту довіряли 90% громадян, не довіряли – лише 7%. До кінця 2023 року рівень довіри до президента Зеленського знизився до 77%, до лютого 2024 року – до 64%, до травня – до 59% [*5-річчя президенства*..., 2024].

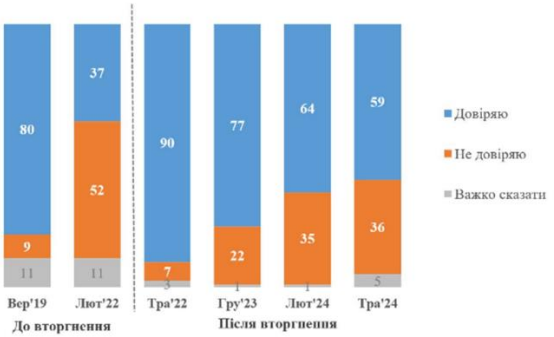

Рис. 3.1. **Динаміка довіри В. Зеленському протягом 219–2024 років**

Рейтинги, довіра, електоральні настрої – це все політичні показники, які будуть важливі у короткий виборчий період. А глобально в період після завершення чи скасування правового режиму воєнного стану Україну чекають щонайменше два виклики: економічна відбудова та закріплення в міжнародній площині статусу суб'єкта [Овчар, 2024]. Ці повноваження розділені між інститутом президенства та виконавчою гілкою влади (КМУ). А тому дуже важливо забезпечити цей розподіл повноважень та виконання кожним органом влади свого функціонального призначення. Щодо інституту президенства в частині функцій, повноважень, обсягів їх застосування в найближчому майбутньому, то можуть бути обговореними такі формати.

Насамперед, може йтися про найближче майбутнє, оскільки період післявоєнної трансформації запустить нові процеси, а тому можна допустити, що обрана після війни влада не протримається весь період своєї каденції. Крім того, за цей час будуть запропоновані зміни до Основного закону (або ухвалена нова редакція тексту), які можуть потягнути за собою перестановки в органах влади. Наприклад, згадають про давні спроби сформувати двопалатний парламент, повернуться до перерахунку кількості населення (можливо, організують проведення перепису) та, як наслідок, до перегляду кількості депутатських мандатів і рівня представництва депутатів відповідно до кількості виборців. Можливе висунення пропозиції про обрання президента парламентом, що потягне за собою закріплення за ним функцій більшою мірою представницьких та дипломатичних, що в перспективі ліквідує конфлікт у владній вертикалі з економічних та кадрових питань тощо.

Хоч яка б модель не пропонувалася та обговорювалася в майбутньому, вона точно має враховувати баланс між прописаними правовими рамками повноважень та їх застосуванням у політичній площині, який досі порушувався постійно. Адже попри збільшення або зменшення впливу глави держави кожен на цій посаді намагався максимально зберегти свій ресурс у частині прийняття рішень через людей на місцях, партію, політичні домовленості, бізнес інтереси

тощо. Оскільки повноваження здебільшого діляться фактично між прем'єром, то насамперед саме ця політична фігура ставала опонентом до президента в часи криз або зміни політичних розкладів. Це призводило або до конфлікту між президентом і прем'єром, як це було у 2006–2010 та 2014–2015 роках, або до повного підпорядкування прем'єра президенту, як сьогодні [Виговська, 2024].

Також президент перетягує ситуативно парламентські функції, зокрема контролю, пріоритетності законодавчої ініціативи, прийняття рішень депутатами після узгодження з главою держави тощо. Це також породжує латентний конфлікт серед депутатів, особливо в так званій монобільшості, через що голоси часто доводиться шукати серед інших депутатських фракцій та груп. З іншого боку, усі парламентарі мають виконувати функцій, які їм делегували виборці. Зокрема, голосувати за закони. Адже не залежно від того, який формальний розподіл застосовується (влада чи опозиція), усі обрані народні депутати є носіями владних повноважень.

Фактор впливу, який використовують у політиці, не завжди підпадає під правове регулювання. Отже, вважати, що в зазначеній ситуації зміна законодавства або написання окремого Закону "Про Президента України" змінить ситуацію, вочевидь, буде помилковим. Точніше, воно забезпечить більш чітке бачення ролі посадової особи, визначить інституційні рамки, але не сформує культуру виконання прописаних правил. На це все ж потрібно більше часу і зміна світогляду тих осіб, які претендують на отримання влади, а також розуміння, навіщо їм загалом посада у владі, та готовність громадянського суспільства підтримати потенційний вектор розвитку подій.

Аналітики влучно зазначають, що одним із механізмів, який дає можливість президентам посилювати свій вплив на політичний процес та діяти в обхід Конституції України, є практика використання неформальних важелів впливу на політичні інститути. В умовах не до кінця сформованої політичної системи та недієвих "правил гри" застосування неформальних важелів впливу дає можливість президенту посилювати свій вплив на політичний процес [Виговська, 2024]. Отже, наш шлях подолання багаторічної

історії з перетягуванням канатів щодо процедур та способів впливу швидше може змінитися не через силу права, а через силу інституцій. Коли вони будуть здатні і закривати весь всій функціонал, і відбивати спроби вплинути на їх діяльність або прийняття рішень. До речі, це одна з вимог, про яку нам часто нагадують міжнародні партнери на шляху до європейської інтеграції.

Згадаймо, що в Угоді про асоціацію з ЄС визначені загальні умови вступу до нього [*Угода про асоціацію*, 2014]. Крім того, були прописані критерії, які є орієнтирами для країн, які прагнуть стати членами спільноти. Ці критерії були визначені на саміті Європейської Ради у Копенгагені у 1993 році, завдяки чому дістали назву Копенгагенських критеріїв. З того часу ЄС оцінює готовність країн-кандидатів за трьома критеріями:

Політичні – стабільні інституції, які гарантують демократію, верховенство права, права людини та повагу і захист прав меншин,

Економічні – функціонуюча ринкова економіка та здатність впоратись із конкуренцією та ринковими силами в ЄС, нормативні, інституційні та адміністративні – адаптація національного законодавства до сукупності правових актів ЄС, інституційна та адміністративна спроможність забезпечувати їх ефективне виконання та застосування, здатність брати на себе зобов'язання членства та ефективно їх реалізовувати, у т. ч. дотримання цілей політичного, економічного та грошового союзу [*Переговори про вступ...*, 2024].

Тому цілком можливо моделювати варіант посилення інституційної спроможності усіх органів влади і зосередження діяльності глави держави головним чином на виконанні статті 106 Конституції України, в якій визначені його повноваження [*Конституція*..., 1996]. Зокрема, пункт 6 частини першої цієї статті передбачає його право призначати за народною ініціативою всеукраїнський референдум щодо змін Конституції.

Ще одне з важливим питань, яке може стати підставою для проведення референдуму – це питання територіальної цілісності, яке порушене з 2014 року. Зважаючи на обсяг роботи, пов'язаної з організацією та проведенням референдуму, а також на чималі

фінансові затрати, можна спрогнозувати, що його можуть організовувати одночасно з виборами. А питання стосуватимуться тих пропозицій, які пропишуть і узгодять у так званих мирних домовленостях чи переговорних процесах.

Якщо промоніторити окремі ЗМІ, то питання проведення референдуму і визначення статусу території зараз звучать з таким акцентом: "Україна ніколи не віддасть своїх територій, бо це було б порушенням Конституції" [*Interview exclusive...*, 2024]. Тобто питання територіальної цілісності не може бути вирішене без участі українського народу. Тут треба відзначити зміни, які відбулися порівняно з березнем 2022 року, коли Володимир Зеленський заявляв, що референдум про нейтральний статус України може бути проведений тільки після виведення військ Росії. І додавав, що такий крок, як проведення референдуму, буде зроблено швидше, ніж внесення змін до Конституції, і тільки народ може прийняти рішення, чи погоджуватися на нейтральний статус та про конкретні гарантії національної безпеки [*Референдум про*..., 2022]. Об'єднує ці тексти лише одне – потреба провести референдум для правової легалізації політичного рішення, яке буде записане в документі про домовленості щодо завершення та/або припинення військових дій та проголосоване парламентом. "Остаточно компроміси на переговорах між Україною та Росією буде вирішувати всеукраїнський референдум. Це стосується питань гарантій безпеки, тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму", – сказав президент в одному з інтерв'ю ще в березні 2022 року [Карякіна, 2022].

Оскільки питання територій, а саме – закріплення (уточнення) їх правового статусу, також загостриться в контексті вступу в ЄС та ймовірного набуття членства в НАТО, нагадаємо, що згідно зі статтею 38 Конституції України громадянам гарантується право брати участь у всеукраїнському референдумі [Конституція..., 1996]. Без проведення референдуму, відповідно до Основного закону, неможливі зміна території України та внесення змін до I, III та XIII розділів самої Конституції. Що ж стосується процедур проведення референдуму та й взагалі самої можливості його проведення, то для

цього є ухвалений у січні 2021 року Закон "Про всеукраїнський референдум" [Про всеукраїнський референдум, 2021].

Ще одне питання, на яке треба звернути увагу – у разі переході від воєнного стану до післявоєнного та визначення ролі і функцій глави держави все ж таки більше йтиметься про чинного президента. І повертаючись до тези, висловленої на початку тексту про публічну і непублічну виборчу кампанію (або активну і пасивну фазу), треба звернути увагу на те, що довкола Володимира Зеленського вже формують концепт безальтернативного варіанта і для повоєнного періоду. А це фактично означає, що обсяг повноважень і модель поведінки владних осіб, а відтак державне управління та інституційні складові важко буде змінити в найближчій перспективі, оскільки їх будуть формувати, по суті, діючі представники влади на вже звичному і апробованому для себе ґрунті.

Звісно, в кулуарах говорять про ймовірність і альтернативного варіанта, коли переговорна рамка в якісь частині не спрацює (не спрацює саме в розумінні сьогоднішньої влади) і чинний президент вирішить не балотуватися на другий термін. Пошук варіантів дуже незначний, але зміна особи в такий час все одно не приведе до різкої зміни в управлінні державою, хоча приведе до дискусій, що важливіше: спроможна інституція чи особа, яка її очолює. Тим більше перезавантаження буде стосуватися не лише президентської вертикалі, а й парламенту (відповідно, і Кабінету Міністрів України та інших державних органів) та місцевих рад.

Висновки. У післявоєнний період будуть реалізовуватися напрацювання, кулуарні та публічні обговорення змін як до Конституції України, так і до моделі правління. І лише згодом (можливо, через рік, а найвірогідніше через два-три) з'явиться механізм закріплення узгоджених змін у законодавстві, в тому числі у Конституції України, а можливо, зміниться і весь її текст.

Чимало часу і уваги заберуть питання євроінтеграційного характеру, адаптації законодавства та узгодження тих регуляторних актів, за якими живе Європа, а також розв'язання соціально-економічних проблем. Причому важливо не "стрибнути" в ЄС із суто політичних мотивів, а зважено підготувати кожну суспільну

сферу, особливо стратегічно визначальну для нас, до ринків і запитів ЄС. Оскільки доведеться одночасно утримувати економіку, залучати фінанси, розбудовувати потужності і повертати населення до мирних умов життя. Адже наслідки військових дій торкнулися і тих, хто жив під обстрілами, і тих, хто виїхав, і, безумовно, тих, хто воював.

На початку тексту ми ставили запитання, чи можливе роз'єднання повноважень цивільного і військового характеру і чи доцільно за президентом зберігати статус Верховного Головнокомандувача. Звісно, історія не любить запитань на зразок, "що би було, якби було інакше", та й формат військових дій передбачає засекреченість планів. Водночас, можливість або неможливість постановки цього питання може залежати від відсотка військових і волонтерів, які опиняться в політиці, і від того, наскільки комфортною і перспективною буде там їхня присутність.

Другим важливим питанням, яке виникає, є необхідність дотримання балансу повноважень, згідно з якими за економічний блок відповідає Кабінет Міністрів України, а за національну безпеку і зовнішню політику – президент. Власне, в рамках збереження парламентсько-президентської моделі інші повноваження в президента можна забрати. Паралельно посилити уряд та контрольну функцію парламенту. Таким чином, запрацює фактор стримувань і противаг, органи влади повернуть собі інституційну суб'єктність.

Не останню роль у відбудові післявоєнної України відіграватиме активне громадянське суспільство. Російське вторгнення згуртувало націю, зміцнило в громадянах почуття обов'язку та відданості демократії. Дані, зібрані в лютому 2023 року проєктом Mobilize, показали, що приблизно 80 відсотків цивільного населення України бере участь у війні через волонтерство, акції протесту чи фінансову підтримку [Гейл та Онух, 2023].

Привертає увагу також ще один цікавий аспект, пов'язаний з участю громадян у житті країни. Адже, за даними опитування Центру Разумкова, станом на середину 2023 року серед державних та суспільних інститутів найчастіше довіра висловлювалася щодо Збройних сил України (їм довіряють 93% опитаних), добровольчих

загонів (87%), волонтерських організацій (83%) [Разумков центр, 2023]. Схожі дані показало опитування і в 2024 році. Якщо ця згуртованість збережеться в наступні роки (що малоймовірно в наших реаліях), вона може стати ресурсом для змін. Якщо ж люди втомляться і покладуться знов на владу, то запобіжників контролю з боку громадян буде значно менше.

Через місяць після припинення або скасування воєнного стану мають припинити свою роботу військові адміністрації, а на територіях, які були окуповані та/чи анексовані, очевидно, буде визначений якийсь інший режим. Для відновлення діяльності місцевого самоврядування потрібно підготувати ґрунт та правову базу, щоб децентралізація за змістом не стала централізацією за суттю.

РОЗДІЛ 4
ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ПОСИЛЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

З початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 року уряд перейшов у режим ad hoc. Ряд проблем, з якими він зіткнувся, доводилося розв'язувати вперше, швидко приймаючи необхідні управлінські рішення, релевантні вимогам режиму воєнного стану. Європейська комісія у своєму другому черговому звіті з виконання Україною вимог плану з розширення ЄС відмітила, що незважаючи на триваючу загарбницьку війну з боку Росії, уряд України і надалі ефективно функціонує [*Ukraine Report*, 2024, с. 24]. Однак сьогодні стає дедалі помітнішим, що ситуаційне управління, яке мало позитивні ефекти на початку, поступово вичерпує свої можливості у новій реальності, коли війна набула затяжного характеру, а її наслідки невпинно масштабуються. Перевантаження управлінської системи нинішніми запитами як воєнного, так і невоєнного характеру із зовнішнього середовища, а також кумулятивні ефекти відкладених проблем актуалізують необхідність проведення заходів з підвищення ефективності виконавчої влади не лише щодо розв'язання поточних завдань, але й з посилення проактивних спроможностей, зокрема щодо проведення повоєнної відбудови, яка повинна не обмежуватися реалізацією інфраструктурних проєктів, а мати системний характер і охоплювати всі сфери життя українського суспільства. Нинішній алгоритм виживання України як держави та суспільства як нації включає не лише здобуття перемоги на фронті, а й ефективне долання економічних та соціальних викликів.

Оцінка громадянами ефективності виконавчої влади насамперед його вищого органу – уряду, здійснюється зазвичай через визначення якості наданих ним послуг, станом їхнього добробуту, через відчуття того, що політика, яка реалізується, відповідає їхнім прагненням та інтересам. Усе це є результатом здійснення його управлінської діяльності. Роль уряду в політико-управлінський системі схожа з роботою конвектора – програми, яка спроможна перетворювати політичні процеси та політичні рішення в управлінські.

Теоретико-методологічне підґрунтя нашого дослідження становила низка праць вітчизняних науковців, які досліджують проблеми так званих "пасток" інституційної спроможності політичних інститутів. Зокрема, нами використані підходи Г. Зеленько щодо обґрунтування "пасток спроможності" в трикутнику "парламент–президент–уряд [Зеленько, 2024a]; Н. Кононенко [Кононенко, 2024] щодо подолання нормативно-правових пасток, які мають місце у системі стримування та противаг та формують гострий дефіцит інституційної спроможності уряду. Це дозволило виокремити та більш цілісно проаналізувати політичні механізми, удосконалення яких може дати найбільш відчутні ефекти для посилення ефективності виконавчої влади, а також забезпечити її інституційну незалежність. Насамперед це стосується уряду як вищого виконавчого органу.

Проблематика виконавчої влади в контексті різних форм державного правління висвітлено у низці праць конституціоналістів, які оцінюють дію конституційних норм на практиці [Шаповал, 2016; Совгиря та Іщенко, 2015]. Теоретико-методологічну основу також становили наукові праці з інституційних змін у системі державного управління [Зеленько, 2024b]; функціонування інституту виконавчої влади в інституційній підсистемі політичної системи [Кондратенко, 2023]; механізмів парламентської відповідальності [Павленко, 2001].Також використані підходи Т. Карозерса щодо проблем інституційної спроможності уряду, який наполягає на відмові від перехідної парадигми, а також вказує на ключові джерела легітимності [Carothers, 2002]. Також використано дослідження А. Романюка [Романюк, 2008] та В. Литвина [Литвин, 2010], зокрема, порівняльні характеристики урядів у системі виконавчої влади, типологію урядових кабінетів у країнах Західної Європи.

Поміж численних політичних механізмів, які справляють вплив на ефективність виконавчої влади, у цьому дослідженні увага зосереджена на тих, які, на наш погляд, є найбільш значимими. Це механізм формування уряду, система стримування та противаг, механізми забезпечення відповідальності, підзвітності. Але перед цим доцільно акцентувати на загальних чинниках та умовах, які впливають на якість політичних механізмів, зокрема, на накопиченому досвіді, який став результатом повторюваності позаправових

практик, які свого часу не підпали під дію санкцій та не отримали належної політичної та правової оцінки і нині слугують тлом для повторюваності інституційних проблем. Тут розділяємо підхід Г. Зеленько, яка вказує на необхідність наявності високої політичної відповідальності еліт у формуванні та функціонуванні системи стримувань і противаг, яка мала б бути не лише ефективною, а ще й гарантувала б високий рівень спадковості політики, щоб уникнути "авторитарних рецидивів" і привчити суспільство до нових інститутів. Також важливою є своєчасність прийнятих рішень, адже такі норми або взагалі не запроваджувалися, або запроваджувалися з великим запізненням [Зеленько, 2024а, с. 35–36]. Люфти, які законодавці різних скликань закладали у створювані ними механізми для забезпечення можливості здійснення необхідних політичних маневрів у разі виникнення такої потреби, заповнювалися набором відпрацьованих на практиці позаконституційних повноважень (прав, не наданих законом, а привласнених) органів влади. Здійснення самого акту застосування цих повноважень забезпечувало їх легітимацію та подальшу вкоріненість в управлінську систему. У цьому контексті, вплив, на наш погляд, також мають окремі конструкції норм Конституції України, чи як їх називають конституціоналісти – юридично-технологічні конструкції. В. Шишкін відзначає, що термін "повноваження" у Конституції застосовано до Верховної Ради (ч. 1 ст. 85) і до Конституційного Суду (ч. 1 ст. 150), але немає такої точності в термінологічному визначенні стосовно Президента України (ст. 106) і Кабінету Міністрів (ст. 116). З погляду нормативного позитивізму має місце неясність стосовно того, що саме в арсеналі діяльності вказаних державних органів є "обов'язками", "повноваженнями", "компетенцією", "віданням", "функцією" тощо. Хоча стосовно Кабінету Міністрів у ст. 117 Конституції і вжито слово "компетенція" у контексті прийняття ним рішення. Спираючись саме на певні особливості цих конструкцій, ст.ст.82, 106, 116 Конституції України, можна стверджувати, що через застосування дієслів в імперативній (наказовій) формі на початку відповідної норми, яка визначає конкретний напрям діяльності носія влади, на нього покладені зобов'язання до дій, а не альтернативна можливість [Шишкін, 2020, с. 127 –128]. Такі конституційні конструкції для

конституціоналістів є приводом до фахових дискусій, у той час як для політиків відкриваються можливості для політичних маніпуляцій та спекуляцій. У науковій літературі зазначалося, що у жодній державі політична система ніколи на практиці не функціонує у заданому конституцією "проєктному" режимі і під впливом обставин у "робочому" стані відхиляється від нього. Конституційний формат семіпрезиденталізму, його "проєктний" режим підпорядковувався політичним інтересам правлячого режиму – режиму у сенсі сукупності тих, хто на чолі з президентом здійснює владу так, наскільки це виправдано обставинами загального політичного розвитку країни [Майборода, 2023. с. 34]. Висловлюючи прихильність до такого підходу для подальшого дослідження, потрібно сформулювати проблему ступеня допустимого відхилення між цими режимами та чи можна позбутися тієї загальної "фоновості" проблем, які супроводжують функціонування владних інститутів. Ще у 2008 році Конституційний Суд України за конституційним поданням народних депутатів щодо окремих положень Регламенту ВРУ вказав, що державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (частина перша статті 6 Конституції України). Поділ державної влади є структурною диференціацією трьох рівнозначних основних функцій держави: законодавчої, виконавчої, судової. Він відображає функціональну визначеність кожного з державних органів, передбачає не тільки розмежування їх повноважень, а й їх взаємодію, систему взаємних стримувань та противаг, які мають на меті забезпечення їх співробітництва як єдиної державної влади. Принцип поділу державної влади набуває сенсу лише за тієї умови, коли всі органи державної влади діють у межах єдиного правового поля. Неухильне додержання органами законодавчої, виконавчої та судової влади Конституції та законів України забезпечує реалізацію принципу поділу влади і є запорукою їх єдності, важливою передумовою стабільності, підтримання громадського миру і злагоди в державі [Рішення Конституційного Суду України…, 2008].

Правовий режим воєнного стану інституціоналізував нові угоди про розподіл влади. Водночас цей період демонструє підвищений прояв неінституціоналізованого розподілу влади. У

цьому контексті, на наш погляд, заслуговує на увагу дослідження К. Хартцелла та М. Ходді [Hartzell, & Hoddie, 2019], які розглядають проблеми становлення верховенства права після завершення війни, зокрема, впливи інститутів розподілу влади на підтримку та розвиток цього процесу. Автори зачіпають проблему впливу саме тих інститутів, які виникають унаслідок угод, які досягаються під час процесів урегулювання громадянських війн. Зокрема, вчені вказують на те, що поширеною помилкою, яку допускають реформатори, є нехтування політичною динамікою, що склалася наприкінці війни, і небезпеками, які вона породжує. Замість того, щоб стратегічно думати про типи інституцій, необхідних для подолання дефіциту довіри, спричиненого такими умовами, практики схильні відтворювати інституційні рамки, які вони асоціюють із ефективним верховенством права на Заході. Не дивно, що ці інститути верховенства права не стають самодостатніми. Автори доводять, що лише тоді, коли інституції допомагають розв'язувати нагальні проблеми, можна побудувати стабільну основу для верховенства права. Незважаючи на те, що у дослідженні мовиться про вихід зі стану громадянської війни, і тут є суттєві відмінності від війни, зумовленої зовнішньою агресією, все ж є й спільне – нові угоди розподілу влади, знехтувати якими буде неможливо.

Проблеми коаліційного механізму формування уряду. Конституція України після внесення до неї змін Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222–IV закріпила новий порядок призначення Прем'єр-міністра України та формування складу Кабінету Міністрів України, за яким Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Конституція України визначила коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України як окремого ключового суб'єкта, який бере участь у формуванні КМУ, наділивши її конституційними повноваженнями. Основний Закон України уповноважує коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформовану відповідно до частин шостої, сьомої статті 83 Конституції України, вносити Президенту України пропозиції щодо кандидатури Прем'єр-міністра України та пропозиції Прем'єр-міністру України щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України. Таким чином саме необхідність

формування уряду визначає політичну доцільність коаліції депутатських фракцій у парламенті. Наявність конституційної більшості, представленої однією фракцією пропрезидентської політичної партії, що стало результатом виборів до Верховної Ради України 2019 року, давала на початку роботи нового парламенту надію на те, що, врешті-решт, новий уряд буде позбавлений тіні фрагментації та поляризації парламенту – однієї з найбільш вагомих перепон до його ефективності, що він буде демонструвати високу результативність у виконанні поставлених завдань, а президент та парламент винайдуть механізми конструктивної взаємодії, зокрема, і з питань функціонування виконавчої влади. Однак каденція Верховної Ради України IX скликання наближається до завершення і вже можна підбити підсумки щодо того, які все ж таки чинники є визначальними у забезпеченні функціональності виконавчої влади.

Верховна Рада України IX скликання, реалізуючи свої установчі повноваження відповідно до пункту 12 частини першої статті 85, частини четвертої статті 114 Конституції України, двічі формувала склад КМУ. Так, 29 серпня 2019 року завдяки схвальному голосуванню 281 народного депутата парламент підтримав запропонований прем'єр-міністром О. Гончаруком склад уряду, згодом 4 березня 2020 року 277 народних депутатів висловили свою підтримку новому уряду Д. Шмигаля. В обох випадках депутатська фракція політичної партії "Слуга народу", до складу якої ввійшла більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України ("монобільшість"), забезпечила необхідну кількість голосів (238 та 228, відповідно). Водночас рік роботи парламенту показав, цій фракції дедалі складніше забезпечувати такий результат. Так, із затвердженого складу КМУ станом на кінець листопада 2024 року лише двоє його членів (О. Немчінов – міністр Кабінету Міністрів України та М. Федоров – віцепрем'єр-міністр України з інновацій, розвитку освіти, науки та технологій – Міністр цифрової трансформації України) зберегли свої посади, позаяк інші його члени були повністю замінені. Процес поточного оновлення уряду засвідчував нові реалії та те, що застосований на початку роботи цього парламенту політичний механізм однопартійного формування КМУ вже не є таким ефективним та стикається з

низкою проблем. Серед них ключовою була необхідність забезпечити результативне голосування у парламенті. Актуалізацію "коаліційного" питання експерти [Замятін, 2021] почали фіксувати ще у 2021 році, коли голосування за законопроєкти засвідчувало наявність тенденції до послаблення спроможності монобільшості забезпечувати необхідну кількість голосів. Самі ж депутати у своїх публічних заявах [*Олена Шуляк*..., 2021] відкидали необхідність утворення парламентської коаліції, наполягаючи на тому, що монобільшість і надалі здатна працювати. Партійний склад парламенту ("Голос", "Європейська солідарність", "Батьківщина", "Опозиційна платформа – За життя"), який не спонукав до коаліціювання, з одного боку, та прагнення зберегти реноме монобільшості – з іншого, схиляли партію "Слуга народу" до політичних домовленостей, утримуючись від коаліційного будівництва. Зміни, які відбулися в парламенті, зокрема розпуск фракції ОПЗЖ внаслідок призупинення її діяльності рішенням РНБО [Щодо призупинення діяльності…, 2022], з наступною повною забороною, на наш погляд, були кроком до остаточного утвердження політичних домовленостей як інструменту забезпечення не лише виконання законодавчої функції парламенту, а й реалізації його установчих повноважень, серед яких ключовими є формування уряду. Поіменне голосування депутатів за призначення членів уряду під час оновлення його діючого складу у 2024 році вкотре показало, що правляча партія умовно зберігає статус "більшості". Останнє результативне голосування монобільшості з питань формування складу КМУ відбулося у 2021 році, тоді партія "Слуга народу" віддала більшість голосів за призначення на посаду міністра енергетики Г. Галущенка [*Поіменне голосування про призначення Галущенка*..., 2021]. Інші ж призначення (див.табл. 4.1) стали можливими, завдячуючи наданню своїх голосів депутатськими групами та позафракційними депутатами. За окремих кандидатур свої голоси віддавали і фракції опозиційних партій. Так, найбільша солідарність парламентських політичних сил спостерігалася щодо голосування за призначення Р. Умерова міністром оборони України [*Поіменне голосування про проект Постанови про призначення Умєрова Р. Е.*..., 2023]. Усі фракції та депутатські групи підтримали подану Президентом України кандидатуру. Це єдина кандидатура в

уряді, за яку опозиційна парламентська партія "Європейська солідарність" віддала більшість (16 з 27) голосів (приміт.: звертаємо увагу на це голосування в контексті спроможності опозиційних партій підтримати ідею створення так званого Уряду національної єдності). Підтримка окремими депутатами політичних фракцій, а тут ідеться насамперед про фракції політичних партій "Голос" та "Батьківщина", хоча мала місце, але все ж була радше ситуативною, аніж постійною, у той час як підтримка своїми голосами кандидатів на посади в уряді "монобільшості" депутатськими групами "Довіра" та за "За майбутнє" була постійною. Депутати члени цих груп підтримали у 2020 році як саму кандидатуру Д. Шмигаля на посаду прем'єр-міністра України [*Поіменне голосування про проект Постанови про призначення Шмигаля...*, 2020], так і склад його уряду [*Поіменне голосування про призначення членів Кабінету Міністрів України*, 2020]. Сумарно ці групи могли дати 39 голосів (це максимум, який можна було забезпечити за умови присутності всіх депутатів) і забезпечити необхідний результат. Однак, враховуючи те, що за склад уряду Д. Шмигаля партія "Слуга народу" зібрала практично лише мінімум (228 голосів), необхідний для проведення голосування, ризики не набрати необхідної кількості голосів за оновлення складу КМУ, як і вартість політичних торгів з депутатськими групами, а також позафракційними депутатами, для правлячої партії значно зростали. Потрібно зазначити, що до 19 березня 2022 року, до призупинення діяльності політичної партії ОПЗЖ внаслідок введення в дію указом Президента України рішення РНБО [Про рішення Ради національної безпеки і оборони України.., 2022], фракція цієї політичної партії не підтримувала своїми голосами ані кандидатуру Д. Шмигаля на посаду Перм'єр-міністра України [*Поіменне голосування про проект Постанови про призначення Шмигаля...*,, 2020], а ні склад його уряду. Лише за окремих кандидатів на посаду міністрів – М. Степанова та Г. Галущенка [*Поіменне голосування про призначення Галущенка...*, 2021; *Поіменне голосування про призначення Степанова М.В....*, 2020], віддала майже половину голосів, а також три голоси – за О. Любченка [*Поіменне голосування про призначення Любченка О. М....*, 2021.]. Однак після розпуску фракції народні депутати, які до неї входили, створивши у квітні–травні 2022 року депутатські

групи "Платформа за життя та мир (ПЗЖМ)" та "Відновлення України", почали брати активну участь у голосуваннях за кандидатів на посади в уряді Д. Шмигаля та віддавати свої голоси на їх підтримку (див. табл.4.1).

Таблиця 4.1.

Результати парламентського голосування за діючих (станом на 27.11.2024 р.) членів КМУ

	"СЛУГАНАРОДУ"	ОПЗЖ	"ЄС"	ВО "Батьківщина"	"За майбутнє"	"ДОВІРА"	"ГОЛОС"	ПЗЖМ	"Відновлення України"	Позафракційні
КМУ Д. Шмигаля	228	0	0	0	18	17	0	-	-	14
Свириденко Ю.	214	0	-	0	13	20	0	-	-	9
Стефанішина О.	189	-	-	0	8	15	5	17	14	5
Федоров М.	210	-	-	0	12	17	11	16	16	13
Бідний М.	189	-	-	0	5	13	0	13	14	5
Кулеба О.	167	-	-	11	8	16	1	17	14	6
Галущенко Г.	227	20	-	17	14	19	0	-	-	8
Гринчук С.	191	-	-	0	5	16	1	15	14	4
Жолнович О.	209	-	-	0	13	17	7	15	11	10
Калмикова Н.	193	-	-	0	6	16	7	15	13	6
Клименко І.	224	-	-	18	13	13	1	18	17	17
Коваль В.	191	-	-	1	7	15	2	17	13	5
Лісовий О.	217	-	-	14	12	16	12	15	13	14
Ляшко В.	224	0	-	0	15	18	0	-	-	5
Марченко С.	212	0	-	0	5	15	17	-	-	7
Сибіга А.	194	-	-	1	9	16	1	17	14	6
Сметанін Г.	191	-	-	0	6	16	2	14	13	5
Точицький М.	193	-	-	0	6	16	0	16	14	7
Умеров Р.	218	-	16	15	9	15	18	20	21	16

Таблицю створено на основі підрахунку результатів поіменного голосування народних депутатів України за проєкти постанов ВРУ з призначення членів КМУ, представлених на офіційному веб-порталі ВРУ "Рада". (https://www.rada.gov.ua/).

Статистика голосувань (табл. 4.1) за вотум довіри уряду Д. Шмигаля у 2020 році [*Поіменне голосування про призначення членів Кабінету Міністрів України*, 2020] та результати подальших

голосувань за нових членів КМУ вказують на тенденцію втрати політичної легітимності діючого уряду внаслідок неможливості фракції більшості надати більшість голосів за підтримку його членів. Таке голосування є показником неспроможності більшості взяти політичну відповідальність за діючий уряд.

Брак політичної відповідальності фракції більшості за склад КМУ простежується і під час реалізації процедури звільнення членів КМУ (табл. 4.2). Відставка міністрів здійснювалася у рамках прийнятого на засіданні фракції політичної партії "Слуга народу" рішення щодо "великого перезавантаження" уряду.

Таблиця 4.2.

Результати поіменного голосування за відставку членів КМУ

Відставка членів Кабінету Міністрів України:	"СЛУГА НАРОДУ"	"Європейська солідарність"	ВО "Батьківщина"	"Платформа за життя та мир"	"ДОВІРА"	"Відновлення України"	"За майбутнє"	"ГОЛОС"	позафракційні
Ткаченка О. В. з посади міністра культури та інформаційної політики	200	25	15	19	16	13	9	13	11
Малюськи Д. Л. з посади міністра юстиції України	193	0	0	7	17	11	10	5	6
Стефанішиної О. В. з посади віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України	233	0	0	10	17	10	9	3	4
Камишіна О. М. з посади міністра з питань стратегічних галузей промисловості України	185	0	0	11	17	10	10	5	5
Верещук І. А. з посади віцепрем'єр-міністра України – Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України	194	0	0	17	14	14	9	0	6

Таблицю створено на основі підрахунку результатів поіменного голосування народних депутатів України за проєкти постанов ВРУ зі звільнення членів КМУ, представлених на офіційному вебпорталі ВРУ "Рада". (https://www.rada.gov.ua/).

Потрібно зазначити, що проблеми, які викликала незавершеність інституціоналізації парламентської коаліції, мають більш аніж п`ятнадцятирічну тяглість з моменту перших у 2008 р. декількох звернень народних депутатів до Конституційного Суду України [Рішення Конституційного Суду України..., 2008]. Подання стосувалося тлумачення конституційних засад її діяльності. Щодо питань чисельності голосів, то рішення КСУ було безапеляційним – вимога щодо сукупної кількості народних депутатів України, які у складі депутатських фракцій формують коаліцію депутатських фракцій, стосується як моменту формування коаліції, так і всього періоду її діяльності. Інше подання стосувалося недотримання вимог під час призначення В. Гройсмана на посаду Прем'єр-міністра України. Ініціаторам подання було відмовлено у подальшому розгляді. Мотивуючи свою відмову у розгляді, КСУ вказав на відсутність доказів, які б мали засвідчити припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, доказів про відсутність пропозиції Президенту України від коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України та те, що кандидатура для призначення на посаду Прем'єр-міністра України була внесена неналежним суб'єктом [Рішення про відмову у відкритті конституційного провадження..., 2016]. Водночас зібрати такі докази видається проблематичним, оскільки існуючі політико-правові механізми або ж відсутні (наприклад, те, що стосується коаліції депутатських фракцій), або ж позбавлені деталізації, як от подання пропозицій для внесення Президентом України кандидатури на посаду прем'єр-міністра. І ця проблема існує й до сьогодні. Хоч основні засади формування коаліції мають конституційне визначення, однак конституційна вимога, що міститься у частині 9 статті 83 щодо встановлення відповідних правових норм у Регламенті Верховної Ради України, не виконана. Тому відкритим залишається питання, чи є правомірною діяльність уряду, коли кандидати, які призначаються на міністерські посади, не отримують необхідної підтримки фракції більшості, а результат голосування досягається за рахунок голосів депутатських груп. Брак голосів коаліції (фракції

більшості) під час голосування за прем'єр-міністра чи загальний склад КМУ означав би відсутність "вотуму довіри", і це унеможливило б формування уряду.

Соціологічні дослідження, проведені у 2023 році, показали негативний баланс довіри-недовіри до парламенту та уряду, а також тенденцію до зменшення довіри до Президента України. Довіра до уряду знизилася з 52% до 26%, недовіра зросла з 19% до 44%. При цьому зростала критика органів влади [*Динаміка довіри*..., 2023]. За таких умов зміни у складі Кабінету Міністрів України були невідворотними. Потрібно зазначити, що в Україні відсутній механізм конструктивного вотуму недовіри, коли звільнення члена урядового кабінету здійснюється за умови призначення нової кандидатури. Попри відсутність такої правової норми у вітчизняному законодавстві, а отже, і політичної відповідальності парламентської коаліції за наявність повного складу Кабінету Міністрів України, все ж таки механізм синхронізації звільнення-призначення міністрів почав вибудовуватися. Так, у 2020 році були внесені зміни до Закону України "Про Кабінет Міністрів України", зокрема до статті 9 [Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності..., 2020], відповідно до яких подання про призначення на посаду члена Кабінету Міністрів України має відбутися протягом 30 днів після звільнення з посади члена Кабінету Міністрів України. Однак саме ця вимога Закону була проігнорована прем'єр-міністром. Практика здійснення призначень тимчасово виконувачів обов'язки міністра без внесення до Верховної Ради України відповідних подань у визначений термін ставала у 2023–2024 роках дедалі поширеною. Так, наступник міністра культури та інформаційної політики України О. Ткаченка Р. Карандєєв більше року, з 28 липня 2023 р. до 4 вересня 2024 року, тимчасово виконував обов'язки міністра [Про тимчасове покладення виконання обов'язків... 2023], однак прем'єр-міністр так і не вніс його кандидатуру до парламенту на затвердження. Також тимчасово виконувачі обов'язки протягом декількох місяців очолювали міністерства аграрної політики та продовольства [Про тимчасове покладення

виконання обов'язків Міністра аграрної політики та продовольства України..., 2024] і розвитку громад, територій та інфраструктури України [Про тимчасове покладення виконання обов'язків Міністра розвитку громад, територій та інфраструктури України..., 2024]. З усіх перших заступників міністрів, що тимчасово виконували обов'язки міністрів, лише кандидатура міністра молоді та спорту М. Бідного була внесена на розгляд парламенту та затверджена на посаду міністра [Про призначення Бідного, М. В...., 2024]. Призначення тимчасово виконувачів обов'язки – це питання політичної легітимності уряду, його спроможності у реалізації покладених на нього завдань, політичної відповідальності за прийняті рішення, адже члени Кабінету Міністрів через урядові комітети забезпечують узгодження та скоординованість своїх дій під час реалізації державної політики. Врешті-решт, за наявності значного відсотка посад в уряді без призначень може виникати проблема правоздатності КМУ.

Проблеми балансу повноважень у формуванні складу уряду. Наданням конституційних повноважень коаліції фракцій політичних партій, а також президенту, як суб'єктів формування уряду, був встановлений їх політико-правовий зв'язок з Кабінетом Міністрів України. Відповідно до законодавства (п.1–2, ст. 9. Закону "Про Кабінет Міністрів України") члени Кабінету Міністрів України, крім Прем’єр-міністра України, Міністра оборони України і Міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Прем’єр-міністра України. Формуючи новий склад Кабінету Міністрів України, новопризначений Прем’єр-міністр України вносить до Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів. Чинне законодавство не наділяє прем'єр-міністра повною автономією у виборі кандидатів до складу КМУ. Відповідно до частини восьмої статті 83 Конституції України коаліція депутатських фракцій наділена повноваженнями внесення пропозицій щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України через визначений Конституцією України механізм призначення Прем’єр-міністра України, інших членів Кабінету Міністрів України. Відповідно до

процедури призначення на посаду членів КМУ кандидат на посаду члена Кабінету Міністрів України за пропозиціями депутатських фракцій до розгляду питання про його призначення на пленарному засіданні Верховної Ради України може зустрічатися з депутатськими фракціями та відповідати на їхні запитання (п. 9, ст. 5 Закону України "Про Кабінет Міністрів України"). Водночас законодавством не передбачено зустрічі кандидата, який висувається за пропозицією фракцій, з Прем'єр-міністром України та відповіді на його запитання. К. Хартцелл та М. Ходді зазначають, що забезпечуючи різні форми стримувань і противаг, інститути розподілу влади служать для стримування політично домінуючих гравців [Hartzell, & Hoddie, 2019]. Відповідно, недостатньо розроблений правовий механізм розподілу влади, порушує баланс політичного впливу. Так, наприклад, останнє велике кадрове оновлення структури КМУ стало предметом обговорення на засіданні фракції, яка розглянула 8 нових кандидатур [*Арахамія після засідання...*, 2024]. Прем'єр-міністр, маючи політичну вагу на початку формування свого урядового кабінету, може позбутися можливості впливати на оновлення складу та заміну членів КМУ. На наш погляд, процедура призначень на посаду члена КМУ має бути доповнена нормою погодження такого кандидата з очільником уряду на наділення прем'єр-міністра правом відхилення кандидатури, що вноситься за пропозицією коаліції. Так само процедурно доцільно врегулювати питання публічного представлення в парламенті кандидатом на посаду міністра його власного бачення підвідомчої сфери.

Варто зазначити, що для коаліційних урядів характерна "партійність". Однак попри політичні впливи на кадровий склад КМУ, які відбуваються з боку як президента, так і фракції більшості, сам уряд не стає більш партійним, навпаки, спостерігається тенденція до департизації уряду та відсутності у членів КМУ будь-якого партійного зв'язку з фракцією більшості. Так, якщо в уряді В. Гройсмана 48% мали безпосередній зв'язок з партіями парламентської коаліції, прийшовши в уряд з парламенту, то в КМУ О. Гончарука народних депутатів, які склали свій

депутатський мандат заради роботи в уряді, було тільки чверть. І лише 8 із 49 членів (16%), які у той чи інший час працювали в уряді Д. Шмигаля, надали перевагу роботі в уряді депутатському мандату. Така ситуація, з одного боку, наштовхує на думку щодо можливого прагнення створити технократичний уряд, з іншого – породжує великий сумнів щодо спроможності досягти цього в умовах суттєво обмеженої політичної автономії очільника уряду. Все ж таки це проблема розвитку політичних партій та їх інституційної зрілості, розуміння того, що політична партія – це не лише про "politics" (здобуття влади), а й про "public policy" (здійснення політики).

Потребує також удосконалення процедура звільнення члена Кабінету Міністрів України. Відповідно до Конституції України (п. 12, ч. 1, ст. 85 Закону України "Про Кабінет Міністрів України" (п. 4, ч. 1, ст. 18) Верховна Рада України може, за власної ініціативи, звільнити члена Кабінету Міністрів України. 9 вересня 2024 року за ініціативи 40 народних депутатів, більшість з яких від монобільшості, був зареєстрований проєкт постанови ВРУ про звільнення з посади віцепрем'єр-міністра з відновлення України – міністра розвитку громад, територій та інфраструктури Кубракова О. М. [Про звільнення Кубракова, О. М.... . Проект Постанови..., 2024]. Хоч у пояснювальній записці з обґрунтування необхідності такого рішення [Пояснювальна Записка…,2024] і зазначалося, що наразі реорганізоване у 2022 році Міністерство розвитку громад та територій шляхом приєднання до Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України не справляється з викликами початку широкомасштабної агресії РФ проти України і, як наслідок, політика міністерства в частині регіональної політики перебуває в критичному стані, водночас народні депутати серед причин такого стану не вказали на неналежне здійснення керівництва міністерством, побачивши лише структурні перепони у виконанні покладених на цей орган завдань. Тому метою звільнення вказано необхідність створення окремого Міністерства з питань розвитку громад, територій та житлово-комунального господарства. Голосування відбулося 9 травня 2024 року, Віце-прем'єр-міністр був

звільнений з посади [Про звільнення Кубракова О. М..... Постанова..., 2024]. Правляча партія "Слуга народу" віддала за призначення лише 179 голоси, долучивши голоси партій "Батьківщина" (2 голоси), "Платформа за життя і мир" (13), "Відновлення України (13), Депутатська група "Довіра" (7), позафракційні депутати (3) [Поіменне голосування про розгляд за скороченою процедурою..., 2024].

Відставка О. Кубракова, яка, як уже зазначалося, була ініційована народними депутатами, розглядалася на засіданні Комітету Верховної Ради України з питань транспорту та інфраструктури, який без заслуховування звіту міністра прийняв рішення визначитися щодо законопроєкту шляхом голосування. Потрібно зазначити, що такий механізм рідко використовується на практиці, однак для обмеження політичної мотивації у звільненні члена КМУ та збереження рівнозначності гілок державної влади, на наш погляд, доцільно процедуру звільнення за ініціативою народних депутатів доповнити такими складовими, як обов'язковість публічного представлення звіту членом КМУ, присутність при цьому прем'єр-міністра України з правом виступу.

Політизація управлінських процесів та впливи на вироблення політик. Відповідно до Закону України "Про центральні органи виконавчої влади" утворення, реорганізація та ліквідація міністерств та інших центральних органів виконавчої влади здійснюється Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України (ч. 1, ст. 5) [Про центральні органи виконавчої влади..., 2011]. У такий спосіб реалізується управлінська автономія уряду та прем'єр-міністра як його очільника. Міністерства, поряд з державними агентствами, інспекціями та службами, є структурними елементами системи центральних органів влади. Ключова роль міністерств визначається їх правовим статусом – міністри є членами КМУ міністрів, а більшість інших центральних органів перебуває у їх підпорядкуванні. Водночас можна спостерігати, що оптимізація структури міністерств шляхом скорочення їхньої кількості практично не призводила до скорочення функцій міністерств, а лише зумовлювала їх передачу від

одного відомства до іншого. Одночасно відбувається перепідпорядкування низки агентств, служб, інспекцій, які реалізують ті чи інші напрями державних політик. Практика майже щорічного переформатування міністерств стає вже звичною. Так, наприклад, у 2022 році відбулася реорганізація Міністерства розвитку громад та територій шляхом його приєднання до Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України. Функції, які реалізовувалися окремими міністерствами, були механічно об'єднані під дахом одного міністерства. Однак уже за два роки депутати висловили незадоволення станом реалізації регіональної політики, поставивши перед урядом питання щодо роз'єднання цих міністерств. Призначення нового віцепрем'єр-міністра з відновлення України та, відповідно, очільника Міністерства розвитку громад та територій О. Кулеби [Про призначення Кулеби О. В...., 2024] відбулося 5 вересня 2024 р., однак на той час (як і станом на 10 листопада 2024 р.) уряд не здійснив роз'єднання міністерств. 10 вересня 2024 року КМУ вніс зміни до Положення про Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, лише змінивши назву міністерства на Міністерство розвитку громад та територій України [Про внесення змін до постанов..., 2024]. Протягом трьох послідуючих місяців формального роз'єднання міністерства не відбулося й окремого Міністерства інфраструктури не створено. Також залишаються підпорядкованими цьому міністерству і відповідні державні служби, які реалізують державну політику у сфері транспорту, судноплавства, відновлення та розвитку інфраструктури тощо. Отже, вже протягом майже трьох місяців міністр очолює міністерство, функції якого не повністю співвідносяться із більшістю покладених на нього фракцією повноважень.

Варто зазначити, що об'єднання міністерств найчастіше відбувалося як складова реформи державної служби, зокрема реалізації завдань зі скорочення працівників апарату міністерств. Скорочення апарату зі збереженням наявного пакета функцій призвело до перекосів у реалізації політик, у цьому кейсі – регіональної політики. У березні 2024 року прем'єр-міністр Д. Шмигаль

укотре зробив публічну заяву щодо скорочення на третину міністерств, скорочення кількості державних службовців та створення Центру уряду [*Денис Шмигаль*…, 2024]. Хоч у нових пропозиціях очільника уряду і йшлося про можливу передачу адміністративних функцій міністерств новій структурі – Центру уряду, проте ключові функції, які реалізують міністерства з питань державної політики, залишаються без змін. Водночас саме вони є показниками ступеня втручання держави у всі сфери життя суспільства. Така зміна не може відбутися без змін нормативно-правових засад, а це обопільна відповідальність як уряду, який має підготувати відповідні законопроєкти, так і парламенту, який має схвалити необхідні зміни. Тож це питання переходить більше у політичну площину – зміни підходів до державної політики як такої (прерогатива Верховної Ради), оскільки міністерства є лише інструментами її реалізації (компетенція КМУ). Водночас політизується дискурс навколо вибору оптимальних інструментів, а саме – структури міністерств. Причин політизації управлінських питань, а реорганізація міністерств, на наш погляд, є саме такою, вдосталь, але всі вони лежать у площині хиби в дії політичних механізмів, що зумовлює прояв небажаних ефектів та, як наслідок, посилення позаінституційних політичних впливів на ці процеси. Серед ключових ми б назвали наявний обсяг реальної політичної автономії прем'єр-міністра, який він може використати, визначаючи склад свого власного урядового кабінету, а також виборі членів КМУ. "Надмірна" реорганізація міністерств як інструмент впливу на зміну складу КМУ може мати вагомі політичні наслідки.

Брак взаємодії парламенту та уряду має місце і у виробленні політик. Так, наприкінці вересня 2024 року Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію демографічного розвитку України на період до 2040 року [Про схвалення Стратегії..., 2024]. Уряд прийняв це рішення тоді, коли вже на той час на розгляді у парламенті перебували два проєкти закону, ініційовані народними депутатами. Один з них пропонує визначити засади державної демографічної політики, а також створити центральний орган виконавчої влади з питань демографії – Міністерство демографії та

діаспори України [Про засади державної демографічної політики..., 2024]. Отже, ініційована у проєкті пропозиція вирішити на рівні закону питання утворення міністерства містить ознаки втручання Верховної Ради України у компетенцію Кабінету Міністрів України. Адже питання створення нових органів у системі органів виконавчої влади є беззаперечним повноваженням уряду. Цей проєкт станом на 1 листопада 2024 р. включено до порядку денного Верховної Ради України. Тут не можна не відмітити, що народні депутати виступили з такою ініціативою практично відразу по завершенні громадського обговорення стратегії, яке проводилося Міністерством соціальної політики з 28 березня по 1 червня 2024 р. Ухвалення відповідного закону – це намір визначити цілі держави та виокремити демографічну політику у пріоритетні напрями державної політики. Залученість парламентарів до формування державної політики є практикою, яка застосовується у країнах-членах ЄС. Так, наприклад, окремий розділ Конституції Франції визначає правові засади взаємодії парламенту та уряду (ст. 34–51), зокрема стаття 34 вказує на те, що закони про програмування визначають цілі держави [Texte intégral..., 1958] в певній сфері (національна освіта, дослідження, військові витрати тощо). Зазвичай, береться період у кілька років (часто п’ять років), а також визначаються фінансові ресурси, які парламент планує присвятити реалізації завдань, визначених цим законом [Assemblée nationale, (n.d.)].

Механізми формування державних політик, зокрема і через взаємодію таких інституцій, як парламент, президент, уряд, є одними з найбільш проблемних. Єврокомісія у вже згадуваному звіті наголосила на наявності обмеженої ролі уряду як ініціатора законопроєктів, зазначаючи, що більшість ухвалених законопроєктів подавали депутати. Водночас у парламентських законопроєктах часто відсутні пояснювальні записки та належна оцінка очікуваного впливу, що позначається на якості цих законів [*Ukraine Report 2024*, с. 25].

Між тим реалізація державних політик потребує здійснення ефективного парламентського контролю. Так, приймаючи нову Стратегію демографічного розвитку [Про схвалення Стратегії…, 2024] в обґрунтуванні необхідності її прийняття та в описі

проблем, на розв'язання яких вона має бути спрямована, урядовці вказують на те, що окремі проблеми, дотичні до демографічної сфери, мали би бути усунуті внаслідок реалізації Стратегії людського розвитку, яка була затверджена президентським указом у 2021 році [Про рішення Ради національної безпеки і оборони України..., 2021], однак реалізації зазначеної Стратегії завадила збройна агресія. Між тим це було рішення РНБО, а отже, подальше ігнорування вказаних проблем, вирішення яких покладено на уряд, становить пряму загрозу національній безпеці держави.

Система стримування і противаг у забезпеченні ефективності виконавчої влади. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України. КМУ як орган, підзвітний парламенту, повинен регулярно звітувати про реалізацію державної політики. Ключовими формами реалізації зобов'язань щодо таких дій є Програма Уряду, щорічні звіти з реалізації плану дій, публічні звіти прем'єр-міністра чи профільних міністрів у парламенті, година запитань до уряду.

Конституція, а також Закон України "Про Кабінет Міністрів України" передбачає обов'язковість представлення прем'єр-міністром Програми діяльності уряду перед парламентом. Для уряду вона є основним політичним документом. Найбільш дискусійним є питання щодо обов'язковості її схвалення парламентом, а отже, її розгляду не лише як складової механізму підзвітності, а більш широкого підходу – визначення його ролі у реалізації політичної відповідальності та висловлення вотуму недовіри у разі невиконання представлених у Програмі зобов'язань.

Маємо низку прикладів, коли конституція тієї або іншої країни не зобов'язує здійснення акту схвалення програми уряду парламентом. Так, наприклад, у вже згадуваній Конституції Франції, якою, по суті, встановлена модель раціоналізованого парламентаризму в політичні системі країни, прем'єр-міністрові згідно зі статтями 49–50 достатньо проведення обговорення програми чи навіть загальної політичної декларації в раді міністрів (її очолює

президент), щоб вважати уряд відповідальним перед Національною асамблеєю. Водночас прем'єр-міністр має право, а не обов'язок просити Сенат затвердити загальну політичну декларацію. Основні джерела легітимності очільник уряду отримує від президента, у той час як отримання "вотуму довіри" від парламенту шляхом схвалення політичної декларації про політику є бажаним, додатковим джерелом легітимності, але це не є обов'язковою умовою для початку роботи уряду. Як зазначають окремі науковці, "практика П'ятої республіки, однак, полягає в тому, що прем'єр-міністр не зобов'язаний ставити "питання про довіру" [Connil & Barnier, 2024]. У такій моделі застосовується "вотум недовіри" як інструмент забезпечення політичної відповідальності уряду перед парламентом. Тому окремі прем'єр-міністри Франції представляли політичні декларації перед Національною асамблеєю тоді, коли були повністю впевнені у своїй підтримці або у тому, що не буде зібрана більшість для висловлення "вотуму недовіри" (так Мішель Барньє, який виступив перед Національною асамблеєю 1 жовтня 2024 року не розраховуючи на схвалення, при цьому був упевнений у відсутності необхідної кількості голосів для висловлення недовіри).

Конституція Польщі (стаття 154) зобов'язує прем'єр-міністра протягом 14 днів від дати його призначення Президентом Республіки Польща представити Сейму програму діяльності уряду (Ради Міністрів) із запитом про вотум довіри. Сейм висловлює вотум довіри абсолютною більшістю голосів у присутності не менше половини законної кількості депутатів [Konstytucja RP. VI Rada Ministrów i administracja rządowa, 1997]. Водночас Конституція не встановлює для очільника уряду зобов'язань представляти програму перед Верхньою палатою – у разі обрання прем'єр-міністра парламентською коаліцією, оскільки йдеться про реалізацію коаліційної угоди та виборчих програм політичних партій, які ввійшли до коаліції. Так, у зверненні до Сейму обраний коаліцією Д. Туск, представляючи для затвердження склад свого урядового кабінету, акцентував увагу на тому, що його уряд буде реалізовувати у перші 100 днів – 100 обіцянок, даних виборцям під час виборчої кампанії [*Premier Donald Tusk...*, 2023]. Отже,

схвалення парламентом програми уряду є невід'ємною частиною механізму вотуму довіри, який може застосовуватися як під час процедури формування уряду, так і на будь-якому з етапів його діяльності для отримання додаткової політичної легітимності та збільшення прем'єр-міністром власної політичної ваги. Закон "Про Кабінет Міністрів України" визначає Програму діяльності Кабінету Міністрів України як таку, що базується на узгоджених політичних позиціях та програмних завданнях коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України **[**Про Кабінет Міністрів України, 2014]. У такий спосіб на законодавчому рівні закріплено політичний зв'язок уряду з парламентською коаліцією та визначено спосіб реалізації відповідальності Кабінету Міністрів перед Верховною Радою України. Водночас відсутність у парламенту зобов'язань відправити уряд у відставку у разі відмови у схваленні Програми діяльності робить механізм вотуму довіри нефункціональним у забезпеченні відповідальності уряду перед парламентом. Значимість Програми, на наш погляд, зростає, коли існує брак легітимності уряду, коли, наприклад, йдеться про формування технократичного уряду або ж у ситуації, коли прем'єр-міністр має автономію у формуванні складу уряду.

Забезпечення підзвітності уряду перед парламентом не вимагає акту схвалення Програми, важливим є забезпечення публічної звітності уряду за виконання взятих на себе зобов'язань. У 2021 році Регламент Кабінету Міністрів України був доповнений низкою вимог до Програми діяльності уряду, зокрема щодо обов'язкової наявності програмних цілей, критеріїв та строків їх досягнення [Про внесення змін..., 2021]. Такий підхід позбавляє Програму надмірної політичної декларативності та полегшує оцінювання досягнутих результатів. Уряд Д. Шмигаля, який працює без затвердженої парламентом Програми діяльності Кабінету Міністрів України, самостійно затвердив Програму діяльності уряду, доопрацьовану відповідно до постанови Верховної Ради України та пропозицій комітетів Верховної Ради України [Програма та плани пріоритетних дій Уряду, 2020]. Плани пріоритетних дій уряду щодо реалізації цієї Програми затверджувалися лише на 2020, 2021 та 2023 роки.

Незважаючи на те, що Програма уряду не була схвалена парламентом, уряд Д. Шмигаля подав у 2020 р. щорічний звіт щодо її виконання до Верховної Ради України за 2020 рік [Про затвердження звіту про хід і результати виконання Програми..., 2021], однак це був єдиний звіт, яким уряд звітувався у парламенті.

Право Верховної Ради України здійснювати контрольні функції стосовно діяльності Кабінету Міністрів України знайшло своє безпосереднє конституційне закріплення у пункті 13 частини першої статті 85 Конституції України. До повноважень парламенту належить здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції України та закону. Важливою для забезпечення контролю у спосіб звітності є також процедура інтерпеляції, яка дозволяє членам законодавчого органу здійснювати контроль за діяльністю уряду. Також цей механізм дозволяє депутатам вимагати від члена КМУ звіт у разі сумнівів щодо його ефективності на посаді. Регламентом КМУ передбачена "години запитань до Уряду", зокрема, передбачено проведення "години запитань до Уряду" щотижня, відведеного для пленарних засідань Верховної Ради. Проте ця процедура є більш формальною і не передбачає правових наслідків для міністра. Процедура інтерпеляції може передбачати можливість приймати рішення стосовно тих, чия робота буде визнана незадовільною.

У 2020 році народними депутатами було внесено два законопроєкти. Один з них стосувався удосконалення процедури проведення "години запитань до Уряду" [Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України..., 2020]. Мотивом внесення змін до чинного законодавства була практична відсутність можливості здійснювати представниками депутатських фракцій (депутатських груп), які не є представниками коаліції, парламентські контрольні функції під час проведення "години запитань до Уряду". Пропозиція включала внесення змін до Закону України "Про регламент", зокрема встановлення черговості питань, які ставляться від "більшості" та "меншості" в парламенті, також розподілу часу на відповіді урядовців з наданням пріоритету останній. Іншим був "Проект Закону про інтерпеляцію" [Про інтерпеляцію, 2020], яким

передбачалося інституціоналізувати інтерпеляцію як інструмент для спостереження, перевірки та оцінки діяльності виконавчої влади, зокрема в частині реалізації нею зовнішньої та внутрішньої політики держави.

Окрім поточної звітності членів уряду важливим є встановлення зобов'язання міністра звітувати перед процедурою звільнення з посади. Звільнення членів КМУ, яке відбулося 4–5 вересня 2024 р., показало, що лише двоє міністрів – Д. Малюська та О. Камишин звітували про свою роботу в уряді. Звільнення членів уряду прем'єр-міністра Д. Шмигаля вказує на відсутність уніфікованої практики щодо процедури призначення / звільнення міністрів. Народні депутати своїми голосами не підтримали процедуру, відповідно до якої перед звільненням член КМУ зобов'язаний зробити звіт. Комітети ВРУ згідно з пунктом 3 частини першої статті 49 Закону України "Про комітети Верховної Ради України" за результатами розгляду питань на засіданнях комітетів приймаються рекомендації щодо осіб, які пропонуються для обрання, призначення, надання згоди на призначення чи звільнення Верховною Радою України [Про комітети Верховної Ради України…, 1995], водночас заслуховування звіту не є обов'язковою процедурою розгляду.

Проблеми дуалізму у функціонуванні виконавчої влади. Дуалістична модель виконавчої влади характерна для політичних систем зі змішаною формою правління (зокрема, напівпрезидентської республіки). Дуалізм виконавчої влади означає поділ повноважень у сфері виконавчої влади між урядом на чолі з його главою і президентом за відсутності у президента повноваження на власний розсуд відправляти у відставку уряд або його окремих членів, відсутність прямого конституційного визначення президента як носія виконавчої влади, хоча така роль випливає зі змісту його повноважень [Шаповал, 2016, с. 10]. Президент України вносить кандидатуру прем'єр-міністра нібито лише формально, але політична практика свідчить, що його вплив на цей процес часто виходить за межі формальних конституційних положень. Це є частиною ширшої проблеми відсутності чіткого балансу повноважень у

системі дуалістичної виконавчої влади. На думку Г. Зеленько, наявність однопартійної парламентської коаліції, що є унікальною ситуацією як для країни з атомізованою партійною системою, лише сприяє процесу перетікання повноважень до інституту президентства. В сумі внаслідок дефіциту інституціоналізації влади ми отримали абсолютну недієвість інституту політичної відповідальності і вкрай неефективний механізм стримувань і противаг [Зеленько, 2024а, с. 39]. Такий стан політичної системи посилює владні можливості президента у сфері виконавчої влади.

Лише двоє осіб (Д. Монастирський та М. Федоров), яких тоді ще кандидат у президенти В. Зеленський представив громадськості як членів своєї команди, у подальшому ввійшли до складу уряду. Вплив президента на призначення в уряді стають більш відчутними у 2024 році. Президент був присутній на засіданні фракції "Слуга народу", на якому розглядалися та були погоджені кандидатури дев'яти нових міністрів [*Фракція "Слуга народу"*…, 2024]. Результатом перезавантажень уряду Д. Шмигаля, що відбувалося за погодженням як фракції, так і президента, стало те, що склад КМУ став активно поповнюватися працівниками Офісу Президента України. Троє з них (Ю. Свириденко, О. Кулеба, М. Точицький) до переходу в уряд обіймали посади заступників керівника, та О. Жолнович – керівника Департаменту соціальної політики та охорони здоров'я. Президент брав активну участь у підборі кадрів до складу уряду. Так, 3 березня 2020 року В. Зеленський на засіданні фракції "Слуга народу" запропонував на посаду міністра соціальної політики кандидатуру М. Лазебної.

Нині в умовах воєнного стану можемо спостерігати активне використання РНБО для впливу на державну політику. Так, окремі рішення РНБО стосуються, наприклад, стану енергетичної системи [Про рішення Ради національної безпеки і оборони України...№ 737/2023, 2023], стану медичної допомоги [Про рішення Ради національної безпеки і оборони України...№ 842/2023, 2023], бюджетних пропозицій [Про рішення Ради національної безпеки і оборони України..., № 683/2024, 2024]. Конституція передбачає, що акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених

пунктами 5, 18, 21 цієї статті, скріплюють підписами Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання. Відтак рішення РНБО, введені в дію указами президента – одні з тих актів, що підлягають контрасигнації. Тут ми б акцентували увагу на контрасигнації не лише як на механізмі взаємодії президента та уряду, а на її ролі у забезпеченні дії іншого механізму – балансу влад. В. Шаповал стверджує, що за умов парламентського правління контрасигнуються усі або майже всі акти глави держави. За умов змішаної республіканської форми державного правління скріплюється лише визначена частина актів президента [Шаповал, 2016, с. 13–14]. Отже, чим більше парламентаризму у системі, тим більше значення для її підтримки має інститут контрасигнування, яке означає, що уряд або окремий міністр чи міністри, що його вчинили, несуть політичну відповідальність за відповідні акти глави держави. При цьому на міністра покладено правовий обов'язок відмовляти у скріпленні тих актів, за які він може нести відповідальність. У разі контрасигнування акту глави держави член уряду політично відповідає не за дії (акт) глави держави, а саме за вчинення ним контрасигнування. Контрасигнування також засвідчує визнання урядом законності і доцільності відповідних актів глави держави, видання яких зазвичай ініціює сам уряд. Зі зміною форми правління в Україні змінювався і перелік статей, схвалення актів з яких підлягатиме контрасигнуванню. Законодавство встановлює обов'язок міністра здійснити контрасигнацію акту. Водночас різні політичні обставини, як-то коабітація, формальна, а не реальна взаємодія прем'єр-міністра чи профільного міністра з підготовки такого акту, не будуть забезпечувати дію системи стримування і противаг. Тут ми згодні з правниками, які вказують на необхідність впровадження в Україні досвіду Чехії та Франції, удосконалюючи інститут контрасигнації, а саме – надання парламенту конституційного права контролювати акти президента, які підлягають контрасигнації, на предмет їх відповідності Конституції та законам України. Тобто надати контрасигнатурі додаткових функцій зі здійснення парламентського контролю над законодавчою діяльністю уряду і президента [Куцин, 2018, с. 44].

Система стримувань і противаг у виконавчій вертикалі. Відповідно до ст. 118 Конституції України та ст. 1 Закону України "Про місцеві державні адміністрації" виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації [Про місцеві державні адміністрації, 1999]. Законодавство встановлює особливість здійснення виконавчої влади на обласному та районному рівнях, яка полягає у тому, що суб'єктом її здійснення є державний, а не представницький орган влади. Для цих місцевих державних адміністрацій визначена подвійна роль. Вони, будучи частиною урядової вертикалі, здійснюють виконавчу владу, якою наділені органи державної влади, так і виконавчу владу органів місцевого самоврядування, зокрема обласних та районних рад. На окремі проблеми у політичних механізмах, зокрема дуалізму, які послаблюють ефективність виконавчої вертикалі, ми вказували у дослідженні структурно-функціональних змін, що відбулися у цій системі в умовах воєнного стану [Ситник, 2023, с. 148–155]. Серед основних проблем, які потребують розв'язання – це усунення проблем інституційного характеру, які зумовлюють можливість звуження автономії місцевого самоврядування за рахунок розширення повноважень адміністрацій, а також дублювання повноважень між місцевими державними адміністраціями та радами, також визначення політико-правового статусу державних адміністрацій унаслідок здійснення подальшої децентралізації влади, правове оформлення інституту префектів. Відповідно до ст. 118 Конституції України та ст. 1 Закону України "Про місцеві державні адміністрації" виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації [Про місцеві державні адміністрації, 1999]. Законодавство встановлює особливість здійснення виконавчої влади на обласному та районному рівнях, яке полягає у тому, що суб'єктом здійснення влади є її державний, а не представницький орган. Для цих місцевих державних адміністрацій визначена подвійна роль. Вони здійснюють виконавчу владу, реалізуючи повноваження органів державної влади, будучи частиною урядової вертикалі, так і

виконавчу владу органів місцевого самоврядування, зокрема обласних та районних рад.

Попри те, що реформа децентралізації перебуває на завершальному етапі, багато значимих її складових ще нереалізовані. Розв'язання проблеми зміни системи виконавчої влади є необхідною умовою здійснення політичної децентралізації. Виконавчі повноваження, які наразі делегуються обласними та районними радами місцевим державним адміністраціям (в умовах воєнного стану – військовим адміністраціям) відповідного рівня, мають бути повернені представницьким органам влади. Місцеві державні адміністрації мають реалізовувати виключно функції держави. Одна із найважливіших проблем, яка може розв'язатися у такий спосіб – це удосконалення механізму політичної відповідальності місцевих представницьких органів влади за місцевий розвиток на рівні регіону чи району. Належність нині виконавчих повноважень державним адміністраціям не покладає на них такої відповідальності, оскільки прямий зв'язок з виборцем (місцевими територіальними громадами) у них відсутній, а сформовані ними ради за відсутності власних виконавчих органів не можуть належним чином забезпечити реалізацію покладених на них Конституцією та Законом України "Про місцеве самоврядування" (1997 р.) функцій.

Повернення обласним та районним радам виконавчих повноважень також сприятиме усуненню дублювання повноважень – однією з найбільш гострих проблем, яка інституційно послаблює як органи державної влади на місцях, так і органи місцевого самоврядування. Також це зменшить ризики конфліктів у разі партійних протистоянь на місцевому рівні, зумовлених станом коабітації. У цьому ж контексті, на наш погляд, доречно вказати на необхідність удосконалення механізму висловлення обласними та районними радами довіри голові державної адміністрації, який інституціоналізовано Законом України "Про місцеве самоврядування". Відповідно до ст. 43 пункту 29 обласна та районна ради на своїх пленарних засіданнях може прийняти рішення про недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації [Про місцеве самоврядування в Україні, 1997]. Приклади, які мали місце, показують, що здебіль-

шого ключовою причиною відставки голів районних адміністрацій були його особисті бізнес-інтереси, які реалізувалися, зокрема, і через політичні партії, які проходили до місцевих рад. Попри те, що це була хвиля відставок, які здійснив Президент України внаслідок висловлення недовіри головам державних адміністрацій і наявності висновків судів [*Дайджест судової практики*..., 2019] з вказівкою на процедурні прогалини у законодавстві, цей механізм, який дозволив радам спекулювати ним задля досягнення своїх цілей, до сих пір залишається без змін.

Висновки. Попри активні воєнні дії, які нині тривають, Україна продовжує свій євроінтеграційний поступ. У цьому контексті заходи з підвищення ефективності виконавчої влади охоплюють дві складові: 1) узгодження її системи з європейськими принципами здійснення публічної влади; 2) підвищення її інституційної спроможності щодо вироблення та реалізації державної політики в умовах воєнного та поствоєнного часу. Серед низки питань, які потребують вирішення – це усунення проблем, які унеможливлюють формування ефективних урядів. Сучасні механізми підвищення ефективності виконавчої влади в умовах демократії реалізуються через активне залучення громадян до формування та реалізації державних політик. Проте відкритим залишається питання: чи будуть отримані належні ефекти, якщо громадянам доводиться мати справу з інституційно слабкими державними інституціями, неспроможними забезпечити власну функціональність? Накопичений уже достатньо вагомий, з погляду можливої варіативності, вітчизняний досвід формування уряду доводить, що уряд, сформований як у спосіб укладення коаліційної угоди, так і його створення однією фракцією більшості ставав заручником слабкості інституцій та політичних механізмів, які часто демонстрували дисфункціональність. Пройдені роки воєнних дій демонструють доволі високу ступінь політичної гнучкості уряду, однак така гнучкість полягала радше в політичному обслуговуванні фракції більшості та президента, аніж збереженні статусу виконавчої влади як рівнозначної гілки влади у системі влад. Саме проблему інституційної рівнозначності уряду в системі

семіпрезиденталізму ми б окреслили як одну основних, оскільки її нерозв'язаність та почасти гострота позбавляють уряд вибору необхідних політик, вихолощують його спроможності реагувати на суспільні виклики, зосереджуючись на структурних проблемах, як, наприклад, пошук оптимальної структури міністерств. Відсутність належного унормування засад формування та функціонування коаліції призвела до її політичної деградації стосовно сформованого нею уряду. Це виявлялося у проблематичності з боку фракції більшості забезпечити необхідну кількість голосів для кадрового оновлення складу КМУ, прояву хаотичності у здійсненні парламентського контролю, відсутності належної комунікації з урядом, відсутності політичної відповідальності за вибір та реалізацію політик. Витоки таких проблем зумовлені як вимушеними обставинами – неможливість відправити уряд у відставку в умовах режиму воєнного стану, так і чинниками, які мають достатню тяглість нерозв'язаності, зокрема, вони криються у браку чіткості конституційних процедурних норм, як-то "коаліція фракцій політичних партій", "схвалення програми діяльності Уряду", "формування складу КМУ", конструкції яких дозволяють суб'єктам їх реалізації маніпулювати задля власних політичних вигод, ігноруючи інтереси держави. Недостатня сформованість нормативно-правової бази та кострубатість процедурних правил у вітчизняній моделі семіпрезиденталізму породжують такі ефекти в дії політичних механізмів, які унеможливлюють належну роботу державних владних інституцій. Правовий режим воєнного стану інституціоналізував нові угоди про розподіл влади. Неможливість здійснювати перезавантаження влади демократичним способом та забезпечити політичну відповідальність суб'єктів влади призвів до посилення неформальних механізмів такого розподілу. Тому підвищення ефективності виконавчої влади, на наш погляд, має розпочинатися з усунення проблем інституційного характеру, які живляться недосконалістю самих політичних інститутів. Зокрема, має реалізовуватися політична відповідальність парламенту за сформований нею уряд. Правові механізми мають створювати необхідні умови для забезпечення стійкості фракції більшості

(парламентської коаліції). Наприклад, вважаємо за доцільне під час законодавчого впорядкування інституційних засад формування, організації та функціонування коаліції депутатських фракцій передбачити її розпуск у разі неспроможності надати більшість власних голосів під час голосування з будь-яких кадрових питань, що стосуються діяльності КМУ (звільнення та призначення нових міністрів), а не лише за кандидата на посаду прем'єр-міністра та початкового затвердження складу його уряду.

Потребує удосконалення сама процедура формування та зміни складу КМУ. Зокрема, вважаємо за доцільне доповнити механізм здійснення призначень на посаду члена КМУ за пропозицією коаліції – погодженням такого кандидата з очільником уряду та наділення прем'єр-міністра правом відхилення кандидатури шляхом внесення відповідних змін до законів України "Про Регламент Верховної Ради України" (2010) та "Кабінет Міністрів України" (2014).

Для посилення значимості Програми діяльності Кабінету Міністрів України та її функціональності у забезпеченні відповідальності та підзвітності КМУ перед Верховною Радою України пропонуємо вжити заходів щодо удосконалення механізму вотуму довіри. Зокрема, внести зміни до ст. 13 Закону України "Про Кабінет Міністрів України", які передбачають відставку КМУ у разі відмови коаліції фракцій (фракцій більшості) схвалити Програму діяльності уряду. Складовою механізму висловлення вотуму довіри з боку парламенту може бути одномоментне затвердження складу уряду та схвалення програми його діяльності.

Усунення проблеми відсутності чіткого балансу повноважень у системі дуалістичної виконавчої влади в Україні потребує комплексного підходу, який включає конституційні зміни, інституційне зміцнення та політичну реформу. Це також потребує виваженого підходу до загальної архітектоніки системи виконавчої влади та врахування ризиків і загроз, які є наслідком війни. Серед таких заходів є здійснення реформи виконавчої влади на місцевому рівні, зменшення питомої ваги механізму делегування та повернення виконавчих органів місцевим радам.

Практика показує, що режим воєнного стану, який реалізується у межах чинного законодавства, має деструктивні політичні наслідки, зокрема кризи політичної відповідальності та хибного розуміння воєнного стану як режиму, який легітимізує інституційну амбівалентність. Неможливість повною мірою забезпечити дію системи стримувань та противаг через наявність правових обмежень щодо застосування таких механізмів, як вотум недовіри уряду, розпуск парламенту, спонукає до пошуку політико-правових механізмів, які б забезпечували ефективність виконавчої влади. У цьому контексті вважаємо за доцільне розглянути питання формування уряду національної єдності як тимчасового правового, а не лише політичного заходу, який має реалізуватися у разі введення воєнного стану. Така інституціоналізована форма коаліційного уряду має передбачати обов'язкове об'єднання всіх фракцій політичних партій у парламенті задля ефективного ведення війни, подолання критичних проблем, з якими стикається суспільство та держава у цей час.

Концентрація влади в умовах воєнного стану є інструментом, який насамперед забезпечує швидкість реагування на проблеми шляхом ухвалення необхідних рішень. Також концентрація влади є певним вираженням згуртованості суспільства, зокрема, політичної еліти. Водночас режим воєнного стану – це тимчасовий стан функціонування держави. Однак, чим довше він буде існувати, тим слабшими будуть підвалини його легітимності і тим меншою ставатиме інструментальна ефективність концентрації влади. Ба більше, підвищуватимуться ризики переходу правового режиму воєнного стану у формат політичного режиму.

РОЗДІЛ 5
НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНИХ ІНСТИТУТІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ У ПОВОЄННІЙ УКРАЇНІ

Формування судової влади кожної держави зумовлено особливостями її історичного розвитку. Минуле залишило нам багато прикладів про устрій та діяльність судів у різних країнах світу. Щоразу, коли те чи інше суспільство розпочинало реформи, воно неминуче намагалося якимось чином модифікувати і судочинство. Суть таких модифікацій полягає в тому, щоб пристосувати судочинство до цілей самих реформ. З позиції цієї аксіоми правомірними є питання: чи відповідає нинішнє українське судочинство соціальним очікуванням у період повоєнної відбудови? Якщо ні, то що потрібно зробити, щоб наблизити вітчизняне правосуддя до ідей демократії, забезпечивши йому якості ефективності, адже ефективне функціонування судової влади є міцним фундаментом для побудови і розвитку правової держави та належного захисту прав і свобод людини і громадянина. В цьому відношенні варто погодитися з думкою, що реформування судової влади в Україні в часи незалежності відбувалося постійно й набуло вже хронічного характеру [Брехаря, 2023, с. 159]. Проте цей факт ще зовсім не означає, що за роки реформ удалося створити ефективну та якісну інституцію.

Зазвичай дослідження проблем ефективності судової влади пов'язані з кількісними та якісними показниками судової діяльності. До поняття ефективності діяльності органів судової влади належать: завдання правосуддя; діяльність судів щодо їх досягнення; результати цієї діяльності. У широкому сенсі ефективність розглядається стосовно судової влади у досягнення цілей держави в цілому (підтримання правопорядку, підвищення довіри до судової системи та ін.). У сьогоднішніх реаліях, коли Українська держава бореться за своє існування, питання ефективності судової системи та її окремих складових актуалізується як ніколи раніше та стає предметом не лише наукових дискусій, а й численних політичних спекуляцій. Безумовно, війна значно ускладнила функціонування судової системи, проте Конституція України, наявні законодавчі

механізми гарантують кожній людини право на судовий захист, а адаптація судової системи до умов воєнних дій має сприяти підтримці верховенства права та справедливості в ці складні часи. Варто наголосити, що в спробах реформ того чи іншого елементу судової влади зазвичай апелюють саме до рівня його ефективності. Під ефективністю як складовою частиною принципу доступності правосуддя розуміється зазвичай "простота" судового процесу, реальність виконання судового рішення, реалізація прав сторін тощо.

Ефективність судової системи залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, які визначаються характером її взаємозв'язків у середовищі функціонування. Оскільки останні є дуже різноманітними, то й умовами ефективності виступають різні чинники, які можна поділити на 3 блоки. Це умови, що (а) впливають на державну діяльність у цілому (економічні, ідеологічні, політичні, культурні та ін.); (б) стосуються стану законодавства та його реалізації і (в) пов'язані з правосвідомістю громадян та особистісними характеристиками суддівського корпусу. Разом із тим кожен із цих блоків становить собою систему, що складається з багатьох елементів, які належать як до самої судової системи, так і до середовища її функціонування та процесу правозастосування. Ми поділяємо таке розуміння сутності конструкції "ефективність судової системи": це оціночна правова категорія, яка (а) характеризує властивість такого державно-правового явища, як судова система, і (б) визначає рівень функціональності судової системи в динаміці. Спрямування оцінки ефективності судової системи визначається функціями судової системи і співвідношенням мети її утворення й результату її функціонування [Москвич, 2011, с. 81].

Ефективність судової влади виступає функцією ефективності правосуддя та забезпечення режиму правовідносин, які відповідають конституційно-правовим демократичним стандартам захисту прав і свобод громадян та юридичних осіб, громадського та державного правопорядку. Критерії оцінки ефективності судової влади – це співвідношення між фактичним соціальним результатом та цілями, що відображають об'єктивні потреби соціального замовлення соціуму за мінімальних витратах часу, коштів, сил та

умов мінімізації негативних явищ. Інакше висловлюючись – ефективність судової влади обумовлюється предметно-функціональними показниками щодо забезпечення правосуддя, якщо правосуддя ефективне, тоді й ефективна система судової гілки влади. Критерії оцінки правосуддя можуть бути різні, проте їх можна класифікувати таким чином:

а) визначення ефективності правосуддя за допомогою даних статистики;

б) оцінка діяльності та ефективності на підставі аналізу громадської думки;

в) оцінка ефективності правосуддя на основі оцінок експертів.

Отже, за великим рахунком, вимірювання ефективності роботи – це процес безперервного моніторингу та звітності реалізації програм у процесі досягнення поставлених завдань. У судовій системі повинні відстежуватися відповідність процесу розгляду справи критеріям справедливого судового розгляду, забезпечення законності та обґрунтованості прийнятих рішень, забезпечення доступності послуг, що надаються судами. Для відстеження цих та інших аспектів необхідний набір критеріїв, які слугуватимуть мірилом діяльності судових органів. Тут варто наголосити, що ефективність судової системи не можна розглядати окремо від системи органів державної влади, особливо в умовах воєнного стану. В будь-якому разі право громадян на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів визначено ст. 40 Конституції України і належить до переліку абсолютних прав, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану, про що зазначено в ст. 64 Конституції України.

У різних правових традиціях критерії ефективності правосуддя різняться. У деяких країнах оцінювання якості правосуддя здійснюється через збирання показників, які вимірюють ефективність роботи суду: скільки часу потрібно на розгляд справ, якою є кількість справ, розгляд яких не закінчено, наскільки значним є штат технічних працівників, кількість і якість інфраструктур (з окремим урахуванням приміщень та інформаційних технологій)

тощо [*Висновок*…, 2004]. Так, наприклад, у європейській юридичній практиці ефективність розглядається у контексті управлінського підходу до правосуддя і розуміється переважно як його економічність та результативність. Якість правосуддя вимірюється ефективністю роботи окремих судів чи всієї судової системи загалом за допомогою встановленої системи (показників). Таким чином, оцінку ефективності пов'язують із управлінням судовою системою: результат залежить від витрат. Водночас розглядається вплив, який чинить якість правосуддя (наприклад, незалежність суддів) на економічне зростання. Іноді як критерій якості здійснення правосуддя виступає персональна взаємодія (культура поводження) зі сторонами та громадськістю. Скандинавські країни сходяться на тому, що основними критеріями оцінки якості судового розгляду є так звана "соціальна" функція судів, доступ до правосуддя, процесуальна справедливість та довіра суспільства.

У цьому контексті необхідно враховувати той факт, що більшість із європейських стандартів або вимог до національного судоустрою мають не судоустрійний характер. У своїй загальній сукупності вони стають системоутворюючими, але на структуру судової системи впливають не прямо. В усіх документах Європейського співтовариства, що встановлюють вимоги до органів судової влади окремих держав-членів, суддівського корпусу й дотримання прав громадян на судовий захист, немає прямих вказівок на кількість рівнів судової системи, чіткої кількості інстанцій або видів спеціалізованих судів для кожної країни. У цих документах ідеться про такі необхідні характеристики національних судів, які б гарантували дотримання кримінально-правових і процесуальних прав та свобод, а також основних принципів судового процесу. Зокрема, права на справедливий, публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і безстороннім судом, що попередньо заснований законом, права на ефективне оскарження судового рішення, права на юридичну допомогу тощо [Назаров, 2011, с. 198 207]. Для більшої наочності подивимось, які критерії використовуються для оцінки ефективності судової влади в таких країнах, як Нідерланди, Фінляндія та США.

Нідерланди. Система оцінки судів включає п'ять показників:

- неупередженість та чесність суддів;
- компетентність суддів;
- ставлення судді до сторін та поводження зі споживачами послуг суду;
- справедливість дій суду та рівне ставлення до сторін;
- дотримання встановленого плану розгляду справи.

Для кожного показника розроблені прості методи збирання інформації. Причому збираються як об'єктивні дані, так і суб'єктивні думки. Унікальність системи в тому, що вона не встановлює стандарти за кожним параметром, а покладається на фактичні середні результати.

Фінляндія. Проєкт "Оцінка якості роботи судів", реалізований в окрузі Апеляційного суду Рованіємі у 1999–2005 роках, дістав визнання як фінської, так і світової юридичної громадськості. Проєктні критерії якості складаються з шести аспектів та включають у сукупності сорок якісних показників:

- судовий процес;
- рішення;
- поводження зі сторонами та з громадськістю;
- швидкість розгляду справи;
- компетентність та професійні навички судді;
- організація та управління процесом розгляду справ.

Ці критерії оцінюють не всю діяльність суду, а визначають лише якість вирішення справ.

США. Судова система США своєрідна і відрізняється від інших судових систем своїм різноманіттям. Сучасна федеральна судова система США динамічно розвивається і має свої проблемні сторони. Розглядаючи переваги та недоліки федеральної судової системи США, необхідно звернути увагу на сам процес добору суддів на посаду, адже саме від висококваліфікованих виборців залежить подальше ефективне функціонування всієї судової системи США.

Світова практика знає різні способи обіймання посади судді: починаючи від призначення монархом чи президентом і закінчуючи

обранням населенням. Найбільше різноманіття в системі добору суддів на посаду в межах однієї держави можна побачити у Сполучених Штатах Америки, при цьому, як відомо, рівень довіри до суду у США найвищий у світі. У США судова система має дуальний характер, тобто кожен штат має свою автономну судову систему, а також діє федеральна система судів. Відповідно до Конституції США суддів федеральних судів призначає президент за згодою Сенату. Незважаючи на досить політизований і непрозорий процес добору суддів, після призначення суддя формально стає вільним від політичних впливів, оскільки його призначають довічно. Загалом суддівський корпус вважається дуже якісним, особливо на федеральному рівні. Загалом федеральну систему судоустрою США можна визначати як ефективну, що забезпечує всебічний розгляд справ та ефективне їх вирішення [Нестерчук та Біденко, 2018].

Будучи міждержавним об'єднанням, Європейський Союз для оцінки ефективності судової системи країн-членів застосовує різноманітні моніторингові інструменти. Зокрема, EU Justice Scoreboard – моніторинговий інструмент, який застосовується для дослідження та оцінки національних систем правосуддя країн-членів за показниками ефективності, якості та незалежності. Його мета – допомогти ЄС та країнам-членам підвищити ефективність національних систем правосуддя шляхом надання об'єктивних, надійних і порівняльних даних за низкою індикаторів [EU Justice Scoreboard..., 2023]. Особливість цього інструменту в тому, що він не має на меті сформувати "рейтинг" національних систем правосуддя, виокремити кращих та присоромити гірших. Scoreboard не відповідає на питання, як та з якими показниками має функціонувати судова система, що потрібно впровадити для підвищення її ефективності чи що зроблено неправильно. Але Scoreboard дає непряму підказку, в кого, тобто, в яких країн про це можна запитати. Фактично, Scoreboard виконує три функції: моніторингову, інформаційну, комунікаційну.

Ефективність систем правосуддя. Згідно з методологією Scoreboard, цей показник охоплює декілька індикаторів:

- кількість справ, які надходять на розгляд;
- розрахунковий час подолання залишку нерозглянутих справ на кінець відповідного періоду з урахуванням поточної спроможності суду вирішувати справи;
- рівень завершення справ;
- кількість нерозглянутих справ на кінець року;
- показники ефективності судів в окремих галузях права ЄС, зокрема, середня тривалість провадження в справах щодо захисту прав споживачів, торгових марок, відмивання коштів, хабарництва, електронних комунікацій, а також конкурентних спорах.

Якість систем правосуддя. Цей показник є одним із найбільш комплексних та об'ємних у всьому дослідженні, оскільки охоплює аж чотири категорії індикаторів:

- доступ до правосуддя для громадян та бізнесу;
- фінансові та людські ресурси системи правосуддя;
- впровадження інструментів оцінювання;
- диджиталізація.

Незалежність правосуддя. Цей показник складається з двох груп індикаторів – соціологічних досліджень щодо сприйняття незалежності судів та суддів, а також досліджень окремих інституційних аспектів незалежності правосуддя. Щодо результатів соціологічних досліджень, то в 2023 році в 17 країнах ЄС понад 50% опитаних громадян оцінили рівень незалежності судів і суддів у своїх країнах як хороший або дуже хороший. Аналогічний результат щодо оцінки бізнесом був у 15 країнах. У 18 країнах понад 50% інвесторів упевнені в захищеності своїх інвестицій законом та судами. Тобто, в більшості країн населення та бізнес довіряють судам. Водночас, як зазначено у висновках за результатами оцінювання, найпоширенішою причиною негативного сприйняття незалежності судів і суддів є втручання в їхню діяльність з боку уряду та політиків. Таким чином, EU Justice Scoreboard 2023 засвідчив, що показники ефективності, якості та незалежності національних систем правосуддя країн-членів ЄС відрізняються в різних країнах, інколи навіть достатньо істотно. Є країни-лідери, в яких на високому рівні забезпечений доступ до

правосуддя для різних категорій громадян, широко впроваджуються цифрові технології, а суди користуються довірою населення та бізнесу. Є і країни, судові системи яких стикаються з проблемами. Втім, саме завдяки Scoreboard та іншим інструментам, які використовуються в ЄС для оцінки верховенства права, члени ЄС мають конкретні орієнтири, в якому напрямі їм слід рухатися та чий досвід можна використати на цьому шляху, а сам ЄС має надійні та порівнювані дані для організації предметного діалогу у цій сфері [*EU Justice Scoreboard*..., 2023].

У вересні 2002 року Комітетом міністрів Ради Європи була створена Європейська комісія з питань ефективності правосуддя **(**CEPEJ) для оцінки ефективності систем правосуддя в державах-членах Ради Європи, в тому числі в Україні. До складу комісії входять кваліфіковані експерти з 46 держав. Вони розробляють інструменти і пропонують конкретні заходи для підвищення ефективності та якості правосуддя для його користувачів. Що два роки, починаючи з 2004, CEPEJ проводить оцінювання систем правосуддя держав-членів Ради Європи і окремих держав-спостерігачів. Звіт "Європейські системи правосуддя 2022 (дані за 2020 рік)" налічує понад 500 сторінок. Це видання залишається когерентним процесові оцінювання, розробленому CEPEJ, і якісній методології збирання та обробки даних [Козьяков, 2022]. Звіт складається з трьох взаємодоповнюючих частин, але вперше він містить синтетичний аналіз найпомітніших елементів судової системи кожної країни, в тому числі України. Звертаємо увагу на те, що видання базується на даних за 2020 рік і не враховує ситуації, котра склалася в нашій системі правосуддя під час війни Російської Федерації з Україною.

Практично всі розділи Звіту критично важливі для функціонування системи правосуддя і, зокрема, судової системи України. Як у 2020 році, так і у 2022, під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації, однією з найважливіших проблем є проблема складання та виконання бюджету правосуддя. У звіті наголошується, що без достатнього бюджету судова система не може виконувати свої основні функції. Відповідно до статті 6

Європейської конвенції з прав людини, правосуддя має здійснюватися ефективно і впродовж розумного часу. Доступ до правосуддя має бути рівним для всіх громадян. Ці гарантії неможливо забезпечити без належного бюджету. Окремі держави (Україна також) виділяють кошти з бюджету правосуддя (і судової влади, зокрема) виходячи зі своїх фінансових можливостей та політичних пріоритетів.

Варто зазначити, що в Україні останніми роками надзвичайно посилилися дискусії між представниками законодавчої, виконавчої і судової гілок влади щодо обсягів фінансування судової системи. Три гілки влади перманентно не можуть домовитися навіть про загальні параметри та напрями фінансування. Саме тому методологія, реальні приклади окремих країн і висновки можуть бути корисними в Україні.

Однією з цілей Звіту про оцінку СЕРЕЈ є опис та аналіз "бюджету, виділеного на систему правосуддя", як це визначено СЕРЕЈ, а саме – бюджетів, виділених на суди, прокуратуру та безоплатну правову допомогу. Ці три показники дають можливість для послідовного порівняння між державами і суб'єктами. Крім того, бюджет, виділений на всю систему правосуддя, включає і бюджет судової системи, а також може включати бюджети пенітенціарної системи, служби пробації, судових рад, Конституційного Суду, органу управління судами, державної адвокатури, послуг з виконання рішення судів, нотаріальних послуг, судово-медичних послуг, судового захисту неповнолітніх, функціонування Міністерства юстиції, служби біженців та шукачів притулку, деяких поліцейських служб тощо.

Європейські країни витрачали в середньому майже 1,1 млрд євро, або 0,35% ВВП, на свої судові системи, що становить 79 євро на жителя (на 7 євро більше, ніж 2018 року). У середньому 66% цього бюджету виділяється на суди, 24,5% – на органи прокуратури і 9,5% – на (безкоштовну) правову допомогу. Країни Швейцарія та Монако витрачають найбільше на жителя (217 і 199 євро), на відміну від Грузії (8,7 євро) та Азербайджану (9,6 євро), тоді як Чорногорія та Боснія і Герцеговина виділяють на судову система

найвищий відсоток від ВВП (0,80 і 0,73%), на відміну від Норвегії, Данії та Люксембургу (по 0,17%).

У 2020 році переважна більшість держав збільшили бюджет, виділений на судові системи, в середньому на 8%. Найвище відсоткове зростання, в середньому на 12%, зафіксоване для бюджетів прокуратури. В Україні витрати на суди, з розрахунку на одного жителя, становили 12,53 євро, на безоплатну правову допомогу – 0,5 євро, що істотно нижче, ніж у середньому в Європі. Отже, європейські країни з вищим ВВП на душу населення інвестують більше на одного жителя в судових системах. Навпаки, менш заможні країни виділяють більше бюджету у відсотках від ВВП**,** докладаючи значніші бюджетні зусилля для своїх судових систем. Це дає можливість країнам із другої групи гнучкіше діяти у бік збільшення або зменшення рівня фінансування судової системи незалежно від підвищення рівня доходів населення.

Наступний критерій оцінки – питання кадрового забезпечення. В Україні за останні роки не вдалося остаточно й на основі нормативно затвердженої прозорої методології визначити, скільки саме суддів потрібно країні. Звісно, наслідки війни (окупація територій, захоплення приміщень судів, евакуація мільйонів громадян, у тому числі за кордон) ще більше ускладнюють це завдання. Точну – а не тимчасову – кількість суддів (загальну і для кожного суду) не було затверджено ані 2020 року, ані пізніше. Так само не затверджено нову карту судів, що не дасть змоги новому складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів визначитися, на яку кількість вакантних посад і в які саме суди оголошувати добір та конкурси.

Тимчасом у Європі трохи зросла кількість професійних суддів – у середньому 22,2 судді на 100 тисяч населення; кількість прокурорів також має загальну тенденцію до зростання з 2010 року. У середньому 11,8 прокурора (від трьох у Франції, Ірландії та Марокко до максимум 24 у Латвії та Республіці Молдова, 30 у Казахстані); кількість адвокатів у Європі зростає і надалі, в середньому 172 юристи на 100 тисяч жителів (від 20 в Азербайджані до 485 в Люксембурзі). Середнє відношення несуддівського

персоналу до професійних суддів стабільне і становить близько 3,9 у 2020 році, з мінімальним показником 1,0 у Люксембурзі та максимальним 9,4 на Мальті й у Великій Британії. У 2020 році співвідношення непрокурорських працівників і прокурорів залишилося у Євросоюзі стабільним і становить у середньому 1,4.

Упродовж кількох років серед європейських суддів і прокурорів більше жінок, ніж чоловіків, але спостерігається "скляна стеля", тобто жінок на найвищих посадах усе ще менше, ніж чоловіків**.** У 2020 році на рівні всіх інстанцій було 56% жінок суддів, але лише 38% жінок – голів судів; було 53% жінок-прокурорів, але лише 38% жінок – керівників органів прокуратури. В Україні у 2020 році було 54% жінок-суддів і 38% жінок – голів судів. У прокуратурі загалом працювало 40,4% жінок-прокурорів і лише 4% – голів прокуратур. Частка жінок серед суддів і прокурорів значно вища у країнах, у яких можлива робота неповний робочий день (59% для суддів і 58% для прокурорів), ніж у країнах, де це неможливо (52% для суддів і 47% для прокурорів).

У співвідношенні зарплати суддів до середньої національної зарплати в Європі спостерігаються значні диспропорції: від 1,0/1,7 раза в Німеччині (на початку / кінці кар'єри) до 6,8/21,6 раза в Україні (на початку / кінці кар'єри); найнижча річна зарплата в абсолютній сумі в Грузії на початку суддівської кар'єри (11 928 євро на рік) і судді найвищої інстанції в Республіці Молдова (18 631 євро), тоді як найвища абсолютна сума річної зарплати рекордна в Шотландії на початку кар'єри (159 101 євро) та Швейцарії – в найвищій інстанції (330 869 євро). В Україні суддівська винагорода на початку кар'єри у 2020 р. становила еквівалент 30 619 євро, а в найвищій інстанції – 97 838 євро. Чи вирішить у довгостроковому вимірі таке значне підвищення суддівської винагороди проблему якості правосуддя в кожному українському суді та в кожній прокуратурі, на що сподівався законодавець під час реформи, покажуть майбутні моніторинги і звіти. Співвідношення між заробітною платою прокурорів і середньою національною заробітною платою також демонструє значні відмінності в Європі**:** воно коливається від 0,8 раза в Ірландії до 4,1 раза в Албанії на

початку кар'єри, тоді як наприкінці кар'єри воно коливається від 1,7 раза у Німеччині та Люксембурзі до 7,8 раза у Грузії. В Україні співвідношення у 2020 році становило 2,7 / 6,6.

Найнижча річна заробітна плата в абсолютному розмірі в Азербайджані на початку кар'єри прокурора (6 893 євро) і в Республіці Молдова наприкінці кар'єри (16 489 євро), тоді як найвищий абсолютний розмір річної зарплати рекордний у Швейцарії на початку кар'єри (128 770 євро) та Італії наприкінці кар'єри (187 296 євро). Заробітна плата українських прокурорів становила – 12 118 євро на початку кар'єри і 30 023 євро на піку кар'єри. У звіті також зроблено важливий і трохи несподіваний висновок: повна незалежність прокурорів від впливу на розслідування окремих справ гарантується лише в меншості держав. Вплив на прокурорів в окремих випадках залишається можливим у багатьох країнах. Абсолютна заборона на вказівки в окремих випадках гарантується лише в меншості держав.

Є значні розбіжності в кількості професійних суддів у різних державах, які можна частково пояснити різноманітністю судових організацій, географічними факторами та/або еволюцією європейських правових систем. Збільшення кількості юристів у Європі між 2010 і 2020 роками можна пояснити не лише правовими традиціями, визначенням і сферою кваліфікації юристів та законами / реформами правосуддя, а й, значною мірою, економічним зростанням та іншими факторами. Період 2010–2020 років позначений двома основними тенденціями в організації судів: кількість судів у Європі зменшується, а розвиток спеціалізації судів триває. У Звіті також зазначається, що, незважаючи на пандемію, кількість надходжень нових справ в Україні збільшилася в усіх категоріях справ, які слухаються в першій інстанції. При цьому реформа Верховного Суду спрацювала позитивно на пришвидшення розгляду справ у цивільних, господарських та адміністративних справах. У звіті підкреслюється, що пандемія COVID-19 поставила користувачів у центр системи правосуддя, створивши нові виклики для доступу до правосуддя, нові способи комунікації та надання судових послуг і прискорення цифровізації правосуддя.

Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). Країни та організації Ради Європи дедалі більше використовують ІКТ для підтримки судової діяльності, але все ще є значні відмінності між державами: загальний індекс ІКТ (суд і управління справами, підтримка прийняття рішень та зв'язок із судами) коливається від 1,6 у Великій Британії та Шотландії до 9,8 в Естонії та Латвії (Україна – 5,0). Більший відсоток бюджету судів виділяється на ІКТ порівняно з попередніми роками (+22% інвестицій у комп'ютеризацію в середньому у Європі). У Звіті стверджується, що, скориставшися перевагами інформаційних технологій, судові системи можуть адаптувати способи поширення інформації і створювати стійкий двосторонній зв'язок із користувачами. Аналіз та використання даних, зібраних шляхом кількісного і якісного дослідження задоволеності користувачів судами, можуть знадобитися, щоб допомогти управлінню в судах, забезпечувати ефективніше правосуддя та розробити рішення для підвищення легітимності судових систем. Це особливо важливо для України, бо впродовж останніх п'яти років упровадження інформаційних технологій у судовій системі України рухається за правилом "крок уперед – два кроки назад".

Ефективність. Через обмеження, пов'язані з COVID-19, суди у всій Європі зіштовхнулися з проблемами під час виконання навіть щоденних операцій. Суди першої інстанції найбільше постраждали від пандемії. Друга та третя інстанції були ефективнішими, хоча й мали трохи нижчі результати, порівняно з 2018 роком.

Середній рівень розглянутих справ (від поданих до розгляду) у європейських судах у 2020 році залишається стабільним і близьким до 100%, однак варто зазначити, що суди першої інстанції не досягли 100% у жодній із трьох розглянутих категорій справ (цивільні та господарські спори – 98%; адміністративні – 97%; кримінальні – 95%). Кримінальне правосуддя – найефективніше (за швидкістю розгляду) на всіх трьох рівнях судових систем (у країнах Європи, в середньому, час розгляду в першій інстанції становить 149 днів; у другій інстанції – 121; у третій інстанції – 120 днів).

Таким чином можемо дійти висновку: українська судова система міститься у списку країн, які забезпечують цілком пристойні строки розгляду судових справ. Сотні цифр стосовно 44 країни, наведені в різних таблицях, дають можливість професійно порівняти систему вітчизняного правосуддя з іншими країнами і демонструють послідовне поліпшення в Україні розгляду справ практично в усіх спеціалізаціях та інстанціях. Основними типами спеціалізованих судів залишаються адміністративні, господарські та трудові суди. Велике розмаїття інших видів спеціалізованих судів (наприклад, Вищого Антикорупційного Суду України) свідчить про певні політичні мотиви державних рішень у сфері правосуддя.

Динаміка розвитку судових систем у Європі підтверджує, що перегляд судової карти є невід'ємною частиною національних стратегій, спрямованих на підвищення ефективності та якості правосуддя [Козьяков, 2022].

Вищенаведений аналіз викликає необхідність повернутися до питання, яке сформульоване у назві цього розділу, а саме – що пропонує теперішня влада для покращення ефективності інституцій судової влади у найближчій перспективі. Для цього звернемось до "Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2024–2029 роки", яка нещодавно була розроблена Офісом Президента України [*Офіс Президента*..., 2024]. Нагадаємо, що це вже друга "Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства", яка була розроблена за час президентської каденції Володимира Зеленського. Деталі нової Стратегії детально описані на шпальтах чергового випуску судово-юридичної газети за вересень 2024 р. [*Нова стратегія*..., 2024]. Отже, про що йдеться.

Перша Стратегія, яка охоплювала 2021–2023 роки, через низку причин була виконана лише частково. "Стратегія розвитку системи правосуддя на 2024–2029 роки" передбачає реалізацію достатньо амбітних планів, які можуть докорінно змінити вигляд судової влади України, а також Конституційного Суду. Загалом, можна відзначити, що "Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2024–2029 роки" містить як

слушні пропозиції, так і дискусійні. Наприклад, пропонується ще більше повноважень надати Вищій раді правосуддя, у той же час роль Ради суддів України – вищого органу суддівського самоврядування – все більше нівелюється та дедалі більше зводиться до виконання технічних функцій. Також запропоновано з метою підвищення прозорості проводити з'їзди суддів у режимі online з наданням права голосу всім діючим суддям України. Разом з тим, чомусь такий варіант проведення з'їздів запропоновано застосовувати виключно для з'їзду суддів, хоча, як відомо, наприклад, склад Вищої ради правосуддя формує ціла низка інших суб'єктів – конференція прокурорів, з'їзд адвокатів тощо.

Конституційний Суд України. Автори Стратегії пропонують суттєво реформувати Конституційний Суд, який, на їхню думку, повинен стати "ефективним", "справедливим", "прозорим" та "доброчесним". Справи, які знаходяться в провадженні у суддів КСУ, мають розглядатися "з дотриманням розумних строків розгляду". В КСУ має з'явитися автоматизована система розподілу справ. Також в КСУ необхідно запровадити механізми притягнення суддів КСУ до дисциплінарної відповідальності. Для цього КСУ необхідно розробити та затвердити "Кодекс суддівської етики Конституційного Суду України" (за зразком уже існуючого "Кодексу суддівської етики"). Цікаво, що пропонується запровадити нормативне врегулювання судового перегляду рішень, прийнятих Конституційним Судом України в межах притягнення до дисциплінарної відповідальності судді КСУ. Також пропонується запровадити механізм перевірок доброчесності суддів КСУ і навіть уніфікувати підходи до обрахування їхніх відпусток. Щодо безпосередньої діяльності КСУ, то запропоновано надати "чітке законодавче визначення повноважень Сенату Конституційного Суду України щодо передачі справи на розгляд Великої палати Конституційного Суду України".

У Стратегії зазначається, що правила конституційного провадження повинні мати чітке визначення підстав та порядку відкриття конституційного провадження, його форм, прав та обов'язків учасників, порядку, підстав і способу забезпечення конституційної скарги, строків дії підстав для скасування та втрати чинності

забезпечувального наказу вмотивованості рішень, а також повноти розгляду справ та дотримання визначених у законі строків розгляду обмеження повноважень щодо виходу за межі доводів і вимог конституційної скарги.

Автори Стратегії також зазначили необхідність чіткого розмежування повноважень між Верховним Судом і Конституційним Судом України щодо тлумачення Конституції України та вирішення питання про відповідність Конституції України законів України та інших актів. Що стосується процедури відбору суддів КСУ, то запропоновано переглянути доцільність вимоги щодо оголошення нового конкурсу у тому разі, якщо за результатами оцінювання Дорадчої групи експертів кількість кандидатів, які відповідають критерію визнаного рівня компетентності у сфері права, становить менше ніж дві особи на одну вакантну посаду судді Конституційного Суду України, надавши дискрецію суб'єкту призначення щодо заповнення більшої кількості вакансій, користуючись рейтинговим списком від Дорадчої групи експертів. Цікаво також, що пропонується розширити коло суб'єктів, які мають право на подання конституційної скарги до КСУ. Зокрема, планується надати право на пряме конституційне подання Вищій раді правосуддя.

Верховний Суд. На думку розробників Стратегії, Верховний Суд усе ж має функціонувати як повноцінний суд права та зосередитися на забезпеченні сталості та єдності судової практики. Для цього, як вважають автори Стратегії, необхідно посилити процесуальну і функціональну спроможність Верховного Суду, зокрема в частині удосконалення касаційних фільтрів задля зниження надмірного навантаження на Верховний Суд. У довгострокових планах влади – зміна структури Верховного Суду з урахуванням гарантування збереження статусу суддів Верховного Суду.

Також у планах передбачено визнання за Верховним Судом процесуального механізму для забезпечення єдності судової практики у справах, які не підлягають касаційному оскарженню. Пропонується розширити процесуальні можливості для розгляду

касаційними судами справ у порядку письмового провадження (в адміністративному, кримінальному та господарському процесах). Крім того, запропоновано вдосконалити інститут зразкової справи, а також визначити доцільність запровадження цього інституту в цивільному та господарському судочинстві.

Автори Стратегії вважають, що унормування потребує порядок реалізації Верховним Судом повноважень на звернення до Європейського суду з прав людини відповідно до протоколу № 16 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод щодо надання консультативних висновків з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування прав і свобод, визначених цією Конвенцією і протоколами до неї.

Окрему увагу автори Стратегії приділили Великій палаті Верховного Суду, зокрема, в частині удосконалення визначення складу Великої палати. Як вважають ініціатори Стратегії, у ВП ВС має з'явитися свій Регламент діяльності, а практику відступів Великої палати (як і Верховного Суду в цілому) від попередніх правових позицій необхідно "удосконалити". Крім того, враховуючи поступове зниження кількості суддів Верховного Суду внаслідок відставок, планується проведення нового конкурсу на посади суддів касаційних судів ВС. Стратегія приділяє увагу і самим суддям Верховного Суду. Так, передбачено здійснення моніторингу способу життя суддів Верховного Суду та проведення повної перевірки поданих ними декларацій. Крім того, планується проведення перевірки декларацій доброчесності та декларацій родинних зв'язків суддів Верховного Суду.

Вищі спеціалізовані суди. Стратегія передбачає створення Вищого Адміністративного Суду, який буде розглядати частину справ, які були підсудні ліквідованому ще у 2022 році Окружному адміністративному суду міста Києва.

Вказаний суд планується створити за принципом Вищого Антикорупційного Суду. Розглядати ВАС буде виключно спори з Верховною Радою, Президентом України, Кабінетом Міністрів, міністерствами, центральними органами виконавчої влади, Національним банком тощо. Також у владі не відмовилися і від запуску

роботи Вищого Суду з питань інтелектуальної власності. Конкурсний відбір суддів у зазначений суд розпочався ще у 2017 році, однак так і не був завершений.

*Нова спеціалізація в судах***.** Стратегія передбачає можливість розширення видів спеціалізації суддів у судах першої, апеляційної та касаційної інстанцій. Зокрема, пропонується запровадити внутрішню спеціалізацію в судах з розгляду сімейних спорів, військових кримінальних правопорушень, воєнних злочинів, спорів щодо соціальних виплат, спорів щодо справ ветеранів війни, спорів щодо членів сім'ї загиблих (померлих) ветеранів війни, спорів щодо членів сім'ї загиблих (померлих) захисників і захисниць України.

*Фінансове забезпечення судів***.** Стратегія передбачає вирішення хронічної проблеми судової влади – недостатнє її фінансування в обсязі, необхідному для належного здійснення правосуддя. Разом з тим, планування та розподіл бюджетних ресурсів у судовій системі мають здійснюватися виключно прозоро та на основі визначених критеріїв. Стратегія передбачає, що в судовій системі нарешті буде створений справедливий підхід до оплати праці апарату судів (помічників суддів, секретарів судових засідань і консультантів), яка б передбачала систему стимулювання у разі перевищення середніх показників роботи відповідних працівників. Утім, спочатку, на думку авторів Стратегії, необхідно провести аудит фінансового забезпечення суддів на предмет виявлення тих осіб, які не здійснюють правосуддя, та напрацювати механізми щодо оптимізації відповідних витрат.

Вища рада правосуддя. Суттєві зміни, згідно зі Стратегією, очікують Вищу раду правосуддя. Так, розглядається питання передачі Вищій раді правосуддя повноважень щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів, голови чи членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, голови Державної судової адміністрації України, його заступників, а також щодо прийняття рішення про врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів у діяльності зазначених осіб. Нагадаємо, що наразі зазначені повноваження належать до компетенції Ради суддів України. Також для ВРП вкрай необхідно запустити та налагодити роботу

Служби дисциплінарних інспекторів, яка повинна здійснювати попередній розгляд дисциплінарних скарг на суддів. При цьому дисциплінарні скарги на суддів, згідно із Стратегією, мають розглядатися з урахуванням критерію пріоритетності. Крім того, у Вищій раді правосуддя, за аналогією із загальним "Кодексом суддівської етики", має з'явитися свій окремий "Кодекс етики Вищої ради правосуддя". Також Раді правосуддя пропонується надати право на пряме конституційне подання до Конституційного Суду. Наразі відповідне право в системі судової влади України має лише Верховний Суд.

Вища кваліфікаційна комісія суддів. Головним завданням ВККС на 2024–2029 роки залишається подолання кадрового голоду в судах усіх рівнів. Так, окрім уже оголошених конкурсів на посади суддів апеляційних судів та Вищого Антикорупційного Суду, ВККС має провести добір на вакантні посади суддів судів першої інстанції, а також конкурси на посади суддів Київського міського окружного адміністративного суду (частково буде розглядати справи, які раніше розглядав ОАС міста Києва), Вищого Адміністративного суду, Вищого Суду з питань інтелектуальної власності, Верховного Суду. Також Стратегія передбачає, що ВККС усе ж зможе завершити кваліфікаційне оцінювання суддів, яке у різних форматах триває з 2016 року.

Суддівське самоврядування та з'їзд суддів в режимі online. Стратегія передбачає реформу суддівського врядування. Так, спочатку передбачається провести аудит функцій органів суддівського врядування та самоврядування. Порядок висунення кандидатур з-серед суддів до складу Вищої ради правосуддя та Ради суддів України запропоновано удосконалити. Так, пропонується застосувати попереднє рейтингове електронне голосування за кандидатів як до складу ВРП, так і до складу РСУ. З'їзди суддів запропоновано зробити "тотальними", тобто брати участь у голосуванні у режимі online за ті чи інші рішення або за кандидатів на посади суддів КСУ, членів ВРП або РСУ зможуть не тільки делегати з'їзду, а всі судді.

Окрема увага приділяється строку повноважень голів судів. Як відомо, згідно із вимогами закону, голова суду може обиратися на

свою посаду лише два строки поспіль (тобто 6 років). Разом з тим є випадки, коли відповідна норма з тих чи інших причин не завжди чітко виконується (наприклад, у тому разі, коли в суді немає інших бажаючих очолити суд).Стратегія розвитку системи правосуддя передбачає заборону суддям бути обраними на адміністративну посаду відповідного суду більш як два строки поспіль, зокрема шляхом заборони такого обрання впродовж 3 років після закінчення повноважень за другим строком з будь-яких підстав.

Державна судова адміністрація. Повноваження Державної судової адміністрації пропонується переглянути, а систему її територіальних органів оптимізувати.

*Національна школа суддів України***.** Згідно зі Стратегією, Національна школа суддів буде ліквідована або реорганізована – на її базі планується створити Тренінговий центр (імовірно, за зразком діючого з 2020 року Тренінгового центру прокурорів). Керівника суддівського Тренінгового центру будуть обирати на конкурсних засадах, а строк його повноважень на цій посаді буде становити не більше двох термінів. При цьому керівник Тренінгового центру буде звітувати про діяльність установи публічно – як перед органами суддівського врядування, так і перед суспільством.

Особливу увагу Стратегія приділяє унормуванню порядку і формам залучення діючих суддів до роботи в Тренінговому центрі. Як центру, так і самим суддям, які забажають тимчасово працювати в ньому, необхідно буде уточнювати мету, підстави, максимальну тривалість такої роботи, строки залучення до роботи в Тренінговому центрі, а також звітувати про результати відрядження.

Етична рада та Конкурсна комісія з добору членів ВККС. Стратегія передбачає опрацювання питання перегляду принципу формування Етичної ради та Конкурсної комісії з добору кандидатів на посаду членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, що діятимуть після закінчення повноважень їх перших складів, сформованих, зокрема, з кандидатів від міжнародних та іноземних організацій. На думку авторів Стратегії, під час відбору членів Етичної ради та членів Конкурсної комісії доцільно застосовувати попереднє рейтингове електронне голосування.

Нова мережа судів. Згідно зі Стратегією, в Україні має з'явитися нова мережа судів першої інстанції, яка повинна відповідати як потребам судової влади (зокрема, з погляду рівномірного навантаження на суддів), так і новому адміністративно-територіальному поділу України, а також законодавству про декомунізацію.

Психологічна допомога. Планується запровадити психологічну підготовку для роботи в суді. Згідно зі Стратегією, з'являться спеціальні психологічні тренінги для суддів та працівників апаратів судів задля полегшення психологічної адаптації до професійної діяльності. Також цікаво, що в кожному суді планується обладнати кімнати для дитини.

Модернізація Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та розширення її можливостей. Планується запустити повноцінне функціонування у судах електронних сервісів, запроваджених у ЄСІТС, а також зробити можливим проведення судових засідань у режимі відеоконференції та дистанційну участь у кримінальному провадженні.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що ефективність судової системи в Україні має бути одним з основних критеріїв оцінки розвитку суспільства. Світова практика розбудови системи правосуддя з урахуванням тенденцій еволюції суспільних відносин, а також поглиблення демократичних процесів розвитку держави і її апарату дозволяє укріпитися у висновку щодо важливості використання досвіду країн, в яких де-факто функціонують незалежні гілки влади зі збалансованою системою стримувань і противаг. Цей досвід варто використати і для розбудови ефективної моделі судової влади в повоєнній Україні.

РОЗДІЛ 6
МЕХАНІЗМИ ОНОВЛЕННЯ ЕЛІТ ПОВОЄННОГО ЧАСУ

Війна та повоєнний період створюють особливий контекст для трансформації політичного ландшафту. Знищення старих інститутів, зміна балансу сил та потреба в інтеграції в міжнародне співтовариство висувають перед суспільством і державою нові виклики. В цей період значення політичної еліти та правлячого класу неможливо недооцінювати, від них залежить надто багато, насамперед їм належить виявити виняткові здібності, застосувати свій найкращий досвід, щоб вирішальним чином вплинути на загальний розвиток і стабільність суспільства. Будь-яка кризова ситуація, а тим більше війна, формує особливу потребу в ефективних діях влади. У такому разі владні еліти, які функціонально є групою впливу, повинні відігравати стратегічну роль у процесах прийняття рішень, адже саме їм народ делегує владу задля протидії кризовим ситуаціям. Виконанням таких функцій повною мірою підтверджується або не підтверджується *ефективність та компетентність еліти*.

Завжди після руйнівних конфліктів, зокрема війн, політичні еліти зазнають глибоких трансформацій та оновлень. Адже оновлення політичних еліт виступає як невід'ємний аспект суспільного розвитку та прогресу. Оновлення еліти у демократичних суспільствах або принаймні у таких, які прагнуть розвиватися демократично, має відбуватися згідно з принципами та цінностями, які відображають загальну суспільну думку, що сформувалася в здоровому інформаційному просторі. Процес оновлення еліти зосереджується не лише на політичних аспектах, а й охоплює соціальні та економічні чинники, таким чином створюючи цілісну основу для всебічної трансформації. Отже, післявоєнний період служить каталізатором змін, сформувавши майбутню траєкторію розвитку країни та заклавши основу для сталого зростання та процвітання.

Після Другої світової війни використовувалися різноманітні механізми для оновлення політичних еліт, яке відбувалося в усіх країнах-учасницях, окрім СРСР. Серед багатьох стратегій, які

набули популярності, деякі заслуговують на увагу. Одна з таких стратегій відома як "*шокова терапія*" – метод, який спрямований на швидкий вихід із соціально-економічного занепаду шляхом упровадження радикальних змін, для чого потрібна і зміна політичного ландшафту, як це відбулось у повоєнній Німеччині. Інший поширений підхід передбачає *призначення нових еліт "згори",* часто шляхом упровадження бюрократичних і технократичних інновацій. Навпаки, існує стратегія *просування нових еліт "знизу",* що передбачає мобілізацію нових виборців проти існуючої еліти. В більшості європейських країн після Другої світової війни до влади прийшли технократи й адміністратори, які і очолили відбудову своїх держав.

Традиційним прикладом повоєнного оновлення політичної еліти є поразка на виборах 1945 р. у Великій Британії консервативної партії, очолюваної Вінстоном Черчиллем, та прихід до влади лейбористської партії під керівництвом Клемента Еттлі. Громадяни, які пережили війну та її втрати, прагнули реформ і поліпшення якості життя, віддали більшість голосів Лейбористській партії в обмін на її обіцянку побудувати "соціальну державу". Внаслідок цього у Великій Британії відбулася зміна політичного класу, що призвело до суттєвих соціальних змін у країні в цілому. Лейбористи впровадили широку систему соціального забезпечення, включаючи допомогу безробітним, пенсії для літніх людей та допомогу дітям. Це було частиною нового підходу, який закликав до боротьби з "п'ятьма гігантами" – бідністю, хворобами, неосвіченістю, брудом та безробіттям. Згодом ці соціальні реформи стали основою британської держави загального добробуту.

Варто зазначити, що оновлення політичного класу в країнах Західної Європи після Другої світової війни спиралося одночасно і на зовнішню підтримку. План Маршалла та допомога Західній Європі з боку США стали важливими факторами відновлення економіки та стабілізації політичної ситуації у європейських державах. США підтримували демократичні рухи, сприяли відновленню політичних еліт і впровадженню економічних реформ, що сприяло утворенню стабільних політичних систем. У підсумку, політичний клас країн Західної Європи після Другої світової війни

оновився завдяки комбінації внутрішніх та зовнішніх чинників, включаючи руйнування старих режимів, зростання нових політичних сил, реформу демократичних інститутів та міжнародну підтримку.

Кардинальне повоєнне оновлення еліти привело до зміни європейського політичного ландшафту, знищивши старі політичні інститути та змінивши баланс влади. Можливо, найсуттєвішим досягненням повоєнного оновлення еліт стало те, що "протягом тридцяти років після Другої світової війни популістських політиків у Західній Європі майже не було" [Джудіс, 2017, с. 98].

Розглядаючи перспективу ймовірного повоєнного оновлення еліт в Україні, також необхідно враховувати зовнішні чинники, які мають значний вплив на складність та глибину цього процесу. Необхідно враховувати як геополітичне становище України, так і її вплив на світову політику і відносини з міжнародними партнерами в широкому сенсі. Насамперед, міжнародні партнери можуть надавати експертну підтримку, фінансувати програми навчання нових лідерів, сприяти проведенню прозорих виборів та зміцненню демократичних інституцій, тобто міжнародні організації виявляють активну й передову роль у формуванні політичних еліт шляхом надання фінансової та технічної підтримки для різноманітних політичних груп, що безпосередньо впливатиме на майбутній виборчий процес в Україні. Міжнародна допомога може також включати програми з модернізації державного управління та боротьби з корупцією, що сприятиме формуванню нової політичної еліти, орієнтованої на європейські та глобальні стандарти.

Навіть громадяни України, відповідаючи на запитання "Чи вважаєте ви реформи, яких вимагають від України західні партнери, корисними для України?", дали позитивну відповідь у 71% випадків. З них 26,6% вважають корисними всі або майже всі такі реформи, 30,9% вважають корисними більшість реформ [*Ставлення до реформ*..., 2023].

Оновлення політичних еліт після війни є важливою умовою стабільності та розвитку держави. Політична еліта повинна адаптуватися до нових реалій, аби ефективно керувати країною в умовах відбудови, забезпечити динаміку економічного зростання та інтеграцію в міжнародне співтовариство. В Україні оновлення еліти –

це неймовірно складний і багатогранний процес, який охоплює різні компоненти, етапи, учасників і механізми. Крім того, оновлення еліти не обмежується політичною сферою; воно також поширюється на інші сфери, включаючи економіку, наукові кола та громадянське суспільство.

Вибори – ключовий механізм оновлення еліт у демократичному суспільстві, вони забезпечують зміну політичного ландшафту, створюють можливості для приходу до влади нових лідерів і партій, які мають представляти інтереси різних соціальних груп. Виборчі процеси відіграють надзвичайно важливу роль у підтримці демократичних принципів та визначенні майбутнього політичного керівництва. Вони дають можливість громадянам виразити свою волю через голосування і визначити представників, які обійматимуть ключові посади у державі.

Виборча система є одним із ключових компонентів демократичного управління. Головним її принципом виступає чесність і відкритість електоральної процедури, що закріплено в низці міжнародних правових документів, зокрема в Загальній декларації прав людини ООН. Однак вибори не завжди гарантують ефективне оновлення еліт. Серед викликів – маніпуляції з виборчими правилами, домінування олігархічних інтересів, підкуп виборців та нерівний доступ різних політичних сил до засобів масової інформації. Найпоширенішою проблемою під час виборів залишається зловживання адміністративними ресурсами з боку правлячих сил для впливу на передвиборчу кампанію. Це включає приховану рекламу, використання державних ресурсів для організації мітингів і зустрічей, а також надання матеріальних чи фінансових заохочень. У таких умовах реальне оновлення еліт стає ускладненим, а політичні процеси можуть бути спотвореними.

Вважається, що адміністративний вплив на вибори значно вищий за мажоритарних систем. Натомість у пропорційних системах можливості адміністративного впливу на перебіг виборчої кампанії набагато менший. Пропорційна виборча система має кілька суттєвих переваг для оновлення політичних еліт. Вона сприяє більш інклюзивному, відкритому та конкурентному політичному середовищу, створюючи умови для формування нових лідерів

і політичних груп. Тим самим пропорційна виборча система створює необхідні передумови для демократизації політичного процесу, розширення представництва та впровадження нових ідей через оновлення еліт. Це особливо важливо для суспільств у перехідний період, які прагнуть подолати вплив старих, закритих політичних структур.

Пропорційна виборча система застосовується на парламентських виборах у переважній більшості європейських країн. Така система сприяє певному оновленню персонального складу парламенту та ротації політичних еліт, і багато інших країн використовують її у різних модифікаціях. Основна мета такої системи – забезпечити справедливе представництво різних партій відповідно до кількості отриманих голосів. Тобто забезпечити виконання однієї з головних функцій парламенту – представницької.

Реформа виборчого законодавства є одним із ключових елементів демократичного розвитку будь-якої країни, і Україна не є винятком. Особливо актуальним це питання стає в контексті повоєнного відновлення та необхідності зміцнення довіри до політичної системи. Проєктом Закону "Про вибори народних депутатів України" № 1068-2 та проєктом Виборчого кодексу № 3112-1 передбачений перехід до обрання народних депутатів України за пропорційною виборчою системою з відкритими списками. В Україні пропорційна виборча система може консолідувати партійний спектр і забезпечити появу кількох великих, більш-менш стабільних партій. Питання залишається у величині виборчого бар'єра, який напряму впливає на можливість обрання до парламенту представників малих та нових партій, який зазвичай, варіюється у межах 3–5% голосів виборців. Порівняно невисокий виборчий бар'єр може зумовлювати обрання до парламенту партій, які спираються на вузько регіональну підтримку, що може створити регіоналізацію парламенту. Наприклад, у Польщі, де функціонує пропорційна виборча система, партії повинні подолати виборчий бар'єр у 5% – для окремих партій, але вже 8% – для коаліцій. В Угорщині прохідний бар'єр для однієї партії становить 5%, для виборчих блоків із двох партій – 10%, для блоків із трьох і більше партій – 15%. Молдова також має прохідний бар'єр 5% для партій та 7% для блоків.

У представницьких демократіях вибори є основним механізмом, за допомогою якого громадяни можуть притягувати владу до відповідальності. Тим не менш, якщо еліти встановлюють правила, які регулюють вибори для досягнення партійної вигоди, це може мати негативні наслідки для демократії. Тому питання зміни виборчого закону є ключовим для розуміння того, хто може здобути владу в державі. Виборчі закони та інституції не завжди є нейтральними. Вони можуть надавати перевагу певним особам або групам за інтересом, водночас створюючи несприятливі умови для інших [James, 2012]. Тобто, якщо влада має можливість маніпулювати і змінювати процедури голосування, це підриває демократичну легітимність держави. Ще один момент, який дозволяє елітам певною мірою маніпулювати політичною системою, це низька явка на виборах. Відомо, шо в Україні вагома частка громадян не бере участі у виборах. У другому турі президентських виборів 2019 року вона становила 37,91%, на парламентських виборах того ж року – 50,16%, а на місцевих виборах 2020 року – 63,12% виборців [Зеленько, 2022, с. 188].

Виконання виборами ролі традиційного і головного механізму оновлення політичних еліт у демократичних країнах пов’язане з функціонуванням політичних партій. Партії та політичні організації безпосередньо дотичні до процесу формування політичних еліт, пропонуючи кандидатури з урахуванням своїх цілей та програм. Політичне представництво в більшості західних демократій залежить від політичних партій. Функціонування демократичних систем визначається не лише діями громадян чи ефективністю політичної системи, а й поведінкою членів та голів партій.

В Україні партії та політичні організації також відіграють ключову роль у формуванні політичних еліт. Не можна недооцінювати їхню значимість, оскільки саме вони визначають кандидатів, підтримують їх у виборчих кампаніях та прагнуть допомогти у розвитку їх політичної кар'єри. Разом з тим, згідно з соціологічними опитуваннями, політичні партії втрачають своє значення як джерело оновлення еліт. Згідно з даними на червень 2024 р., повністю довіряють політичним партіям в Україні лише 2,0% громадян,

а повністю не довіряють – 31,9% [*Оцінка ситуації в країні*..., 2024в]. А відповідно до опитування, проведеного ВГО "Передові Правові Ініціативи", "майже третина українців (31,19%) заявили, що їм важко вибрати партію, за яку вони хотіли б віддали свій голос, якби вибори відбулися сьогодні, 17,30% готові проголосувати за партії, не внесені у перелік опитування, майже 7% заявили, що не підуть на вибори, а понад 3% зіпсують свій виборчий бюлетень" [*Довіра до влади*..., 2024]. Загалом 58,49% громадян України (включаючи тих, хто перебуває за кордоном) не бачать у складі сучасних українських партій майбутню еліту та потенційних лідерів.

Поряд з цим громадяни рідко зацікавлені у вступі до політичних партій і не розглядають такий крок як обов'язкову умову входження в політику: "Соціологічні дослідження показують, що членами партій є 2,3% громадян України (для порівняння, у країнах ЄС у середньому 4,65% виборців є членами партій)" [Зеленько, 2022, с. 192]. Молодь також усвідомлює, що належність до партії не є обов'язковою умовою для побудови політичної кар'єри. Небагато політичних партій інвестують у розвиток своїх молодіжних організацій, щоб виховати нове покоління еліт. Загалом, з інституційного погляду, політичні партії досі мають труднощі у просуванні нових професійних кадрів та формуванні політичних еліт. Сподіватися на зміну ситуації після війни не варто, тому що ситуація з рівнем довіри до партій є стабільною останні роки.

Таблиця 6.1

Рівень довіри до політичних партій в Україні

	Не довіряю*	Довіряю**	Баланс довіри-недовіри
2024	77,5	14,2	*63,3*
2023	68,2	17	*-51,2*
2022	56,2	23,3	32,9
2021	71,7	16,1	*-55,6*
2020	73,2	14,7	*-58,5*

Складено на основі даних Центру Разумкова.

* Сума відповідей "зовсім не довіряю" та "скоріше, не довіряю"

** Сума відповідей "повністю довіряю" та "скоріше, довіряю

Як бачимо, рівень довіри до партій, як і до всіх державних інститутів, суттєво зріс після повномасштабного російського вторгнення. Але це було виявом віри українців в Українську державу, вияв громадянської позиції та світогляду, однак аж ніяк не виразом їх впевненості у правильності дій політичної еліти.

У консолідованих демократіях саме політичні партії є середовищем оновлення еліти. Вони вербують і соціалізують новий політичний актив, який шукає відповіді на вимоги та вподобання громадян. На жаль, в Україні до цих пір партії не стали ефективними механізмами оновлення еліт і консолідації демократії. По-перше, їм не вдається висунути компетентних і професійних політичних лідерів, незважаючи на нові обличчя, які висуваються як партійні кандидати на кожних виборах. По-друге, в українському суспільстві все ще присутня надія на "нові обличчя", сподівання на месію, який швидко здійснить усі, часто протилежні, бажання виборців. Тож, популістські гасла після війни нікуди не подінуться, не кожен політик ризикне в передвиборчій агітації говорити про "болісний і складний" післявоєнний шлях. Це може зашкодити не лише перспективам європейської моделі розвитку, але й єдності всередині держави: "Домінуючі еліти зазвичай не зацікавлені у впровадженні демократичних правил і практик, що підриває процес демократизації та сприяє концентрації влади в руках кількох впливових груп. Це дискредитує політичні партії як ефективних посередників, здатних просувати політичні програми та виховувати лідерів, і ще більше позбавляє електорат впливу" [Gherasimov, 2019**]**.

Політичні партії стикаються з низкою викликів, і їхня роль у сучасному суспільстві не припиняє змінюватися. Проте вони залишаються важливим засобом виявлення політичних поглядів. Тому участь політичних партій у виборчих процесах має бути забезпечена відповідно до рекомендацій Парламентської асамблеї та Венеційської комісії. Так, ПАРЄ наголошує на важливості рівних можливостей для всіх політичних партій під час виборів, а також на необхідності прозорого фінансування партій і виборчих кампаній. Зокрема, Парламентська асамблея рекомендує зосередитися на

усуненні бар'єрів для участі політичних партій у виборчому процесі, забезпечуючи рівність прав для всіх учасників і надаючи їм рівний доступ до медіа, що є надзвичайно актуальним для України [*Головне про вибори*..., 2021]. Венеційська комісія, у свою чергу, звертає увагу на необхідність уникнення надмірного втручання у діяльність політичних партій. Також рекомендується зняти вимогу до політичних партій реєструвати своїх членів в Єдиному реєстрі членів політичних партій, оскільки такий реєстр, на думку Венеційської комісії, є надмірним утиском права на свободу об'єднання політичних партій та їхніх членів [*Elections and referendums, political parties,* n.d.].

Харизма та особистість кандидата все ще є одними з головних визначальних факторів електоральних уподобань, а тому еліти у спілкуванні із громадянами використовують стратегії та методи досить своєрідного – популістського типу, які спочатку є привабливими для виборців, але потім породжують недовіру і роздратування серед населення. Особисті якості лідерів партій і виборчих кандидатур є вирішальними для успіху політичних партій: згідно з опитуванням, проведеними після останніх виборів, 57% респондентів заявили, що особистість кандидата є найважливішим фактором успіху, тоді як лише 40 відсотків вважали, що це була його програма [*Political Elite*...,2019].

Теорія М. Вебера підтверджує роль харизматичних лідерів, які з'являються в часи кризи. Повоєнні історії різних країн свідчать про те, що такі лідери набувають легітимності та встановлюють нові соціальні ієрархії на основі особистого авторитету та бачення перспективи. За М. Вебером, масові вибори є плебсологічними або популістськими за своєю природою, і вони все частіше проводяться через масові ораторські змагання. Це перетворює їх на "героїчні битви", в яких виграють ті, хто є "найвидовищнішим, найпереконливішим і заслуговує найбільшої довіри". Тому сучасні партії пристосовуються до демократичної виборчої політики, стаючи і масовими, і лідерськими партіями одночасно, таким чином формуючи те, що М. Вебер називав "лідерською демократією" [Pakulski, 2012] і описував зміни еліти як цикли, в яких "спалахи"

харизматичного лідерства супроводжуються поступовою "рутинізацією" та структурними зрушеннями: кожен цикл завжди передбачає оновлення еліти і інституційні та структурні перестановки, харизматичні спалахи досить часті, але нерегулярні та історично зумовлені, що, зрештою, призводить до безладної "плебсологічної демократії" на чолі з популістським лідером і призначеним лідером "штатом". У випадку України результатом є правління "кількох менеджерів".

Виходячи з викладеного вище, можна припустити, що традиція голосувати за особистість – лідера партії збережеться і на майбутніх найближчих виборах. Персоналізація міцно укорінилася в українській виборчій традиції, тим більше, що існуючі медіа мають достатньо досвіду у маніпуляціях телевізійним висвітленням політики. Ситуація стає особливо небезпечною, коли лідер партії також володіє або контролює медіаімперію. Сучасні комунікаційні технології можуть ще більше посилити ці тенденції. Проте популістські партії зазвичай недовговічні і швидко зникають одразу після того, як лідер іде з політичної арени. Між тим, суспільство потребує політичних партій та рухів, здатних відгукнутися на вимоги реформ і змін. Ці сили можуть складатися з активістів, військових лідерів, громадських діячів та представників нового покоління політиків.

Системні перетворення в державі, а тим більше екзистенційна війна, приводять до державних установ і законодавчих органів нове покоління еліти та політиків. Російсько-українська війна створила умови для виникнення нового політично свідомого електорату, який відчув причетність та відповідальність за власну країну. Якщо у 2000 р. лише 22,6% опитаних дуже пишалися тим, що є громадянами України, то у 2024 р. їх кількість зросла до 58,8%. Також порівняно з 2005р. з 36% до 49% зросла кількість респондентів, які відчувають себе європейцями, і з 58% до 45% зменшилося число тих, хто себе європейцем не відчуває [Разумков Центр, 2024а]. Це створює не лише сприятливий ґрунт для здійснення політичних та соціально-економічних змін, необхідних для реформування суспільства, а й може сформувати нове покоління лідерів, здатних ці реформи очолити.

У ситуаціях, коли війна триває довго, часто формується окрема військова еліта, яка після війни може або взяти владу, або здійснювати значний вплив на політику. Концепція військової еліти характерна для країн, де військові сили мали вирішальне значення для перемоги. Згідно *з* теорією еліт Вільфредо Парето та Гаетано Моски, суспільства завжди поділяються на дві групи: еліту та маси, і влада завжди концентрується в руках небагатьох. Після війни, відповідно до теорії "циркуляції еліт" Парето, змагання між елітами та контрелітами виходить на новий рівень за рахунок учасників війни (військових лідерів, волонтерів), які мають авторитет і можливість залучити ресурси. Після війни нові еліти можуть прийти до влади завдяки здатності краще адаптуватися до змін. Переможці військового конфлікту, як правило, демонструють "комбінаційні" здібності, які допомагають їм ефективніше керувати. Ці здатності сприяють їх приходу до влади в період невизначеності. Військові еліти також можуть відігравати ключову роль у той момент, коли вони вирішують очолити або підтримати рух за зміни. Концепція харизматичної легітимності Макса Вебера також опосередковано говорить на користь збільшення ролі військової еліти. М. Вебер пояснював, що під час кризових періодів, а тим більше після війни, зростає популярність харизматичних лідерів, які можуть отримати легітимність через особисту харизму та здатність об'єднати людей навколо себе. Після війни такі лідери або групи можуть прийти до влади завдяки своїм "надзвичайним" якостям.

Війна породжує нових лідерів, особливо серед військових та ветеранів, які можуть здобути підтримку суспільства завдяки своїй ролі у захисті країни. Після завершення бойових дій ці люди часто мають високий рівень довіри громадян і можуть бути залучені до політичного процесу. Вже на сьогодні на запитання Центру Разумкова у 2023 р. "З якого середовища, на Вашу думку, може з'явитися політична сила, якій би Ви могли довірити владу у повоєнний період?" 51% респондентів зазначили середовище військових [Разумков Центр, 2023].

Важливим аспектом тут є забезпечення інтеграції військової еліти у мирну політику, аби вони могли сприяти відбудові та

стабілізації. Водночас важливо уникнути мілітаризації політики та сприяти демократичній трансформації суспільства. У випадках, коли військові відіграють значну роль у війні, військові еліти часто переходять у політичне керівництво. Повоєнні режими інколи спираються на лідерів, підтримуваних військовими, для встановлення порядку, що можна спостерігати в багатьох постколоніальних державах після воєн за незалежність.

Як зазначалось вище, політичні партії часто створюються безпосередньо чи опосередковано навколо впливових лідерів, які водночас є їхніми основними фінансовими спонсорами, монополізують медіа-простір, що є критично важливим для ведення виборчої кампанії. Навіть коли ці спонсори не є формальними лідерами партії, вони мають значний вплив на її діяльність, зокрема на формування виборчих списків. Отже, ***засоби масової інформації в сучасному світі відіграють головну роль у створенні іміджу оновлення політичної еліти.***

Засоби масової інформації та громадська думка впливають на формування політичних еліт шляхом поширення інформації та створення певних уявлень про потенційних лідерів. ЗМІ відіграють надзвичайно важливу роль у викритті корупції, розкритті скандальних фактів та аналізі політичної діяльності діючої влади, що, врешті, формує суспільну думку напередодні виборів, "сигнали еліти працюють як інформаційні заклики для громадян" [Political elite cues…, 2024]. Контроль над медіапростором країни дає змогу просувати власний політичний порядок денний або дискредитувати опонентів. Наприклад, радник президента Володимира Зеленського із питань комунікацій Дмитро Литвин заявив, що Президент Володимир Зеленський є людиною-медіа, яка має дуже значний вплив, у чомусь значно більший, ніж усі традиційні медіа ["Президент став головним...", 2024], що навряд чи відповідає європейським демократичним цінностям.

Зауваження щодо дотримання в Україні свободи слова вже надходили від західних партнерів. У 2023 р. Державний департамент США оприлюднив великий звіт щодо дотримання прав людини. Американське відомство наголошувало, що національний

телевізійний марафон (Єдиний телемарафон) уможливив безпрецедентний рівень контролю над телевізійними новинами в прайм-тайм, "що дозволило запровадити подальші обмеження для ЗМІ та медіа-свободи", – йдеться у документі [U.S. Department of Stat, 2023]. Також у звіті згадується про те, що журналісти-розслідувачі, які критикували уряд, інколи ставали мішенню негативних кампаній у соціальних мережах, іноді через дружні до уряду канали.

Згодом Європейська комісія виступила з чіткою публічною критикою телемарафону і заявила, що Україна має працювати над відновленням плюралістичного медіа-ландшафту. Документ, у якому Єврокомісія висловила ці критичні зауваження, є частиною щорічного звіту про усі держави-кандидати на членство в ЄС, включно з Україною. У ньому, зокрема, аналізується дотримання державами засадничих цінностей ЄС, до яких належить також повага до свободи слова і свободи вираження

Одне з критичних зауважень Брюсселя стосується фінансування з держбюджету телемарафону "Єдині новини". Також прозвучали сумніви про об'єктивність цього телевізійного жанру: "У 2023 році український уряд інвестував державні кошти в проєкт телевізійного марафону. Варто переоцінити, чи є це найкращий майданчик для вільної дискусії", – йдеться у документі [*Communication from the Commission*...,2024]. Також Єврокомісія висловила докір на адресу телеканалу "Рада", основним завданням якого мало би бути "поширення інформації про парламентську діяльність, у тому числі про роботу представників парламентської опозиції". Як відомо, на адресу цього телеканалу лунає критика через низький рівень представленості у його програмах опозиції, а також через те, що трансляція засідань парламенту, зупинена у 2022 р., не відновилася.

ЄС, як нагадують аналітики, очікує, що влада України буде "поступово відновлювати прозорий, плюралістичний і незалежний медіаландшафт" [Сидоренко, 2024], періодично знімаючи обмеження, причому це очікування не пов'язане із завершенням воєнного стану. Про це йдеться у звіті Єврокомісії щодо прогресу держав-кандидатів включно з Україною. Телемарафон "Єдині

новини" фактично монополізує право на поширення інформації через систему цифрового ефірного мовлення, яка фінансується з державного бюджету України. Приватні телевізійні канали, які беруть участь у телемарафоні, разом з державною платформою іномовлення отримують близько півтора мільярда гривень з держбюджету України.

При цьому нове опитування показало, що довіра українців до телемарафону "Єдині новини" неухильно падає. Станом на лютий 2024 р. інформації з марафону довіряли лише 36% опитаних. "Ідея телемарафону "Єдині новини" користувалася широкою підтримкою у 2022 р., але з 2023 р. простежується стабільне зниження довіри і станом на лютий 2024 р. зафіксовано негативний баланс довіри-недовіри (тобто кількість тих, хто довіряє, зараз менша кількості тих, хто не довіряє). Так, у грудні 2023 р. 43% довіряли телемарафону "Єдині новини", не довіряли – 38%. Станом на початок лютого 2024 р. частка тих, хто довіряє, знизилася до 36%. Натомість до 47% зросла частка тих, хто не довіряє", – йдеться у повідомленні Київського міжнародного інституту соціології [КМІС, 2024а]. Тим не менш, міністр культури Микола Точицький заявив: "Щодо марафону: він був, є і буде…" [*Новий міністр культури*..., 2024].

Незалежність медіа є неодмінною умовою для вільних виборів. Рівний доступ усіх політичних сил до засобів масової інформації є ключовою умовою для забезпечення збалансованого висвітлення виборчого процесу, а отже, і для проведення вільних та справедливих виборів. Законодавчі норми повинні спиратися на принципи рівного доступу, гарантувати невтручання державних органів у діяльність журналістів та інших медійних працівників, забезпечувати їхній доступ до інформації та підтримувати редакційну незалежність.

Водночас медіа несуть відповідальність за дотримання високих професійних стандартів, особливо у висвітленні результатів опитувань громадської думки. Державні та, за можливості, приватні мовники повинні чесно та неупереджено висвітлювати виборчі кампанії та їх результати. Ці обов'язки мають бути чітко контрольовані через регуляторні або саморегуляторні механізми й

обов'язково виконуватися медіа. Інакше довіра українців до засобів масової інформації буде і надалі знижуватись, а сьогодні в Україні засобам масової інформації не довіряють 50% опитаних [Разумков Центр, 2023].

Умова оновлення політичних еліт у повоєнний час – подолання корупції та деолігархізація. Часто старі політичні еліти після війни залишаються пов'язаними з олігархічними групами, які контролюють економічні ресурси та впливають на політику. Для успішного оновлення необхідно зменшити вплив таких груп, забезпечити прозорість політичних процесів і створити умови для чесної конкуренції. Ефективні антикорупційні реформи можуть стати важливим механізмом оновлення політичної еліти та зміцнення демократичних інституцій. Але поки в Україні суттєву роль відіграють неформальні інститути, дієвість таких реформ украй сумнівна. Саме неформальні інститути наповнюють формальну демократичну оболонку держави і деформують її сутність. Це механізм політичних призначень, якими утворюється ланцюг бюрократів і керівників державних підприємств, які працюють у міцній зв'язці задля перерозподілу державних коштів та політичного впливу.

Суспільство стурбоване збагаченням деяких посадовців, кричущими корупційними скандалами. Наприклад, за дев'ять місяців 2024 року держава витратила на спецпенсії близько 88 млрд грн, до кінця року ця сума може зрости до 120 млрд грн, ідеться у відповіді Мінсоцполітики на запит Forbes [*Спецпенсії силовикам…*, 2024]. За даними Мінсоцполітики, в Україні майже 160 000 людей отримають спецпенсії, з них силовий блок та правоохоронці – майже 77 000 осіб. А за словами міністра культури, кожен п'ятий з тих, хто отримує дозвіл на виїзд за кордон як "діяч культури" (майже нікого зі списків, які йому подають на підпис, міністр "не знає"), не повертається до України.

Згідно з опитуванням, проведеним у 2021 р. Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, 72% українців вважали, що в Україні немає реальної політичної еліти [Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва, 2021]. І хоча після початку війні

зросла довіра до таких державних інститутів, як посада президента – 79,9%, Верховна Рада України – 36,2%, Уряд України – 39,1%, Державний апарат (чиновники) – 23% [Разумков Центр, 2023], переважна більшість українців (73%) підтримує оновлення центральної влади на тому чи іншому її рівні. Найбільший запит на оновлення стосується Верховної Ради – 69%, далі йде Уряд – його хотіли б змінити 47% респондентів [КМІС, 2023]. Понад те, у суспільстві є величезний запит на справедливість. 84% громадян готові виходити на протести проти корупції – навіть під час війни. Це дані останнього дослідження суспільних настроїв, яке проведено на замовлення USAID [Національне агентство з питань запобігання корупції, 2023].

Що стосується питання чесності державних службовців, то ця проблема має загальнонаціональний характер – 36 балів зі 100 можливих отримала Україна в Індексі сприйняття корупції [Transparency International Ukraine, n. d.]. Але від початку повномасштабної війни згідно з даними Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, корупціонерам було винесено 6 877 вироків. У 98% випадків цьогоріч злочинцям присудили штраф – це 1 714 вироків. Лише 1,5% засуджених отримали покарання у вигляді позбавлення волі – це 27 вироків [*6,8 тис. вироків*..., 2024]. При цьому керівники антикорупційних органів Семен Кривонос та Олександр Клименко під час презентації звіту НАБУ і САП за ІІ півріччя 2023 р. взагалі заявили, що 2023 рік став найуспішнішим за всю історію антикорупційних органів [Національне антикорупційне бюро України, 2024]. Разом з тим, згідно з дослідженням "Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність", презентованим у Національному агентстві з питань запобігання корупції, зростання рівня корупції в 2023 р. відзначають 61,2% населення, що у понад два рази більше, ніж у 2022 році, та 46,3% представників бізнесу, що майже втричі перевищує показник 2022 року [Національне агентство з питань запобігання корупції, 2023]. Тож цілком логічним є вкрай низький рівень довіри до правоохоронних органів, зокрема, до антикорупційних: судам (судовій системі загалом) (73%), Прокуратурі (64%),

Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (63%), Національному антикорупційному бюро України (62%), Національному агентству з питань запобігання корупції (62%) [Разумков Центр, 2023].

У країнах Заходу діють серйозні штрафні санкції для протидії корупції, і їх розмір може залежати від країни, рівня правопорушення, а також сфери, де було вчинено порушення (державний чи приватний сектор). Наприклад, у США штрафи за корупційні правопорушення можуть досягати мільйонів доларів, особливо якщо йдеться про компанії, що порушують закон про іноземну корупційну практику. В Європейському Союзі штрафи також можуть бути значними: у деяких випадках вони досягають або перевищують річний дохід компанії, яка причетна до корупційних дій. Для посадовців, політиків, а також приватних осіб, що практикують корупційні схеми, передбачені чималі штрафи. Наприклад, у Франції за корупційні злочини можна отримати штраф до 1 мільйона євро і більше. У Великобританії відповідно до закону про хабарництво, окрім штрафів, у корупціонерів можуть конфіскувати майно, отримане шляхом корупції. Також конфіскуються банківські рахунки та інші активи, що знаходяться в межах країни. Компанії, викриті в корупції, можуть втрачати доступ до державних контрактів, субсидій або фінансування. Також можуть застосовуватись обмеження на роботу в міжнародних організаціях або публічному секторі. Такі штрафи та наслідки мають на меті забезпечити серйозне стримування корупції, що є важливим елементом правової та етичної політики західних країн.

На відміну від української традиції, коли корупціонерів беруть на поруки, у західних країнах така практика трапляється вкрай рідко. Західні країни, зокрема США, пропонують полегшені умови для компаній або фізичних осіб, що добровільно співпрацюють з правоохоронцями та надають відомості про корупційні схеми. Це може суттєво знизити штраф або дозволити уникнути його. Загалом на Заході, на відміну від країн пострадянського простору, де інститут взяття на поруки все ще трапляється, система правосуддя обирає інші методи впливу та гарантування співпраці з обви-

нуваченими, орієнтуючися на гарантії фінансового характеру чи умови співпраці зі слідством.

Тим часом у суспільстві посилюється відчуття не лише тотальної несправедливості, а й невіри в те, що найближчим майбутнім в Україні відбудуться системні зміни: більшість опитаних (74%) вважає, що від проведених нещодавно в Кабінеті Міністрів кадрових змін нічого не зміниться, як свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології. "У ситуації, коли, наприклад, опція з виборами неможлива через війну, окремі кадрові зміни можуть виглядати способом „випустити пару" і привнести „свіжість" у сприйняття уряду громадськістю", – зазначив виконавчий директор КМІС Антон Грушецький [КМІС, 2024в].

Політичний досвід попередніх років свідчить, що єдиний можливий спосіб, щоб не тільки розділити відповідальність еліт в кризові часи, але й об'єднати суспільство – це створити Уряд національної єдності, таку ідею підтримують 50% українців [КМІС, 2024в]. Але на сьогодні такий крок убачається нереальним. Натомість за його відсутності не можна виключати поновлення акцій протесту у повоєнний час. Влада, якій загрожують публічні протести та колективні дії, може спробувати придушити масові рухи, обмеживши політичний простір.

У внутрішній політиці все ще домінує погана практика управління. В процесі призначення на посаду надається перевага лояльності до керівництва перед професіоналізмом і покорі над критичним мисленням. Система державної служби як складова системи державного управління має велике значення в процесі оновлення еліт. Однак, замість неупередженого професійного органу, ізольованого від політичного впливу, державна служба в Україні стала дуже політизованою та піддається частим змінам за вказівкою правлячої політичної еліти.

Брак ресурсів і низька оплата праці державних службовців призвели до втрати багатьох кваліфікованих спеціалістів, перехід їх у приватний сектор. Державна служба України постраждала також від системи політично вмотивованих призначень, що негативно

впливає на якість виконання державними службовцями своїх обов'язків. Критерієм успіху є лояльність до лідера, а не професіоналізм чи здатність до творчого мислення. Лояльність має вирішальне значення для найму еліти. Хоча подібна практика тією чи іншою мірою характерна для усіх держав, для суспільств з авторитарними ознаками лояльність, безумовно, виходить на перше місце. Варто згадати, що невелике внутрішнє коло довірених осіб навколо одного лідера було характерним елементом радянської системи управління. Система, в якій влада передається в руки членів сім'ї, близьких друзів або ділових партнерів, замість тих, хто має професійні навички та потенціал для досягнення успіху, неминуче породжує корупційні мережі, засновані на легко контрольованих вертикалях влади, і знеохочує простих громадян від вибору кар'єри в уряді. Крім того, багато державних службовців не мають належної кваліфікації та мотивації через мізерну зарплату. Ключовим моментом є проведення конкурсу на всі вакантні посади в державній службі після завершення дії воєнного стану. Відбір кандидатів повинен базуватися на професіоналізмі, а не політичній належності чи особистій лояльності. Логічно, що більшість громадян висловлюють недовіру державному апарату (чиновникам), їм не довіряють 78,5% [Разумков Центр, 2023].

Оновлення еліт – це складний і багатогранний процес, який охоплює не лише політичну, а й економічну, наукову та соціальну сфери. У сучасних умовах глибоких політичних, соціальних та економічних змін перед державами стоїть питання трансформації системи влади та ролі еліт у ній. Зокрема, для України цей процес має критичне значення в контексті демократизації та післявоєнного відновлення.

Після війни часто з'являється потреба у встановленні нових політичних та економічних інститутів. Згідно з неоінституціоналістським підходом, нові еліти приходять до влади завдяки створенню або управлінню новими інституціями, які формуються відповідно до нових умов. У деяких випадках після війни відбуваються глибинні конституційні реформи, які включають перерозподіл повноважень між гілками влади, зміну виборчої

системи або впровадження нових механізмів контролю за політичною елітою. Ці реформи мають на меті забезпечити більш прозору та відповідальну політику, сприяти оновленню еліт та уникненню концентрації влади в руках однієї політичної групи. Конституційні зміни можуть також запроваджувати нові правила ведення політичної конкуренції, що дозволяє виходити на політичну арену новим силам. Опозиційні групи – раніше пригнічені або новостворені – можуть спробувати сформувати політичний ландшафт на свою користь. У деяких випадках це передбачає створення нових політичних партій або побудову широких коаліцій між групами у всьому соціальному та політичному спектрі. Вимоги опозиції на цій ранній стадії можуть бути підкріплені співпрацею з рухами громадянського суспільства.

У післявоєнний період громадянське суспільство відіграє ключову роль у процесі оновлення політичних еліт. Організації громадянського суспільства можуть виступати посередниками між владою та суспільством, висловлюючи вимоги населення щодо реформ і змін. Громадські організації, медіа, активісти та аналітичні центри можуть підтримувати молоді політичні сили, ініціювати суспільні обговорення та моніторинг діяльності влади. Саме громадянське суспільство часто стає джерелом нових ідей та лідерів, які здатні сприяти демократичним перетворенням.

Повоєнний період для України є визначальним етапом, який вимагає не лише відбудови зруйнованої інфраструктури, а й глибоких трансформацій політичної системи. Це складний і багатогранний процес, який вимагає комплексного аналізу та розробки ефективних стратегій.

Висновки. Оновлення політичних еліт у повоєнний час є складним і багатогранним процесом, що вимагає застосування різних механізмів – від проведення демократичних виборів до впровадження конституційних реформ і деолігархізації. Ключову роль у цьому процесі відіграють громадянське суспільство, міжнародна підтримка та зусилля з модернізації державного управління. Ефективне оновлення еліт дозволить країні не лише

відновитися після війни, але й закласти підґрунтя для інтеграції в міжнародні структури.

У період повоєнного часу механізм оновлення політичних еліт в Україні насамперед передбачає виборчий процес, який супроводжується виникненням нових та переформатуванням старих політичних партій, та боротьбу за засоби масової інформації, включаючи соціальні мережі.

Для ефективного оновлення еліт через вибори важливими є:

- забезпечення прозорості виборчого процесу;
- створення рівних умов для всіх учасників;
- залучення громадянського суспільства до моніторингу виборів.

Вибори, що проводяться на основі цих принципів, здатні стати рушійною силою для модернізації держави та оновлення її політичних еліт.

Також для успішного оновлення української еліти необхідно

- здійснити реальні кроки у боротьбі з корупцією, клановістю та непотизмом;
- прийняти закон про опозицію;
- усвідомити, що засоби масової інформації та громадська думка в умовах повоєнного періоду відіграють надзвичайно важливу та визначальну роль у формуванні, оновленні та розширенні політичних еліт. Для виконання цих ролей медіа мають бути незалежними, а медійні професіонали – добре підготовленими і здатними критично оцінювати інформацію, вибори та політику.

Оновлення еліт після війни становитиме складну взаємодію внутрішніх потреб держави і суспільства, інституційних інновацій та зовнішніх впливів. Але без нього, без задоволення запиту на нові структури управління і ресурси буде неможливо змінити соціально-політичний ландшафт країни.

ЧАСТИНА ІІ.
ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО У ВІДБУДОВНИЙ ПЕРІОД

РОЗДІЛ 7
НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНСЕНСУС З ПИТАННЯ МОДЕЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року змінило життя людей, позначилося на їхній картині світу та світосприйнятті, на структурі ціннісних орієнтацій, на життєвих планах. Неспровокована, агресивна, несправедлива і жорстока війна Росії проти України, ракетні обстріли, людські жертви, вимушена втеча зі зруйнованих війною міст і сіл змусили людей переоцінити вагу людських стосунків, взаємодопомоги, суспільної солідарності й взаємопідтримки, зрештою – переглянути зміст та спрямованість власного життя, перемістивши питання про його сенси з переважно чуттєвого, філософського, морально-етичного в екзистенційний вимір, взаємодії з іншими та взаємодопомоги заради фізичного виживання. Для українських громадян повномасштабне російське воєнне вторгнення стало катастрофою, яка не лише змінила щоденне життя, але й нівелювала базові уявлення про стабільність та безпеку, позначилася на структурі цінностей і ціннісних орієнтацій громадян.

Водночас російська воєнна агресія проти України вплинула й на рівень згуртованості українського суспільства, його ціннісно-орієнтаційної єдності. Ця єдність, особливо на першому етапі спротиву російським загарбникам, постала показником рівня суспільної солідарності, здатності до консолідації у протистоянні ворогові. В умовах екзистенційної загрози високий рівень збігу оцінок, близькість установок і позицій стосовно російської агресії та одностайності у виборі моделі поведінки в цих умовах стали ключовими

характеристиками системи соціальних зв'язків, показником рівня розвитку громадянського суспільства в Україні.

Навіть в умовах екзистенційної, пов'язаної із самим існуванням, загрози більшість українських громадян продемонструвала високий рівень резильєнтності, здатність до збереження психологічної та фізичної стійкості в небезпечних умовах та адаптації до них. Основою цієї стійкості, особливо на першому етапі спротиву повномасштабному російському воєнному вторгненню, стало укорінення в суспільній свідомості загальнолюдських цінностей та **орієнтація на цінності демократичного розвитку**, переусвідомлення ваги й значущості окремих життєвих та суспільних цінностей.

Зміни, покликані війною, вплинули не лише на індивідуальні, але й суспільні орієнтири. Пріоритетними для громадян постали цінності безпеки, свободи, територіальної цілісності та суверенітету держави, її майбутнього, а також – власного майбутнього, майбутнього рідних та близьких. Свідченням цього є, зокрема, й результати соціологічних досліджень. Якщо протягом усього часу соціологічних спостережень, що передували повномасштабному російському воєнному вторгненню, в оцінках громадян пріоритетними були цінності соціального та економічного характеру, а тривога щодо "небезпеки нападу зовнішнього ворога на Україну" була співмірною з побоюваннями "зростання злочинності в країні" (відповідно – 34,3% та 32,6%), а "розпаду України як держави" побоювався лише кожний п'ятий респондент (20,9%) [*Українці все менше бояться безробіття...,* 2014; *До 26-ї річниці Незалежності України...,* 2017; *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін,* 2019; Соболєва, 2021], то після російського воєнного вторгнення в Україну у 2022 році, ціннісні пріоритети українських громадян суттєво змінилися. Прагнення матеріального добробуту суттєво поступилося прагненню збереження демократичного шляху розвитку України та її суверенітету.

Соціологи зафіксували стрімке зростання значущості цінності державної незалежності для українських громадян. На запитання "Якби референдум щодо проголошення державної незалежності

України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували?" 87,5% заявили, що підтримали б такий вибір (табл. 7.1). Цей показник суттєво зріс саме під впливом повномасштабного воєнного вторгнення, адже саме у 2022 році він досяг історичного максимуму за всю історію соціологічних досліджень [*День Незалежності України: цінність держави*..., 2024].

Таблиця 7.1.

Результати відповідей на запитання: "Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували?", %

	Серпень 2019	Серпень 2020	Серпень 2022	Серпень 2023	Серпень 2024
За акт про незалежність	70,8	67,7	87,5	81,6	85,1
Проти акту про незалежність	8,5	12,5	3,2	3,4	2,0
Не брав би участі у референдумі	7,6	9,5	5,5	7,2	7,6
Важко відповісти	12,1	10,3	3,9	7,7	5,3

Складено за: [*День Незалежності України: цінність держави*..., 2024].

Екзистенційна загроза з боку РФ спонукала більшість громадян до переосмислення цінності держави, її суверенітету та незалежності, ваги українського громадянства та гордості за свою країну. Соціологічні опитування засвідчили стрімке зростання значущості цих цінностей для українських громадян. Переважна більшість українців (88%) пишаються своїм українським громадянством (табл. 7.2). Зазначимо, що цей соціологічний показник уже третій рік поспіль перебуває на майже однаково високому рівні (2022 р. – 90,4%, 2023 р. – 88,5%, 2024 р. – 87,9%) і є найвищими за всі роки соціологічних спостережень. Крім того, соціологами не зафіксовано суттєвих регіональних та вікових відмінностей результатів опитування. Звернімо також увагу на зміну ваги цього показника залежно від наявності загроз державному суверенітету: у 2014 році – після

початку російсько-української війни та у 2022 році – після повномасштабного російського воєнного вторгнення.

Таблиця 7.2.

Результати відповідей на запитання:
"Якою мірою Ви пишаєтеся чи не пишаєтеся тим, що є громадянином України?", %
(2004 – 2024 рр., динаміка змін)

	2004	**2006**	**2008**	**2010**	**2012**	**2014**	**2015**	**2016**	**2021**	**2022**	**2023**	**2024**
Дуже/скоріше пишаюся	37,7	45,1	50,5	49,5	42,7	60,7	67,3	60,1	72,4	90,4	88,5	87,9
Зовсім/скоріше не пишаюся	24,7	19,6	18,9	19,1	22,0	11,1	13,5	15,6	18,6	5,4	7,8	8,3
Важко відповісти	37,6	35,2	30,5	31,4	35,3	28,2	19,2	24,3	8,9	4,2	3,7	3,8

Складено за: [*День Незалежності України*, 2022; День Незалежності України: *цінність держави*..., 2024].

Оцінюючи ситуацію в країні, 90% опитаних заявили про відчуття надії й лише 5% – розчарування. Порівняно з довоєнними часами, кількість тих, хто відчуває надію, зросла утричі, а максимальний рівень цього показника соціологи зафіксували у всіх регіонах країни [*Загальнонаціональне опитування*..., 2022]. Показовими також є результати проведеного через пів року після повномасштабного вторгнення російських окупаційних військ в Україну соціологічного опитування, спрямованого на визначення домінантних емоційних станів українських громадян. На запитання "Які емоції Ви відчуваєте, думаючи про Україну?", 75% опитаних відповіли – "гордість". Характерними ознаками такого результату є, по-перше, його більше ніж дворазове зростання (з 34 до 75%), порівняно з довоєнним 2021 роком, по-друге – відсутність суттєвих регіональних розбіжностей за цим показником, по-третє – безперечне домінування емоції "гордість" (85%) серед опитаних соціологами респондентів – покоління української незалежності – громадян 18–35-річного віку. Попри війну, руйнування, смерті та вимушену міграцію кількість вказівок на негативні емоції (сум,

страх, сором), порівняно з довоєнним часом, суттєво зменшилися [*Сімнадцяте загальнонаціональне опитування...*, 2022].

Усвідомлення спільної мети та рішучість у її досягненні, суспільна солідарність та взаємодопомога стали запорукою впевненості у спроможності перемогти ворога. Навіть після майже трьох років запеклого спротиву ворогові понад 80% громадян висловлюють упевненість в українській перемозі (табл. 7.3), а єдність і солідарність українства були й залишаються ключовими маркерами суспільного стану, його оцінки й водночас – мети та засобів її досягнення.

Таблиця 7.3.

Результати відповідей на запитання:
"Чи вірите Ви у перемогу України у війні проти Росії?", %

	Квітень 2022	Грудень 2022	Липень 2023	Грудень 2023	Січень 2024	Червень 2024	Вересень 2024
Так	78,9	78,5	79,4	63,3	62,3	53,0	60,0
Скоріше так	14,8	14,7	13,8	24,8	22,5	26,9	23,0
Скоріше ні	1,4	1,9	1,6	3,8	5,0	7,2	6,2
Ні	0,6	1,2	1,7	1,6	3,5	5,0	5,2
Важко відповісти	4,3	3,7	3,5	6,5	6,7	7,8	5,8

* Складено за: [*Загальнонаціональне опитування...*, 2022; *Українці та війна*, 2022; *Оцінка ситуації в країні...*, 2024].

Відповіддю українського суспільства на повномасштабне російське воєнне вторгнення в Україну стала суспільна консолідація, зміцнення єдності й згуртованості соціуму як цілісної соціальної системи. Боротьба українських громадян з російською воєнною агресією стала смислотворчою основою суспільної мобілізації та єднання українців задля відсічі ворогові. На це вказують, зокрема, й результати соціологічних опитувань (табл. 7.4). Дві третини респондентів (69%), опитаних у серпні 2024 року, висловили переконаність, що за час повномасштабної війни суспільство стало згуртованішим. (Щоправда, результати дослідження фіксують певні регіональні розбіжності за цим показником).

Таблиця 7.4.

Результати відповідей на запитання:
"На Вашу думку, чи стали українці за час повномасштабної війни згуртованішими?", (%)

	Україна загалом	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	30	24	36	22	30
Скоріше так	39	44	39	39	34
Скоріше ні	15	18	10	21	16
Ні	9	8	8	12	13
Важко відповісти	7	7	8	7	7

Складено за: [*День Незалежності України: цінність держави*..., 2024].

Рівень згуртованості суспільства, особливо на початковому етапі спротиву повномасштабному воєнному вторгненню, став переконливим свідченням сили громадянського суспільства, здатності українства до самоорганізації, солідарних і скоординованих дій. Набутий під час Помаранчевої революції та Революції гідності, формування перших добровольчих батальйонів для боротьби з російською воєнною агресією на Сході України у 2014 році та тогочасний досвід волонтерського руху в умовах повномасштабного воєнного вторгнення трансформувався у нові форми суспільної взаємодії. Українське громадянське суспільство досягло нового, досі небувалого рівня самоорганізації. Окрім добровільної мобілізації до лав Збройних сил України та батальйонів територіальної оборони, українці долучилися до потужного волонтерського руху, продемонструвавши єдність у боротьбі проти зовнішнього ворога. Результати соціологічних досліджень 2024 року засвідчили, що більшість українців (71%) з початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну долучалася до волонтерської допомоги армії, тимчасово переміщеним особам або людям, які постраждали від війни [*Експертна дискусія до Дня Незалежності України,* 2024]. В умовах реальної загрози державності громадська активність дедалі частіше вибудовувалася за принципами мережевих структур,

на неформальних принципах і спрямовувалася на реалізацію соціально значущих завдань, розв'язання нагальних проблем і конкретних завдань з надання адресної підтримки військовим підрозділам Збройних сил України, а також – тим, хто потребує допомоги.

Зрештою, українці довели свою незламність в умовах війни, єдність у прагненні зупинити рашистів, здобути перемогу, досягнути справедливого миру. Варто наголосити, що **психологічна та соціальна резильєнтність**, здатність до консолідації та самопожертви, солідаризації, суспільної мобілізації, самоорганізації та ефективної взаємодії в умовах екзистенційних загроз стали характерними рисами українства та українського спротиву російській воєнній агресії [Шайгородський, 2023а]. Єднання та згуртованість не лише сприяли солідарній взаємодії, але й стали підґрунтям психологічної стійкості, адаптації до нових умов, подолання страхів та витіснення негативних емоцій.

Війна зруйнувала традиційні уявлення українців про майбутнє, звичні соціальні та економічні індикатори, які були орієнтирами для довгострокового, перспективного планування свого життя зникли. Під час війни горизонти життєвого планування та їх предметна спрямованість звужуються, а люди вимушені переглянути не лише пріоритетність цілей, але й тривалість планів, фокусуючись здебільшого на найближчому майбутньому, пов'язаному передусім з фізичним виживанням, убезпеченням своїх близьких, на допомозі біженцям, постраждалим від обстрілів чи руйнувань, на безпосередній участі у захисті країни – зі зброєю в руках, або ж через волонтерство, фінансову підтримку сил оборони чи вияв своєї громадської активності в інших формах. Тобто, після повномасштабного воєнного вторгнення більшість українських громадян зосередилася на короткостроковому плануванні подій і завдань повсякдення. Така зміна горизонтів планування виконує, крім усього іншого, важливу функцію психологічного захисту, адже зосередженість на побудові короткотривалих планів створює, принаймні на певний час, відчуття безпеки, а виконання щоденних рутинних справ допомагає, хоча б частково, відновити відчуття

контролю над ситуацією. Відсутність же такого контролю посилює страх перед невідомістю, оскільки "найстарішою і найсильнішою емоцією людства є страх, а найдавнішим і найсильнішим видом страху є страх перед невідомим" [Joshi & Schultz, 2001, p. 255].

Повсякденність у ситуації непередбачуваності породжує особливі соціально-психологічні стани: толерантності або ж нетерпимості (інтолерантності) до невизначеності [Carleton, 2016]. Рівнем толерантності до невизначеності визначається реакція та спосіб поведінки в умовах непередбачуваності. Високий рівень свідчить про здатність до критичного аналізу ситуації, її сприйняття як виклику, який передбачає проактивну реакцію. Натомість низький рівень толерантності до невизначеності (інтолерантність) породжує відчуття безвиході, приреченості, характеризується підвищеною тривогою, розгубленістю, незворотно-трагічним розвитком ситуації та невпевненістю у власних силах, доцільності та ефективності взаємодій [Громова, 2022].

У контексті нашого дослідження, аналіз цього дуального психологічного конструкта видається важливим, оскільки означені стани, з одного боку, є реакцією на нинішню ситуацію непередбачуваності й невизначеності, а з другого – ресурсом людської стійкості, готовності та спроможності подолати наявні труднощі, адаптуватися до нинішніх мінливих умов життя, ефективно взаємодіяти з іншими людьми, критично оцінювати сьогодення та планувати майбуття.

Здійснені, вже після повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну, дослідження інтолерантності засвідчили, по-перше, що українцям притаманний досить **високий рівень толерантності до невизначеності** (навіть в умовах війни, інтолерантність відзначено лише у чверті (24,5%) дорослих осіб) [Яцюк та Савишен, 2024, с. 217], по-друге, що емоційно-поведінковий компонент виявляється більш значущим чинником підвищення рівня толерантності до невизначеності, ніж когнітивний [Громова, 2022].

Психологічну резильєнтність українців посилює й притаманний їм високий рівень стресостійкості. Результати багаторічних спостережень та вимірювань суб'єктивної оцінки рівня стресу

засвідчили, що українці постійно перебувають у стресовому стані [*88% українців*..., 2023]. Очевидно, багаторічний досвід перебування у такому стані, навички психоемоційного захисту та подолання стресових чинників, допомогли, особливо на початку повномасштабного воєнного вторгнення, здолати вплив такого потужного зовнішнього стресора, яким є війна.

Попри переконаність у беззаперечній перемозі українців у війні з російськими загарбниками (табл. 7.3) протягом останнього часу емоційний стан українських громадян зазнав суттєвих змін. Якщо у 2022–2023 рр., порівняно з довоєнним 2021 роком, кількість тих, хто висловлював переконання у кращому майбутньому для України, перевищувала кількість "песимістів" у 6–7 разів (див. табл. 7.5), то у 2024 році ситуація відчутно змінилася – оптимістичних сподівань зменшилося більше ніж у 2,5 раза. Кількість респондентів, налаштованих песимістично щодо перспектив українського майбутнього, суттєво збільшилася, і лише кожен четвертий опитаний (24,7%) висловив сподівання, що ситуація буде покращуватися. Ще близько чверті опитаних виходили з того, що змін ані в кращу, ані в гіршу сторону не буде. Цих людей можна вважати умовними оптимістами, але навіть у такому разі позитивні очікування поділяє менше половини (близько 49%) опитаних. Водночас не фіксується й однозначного песимізму, оскільки погіршення ситуації очікують близько 31% респондентів (решта 20% не змогла визначитися в цьому питанні) [Злобіна та ін., 2024].

Таблиця 7.5.

Результати відповідей на запитання:
"Що Ви думаєте про майбутнє України?", %

	2021	**2022**	**2023**	**2024**
Скоріш за все ситуація буде погіршуватися	35,0	7,7	10,8	31,3
Скоріш за все ситуація буде покращуватися	13,2	76,2	66,1	24,7

* Узагальнено за: [Соціологічний моніторинг..., 2023; Злобіна та ін., 2024].

В основі таких передбачень українськими громадянами майбутнього – оцінка сучасних суспільно-політичних процесів, негативних тенденцій їх розвитку [Шайгородський, 2023b]. Серед них: відсутність єдності українських політичних еліт, що ускладнює ухвалення необхідних для сталого розвитку та планування майбутнього політичних та управлінських рішень; стійка негативна тенденція зниження довіри до інститутів влади, критична оцінка їх спроможності ефективно долати виклики воєнного часу та здатності до впровадження повоєнних реформ; тенденція до послаблення суспільної солідарності, взаємодії влади та громадського суспільства, посилення розбіжностей в оцінках ситуації владою і громадськістю; зростання критичного ставлення громадян до влади та державних інститутів, зумовленого прорахунками в організації суспільного життя під час війни, не завжди продуманими управлінськими рішеннями та спробами їх реалізації бюрократичними методами; наявність тенденцій до зростання суспільного розмежування та соціальної поляризації; не завжди ефективне здійснення мобілізаційних заходів; посилення міграційних процесів, поява нових соціальних груп та можливість посилення суперечностей між ними; спроби актуалізації політичної боротьби та питання проведення політичних виборів в Україні до завершення війни. Внутрішньополітичні виклики посилюються зовнішньополітичними процесами, пов'язаними з певною девальвацією міжнародного права, слабкістю міжнародних структур, нерішучістю та ненадійністю партнерів.

Під впливом цих та інших суперечливих тенденцій наприкінці 2023 року соціологи вперше після початку великої війни в Україні зафіксували суттєве зменшення кількості респондентів, які вважали, що події розвиваються в правильному напрямі. Дослідники відзначали стійку тенденцію до зменшення цього показника, натомість – посилення протилежної – до зростання кількості тих, хто дотримувався критичної оцінки розвитку ситуації в країні (табл. 7.6). Наприкінці 2024 року кожний другий (48%) опитаний вважав, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі.

Таблиця 7.6.

Результати відповідей на запитання: "Якщо говорити в цілому, як ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?", %

	Грудень 2021	Вересень-жовтень 2022	Лютий-березень 2023	Липень 2023	Грудень 2023	Січень 2024	Вересень 2024
У правильному напрямі	20,3	51,0	60,6	52,1	45,3	40,6	33,4
У неправильному напрямі	65,5	27,8	21,0	26,8	33,2	38,0	48,0
Важко відповісти	14,2	21,3	18,5	21,1	21,5	21,4	18,6

Складено за: [*Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади...*, 2024; *Оцінка ситуації в країні та діяльності влади...*, 2024].

Разом з тим, варто наголосити, що окреслені соціологами тенденції щодо передбачення майбутнього України та оцінки респондентами нинішнього стану розвитку ситуації не впливають на планування українськими громадянами власного майбутнього, яке для переважної більшості безумовно пов'язане з Україною. 86% респондентів хочуть будувати своє майбутнє життя в Україні, при цьому – основна частка серед них демонструє однозначну налаштованість залишатися в Україні (59%). Лише 8,3% (і лише 2,3% – однозначно) опитаних заявили про прагнення покинути країну після завершення війни. Результати соціологічного дослідження засвідчили, що бажання залишитися в Україні й пов'язати своє майбутнє життя з нею після перемоги не залежить від регіону проживання чи рівня матеріального забезпечення і є домінантним серед громадян усіх вікових груп. Щоправда, з віком налаштованість залишитися в Україні зростає: серед молоді будувати майбутнє в Україні хочуть 75%, серед респондентів 30–39 років – 81%, 40–49 років – 87%, 50–59 років – 90%, серед респондентів старшого віку таких – 93%. [*День Незалежності України: цінність держави...*, 2024].

У цьому ж контексті важливо наголосити на тому, що попри все домінантним для українців залишається почуття надії (61%). Панування серед респондентів цього почуття свідчить про те, що більшість українців вірить у перемогу та відновлення країни після війни. Надія не лише допомагає долати труднощі сьогодення, але й сприяє психологічній стійкості, мотивує планування майбутнього. Серед інших поширених станів – почуття тривоги (39,7%), страху (21%) та розгубленості (19,7%). Очевидно, що такі психологічні стани є природними після майже трьох років повномасштабної війни. Разом з тим, і на цьому варто наголосити, – кожний третій респондент (33,5%) відзначив домінантним – почуття оптимізму. (При цьому, зазначимо, що лише 6,5% опитаних соціологами респондентів визначили свій стан як песимістичний) [*День Незалежності України: цінність держави...*, 2024].

Тобто, попри труднощі та страждання, які принесла війна, українці вірять у перемогу над ворогом і бачать своє майбутнє в Україні. В основі цього бачення – розбудова держави, суспільно-політична модель якої базуватиметься на цінностях. На тих, які стали смислотворчим підґрунтям спротиву російській воєнній агресії, й на тих цінностях, які українці вважають ключовими, основоположними для державотворчих процесів після перемоги.

Поряд з фундаментальними правами на життя та особисту недоторканність цінності свободи, безпеки, справедливості та гідності були й залишаються основоположними для українства. Попри те, що свобода для українців завжди була найвищою цінністю, показники соціологічного виміру її значущості після повномасштабного російського воєнного вторгнення максимально зросли – до 99% (основною (основоположною) цінністю назвали свободу 91% респондентів, 8% – важливою, і лише статистично не значущий 1% опитаних у 2023 році не зміг відповісти на це питання. Під впливом війни суттєво зросла цінність безпеки – 96% тих, хто взяв участь у соціологічному опитуванні у 2023 році, вказали на значущість цієї цінності, а частота її вибору як основоположної, порівняно з довоєнним часом, зросла до 79% (табл. 7.7).

Критерієм оцінки суспільно-політичних рішень, явищ та процесів завжди була справедливість. В умовах екзистенційної

загрози она стала мірилом суспільної солідарності, ключовим показником рівня довіри громадян до влади та її єдності з ними, основою, оцінки вчинків співгромадян, а також – владних рішень і дій. За результатами опитування 2023 року 97% опитаних визначили справедливість основною, або ж – важливою. Повномасштабне воєнне вторгнення в Україну позначилося й на сприйнятті патріотизму – його показник як основоположної цінності порівно з довоєнним часом зріс з 38 до 54%. У масовій свідомості свобода, справедливість, гідність та патріотизм є важливими мотиваційними чинниками захисту держави та протистояння ворогові.

Таблиця 7.7.

Основоположні цінності громадян України, % *

Цінності	**2016**	**2018**	**2020**	**2023**			
	Основна цінність	**Основна цінність**	**Основна цінність**	**Основна цінність**	*Важлива, але не основна*	*Не важлива*	*Важко сказати*
Свобода	80	86	84	91	*8*	*0*	*1*
Безпека	72	67	64	79	*17*	*2*	*2*
Справедливість	70	70	43	76	*21*	*1*	*2*
Гідність	64	63	60	71	*26*	*1*	*2*
Рівність	57	58	57	63	*27*	*6*	*4*
Відповідальність	49	52	57	58	*35*	*4*	*3*
Вільний розвиток особистості	55	52	53	55	*36*	*5*	*4*
Патріотизм	38	32	38	54	*37*	*5*	*4*
Порядок	44	46	48	50	*43*	*4*	*3*
Законослухняність	48	41	48	50	*41*	*6*	*3*
Мораль	44	40	43	41	*48*	*7*	*3*
Матеріальна забезпеченість	45	41	47	38	*43*	*13*	*4*
Толерантність	25	28	31	33	*47*	*12*	*8*

* Складено за: [*Що українці знають і думають про права людини...*, 2023].

Виокремлення соціально-психологічних чинників їх впливу на сприйняття сьогодення та бачення майбутнього створює передумови для узагальнення основних параметрів повоєнної моделі суспільно-політичного життя. **В основі цієї моделі – загальнолюдські та демократичні цінності**, цінності державної незалежності, суверенітету та територіальної цілісності, ті цінності, відстоюванням яких й зумовлений героїзм українських воїнів, спротив воєнній агресії, заради панування яких тисячі українців поклали своє життя.

В умовах невизначеного майбутнього, неможливості прогнозування термінів закінчення війни та її наслідків пошук консенсусу щодо моделі післявоєнної відбудови вже сьогодні має велике значення. І не лише політичне чи організаційно-управлінське (відповідні проєкти розробляються державними інституціями [*План відновлення України*, 2022; *Проект Плану відновлення України*, 2022], міжнародними фундаціями [*Посилення відновлення в Україні...*, 2022], пропонуються інститутами громадянського суспільства, наприклад, [*"Бачення України – 2030"...*, 2022], обговорюються на всеукраїнських та міжнародних конференціях [*International Expert Conference on the Recovery...*, 2022; *Ukraine Recovery Conference*, 2023; *Ukraine Recovery Conference*, 2024] тощо), але й – соціально-психологічне. Українці повинні мати чітке розуміння того, якою вони хочуть бачити свою країну після війни й, найголовніше, – на яких ціннісних засадах функціонуватиме нова демократична модель Української держави.

Самим перебігом та розвитком суспільно-політичних процесів в умовах екзистенційної загрози, героїчною історією українського спротиву російській воєнній агресії сформовано основні параметри та бачення напрямів повоєнного відродження, відбудови Української держави. Після завершення війни Україна постане перед численними викликами, основними серед яких буде відновлення національної єдності, побудова стабільної демократичної системи, забезпечення мирного розвитку та інтеграційних процесів з міжнародною спільнотою. Досягнення національного консенсусу щодо майбутньої моделі суспільно-політичного життя є необхідною умовою єднання українського суспільства, підтримки та розвитку

демократичних цінностей, подолання наслідків війни, побудови ефективної системи державного управління та організації суспільства. Спільне бачення основних напрямів та узгодження стратегії суспільно-політичного розвитку має стати не лише ідеологічною платформою, але й засобом забезпечення суспільної взаємодії, єднання задля досягнення спільної мети.

Модель організації суспільно-політичного життя в повоєнній Україні має містити низку ключових аспектів, пов'язаних з розвитком демократичних принципів, дотриманням правовладдя, свободи слова, незалежності судів та поваги до прав людини. Серед основних елементів моделі суспільно-політичного життя в повоєнній країні має стати побудова інклюзивного суспільства, основою якого є максимальна залученість громадян до участі в соціальному та суспільному житті, єднання людей з різними політичними поглядами, етнічними та культурними особливостями.

Важливим напрямом повоєнної відбудови країни має стати забезпечення стабільного розвитку економіки, її відновлення на основі прозорих та ефективних принципів управління. Суспільство має погодитися та підтримати проведення кардинальних економічних реформ, спрямованих на інтеграцію України в європейську та глобальну економічні системи, забезпечити залучення інвестицій, стимулювання підприємницької діяльності та розвиток інфраструктури. Усе це має бути підтримано не лише урядом, але й усіма політичними силами, що братимуть участь у процесі повоєнного відновлення країни. Одним із пріоритетів залишатиметься гарантування національної безпеки. Україна повинна побудувати систему оборони, яка враховуватиме можливі загрози, буде спрямована на зміцнення обороноздатності та суверенітету країни. Майбутнє України пов'язане з інтеграцією в європейське та світове співтовариство. Це передбачає здійснення низки реформ, увідповіднення законодавства та управлінських практик стандартам ЄС, удосконалення демократичних інститутів, боротьбу з корупцією, модернізацію судової та правової системи. Важливим аспектом реалізації планів повоєнного відновлення є також наявність

консенсусу між основними політичними силами щодо підтримки та реалізації суспільних реформ.

Очевидно, що досягнення національного консенсусу щодо моделі суспільно-політичного життя в повоєнній Україні та її реалізації є складним процесом, що вимагатиме від політичних еліт, громадянського суспільства та міжнародних партнерів України готовності до діалогу, компромісів та співпраці. Водночас досягнення національного консенсусу з цих питань буде необхідним для подолання наслідків війни, досягнення сталого розвитку та забезпечення майбутнього України як незалежної, процвітаючої держави.

Спільне бачення майбутнього дозволяє усім суспільним силам зберігати єдність під час війни, зосереджуючись на спільних цілях і планах на майбутнє. Їх розробка та реалізація можливі лише завдяки укоріненню у свідомості українства загальнолюдських, демократичних цінностей, усвідомленню громадянами країни цінності держави, її суверенітету і територіальної цілісності й готовності їх захищати. Війна створила нову реальність, яка зумовлює необхідність кардинальних змін у повоєнній Україні, змін донині панівних тенденцій суспільного розвитку та формування нових смислів. Для повоєнної України реалізація цієї мети є особливою формою державницької й суспільної діяльності. Очевидно, що декларації про європейський вибір, цивілізаційний поступ повоєнної України мають бути забезпечені, з одного боку, конкретикою системних політико-управлінських рішень і дій, з другого – спрямованістю на переосмислення суспільних практик, принципів і норм, засвоєння й вкорінення у повсякденність відповідних цінностей, визначення ціннісних пріоритетів, і, бодай на рівні логіки, – розуміння й конструювання майбутнього.

Вагомим чинником зміцнення державного суверенітету, творення політичної нації за нинішніх умов стає суспільна консолідація, потреба визначення напрямів, шляхів і форм її поглиблення. Без визначення соціально зумовлених ціннісних пріоритетів суспільна консолідація неможлива. Адже саме вони не лише регулюють поведінку, але й спрямовують її на досягнення певної

мети, визначають шляхи й засоби її досягнення. Водночас усвідомлення політичною, владною, бізнесовою елітою нової реальності (у її мотиваційно-смисловому і ціннісному вимірах) стає необхідною умовою суспільного розвитку, своєрідним запобіжником від небезпеки "реверсного руху", зміни вектора цивілізаційного розвитку.

У цьому контексті йдеться передусім про необхідність розробки нової стратегії суспільного розвитку як світоглядно обумовленої сукупності поглядів, оцінок та принципів, які визначають загальне бачення шляхів розвитку як достатньо абстрактного, довгострокового, максимально загального (недеталізованого), послідовного, конструктивного, раціонального, підкріпленого ідеологією, стійкого до невизначеності умов середовища плану досягнення мети. Іншими словами, стратегія суспільного розвитку – це своєрідна надідея, амбітний план-проєкт майбутнього, пов'язаний з оцінкою стартових позицій, наявних ресурсів, потенціалу, можливих внутрішніх і зовнішніх загроз. Нарешті, стратегія – це передбачення шляхів цивілізаційного розвитку і нашого місця в ньому.

Проєктування майбутнього – аксіологічне явище – можливе лише на ідеологічному ґрунті, на певній системі цінностей. Стратегія має не просто орієнтуватися на перспективу, але й мати ясні цілі, спиратися на моральні норми, конкретні цінності, формувати відповідні ідентичності як інструменти саморозвитку. Рух України у європейському напрямі створює сприятливі передумови для інтеграції у ціннісний, етичний простір Європи. На шляху повоєнної відбудови на Україну чекає нова фаза суспільного розвитку. Спрямованість і якість цього розвитку значною мірою залежатиме від усвідомлення його мети, ступеня громадянської згуртованості, здатності подолання негативних проявів, пов'язаних із внутрішньо- та зовнішньополітичними процесами, пошуком шляхів загальнонаціональної консолідації. Усе це потребує об'єктивного погляду на суспільно-політичну дійсність, чіткого усвідомлення образу майбутнього і визначення ефективних шляхів його досягнення. Саме тому інформаційний, освітній, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього повоєнної України.

РОЗДІЛ 8
ДЕМОКРАТИЗМ ЯК ВИЯВ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Традиції демократизму в Україні базуються на багатовіковій історії участі громадян у прийнятті рішень, прагненні до свободи, збереженні самоврядування та громадянської активності. Від часів народних віч до сучасних демократичних рухів українці виявляли здатність боротися за право на самостійність, свободу слова і збереження національної ідентичності. Сучасна Україна продовжує ці традиції, відстоюючи свої демократичні принципи на міжнародній арені та всередині держави, незважаючи на зовнішні й внутрішні виклики. Демократія і національна ідентичність тісно пов'язані між собою, оскільки обидві формують суспільну свідомість і визначають спосіб, у який люди відчувають свою належність до нації. Демократія сприяє розвитку національної ідентичності. У демократичних суспільствах люди мають свободу відкрито виявляти свої культурні, мовні та історичні особливості. В Україні демократичні процеси допомогли українцям зміцнити свою ідентичність, підкреслюючи спільні цінності, мову та історичну спадщину. Демократія створює умови, де всі етнічні, релігійні та культурні групи можуть вільно розвивати власну ідентичність. Це дозволяє уникати асиміляції чи пригнічення меншин і сприяє формуванню багатокультурної, але єдиної національної спільноти. Коли громадяни відчувають сильний зв'язок із нацією, вони стають більш зацікавленими у захисті демократії та її інституцій. В Україні боротьба за національну ідентичність упродовж багатьох століть тісно переплiталася з прагненням до незалежності й демократичного врядування. Зміцнення національної ідентичності, особливо після російської агресії, підвищує підтримку демократичних ідеалів як способу протистояти зовнішньому впливу. Демократичні цінності, такі як свобода, рівність і справедливість, можуть стати об'єднавчими для різних груп населення в межах однієї національної ідентичності. В Україні демократія дає можливість

різним регіонам країни, які історично мали свої відмінності, об'єднатися навколо спільних цінностей свободи та незалежності.

Збереження демократії під час війни вимагає систематичних досліджень та моніторингу ключових демократичних інституцій і процесів. Влада повинна прагнути забезпечити прозорість, підзвітність, участь громадян і дотримання прав людини навіть в умовах кризи. Водночас громадянське суспільство, медіа та міжнародна спільнота мають відігравати важливу роль у підтримці демократичних стандартів і контролю за діями влади. Це допоможе зберегти довіру до державних інституцій і запобігти зростанню авторитарних тенденцій. В умовах війни функціонує низка міжнародних та вітчизняних організацій, які досліджують та моніторять діяльність державних інституцій. Так, Коаліція "Реанімаційний пакет реформ", Democracy Reporting International та Центр політико-правових реформ провели 21 вересня 2022 р. онлайн-конференцію "Зберегти та розвинути демократію в Україні: які виклики в демократичній трансформації?", на якій обговорили питання про стан демократії в Україні. Чи можливо під час війни впроваджувати демократичні реформи? До яких загроз для демократії треба готуватися після війни? Як євроінтеграція вплине на демократичний розвиток? Сталість демократичних перетворень України: як міжнародні партнери мають надавати підтримку далі?

Проєкт "Демократична інтеграція, стійкість, та залучення" (Ukraine-DARE), який реалізує Democracy Reporting International (DRI) за фінансової підтримки Федерального Міністерства закордонних справ Німеччини у співпраці з Коаліцією "Реанімаційний пакет реформ" та Центром політико-правових реформ має на меті сприяння у наближенні українського законодавства до норм Європейського Союзу, розбудову діалогу щодо викликів для демократії в Україні під час війни та сприяння громадянській активності молоді.

Центр політико-правових реформ (у межах Програми USAID "Рада: наступне покоління") спільно з Коаліцією "Реанімаційний пакет реформ" та DRI Україна підготував аналітичну записку "Зберегти та розвинути демократію в Україні: парламент та інші

демократичні інституції під час війни" [Хвостова та ін., 2023], в якій здійснено огляд демократичних інституцій України під час війни. У березні 2024 р. відбувся експертний захід "Посилення демократичних процесів на місцевому рівні під час війни", до якого долучилися понад 150 учасників з усієї України. Питання демократії в умовах війни перебуває у фокусі досліджень науковців.

Організатори Форуму "Демократія під час війни: досвід України та уроки для світу" (01.11.2024) стверджували, що *"Україна сьогодні змінює не лише розуміння „демократичності", а й торує світовий порядок загалом*" [1 листопада – форум..., 2024]. На трьох панелях форуму (Демократичний правопорядок. Інтеграція до ЄС під час та після війни; На зламі демократії? Глобальна міцність; Стійкість та демократія майбутнього. Трансформація українського суспільства) обговорили майбутнє української та світової демократії) [1 листопада – форум..., 2024]. Форум став майданчиком для діалогу між українськими та міжнародними державними діячами, політиками, науковцями і дослідниками суспільно-політичного устрою, істориками та громадськими активістами, військовими й волонтерами щодо трансформації української демократії та суспільства, наслідків таких змін для національного, європейського та міжнародного політичного порядку, а також долі демократії в майбутньому.

Війна є серйозним викликом та складним випробуванням для демократії. Тривалий воєнний стан впливає на внутрішньополітичний простір країни, відбивається на доступі до публічної інформації, роботі державних інституцій, судів, інших органів влади, політичних партій, а також змінює ситуацію у сфері медіа. Під час війни виникають реальні загрози політичних партій для стабільності суспільства та ризики "розпаду демократичної логіки" (Клод Лефор). Без сумніву, війна має катастрофічний вплив на цінності, що лежать в основі суспільного життя, відкриваючи "шлюзи хаосу", руйнуючи "структури, які зовні підтримували людське існування" [Vasylevska та Bevz, 2024]. Це призводить до того, що "змінилися не лише радощі та страждання, але й сама система виміру, рівновага і той, хто проводить ці виміри", і "ніщо

не залишилося таким, як було, особливо відчуття буття" [Глюксман, 1994, с. 31, 32]. Сьогодні українська ідентичність формується не тільки навколо культурних чи етнічних аспектів, а на основі прагнення до демократії. Адже для 94% українців важливо, щоб Україна стала повноцінною демократією. У ній українці цінують: свободу слова – 64%, справедливе правосуддя для всіх – 60%, чесні вибори – 47% [80% українців..., 2022].

Стан війни вносить свої акценти у функціонування публічної влади воюючої демократичної країни, обмежуючи реалізацію деяких її базових демократичних принципів. В умовах воєнного стану посиленої уваги з боку суспільства вимагає практика певного обмеження прав і свобод людини та громадянина, зумовлена необхідністю гарантувати суспільну безпеку й протистояти ворогу [Vasylevska та Bevz, 2024]. Як слушно зазначав Зиґмунт Бауман, не лише відчуття безпеки, але й особисті свободи та демократія можуть стати мимовільними жертвами війни [Бауман, 2013, с. 18], адже тут виникає ризик заради безпеки поступитися певними правами та демократичними свободами. Винайдення балансу між свободою та безпекою постає складною проблемою сучасної демократії загалом й особливо гострим викликом у ситуації воєнного стану.

Війна випробує на міцність значну кількість демократичних цінностей та свобод. Свобода слова, свобода мирних зібрань, свобода від дискримінації безумовно піддаються обмеженням. В Указі Президента України "Про введення воєнного стану в Україні" зафіксовано: в країні "тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України, а також вводитися тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану" [Про введення воєнного стану в Україні, 2022]. Зокрема, обмеження можуть стосуватися права на свободу думки і слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань (стаття 34), права брати

участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (стаття 38), права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (стаття 39), права на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (стаття 44) [Про введення воєнного стану в Україні, 2022]. Отже, така масштабна війна, як в Україні, створила численні виклики для демократичних інституцій і процесів, проте її збереження є ключовим чинником для стійкості, легітимності та відновлення країни.

Сьогодні гостро стоїть питання про можливість підтримувати демократичний дискурс у воюючій країні, яка мусить бути максимально інтегрованою для протистояння ворогу. З одного боку, важливо протистояти пропаганді ворога, але, з іншого боку – не перейти у запалі межу у власній пропаганді й зберегти вірність цінностям демократії. Пошук "дієвої теорії про взаємовідношення інформації і демократії" (П. Померанцев) загалом і особливо – в умовах війни є над актуальним для сьогоднішнього демократичного світу [Василевська, 2022, с. 39]. 61% опитаних українців вважає демократію найбільш бажаним типом державного устрою для України. Підтримка демократичних цінностей виражена більшою мірою, ніж у 2021 р., тобто до початку повномасштабної війни. 47% українців, обираючи між свободою та матеріальними достатком, віддають перевагу свободі (і лише 24% – матеріальному достатку) [Свобода понад усе...2024].

Представляючи свою країну, Президент України стверджував, що "ми – одна з найбільших країн Європи. І одна з найбільш строкатих. Але об'єднаних – демократією й повагою до кожної людини, до кожної спільноти" [*Промова Президента України*..., 2022]. Він наголошував, що "зараз на території України вирішується доля не тільки нашої держави, а й доля усього європейського проекту. Цінностей, які об'єднали всіх нас. Нас із вами. Демократії, яка об'єднала всіх нас. Прав людини, які стали

для всіх нас фундаментальною цінністю" [*Промова Президента України...*, 2022]; а ще – "Україна об'єдналася заради миру. І ще заради миру об'єднує світ", апелював до єдності з країнами світу через історію, знаходячи спільне в історії різних країн з Україною, шукаючи точки дотику з кожною країною, аспекти спільності, того, що об'єднує, згуртовує.

Світ повинен усвідомити, що повномасштабна війна в Україні – не лише порушення системи безпеки, втручання в архітектуру безпеки, а й замах на демократію. На карту поставлена не лише демократія в Україні, а й цілісність міжнародного порядку, заснованого на правилах. Ця думка звучала на різних міжнародних заходах і на рівні очільників міжнародних організацій та лідерів держав. Знаковою ілюстрацією того, наскільки глибинні пласти політичної, суспільної та ціннісної дійсності починають переосмислюватися під впливом української боротьби за свободу та демократію, стало звернення до німецької нації Федерального президента Німеччини Франка-Вальтера Штайнмаєр 27 жовтня 2022 р. "Зміцнення всього, що нас пов'язує". Федеральний президент наголосив, що 24 лютого 2022 р. стало "днем зміни епох" і "світ став зовсім іншим", "жорстока загарбницька війна Росії в Україні перетворила на попіл європейський порядок безпеки, і "… коли ми дивимося на сьогоднішню Росію, старим мріям немає місця. Тепер наші країни протистоять одна одній… те, що робить Росія, – це атака на все, що відстоюємо і ми, німці. Тому ми підтримуємо Україну й робитимемо це стільки, скільки буде потрібно" [Steinmeier, 2022]. Аналізуючи загрози, які очікують німецьке суспільство, президент Ф. - В. Штайнмаєра наголосив, що відбувається атака на "нашу демократію і що "… демократія також є частиною нашої критичної інфраструктури", і тому "нам потрібне не мислення війни, але стійкість та дух опору" [Steinmeier, 2022].

Сила демократії – у її моральній вітальності та чуттєвості. А тому "моральний клімат" та етична інфраструктура суспільства є ключовими елементами життєстійкості та якості демократії. Україна своєю суспільною поставою, боротьбою за свободу та гідність і ціною великих жертв перезапускає "моральний компас"

демократичного світу [Турчиновський, 2022]. Під час візиту до України президент США Джо Байден заявив, що "українці проявили себе так, як дуже мало народів проявляли себе будь-коли у своєму захисті. І вони допомогли нам осягнути значення демократії" [Лозовенко, 2023].

Наприкінці березня 2023 р. у Вашингтоні відбувся Саміт за демократію у віртуальному режимі за участю близько 120 країн. Виступаючи на Саміті Президент України зазначив, що "Росія давно воює з вами всіма – з демократіями світу. Воює дезінформацією, втручанням у вибори, шпигунством, експортом корупції, кіберзлочинністю, намаганням спровокувати енергетичну кризу й цінові вибухи на ринках, які вдарять по ваших людях божевільними рахунками за електрику чи бензин. Погляньте: Кремль намагається зробити зброєю вже навіть продовольство. Чому це відбувається? Це війна, пані та панове. Війна саме проти свободи й демократії" ["*Демократія має бути*..., 2023].

В. Зеленський наголошував також, що демократія повинна вміти діяти, причому діяти на випередження: "Демократія має навчитися бути безкомпромісною щодо зла. Хоч сенс демократії передбачає пошук компромісу, це працює лише для внутрішньої свободи в тій чи іншій країні. Варто позбутись ілюзії, що компроміс зі злом може щось дати свободі. Вороги демократії мають програвати, і лише це може бути основою справжньої безпеки для демократії. Візьміть цю українську рішучість. Українська демократія навіть в умовах тотальної війни проти нашого народу підтримує абсолютну внутрішню єдність. Перемогти – це наша національна мета" [*"Демократія має бути*..., 2023].

Уже після початку війни в 2014 р., але ще до повномасштабного вторгнення Росії в Україну експерти звертали увагу на те, що однією із гострих проблем, що постає перед українським громадянським суспільством у цей період, є необхідність "відстояти країну у російській агресії і не перетворитися самим на Росію", адже "перспектива виграти війну і для цього самим перетворитися на авторитарну Росію не має жодного сенсу. Навпаки, відстоювання демократичних цінностей мусить залишатися одним із основних завдань громадянського суспільства" [Зісельс, 2021, с. 97].

Відповідаючи на питання*, з ким, на думку українців з Україною чи з Росією у них насамперед асоціюються такі поняття, як "демократія", "добробут", "стабільність", "свобода", "агресія", "гуманність", "справедливість", "жорстокість", "диктатура", "повага до прав особистості", з Україною респонденти найчастіше асоціюють поняття "демократія", "свобода", "гуманність", "добробут", "справедливість", "повага до прав особистості", "стабільність" [*Ідентичність громадян України*..., 2023]. При цьому асоціювання України з цими поняттями виражене значно більшою мірою, ніж у 2017 р. Так, частка тих, у кого поняття "повага до прав особистості" асоціюється насамперед з Україною, зросла, порівняно з 2017 р., з 21% до 60,5%, "добробут" – з 18% до 62%, "справедливість" – з 24,5% до 61%, "гуманність" – з 36% до 74%, "свобода" – з 40% до 81%, "демократія" – з 41,5% до 76%, "стабільність" – з 12% до 49% [*Ідентичність громадян України*..., 2023].

Важливу роль у підтримці демократії в Україні відіграє Індекс демократії, Economist Intelligence**, який є дослідницьким та аналітичним підрозділом The Economist Group, дочірньої компанії

* Опитування методом face-to-face проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 23 по 31 травня 2023 року в рамках проекту Програми MATRA, що фінансується посольством Королівства Нідерландів в Україні, у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській, Чернівецькій областях та місті Києві (у Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Херсонській областях – лише на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії). Опитано 2020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

** Economist Intelligence щорічно, починаючи з 2006 р., готує звіт Democracy Index про стан демократії в 165 незалежних країнах світу та двох окремих територіях за десятибальною шкалою відповідно до міцності їхньої демократичної практики. Індекс демократії базується на п’яти категоріях: виборчий процес і плюралізм, функціонування уряду, політична участь, політична культура та громадянські свободи. На основі своїх оцінок за рядом показників у цих категоріях кожна країна класифікується як один із чотирьох типів режиму: "повна демократія", "дефектна демократія», «гібридний режим" або "авторитарний режим". Згідно зі звітом за 2022 р., лише 8% населення Землі живуть за так званої "повній демократії", тобто у країнах, Democracy Index яких становить 8 та більше балів. До переліку країн з "повною демократією" входять лише 24 країни. Найкращий показник у Норвегії – 9,81 **[**Democracy Index 2022 …,. 2022].

газети "The Economist". Індекс демократії вимірює рівень демократичного розвитку країни, зокрема, стан політичних свобод, участі громадян у процесах управління, функціонування уряду, політичної культури та прав людини. Це допомагає відстежувати зміни в демократичному середовищі України та порівнювати її з іншими країнами. Важливо наголосити, що рейтинги Індексу демократії привертають увагу як українського суспільства, так і міжнародних партнерів до проблем і успіхів України на шляху демократичного розвитку. Низькі або знижені показники Індексу можуть стимулювати український уряд і громадські організації до впровадження необхідних реформ, спрямованих на покращення рівня демократії, зокрема, боротьби з корупцією, зміцнення верховенства права, забезпечення свободи слова і прозорості виборчого процесу. Публікація низьких оцінок може чинити тиск на політичну еліту та спонукати до дій задля покращення демократичних стандартів. Громадяни отримують об'єктивну інформацію про стан демократії, що може вплинути на їхні політичні рішення та участь у виборах. Високий рівень демократичних показників сприяє зміцненню національної ідентичності та консолідації нації навколо демократичних цінностей, що стає особливо важливим у контексті боротьби за незалежність та захист від зовнішньої агресії.

Дослідники зазначають, що упродовж трьох десятиліть Росія негативно впливала на демократичний розвиток України, яка також стикалася з низкою внутрішніх проблем. У 2006–2008 рр., після Помаранчевої революції 2004 р., яка започаткувала важливі демократичні реформи, Україна отримала оцінку 6,94 за Індексом демократії. Країна була віднесена до категорії "демократія з недоліками" і увійшла до 50 найкращих країн світу. Однак з 2010 р. до протестів на Майдані у 2014 р. індекс почав падати, що свідчило про згортання демократичних досягнень під час проросійського президентства Віктора Януковича (2010–2014), про вплив економічної кризи 2009 р. на ставлення до ринкових і демократичних процесів; про збереження системної корупції в олігархічно-клановій системі, що контролювала політичні інститути та медіа. До 2011 р. рейтинг України знизився до 5,94, і її було переведено до категорії "гібридний режим". Упродовж п'яти років після Майдану,

з 2014 р. до 2020 р., показники Індексу демократії в Україні постійно зростали. Звіт EIU Democracy Index 2022 містив причини, чому демократія зазнала невдачі в Росії, пояснював, як це призвело до поточної війни та чому демократія в Україні пов'язана з її боротьбою за суверенітет [*Democracy Index*, 2022]. Звіт "Індексу демократії – 2022" зосереджувався на російсько-українській війні та її значенні для майбутнього демократії в Європі та світі. Рішучість українців у боротьбі за демократію викликали захоплення та показували силу демократичних ідеалів і принципів, які об'єднують народи. А ще відзначалося, що боротьба України за захист своїх кордонів – це демократія в дії, натомість порушення Росією суверенітету України є породженням імперського мислення ("empire state of mind") [*Боротьба України за захист*..., 2023]. Якщо під час Революції гідності у 2014 р. важко було чітко визначити національну ідентичність українців через поділ країни на Схід і Захід, то у 2022 р. боротьба проти російського панування значно зміцнила самоідентичність українців як єдиної нації. У звіті наголошувалося, що "відданість українського народу боротьбі за право вирішувати власне майбутнє надихає. Це свідчить про силу демократичних ідей і принципів, що об'єднують країну та її народ у прагненні до демократії" [*Боротьба України за захист*..., 2023].

Рейтинг України в Індексі демократії 2022 р. знизився, порівняно з 2021 р., з 5,57 до 5,42 бала (через запровадження воєнного стану Україна втратила кілька балів за критеріями "виборчий процес і плюралізм" (адже вибори в цей період не проводяться) та "громадянські права" (які наразі значно обмежені) [*Боротьба України за захист*..., 2023]. У Звіті також зазначалося, що "*…опір російському вторгненню є демонстрацією того, як звичайні люди готові боротися та захищати принципи національного суверенітету і самовизначення. Це говорить про те, що за умови, якщо Росії не вдасться перемогти, Україна буде в кращому становищі для побудови демократичної держави ніж будь-коли за останні 30 років*" [*Боротьба України за захист*..., 2023].

За результатами звіту Індексу демократії за 2023 р. від EIU, який було опубліковано 15 лютого 2024 р., Україна посіла 91-шу сходинку з показником у 5,1 пункта (проти 5,4 у 2022 р.). Аналітики

стверджують, що війна в Україні послаблює її й без того крихкі демократичні інститути. Водночас вона залишається набагато демократичнішою, ніж країна-агресорка – Росія (144-те місце) [Шуть, 2024]. Таким чином, можемо констатувати, що Індекс демократії не тільки допомагає в оцінці нинішнього стану демократії в Україні, але й стає інструментом для покращення її майбутнього.

Натомість, відповідно до звіту "Країни перехідного періоду 2024" ("Nations in Transit 2024") міжнародної правозахисної організації Freedom House Україна упродовж 2023 р. покращила показники демократії, отримавши 3,43 бала з можливих семи і найбільше за інші країни покращила оцінки серед 29 країн Центральної Європи та Центральної Азії, попри продовження повномасштабного вторгнення Росії та на тлі загального погіршення рівня демократичного врядування в регіоні за останні 20 років поспіль. "Найбільш яскравим прикладом є прагнення України побудувати стійку демократію, яка протистоїть екзистенційній загрозі з боку Росії. Революція гідності 2014 р. і подальше вторгнення Росії призвели до різкої трансформації системи управління, оскільки старі корупційні системи були викриті та викорінені новими кадрами реформаторів. Повномасштабне вторгнення Росії у 2022 р. не тільки не зупинило цей процес, а й посилило його в деяких сферах. У 2023 р. уряд президента Володимира Зеленського зробив кроки щодо підвищення ефективності українських судів та антикорупційних органів, а також продемонстрував успіхи у розслідуванні корупції у судовій системі та армії" [Smeltzer, & Karppi, 2024]. У звіті Freedom House міститься заклик до демократичних країн бути готовими інвестувати значно більше коштів у військову підготовку та забезпечити Україну зброєю, необхідною для перемоги над вторгненням Росії на її суверенну територію: "Майбутнє європейської демократії та безпеки тепер нерозривно пов'язане з долею України. Країни-члени Європейського Союзу і НАТО повинні не тільки інвестувати набагато більше – і ефективніше – у свою колективну оборону, а й надати Україні допомогу, необхідну їй, щоб відкинути російське просування та побудувати власну міцну демократію" [Smeltzer, & Karppi, 2024].

Представник Freedom House, один із авторів звіту Майк Смелтзер зазначив, що Україна в певному сенсі змогла використати війну для посилення демократичних тенденцій. Попри загальні обмеження, яких зазнали основні права людини в Україні внаслідок війни, національні інституції врядування країни покращили свою роботу [*Freedom House...,* 2024]. "Війна стала свого роду подією, що була каталізатором для кращого урядування в Україні загалом. І додаткова гарна новина полягає в тому, що це ніби підштовхнуло український уряд до реформ у сферах, які в минулому зазнавали труднощів і занепаду. Двома з них цього року були судова система та корупція. Ми побачили скромні покращення в цих сферах, які історично перебували дуже низько в наших рейтингах, щодо боротьби з корупцією, особливо в армії" [*Freedom House...,* 2024]. Майк Смелтзер зробив невтішний висновок для світу: "Якщо Україна програє цю війну, демократія програє війну" [*Freedom House...,* 2024].

В українському суспільстві упродовж тривалого часу спостерігалося парадоксальне ставлення до демократії. З одного боку, демократія, безперечно, вважалася пріоритетним типом устрою для України. З іншого – стійкий запит на "сильну руку", яка може навести порядок, теж залишався. З початку російського повномасштабного вторгнення цей парадокс нікуди не зник. Але запит на демократію та її пріоритетність зріс значно більше, аніж на "сильну руку" [*День Незалежності України...,* 2022]. Так, станом на момент опитування, 64% респондентів вважали, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України [*День Незалежності України...,* 2022], 14% зазначали, що за певних обставин автократія може бути кращою, аніж демократія, і ще 13% людей констатували, що для них не має значення, яким є тип режиму [*День Незалежності України...,* 2022]. Такі показники підтримки демократії найвищі за багато років спостережень: до 2014 р. пріоритетність демократії підтримували менше 50%, після Революції гідності цей показник виріс до 54%, але лише після початку великої війни він перевищив 60% [*День Незалежності України...,* 2022].

Чи готова воююча країна залишатися в межах демократичного дискурсу й виробляти механізми контролю за владою в умовах

війни? Як свідчать результати масштабного соціологічного дослідження "Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни", яке на замовлення Civil Network OPORA провів у липні 2022 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), серед суспільних настроїв в Україні "наразі радше переважають думки на користь сильної держави / сильного керівництва, менший пріоритет опитувані надають демократичній системі й плюралізму. Так, 58% вважали, що для України важливіший сильний лідер (демократичну систему вважали важливішою 14%)" [*Демократія, права і свободи*..., 2022].

Але уже у грудні 2023 р. більшість українців (59%) відповіли, що Україні демократична система важливіша, і лише 32% вважали, що Україні важливіше мати сильного лідера [*Наскільки українці*..., 2024]. За результатами двох опитувань Київського міжнародного інституту соціології, проведених у грудні 2023 р. і лютому 2024 р., більшість опитаних українців (57%) переконані, що Україна скоріше або повністю є демократичною країною. З них 34% вважають, що майже або повністю, а 23% вважають скоріше демократичною [*Наскільки українці*..., 2024].

За цими даними бачимо, що демократичне налаштування суспільства в умовах війни може дещо зменшуватися. Однак наша країна як раз вирізняється сильним потенціалом самоорганізації й відсутністю пієтету перед державною владою, в дослідницькому полі неодноразово відзначалися як слабка присутність в українському суспільстві державної вертикалі, так і сильні горизонтальні зв'язки між громадянами [Vasylevska, & Bevz, 2024].

За даними опитування КМІС для National Democratic Institute у листопаді 2023 р. 93% українців хотіли би, щоб Україна стала повноцінно функціонуючою демократією (і до її найважливіших аспектів зараховували справедливе правосуддя, свободу слова та вільні і чесні вибори) [*Можливості та перешкоди*..., 2023]. І водночас небагато українців убачають зараз проблему згортання демократії та переходу до авторитаризму (щонайменше не відчувають її актуальність на тлі інших загроз): у жовтні 2023 р.

серед 12 проблем лише 9% (7-ме місце) до топпроблем зарахували ризик згортання демократії [*Сприйняття населенням*..., 2023].

За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного 16–22 травня 2024 р., 43% українців стверджували, що ситуація з демократією в Україні за п'ять років президентства Володимира Зеленського погіршилася. З них 28% вважали, що це відбулося через намагання влади згорнути права і свободи громадян. 11% опитаних пов'язували погіршення ситуації з демократією з об'єктивними обставинами воєнного часу [*5-річчя президентства*..., 2024]. Ще 3% назвали обидві причини. При цьому 19% українців вважали, що ситуація з демократією покращилася, а 29% – що не змінилася [*5-річчя президентства*..., 2024]. Думки опитаних дещо розділилися між доречними, на їхню думку, формами правління для України. Так, 13% виступали за президентську форму правління, 27% – за президентсько-парламентську, 31% – за парламентсько-президентську, 16% – за парламентську [5-річчя президентства..., 2024]. Стабільно понад 90% українців хочуть бачити Україну повноцінно функціонуючою демократією [5-річчя президентства..., 2024].

У контексті ситуації в Україні спостерігається інтенсивний пошук відповіді на більш загальний виклик: як в умовах обмежень воєнного стану вберегтися від ризику згортання активності громадянського суспільства й максимально задіяти можливий потенціал громадськості для підтримки цінностей демократії. Чи виправданим тут є постійний громадський контроль за владою, що спонукає її діяти в межах закону та етичних настанов? Зокрема, чи можна в ситуації воєнного стану критикувати владу? [Vasylevska & Bevz, 2024].

Коли вітчизняні соціологи шукають відповідь на це запитання у контексті політичної конкуренції в Україні, то отримують результати: 62% опитаних респондентів вважають, що на час війни не можна допускати навіть конструктивної критики дій влади, а всі політики і партії повинні об'єднатися й підтримувати дії влади (натомість 32% дотримуються думки, що навіть зараз має зберігатися політична конкуренція: мають бути політики і партії, які

конструктивно й обґрунтовано критикуватимуть окремі ініціативи влади, пропонуватимуть альтернативні підходи до розв'язання проблем) [*Демократія, права і свободи*..., 2022]. Якщо ж про критику влади запитують у контексті *плюралізму у медіа*, то більшість опитаних українців (60%) хочуть, щоб ЗМІ мали можливість обґрунтовано критикувати дії влади, (32% виступають за підтримку лінії влади) [*Демократія, права і свободи*..., 2022]. Ситуація докорінно змінилося у процесі війни. Уже в жовтні 2023 р. 70% українців вважали, що необхідно і зараз критикувати помилкові та неправильні дії влади, оскільки тільки так можна розв'язати проблеми і покращити ситуацію в країні [*Критика влади*..., 2023]. Попри це, запит на єднання зберігає свою актуальність, українці проти чвар і конфліктів. Певна критика населенням не призводить до бажання негайних змін шляхом виборів (за останніми даними Київського міжнародного інституту соціології – 81% проти проведення виборів) [*Критика влади*..., 2023]. В експертному середовищі, так само, як і в українському суспільстві, існують різні погляди з цього питання. Згідно з однією точкою зору, аналізувати зроблені владою помилки та допущені промахи під час повномасштабної війни не на часі; згідно з іншою – відсутність такої критики призведе до згортання демократичних надбань й узурпації влади.

Захисники заборони критики влади під час війни аргументують свою позицію тим, що це: шкодить національній безпеці країни й може працювати на ворога; таїть загрозу розбрату всередині суспільства й руйнування суспільної цілісності в ситуації, коли посилена суспільна консолідація є вкрай необхідною для протистояння агресору; влада стикається зі складними викликами, на ній лежить велика відповідальність, і суспільство має підтримувати владу в її налаштуванні на боротьбу з ворогом; через відсутність бачення у громадян повноти картини того, що відбувається, породжує відчуття некерованості країною, а отже – песимізму й безвиході; має небезпеку перетворитися на демагогію, популістські оцінки, політиканство, мотивуватися бажанням піару (партійного чи особистого) [Див. детальн.: Vasylevska & Bevz, 2024].

Ті, хто вважає, що критика влади є необхідним компонентом демократичної держави, навіть у стані повномасштабної війни, доводять свою позицію тим, що критика: протидіє узурпації влади; дозволяє владі отримати зворотний зв'язок від суспільства; допомагає розв'язувати питання, вирішення яких не можна відкладати й від яких залежить перемога; спонукає владу до пошуку більш якісних рішень та інструментів їхньої реалізації; стимулює належну, доброчесну діяльність владних структур, за її відсутності зростають корупційні ризики; протистоїть завищеним очікуванням від влади, які можуть не збігтися з реальними результатами, що викликатиме розчарування і втрату довіри до влади; є маркером того, що воююча проти авторитарної держави країна сама не скочується в авторитаризм, а й надалі сповідує демократичний принцип партнерства між владою та суспільством ("у битві з драконом головне не стати драконом самому") [Vasylevska & Bevz, 2024].

На наше переконання, громадськість, інститути громадянського суспільства і в умовах війни мусять контролювати дії та поведінку влади. Безумовно, це стає викликом у ситуації обмеження прозорості та відкритості дій влади, які в умовах війни не можуть бути повністю забезпечені [Vasylevska, & Bevz, 2024]. За ініціативи Президента України Володимира Зеленського був розроблений "Концепт посилення стійкості демократії в Україні", який, на думку Коаліції РПР (Реанімаційний пакет реформ), не дає відповіді на питання про мету створення цього документа та залишає безліч інших – щодо його структури й змісту. Однак в умовах війни потрібно оновлювати закони відповідно до нових реалій, зберігаючи при цьому основи демократичних свобод і прав людини.

У документі "Бачення України: реформування та відновлення соціально-гуманітарної сфери у перспективі 2030 року" виділяється дві групи базових цінностей, на яких має орієнтуватися відбудова та реформи у новій післявоєнній Україні: по-перше, це універсальні демократичні цінності; по-друге, це цінності колективної, національно-культурної ідентичності. Війна з агресором – це війна не на життя, а на смерть за збереження цінностей колективної,

національної ідентичності – спільної історії і культури, спільної форми життя – від насильницького знищення під імперськими "духовними скрєпами" Росії. Наша безумовна віра у перемогу над Росією заснована насамперед на цінностях ідентичності – патріотизмі, високому героїзмі військових і цивільних, соціальній солідарності. Визвольна війна України як спротив авторитарної диктаторської Росії – це боротьба за право української нації жити за своїм вибором згідно з власними національно-культурними цінностями [*Бачення України*..., 2023].

Знаково, що перший розділ має назву: "Національна ідентичність: мова, культура, національна пам'ять та державно-церковні відносини", в якому, зокрема, наголошується, що "висока ціна, яку українці платять за свою свободу та безпеку Європи, високо ставить планку для політики, яка має плекати і розвивати національну ідентичність. Тому дуже важливо знайти зважений, фаховий та практичний підхід до формулювання цілей та засобів такої політики" [*Бачення України*..., 2023]. Упродовж двох з половиною років війни була сформована законодавча база з утвердження громадянської і національної ідентичності. Йдеться про Закон України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" (2022), Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження "Операційного плану заходів з реалізації у 2023–2025 роках Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року" (2023), "Концепцію Державної цільової соціальної програму з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року" (2024), а також "Державну цільову соціальну програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності" (2024). Затверджена "Типова освітня програма підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" та "Положення про Координаційну раду", а також утворено всеукраїнську Координаційну раду з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності та обласні, районні, міські та інші ради.

Аналізуючи ситуацію з ідентичністю, можемо стверджувати, що високі показники фіксуються стосовно основної ідентифікації людей як громадян України. Так, 72% опитаних ідентифікують себе як громадяни України, 12% – як мешканці села, району чи міста, де проживають, а 6% – мешканцем регіону, де вони проживають [*День Незалежності України...*, 2022]. На третьому році війни, у липні 2024 р., 95% опитаних вважали себе етнічними українцями, 2% – росіянами, 2% – іншими етносами. Частка тих, хто відчував належність лише до однієї національності, зросла до 84% у 2024 р. (з 74% у 2017 р.) [*Свобода понад усе*…, 2024].

Абсолютна більшість українців (91%) за результатами соціологічного опитування Центру Разумкова у липні 2024 р. пишаються своїм громадянством. Зазначимо, що у 2015 р. таких було менше – 68%, ще менше було у 2010 і 2000 роках – по 62%. Пишаються українським громадянством 95% жителів Західного регіону, 93% жителів Центрального регіону, 92% жителів Південного регіону і 83% жителів Східного регіону [*Свобода понад усе*...2024]. Уже третій рік поспіль гордість за своє громадянство перебуває на майже однаково високому рівні (2022 р. – 90,5%, 2023 р. – 88,5%, 2024 р. – 91%), що є найвищими показниками за роки соціологічного моніторингу [*День Незалежності України*…, 2024]. У регіональному розрізі найвищі показники тих, хто пишається своїм громадянством, зафіксовано у Західному (93%), Центральному (87%) та Південному (87%) макрорегіонах, дещо менші таких – на Сході України (84%) [*День Незалежності України...*, 2024]. Однак саме на Сході кількість тих, хто пишається своїм громадянством, зросла з 2022 р. з 76% до 84% [День Незалежності України…, 2024]. Матеріальне становище суттєво не впливає на відчуття гордості за своє громадянством. Щоправда, якщо серед найбільш нужденної частини населення ним пишаються 86%, то серед заможної – цей показник дещо вищий, ніж у середньому по країні (94%) [*День Незалежності України...*, 2024].

За результатами дослідження Індексу соціальної згуртованості та стійкості (reSCORE), яке проводили фахівці Центру сталого миру та демократичного розвитку (SeeD) з березня по червень 2023 р. за

участі понад 5900 респондентів у всій Україні (за винятком тимчасово окупованих територій), визначено топ–3 маркери української ідентичності: відчувати себе українцем (44%); народитися в Україні (34%); бути готовим (вою) захищати Україну від загроз (34%). У 2023 р. показник Плюралістичної української ідентичності[***] значно збільшився, порівняно, з 2021 р., в Івано-Франківській, Харківській та Одеській областях. Натомість у Закарпатській і Рівненській областях він не тільки нижчий, ніж в інших, але й скоротився, порівняно з 2021 роком.

Таблиця 8.1.

Топ-3 маркери української ідентичності, %

Відчувати себе українцем	44
Народитися в Україні	34
Бути готовим(вою) захищати Україну від загроз	34
Поважати українські інституції та закони	32
Знати і цінувати українські традиції та культуру	32
Мати українське громадянство/паспорт	25
Присвятити свій час покращенню України	23
Розмовляти українською мовою	22
Мати батьків-українців	16

Джерело: [*Рішення для перемоги...*, 2023].

У сучасних умовах війни за незалежність відчувати себе українцем, народитися в Україні, бути готовим захищати Україну від загроз та демократичні цінності, такі як свобода, справедливість і повага до прав людини, є невід'ємною частиною національної ідентичності, за яку українці готові боротися.

[***] Плюралістична українська ідентичність – віра, що всі, хто живе в Україні, незалежно від етнічного та культурного походження, можуть вважатися українцями і становлять невід'ємну частину українського суспільства, незважаючи на історичні розбіжності.

Мова як чинник демократизму нової української ідентичності. Мова відіграє ключову роль у формуванні національної ідентичності, особливо в умовах демократизації суспільства. Вона слугує інструментом об'єднання та зміцнення національної спільноти, сприяючи відчуттю причетності до єдиної культурної та ціннісної системи. Українська мова, як основа національного самовираження, сьогодні постає символом свободи та незалежності, зокрема в умовах протистояння агресії та викликів, які ставить глобалізація. Крім того, демократизація сприяє поширенню багатоетнічності та багатокультурності в межах українського суспільства, забезпечуючи рівні права для представників різних етносів та мовних груп. Таким чином, мова стає інструментом, який не тільки об'єднує націю, але й відображає її відкритість до різних культур, ідей та світоглядів. У документі "Бачення України: Реформування та відновлення соціально-гуманітарної сфери в перспективі 2030 року" визначено, що мовна політика спрямована на створення умов для компетентного, вільного володіння українською мовою усіма громадянами, забезпечення функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя на всій території України; збереження мовного середовища корінних народів та національних меншин; заохочення всіх українців до вдосконалення мовних навичок і вивчення іноземних мов й активного застосування усіх освоєних мов протягом життя [*Бачення України*..., 2023].

Упродовж століть українська мова була ключовим елементом формування національної ідентичності, навіть у періоди колоніального пригнічення. Незважаючи на численні спроби знищити її або замінити іншими мовами (російською, польською), українська залишилася символом самобутності та національної гідності. Після проголошення незалежності в 1991 р. українська мова набула нової ваги як державна мова. Це не лише підтвердило прагнення України до самостійності, але й зміцнило національну єдність серед різних регіонів і соціальних груп. Українська мова символізує права та свободи кожного громадянина України на власну ідентичність, культуру та самовираження. Вона виступає важливим елементом демократичних перетворень, коли кожен громадянин має право на

доступ до інформації та участь у суспільному житті своєю рідною мовою. Ухвалення законів, які захищають та підтримують розвиток української мови (наприклад, Закон "Про забезпечення функціонування української мови як державної"), стало проявом демократичного процесу. Вони гарантують рівний доступ до мовного середовища для всіх громадян і підтримують соціальну справедливість. З початку російської агресії українська мова стала не просто інструментом спілкування, але й символом опору, об'єднавши українців у боротьбі за свободу і незалежність, підкреслюючи їхню належність до власної культури, відмінної від агресора. Українська мова об'єднує жителів різних частин країни, навіть тих, де історично домінувала російська. Це можна спостерігати у східних та південних регіонах, де після початку війни спостерігається поступовий перехід до української як символу спротиву окупації та підтримки національної єдності [Бевз, 2023]. Таким чином, можемо стверджувати, що мова та мовна політика держави взаємодоповнюють один одного: мова природно формує культурну основу демократичних змін, а мовна політика допомагає впорядкувати та захистити ці зміни на державному рівні. В Україні мовна політика виконує завдання не тільки щодо зміцнення мови, але й створення умов для демократичного розвитку мовного середовища, що, у свою чергу, сприяє національній єдності.

Описуючи зміни, які відбулися в українському суспільстві з початку повномасштабної війни, респонденти часто відзначали тенденцію до єдності, "дорослішання", відмови від колоніальних наративів. На думку деяких респондентів, досвід взаємопідтримки та самоорганізації залучив більшу кількість людей, ніж під час Революції гідності 2013–2014 років, і створив умови для активізації їх громадянської участі. Україна та українське суспільство, як зазначили респонденти, боролися за те, щоб "нарешті повністю відірватися" від Росії. Однією з найпомітніших ознак цього, на думку учасників опитування, став розвиток національної ідентичності: люди переходять на українську, виявляють підвищений інтерес до української культури та історії [*Півроку повномасштабної війни...,* 2022]. Люди починають усвідомлювати важливість

рідної мови, зростає бажання говорити нею, поширювати її у суспільстві, і це сприяє національній єдності. Таким чином, сама мова може бути важливим чинником демократичних перетворень, оскільки її поширення часто йде разом з розвитком громадянської свідомості та патріотизму. Демократична мовна політика, яка заохочує використання рідної мови, підтримує демократичні цінності, такі як свободу вибору та рівноправність, дозволяючи громадянам відчувати себе вільно та впевнено в мовному середовищі.

Демократизація культури як основа нової української ідентичності. В умовах формування нової української ідентичності демократизм проявляється як вільний доступ до культурних надбань і рівноправна участь громадян у їх створенні та розвитку. Демократичні цінності у культурній політиці сприяють формуванню сучасної української ідентичності, ґрунтованої на активному громадянському залученні, рівності та повазі до національного розмаїття. Культурна політика зосереджена на запровадженні сучасних управлінських практик, які розвиватимуть українські культурно-креативні індустрії та примусять ринкові сили працювати на збереження, збагачення і поширення української культури; на зміні ставлення державної влади до культури – з упередженості до хронічного реципієнта коштів та прагнення підпорядкувати культурні організації партикулярним інтересам на цілеспрямований розвиток творчого людського потенціалу та партнерство у креативних проєктах, які роблять внесок у зміцнення національної єдності та міжнародний авторитет України [*Бачення України*..., 2023]. Понад те, 76% респондентів відносять себе до української культурної традиції, що є значним зростанням, порівняно з 2006 р. (56%). Частка тих, хто відносить себе до російської культурної традиції, знизилася з 11% до 0,5% [*Свобода понад усе*..., 2024].

Росія упродовж століть послідовно здійснювала та не припиняє здійснювати дії, спрямовані на знищення української національної ідентичності, утиски українського народу, а також порушення його прав і свобод. Президент України Володимир Зеленський доручив розробити план дій для збереження національної ідентичності

українців у Росії, зокрема тих, які проживають на "історично населених" територіях Кубані, Стародубщини та Слобожанщини. Указ доручає Кабінету Міністрів України розробити із залученням міжнародних експертів, представників Світового конгресу українців, учених, громадськості та внести на розгляд Ради національної безпеки і оборони України "план дій щодо збереження національної ідентичності українців у Російській Федерації, у тому числі на історично населених ними землях (на Кубані, Стародубщині, Північній та Східній Слобожанщині в межах сучасних Краснодарського краю, Білгородської, Брянської, Воронезької, Курської, Ростовської областей Російської Федерації)" [Про історично населені…, 2024]. У цьому плані доручено, зокрема: опрацювати питання збору та вивчення фактів і свідчень про злочини, вчинені проти українців, що проживають (проживали) на територіях Росії, історично населених етнічними українцями, про політику примусової русифікації, політичні репресії та депортації українців, відновлення та збереження історичної пам'яті про це та утворення спеціального центру із цих питань; активізувати роботу з протидії дезінформації та пропаганді Росії щодо історії та сьогодення українців в РФ та всіх поневолених нею народів, залучивши вітчизняних та зарубіжних учених, експертів, представників та організації українців за кордоном до підготовки та проведення заходів, спрямованих на розвінчування російських міфів про Україну; розвинути взаємодію між українцями та поневоленими Росією народами; спільно з Національною академією наук України підготувати й поширити в Україні та світі матеріали про понад тисячолітню історію українського державотворення, історичні зв'язки земель, населених етнічними українцями, з українськими національними державними утвореннями в різні історичні періоди; висвітлити в навчальних програмах і підручниках для закладів освіти правдиву історію етнічних українців на історично населених ними землях у межах Росії [Про історично населені…, 2024]. Демократизм виявляється у відкритості до суспільного діалогу та плюралізму думок щодо минулого, сприяючи чесному й усвідомленому підходу до історії. Такий підхід допомагає об'єднати

суспільство навколо спільних цінностей, зокрема свободи, гідності та прав людини, що є основою сучасної української ідентичності.

Політика пам'яті в контексті нової української ідентичності. Політика пам'яті є важливим інструментом у формуванні нової української ідентичності та утвердженні демократичних цінностей. Вона покликана переосмислити історичне минуле України, вшановуючи героїв, які боролися за незалежність і свободу, а також викриваючи тоталітарні практики, що придушували українську націю. Умови повномасштабної війни, яку Російська Федерація веде проти України, особливо актуалізують важливість політики пам'яті. У цих обставинах історична пам'ять стає ключовим елементом у протистоянні агресивним впливам, функціонуючи як своєрідна "м'яка сила" [Василевська та Бевз, 2024]. Особлива увага приділяється розробці нової державної політики пам'яті та національної ідентичності. З цією метою за час війни в Україні сформовано значну нормативно-правову базу. Важливими у цьому контексті стали ухвалені закони України "Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну", "Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії" та закону про внесення змін до Закону України "Про географічні назви". Адже, "якщо ви хочете належати до спільноти, ви повинні дотримуватися правил того, як і що пам'ятати" [Василевська та Бевз, 2024].

Відновлення пам'яті про минуле згуртовує та допомагає послаблювати маніпулятивні російські впливи в умовах повномасштабної війни. Одним з пріоритетів "Плану дій з реалізації Стратегії зовнішньополітичної діяльності України", затвердженого у квітні 2023 р., було визнання зарубіжними країнами геноцидом влаштованого у 1932–1933 рр. сталінським режимом Голодомору та увічнення пам'яті безневинних жертв злочинно-тоталітарної системи [Самченко, 2023]. Зазначимо також, що Верховна Рада України прийняла "Постанову про Заяву Верховної Ради України у

зв'язку з 90-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні", в якій "визнає широкомасштабну російську збройну агресію проти України продовженням російської геноцидної імперської політики, метою якої є покарання українців за прагнення розбудовувати сучасну успішну демократичну державу, бути частиною Об'єднаної Європи" [Про Заяву Верховної Ради України..., 2023].

Кількість жертв, звірства, які чинять російські агресори проти мирного населення, дітей, жінок в умовах російсько-української війни, сформував для цивілізованого світу пришвидшений запит на правдиву інформацію про історію взаємин країни-агресорки та України в минулому. Понад 10 країн на найвищому рівні від початку повномасштабної війни визнали, що у 1932–1933 роках проти української нації було вчинено геноцид. Серед них такі потужні політичні гравці, як Німеччина, Франція, Велика Британія, Хорватія, Словаччина та Люксембург, Італія, Нідерланди та Швейцарія. Станом на серпень 2023 р. Голодомор визнали геноцидом парламенти 29 держав, а також Балтійська асамблея, Європейський парламент, Парламентська Асамблея Ради Європи. Першою країною, яка офіційно визнала Голодомор актом геноциду українського народу ще у 2008 р. була Канада. Понад те, у 2023 р. у найбільшій канадській провінції Онтаріо було ухвалено рішення про внесення з 2025 р. до обов'язкової шкільної програми 10-го класу вивчення Голодомору-геноциду. [*У Канаді вивчення*..., 2023]. У Канаді також запроваджено Національний тур з підвищення обізнаності про Голодомор, зокрема діяльності його основного компонента – пересувного класу з вивчення Голодомору. Пересувний клас – це унікально облаштований автобус з інтерактивним обладнанням, який подорожує освітніми закладами та громадськими організаціями Канади з метою донесення правди про трагічні події 1932–1933 рр. в Україні. Лекції у ньому вже прослухали понад 70 000 осіб у всій Канаді, серед них переважно учні з понад 500 канадських шкіл [*У Канаді вивчення*..., 2023].

Важливу роль у політиці пам'яті відіграє культурна пам'ять, яка є своєрідним "архівом" колективного досвіду, який формується

через історичні події, соціальні взаємодії, культурні традиції та інші аспекти життя спільноти, відображає її цінності, переконання, а також спосіб, яким спільнота сприймає світ і власне місце в ньому, визначає культурну самосвідомість і сприяє формуванню колективного образу минулого, що впливає на сучасність та майбутнє спільності. Понад те, культурна спадщина та пам'ять, яку вона втілює, життєво важливі для окремих осіб, груп і спільнот у формуванні колективної ідентичності. Ян Ассман стверджував, що культурна пам'ять базується на доленосних подіях минулого, на фіксованих точках, які він називав "фігурами пам'яті" і вважав, що "пам'ять підтримується через культурне формування (тексти, обряди, пам'ятники) та інституційну комунікацію (декламація, практика, дотримання)" [Meckien, 2013]. Понад те, культурна пам'ять – це "здатність, яка дозволяє нам будувати наративну картину минулого і через цей процес розвивати образ та ідентичність для себе" [Meckien, 2013]. Цінним, на нашу думку, для розкриття теми є підготовлене зарубіжними науковцями дослідження "Критичні погляди на культурну пам'ять і спадщину. Будівництво, трансформація та руйнування", метою якого було викрити мотиви та дискурси, пов'язані зі знищенням пам'яті та спадщини під час війни, терору, міжконфесійного конфлікту. Розділи книги розглядають культурну пам'ять і спадщину з шести глобальних перспектив і контекстів: взаємозв'язок між культурною пам'яттю та спадщиною; вплив міського розвитку та великої інфраструктури на спадщину; знищення корінної спадщини; знищення спадщини у зв'язку зі стиранням пам'яті під час сектантського насильства та конфлікту; вплив формування політики на активи культурної спадщини і широкі роздуми про руйнування, зміну та трансформацію спадщини [Apaydin, 2020]. Руйнування в умовах війни станом на вересень 2024 р. набули нереальних масштабів: 1 147 об'єктів культурної спадщини було зруйновано або пошкоджено; 2 044 об'єкти культурної інфраструктури були зруйновані або пошкоджені, 2 123 заклади культури призупинили свою діяльність на окупованих територіях; 500 000 музейних артефактів було евакуйовано; 1 700 000 музейних предметів

залишаються на окупованих територіях. Були вбиті 123 митці та культурні діячі [*Важливо об'єднувати зусилля...*, 2024].

В умовах війни, руйнувань, знищення культурної спадщини формується сьогодні культура пам'яті українців. Президент України Володимир Зеленський під час вручення Шевченківської премії наголосив, що "у час війни – навіть більше, ніж у час миру – ми всі маємо пам'ятати, що культура має значення. І люди культури мають значення. Усі, хто промовляє про Україну. Озвучує те, що на серці. Зберігає все, через що ми йдемо. Відроджує те, що могло бути забутим, але – оновлене – дає людям сили, дає емоції" [*У час війни культура...*, 2024]. Зазначимо також, що 26 червня 2024 р. Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) 105 голосами прийняла резолюцію "Протидія стиранню культурної ідентичності під час війни та миру" яка засуджує систематичну державну політику русифікації, що здійснюється РФ із 2014 р. на окупованих територіях України, включно із запереченням української культурної ідентичності, мови, літератури та історії. У документі закріплено, що навмисне знищення культурної спадщини та стирання культурної ідентичності в Україні є воєнними злочинами, злочинами проти людяності та свідчать про конкретний геноцидний намір знищити українську національну ідентичність [*Боротьба за збереження культури...*, 2024]. Документ містить безпрецедентні положення щодо підтримки української культури та збереження української ідентичності.

Значимий в цьому контексті проєкт – "Культура пам'яті в повоєнній Україні", метою якого є консолідація зусиль для побудови платформи публічного діалогу як інструменту розробки політики пам'яті в контексті російсько-української війни, реалізується громадською організацією "Музей сучасного мистецтва" та платформою культури пам'яті Past/Future/Art разом із Міністерством культури та інформаційної політики України, а також профільними установами [*"Культура пам'яті в повоєнній Україні"...*, 2023]. Першими кроками публічного діалогу в напрямі конструювання політики пам'яті в контексті російсько-української війни був виставковий проєкт "Ти як?", який презентував роботи

українських художників, створені після початку повномасштабного вторгнення. Під час презентації проєкту реалізувалася дискусійна програма "Мистецтво та війна". Серед ключових блоків дискусії були такі: "Колективна пам'ять в Україні – хто, як та навіщо з нею працює?", "Досвід та пам'ять – мапування майбутнього"; "Як художні твори рамкують пам'ять про війну?". Дискутували щодо того: Хто має працювати з колективною пам'яттю в Україні – держава, суспільство, професійна спільнота? Чи може мистецтво бути документом та свідчити про події? Якими мають бути нові меморіали? Чи нормально думати про це вже зараз і чи існує правильний спосіб пам'ятати? [*Як формується пам'ять про війну*…, 2023]. Ці та низка інших питань турбують українців уже сьогодні, і дати на них однозначні відповіді навряд чи вдасться.

Виклики сьогодення потребують переосмислення минулого, відмови від радянських штампів ідеалізації і віктимізації історії. Знати власну історію – означає мати відповідь на питання "Хто я?". Політика національної пам'яті формує сприятливе суспільне та медійне середовище для постійного процесу критичного осмислення уроків далекого і близького минулого, унеможливлює використання комплексів національної меншовартості або величі й винятковості у зовнішній та внутрішній політиці, дозволяє порозумітися із європейськими сусідами стосовно травм минулого, зберігає, вшановує та поширює пам'ять про боротьбу українців за свободу, протистояння людиноненависницьким, імперським режимам [*Бачення України...,* 2023]. Політика пам'яті повинна стати впливовою умовою для нової післявоєнної ідентичності країни.

Означуючи нові реалії та виклики, що постали перед нашим суспільством і сферою культури, перед Україною та світом після 24 лютого 2022 р., учасники третього конгресу культури за назвою "Ukraine! Unmuted: Україна бере голос" стверджували, що культура нині є формою донесення правди й деконструкції імперського наративу, простором для роботи із травмою та зціленням, зберігачем колективної пам'яті, фундаментом для співжиття [*У Львові відбудеться...,* 2023]. На цьому досить слушно акцентувала правозахисниця, голова організації "Центр громадянських свобод",

нагородженої Нобелівською премією миру 2022 р. Олександра Матвійчук, зазначаючи, що культура – це не тільки про мистецькі витвори чи продукти масового користування. Культура – це про сенси, які передаються від покоління до покоління та формують усталені в цьому суспільстві патерни поведінки ["Люди все більше"…, 2023].

Під час роботи Конгресу обговорили "Концепцію політики національної пам'яті". Висловлено думку, що політика пам'яті стає ключовою через низку причин: вона є ефективним інструментом для відсічі атак російської геноцидної пропаганди, яка використовує історію як знаряддя своєї агресії; важлива для зміцнення національної ідентичності та розвитку українського суспільства після перемоги; спрямована на визначення ролі та місця України в історії Європи та світу.

В умовах війни назріла необхідність прискорення "інвентаризації історичного топонімічного спадку", який Україна розпочала ще у 2015 р. прийнявши пакет декомунізаційних законів, який передбачав масове перейменування вулиць. Зауважимо, що масове перейменування вулиць відображає й поточний пульс політики ідентичності в Європі. Так, Франція розглядала можливість зміни назв вулиць, пов'язаних з історичною работоргівлею. Нідерланди розмірковували над тим, як протистояти своєму колоніальному минулому, вписаному в публічний простір. Іспанські муніципалітети та комуни почали ширше впроваджувати закон про історичну пам'ять від 2007 р., замінивши назви вулиць часів Франко на честь жінок у історії Іспанії та жертв терористичних нападів [Wójcik & Belavusau, 2018]. Повномасштабна війна стала каталізатором для прискорення процесу усунення з культурного простору України й суспільно-політичного дискурсу тих наративів, які десятиліттями впроваджувалися як "велика російська культура". Дерусифікація назв мала встановити історичну справедливість, позбавитися маркерів радянського тоталітарного минулого та відновити українську історично-національну топоніміку.

Документування та архівування війни стало потужним рухом, пов'язаним не лише з потребою зафіксувати злочини російської

агресії, але й з бажанням відновити після війни історичну справедливість. Серед знакових проєктів у цьому напрямі варто назвати такі: Ukrainian Warchive, Центр просторових технологій, "Настінні докази", проєкт Bureau, БФ "Восток СОС" [Яковленко, 2023] та низка інших. Ключовими напрямами діяльності цих проєктів стали: створення архіву, який би збирав документальні світлини про війну; збір відкритих даних, збір візуальних даних та їхній аналіз; 3D-моделювання і робота із людьми, дотичними до події; збір написів, які документують російські злочини. Варто також зазначити, що з перших днів війни документуванням усно історичних очевидців про праведні, людяні та мужні діяння, здійснені під час російсько-української війни, опікувався Український інститут національної пам'яті.

Більшість жителів України погано обізнані з діяльністю Українського інституту національної пам'яті (УІНП): 32% взагалі не чули про цю установу, 33% щось чули, але здебільшого нічого не знають про діяльність цього інституту, 32% частково обізнані і лише 2% добре ознайомлені та слідкують за його діяльністю. Ті, хто принаймні щось чув про УІНП, у абсолютній більшості (68%) довіряють його інформації [*Історична пам'ять,* 2023]. Щодо питання державної історичної політики, то абсолютна більшість (85%) опитаних вважає потрібною державну політику у сфері історичної пам'яті. При цьому, на думку незначної більшості (55%), держава недостатньо опікується історичною пам'яттю. 31% вважають, що держава працює достатньо, а 8% кажуть, що держава надмірно втручається в питання історії [*Історична пам'ять,* 2023].

В умовах повномасштабної війни відбувається конструювання сучасного наративу про новітніх героїв України та осмислення / переосмислення поняття героїчного. Наприклад, своєрідним меморіалом пам'яті людей, які загинули на війні, стало видання "Все буде Україна! Золотий фонд нації", в якому відтворені історії волонтерів, меценатів, благодійників, лікарів, політиків, громадських діячів, працівників культури, підприємців, освітян та всіх, хто щодня кожен на своєму фронті робить все для перемоги.

Значна робота з увічнення пам'яті героїв здійснюється у регіонах України. 23 листопада 2023 р. відбулася презентація книги "Фрагменти української незламності. Розповіді про героїзм та патріотизм українців" з метою вшанування пам'яті загиблих захисників, які полягли у боях за Україну, зокрема, на Київщині. Збірка документально-публіцистичних матеріалів (нарисів і світлин) про події тимчасової окупації північної Київщини, поведінку людей в екстремальних умовах, про іванківців, які полягли на війні, про воїнів-визволителів краю. У Вінниці презентували перший том "Книги Пам'яті полеглих за Україну. Вінницька область", де зібрана інформація про мешканців області, які загинули у боях за незалежність країни з 2014 по 24 лютого 2022 р. Презентація книги "Боротьба нескорених: злочини російських окупантів на Чернігівщині" досить символічно відбулася біля входу до шкільного підвалу в Ягідному, де у березні 2022 р. окупанти влаштували концтабір для місцевих жителів. Видання містить хронологію подій, аналітику, документи, свідчення очевидців, результати експертиз та унікальні світлини і є "унікальним історичним документом і фактично своєрідною єдиною енциклопедією війни на Чернігівщині".

Війна актуалізувала питання особливого ставлення до місць вшанування пам'яті. Наприкінці грудня 2023 р. підготовлено проєкт "Концепції меморіалізації пам'ятних місць російсько-української війни Київщини до 2026 року", метою якого є створення мапи локацій, які стануть новими форпостами національної пам'яті. Зазначимо також, що в умовах війни реалізуються різні підходи до комеморації – тактичний та стратегічний. Стратегічний підхід орієнтований на те, що станеться після перемоги, коли виникне загальний наратив та буде обрано один із можливих майбутніх шляхів реалізації політики вшанування пам'яті. Однак наразі актуальною є тактична комеморація, яка спрямована на розв'язання проблем, що виникають безпосередньо в цей момент.

Попри значні зрушення, які пов'язані із формуванням і реалізацією демократичних цінностей у суспільстві в умовах війни, існують серйозні проблеми, недоліки та прорахунки. Насамперед,

зазначимо, по-перше, що війна потребує оперативних рішень, що часто призводить до концентрації влади і це може створювати загрозу зменшення громадського контролю та порушення балансу демократичних інститутів; по-друге, військовий стан передбачає обмеження свободи слова, зібрань і медіа, що може викликати суспільну напругу та суперечити принципам демократії; по-третє, недовіра до влади, попри зростання громадянської активності, залишається викликом для ефективного розвитку демократичних процесів; по-четверте, війна провокує поширення дезінформації, що ускладнює формування прозорої та відкритої комунікації між громадянами й державою: по-п'яте, корупція та бюрократія залишаються перешкодами для реалізації демократичних принципів, навіть у кризових умовах.

Підсумовуючи, зазначимо, що демократія стала основним чинником у процесі формування оновленої української ідентичності, яка ґрунтується на принципах свободи, рівності та єдності. Вона є відповіддю на виклики сучасності – як внутрішні, так і зовнішні – і визначає напрям подальшого розвитку країни, роблячи Україну частиною глобальної демократичної спільноти. Події останніх десятиліть, зокрема Революція гідності та боротьба за незалежність від впливу Росії, а найбільше – повномасштабна війна РФ проти України продемонстрували прагнення українського народу до демократичних цінностей. Свобода слова, права людини, політичний плюралізм стали ключовими складовими оновленої української ідентичності. Демократичні цінності слугують противагою авторитаризму та пригніченню свобод, які пропагує агресор. Демократія об'єднує українців навколо ідеї незалежності та самовизначення, стаючи частиною боротьби за збереження нації.

Демократичні інститути стали інструментом для українців, через які вони можуть висловлювати свою національну позицію та будувати майбутнє своєї держави. Зростання ролі громадянського суспільства, волонтерських рухів і активної участі українців у політичних процесах зміцнили почуття національної єдності.

Прагнення до інтеграції з Європейським Союзом відображає бажання українців бути частиною демократичного простору, де

верховенство права, права людини та свобода громадян є головними цінностями. Це відрізняє Україну від інших пострадянських країн, де демократичні процеси не набули такого розвитку.

Незважаючи на значний прогрес, українська демократія стикається з викликами, такими як корупція, олігархічний вплив та війна. Однак боротьба з цими перешкодами тільки зміцнює українську національну ідентичність, підтверджуючи, що демократичні принципи є невід'ємною частиною державного і громадського життя.

В умовах повномасштабної війни культура, мова, традиції та історична пам'ять стали основними маркерами формування оновленої української ідентичності. Вони не тільки підтримують національний дух, а й зміцнюють єдність українців у боротьбі за свободу та незалежність. Війна стимулювала багатьох перейти на українську мову як символ опору агресору. Українська мова стала інструментом самоідентифікації, відокремлення від ворога та об'єднання нації й символом національної ідентичності, свободи та демократичної єдності. Використання української мови в повсякденному житті зміцнює національну свідомість та відчуття належності до української нації. Підтримка української мови є важливим елементом національного суверенітету та демократичних реформ, забезпечуючи рівні можливості для всіх громадян і зміцнюючи єдність країни.

Війна спровокувала різке відмежування від російської культурної ідентичності та імперських наративів, які нав'язувалися століттями. Це відмежування також проявляється у все більшій популяризації української мови, культури та історії, що стає відповіддю на російську агресію. Культурна політика, культурна пам'ять в умовах війни набувають особливого значення, оскільки впливають на формування національної ідентичності та визначення шляхів подолання травми війни, підтримки патріотичних настроїв, сприяють консолідації суспільства, міжнародній співпраці. Виклики сьогодення вимагають від українців переосмислення минулого, відмови від радянських штампів інтерпретації історичних подій. Культурна пам'ять є важливим елементом культурного та соціального простору країни, сприяючи збереженню та передачі

культурних цінностей майбутнім покоління. Політика пам'яті повинна стати впливовою умовою для утвердження нової післявоєнної ідентичності українців.

У незалежній Україні виросло покоління, яке, незважаючи на всі свої вади, зберегло міцну демократію та стає дедалі більш європейським у своєму світогляді (значною мірою завдяки агресивному втручанню Росії), навіть якщо Росія Путіна залишається зосередженою на квазі-імперські великодержавні прагнення. Війна ще більше об'єднала громадян України з усіх регіонів з різним мовним та релігійним походженням, одночасно зміцнюючи розкол між українською та російською ідентичністю.

Українська культура стала важливим засобом самовираження та опору. Через мистецтво, літературу, музику та кіно українці показують свою незламність, поширюють правду про війну та привертають увагу світу до своєї боротьби. Культурні проєкти також допомагають зберігати пам'ять про героїв, що загинули, та відображають реалії сьогодення.

Відродження та популяризація українських традицій, зокрема свят, звичаїв, народного мистецтва, сприяє укоріненню ідентичності. Вони підкреслюють унікальність українського народу та його зв'язок з минулим. Розуміння історії, особливо боротьби за незалежність у XX столітті, допомагає українцям усвідомити ціну свободи та необхідність її захисту. Пам'ять про Голодомор, репресії, нових героїв та сучасних захисників зміцнює рішучість у протистоянні агресору та формує спільну мету – збереження державності та демократичних цінностей. Ці елементи разом творять оновлену українську ідентичність – сильну, згуртовану та орієнтовану на майбутнє, яка стає основою для відбудови та розвитку України.

Вибір на користь демократії є частиною національної ідентичності України / українців, які захищають свій суверенітет і вибір демократичного політичного шляху від зовнішньої агресії. Захист демократії стає частиною ідентичності українців, що протистоять авторитарній системі.

Рекомендації. Важливо і надалі впроваджувати механізми прозорості у всіх гілках влади, забезпечуючи громадський контроль над діяльністю уряду та держслужбовців. Створення відкритих даних і системи електронного врядування зможе підвищити рівень довіри до влади та укріпити демократичну ідентичність.

Незалежність і ефективність судової системи є основою демократії. Необхідно прискорити судову реформу для забезпечення справедливості, правопорядку та дотримання верховенства права, що є важливими елементами національної ідентичності.

Органам влади варто підтримувати ініціативи, які заохочують громадян до участі в демократичних процесах. Наприклад, розвиток громадських рад, консультацій з населенням та механізмів петицій, що дозволяє громадянам активно впливати на ухвалення рішень на місцевому та національному рівнях.

В умовах війни корупція може стати серйозною загрозою для довіри до влади та ефективності державної політики. Органам влади потрібно посилювати антикорупційні механізми, а громадянському суспільству – проводити регулярний моніторинг дій уряду.

Важливо розвивати громадянську освіту, яка виховує нові покоління на засадах демократії, прав людини та верховенства права. Це можна зробити через внесення в шкільні та університетські програми курсів з демократії та прав людини, підтримку молодіжних громадських організацій.

Враховуючи важливість мови в демократизації та національній ідентичності, необхідно продовжувати підтримку української мови в освіті, медіа та публічному житті. Українська мова є символом національної єдності та демократії, тому її розвиток має залишатися пріоритетом державної політики.

Органи влади повинні інвестувати у розвиток української культури, кіно, літератури, а також сприяти незалежності медіа. Підтримка вільних та незалежних медіа, що відображають реалії українського життя, є важливою складовою демократичного суспільства.

Прагнення до членства в Європейському Союзі та співпраця з європейськими структурами є важливою частиною демократичного

розвитку України. Влада повинна продовжувати гармонізацію українського законодавства з європейськими стандартами, що допоможе закріпити демократичні цінності як основоположну частину української ідентичності. Важливо переймати європейські практики щодо прав людини, захисту громадянських свобод та демократичного управління. Це не лише зміцнить внутрішню політику, але й наблизить Україну до європейської спільноти, що додатково підсилить національну ідентичність на основі демократії.

Реалізація цих рекомендацій сприятиме зміцненню демократичних цінностей та оновленої української ідентичності.

РОЗДІЛ 9
ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ЗАГОЄННЯ СОЦІАЛЬНИХ РАН

Аналіз проблеми. За роки війни українське суспільство перетнуло межу соціальної прийнятності, перетворилося на "суспільство ризику" і набуло ознак "катастрофічного", оскільки соціальне буття стало сукупністю зовнішніх і внутрішніх ризиків, що наразі сприймаються українцями як норма. Суспільство звикає функціонувати в екстремальних умовах, і вже не розвиток, а саме убезпечення його функціонування стає головним пріоритетом політики. Управління ризиками перетворюється на ситуативні реакції з боку влади, а затяжна криза призводить до скорочення як матеріальних, так й інтелектуальних ресурсів [Калашнікова та Черноус, 2024]. Важливим політичним завданням повоєнного періоду стане виведення українців зі стану катастрофи і повернення людям навичок довготермінового планування власного життя, що і стане головною ознакою подолання дистресу та повернення до розвитку. Невід'ємною частиною такого переходу потрібно вважати посттравматичну політичну терапію суспільства, що має бути спрямована на загоєння соціальних ран, сформованих війною. Йдеться про:

- відчуття несправедливості війни і болю за геноцид проти українців, прагнення покарання країни-агресорки;
- соціально-психологічні травми: посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), соціальна ізоляція, втрата близьких, втрата домівок, втрата роботи і засобів до існування; втрата багатьма людьми повноти своїх фізичних можливостей; руйнування соціальних зв'язків, включаючи сімейні, дружні та громадські, відчуття самотності, ізоляції та втрати сенсу життя;
- соціально-демографічні втрати: зростання кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО), що змушені починати нове життя без заощаджень на новому місці; різке скорочення кількості працездатного населення; висока ймовірність трансформації українців, що шукають захисту від війни за кордоном, в емігрантів;

неминучість заохочення імміграції в Україну для участі у повоєнній відбудові;

- соціальна нерівність: падіння рівня споживання вразливих соціальних груп населення; скорочення чисельності середнього класу; зростання безробіття, інфляції та бідності; посилення соціальної напруженості, настроїв невдоволення, формування підстав для поляризації та ризиків потенційних суспільних розколів;

- накопичення відчуття соціальної несправедливості, що детермінується нерівномірним розподілом на різні соціальні групи навантаження війни, великою кількістю виключень з процесу мобілізації та неприборканою корупцією;

- зміни в соціальних нормах і цінностях: патріотизм, наявність суспільного консенсусу щодо вступу України до ЄС та НАТО, прагнення перемоги у війні із РФ перетворюються в центр політичної ідентичності українців. У той же час, війна забирає насамперед життя найбільш ціннісних, активних та патріотичних українців, відсутність яких у повоєнному житті України і т. зв. "втома від війни" решти суспільства можуть негативно вплинути як на специфіку його взаємин із державою, так і формування домінуючої після війни в суспільстві системи політичних цінностей;

Для створення інструментарію загоєння соціальних ран можна скористатися методологією О. Бейліс [Baylis, 2023], заснованою на структурованому підході до вирішення цього завдання. Науковиця пропонує комплекс інструментальних дій щодо соціальної реконструкції країни, спрямовані на зниження соціальної напруги, відновлення довіри в суспільстві та усунення розривів між різними соціальними групами, на три ключові групи:

- *Поновлення історичної справедливості через перехідне правосуддя*: цей інструмент передбачає реалізацію заходів для забезпечення правосуддя в умовах перехідного періоду, включаючи визнання злочинів війни (насамперед, геноциду українців), відновлення прав жертв і створення механізмів правової, політичної та економічної відповідальності агресора.

- *Структурні реформи для забезпечення соціально-політичної справедливості та поновлення економічного зростання,*

спрямовані на розвиток інклюзивного інституціоналізму, що охоплює більш справедливий перерозподіл ресурсів, зміцнення демократичних процесів і гарантування рівних прав для всіх громадян.

- *Діалогові інструменти суспільної консолідації:* до них належать ініціативи з організації національного дискурсу, спрямованого на запобігання розколів у суспільстві та формування спільного бачення майбутнього.

Таким чином, суспільна консолідація, формування довіри між державою і громадянами, розбудова ефективних посткомуністичних інституцій та послідовна підтримка України міжнародними партнерами є критично важливими умовами для успішного проходження кризи та формування політики подолання українцями дистресового стану.

Перехідне правосуддя. За великим рахунком, перехідне правосуддя – це поновлення справедливості через засудження не лише країною-жертвою, а й міжнародною спільнотою ініціаторів геноциду та виплати компенсацій та репарацій жертвам воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Перехідне правосуддя розглядається як важливий етап процесу, передусім моральне відновлення суспільства після збройних конфліктів. Цей комплексний механізм мав би не лише встановлювати істину й карати винних. Він покликаний глибоко впливати на колективну пам'ять народу, формувати нове розуміння справедливості, сприяти примиренню та загоєнню ран минулого та закладати фундамент для майбутнього, де повага до прав людини та верховенство права мали б стати непорушними принципами.

Україна, яка перебуває у стані фактичної війни, ініційованою РФ, з 2014 року, поступово формує інституційну архітектуру перехідного правосуддя. Проте доводиться звернути увагу *на уповільненість* цього процесу: перша спроба розробити національну Концепцію перехідного правосуддя мала місце на сьомому році (!) російсько-української війни і пов'язана із обранням Президентом України В. Зеленського. В Національній стратегії у сфері прав людини зафіксована мета створення національної моделі

перехідного правосуддя [Про Національну стратегію у сфері прав..., 2021]. Презентований до обговорення влітку 2021 року проєкт національної Концепції перехідного правосуддя, підготовлений робочою групою з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Комісії з правової реформи при Президенті України, складався з чотирьох базових, типових за міжнародними стандартами компонентів: 1) відшкодування збитків постраждалим від конфлікту (right to reparation); 2) притягнення винних до відповідальності за грубі порушення прав людини, за геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності та запобігання безкарності (right to justice); 3) забезпечення права на правду про збройний конфлікт (right to know); 4) впровадження заходів з недопущення виникнення конфлікту в майбутньому (guarantees of non-recur rence) [*Концепція державної політики захисту та відновлення прав людини*..., 2020]. Втім Концепцію так і не було затверджено. Підсумок: країна, яка перебуває 10 років у війні, з яких майже три роки – повномасштабна агресія, не має схваленої на державному рівні Концепції перехідного правосуддя, яка б відповідала національним інтересам і на яку можна було б посилатися як на "останній аргумент" на користь своєї позиції в іноді непростих діалогах щодо пошуку спільного рішення з міжнародними партнерами. У той же час, за підрахунками авторки, в Україні за період з січня 2019 по жовтень 2024 рр. було схвалено 70 національних концепцій та 77 національних стратегій.

Відсутність Концепції перехідного правосуддя не позбавляє Українську державу необхідності здійснювати інструментальні кроки, спрямовані на формування елементів такої правової системи, і від відповідальності за їх здійснення. Так, впроваджується законодавство щодо компенсації шкоди потерпілим від агресії Росії. Зокрема, у 2023 році ухвалений Закон України "Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об’єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України" [Про компенсацію за пошкодження та знищення..., 2023]. Розпочав роботу Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій,

спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України. Створюється Міжнародний компенсаційний механізм: Кабінетом Міністрів України затверджено Порядок подання заяв до Реєстру збитків – про відшкодування збитків, втрат чи шкоди, що завдані агресією Російської Федерації проти України. Правоохоронні органи документують та розслідують воєнні злочини, вчинені під час агресії РФ проти України. На 2024 рік відкрито близько 130 тис. кримінальних проваджень за воєнні злочини, винесено сотні вироків щодо осіб, які вчинили воєнні злочини. Формується політика щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій. У 2023 році Верховна Рада України ухвалила постанову "Про Заяву Верховної Ради України про пріоритетні напрями державної політики України в сфері деокупації, реінтеграції і відновлення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя" [Про Заяву Верховної Ради України про пріоритетні напрями державної політики України у сфері деокупації..., 2023]. Налагоджена співпраця з Міжнародним кримінальним судом, який видав у 2023 році ордер на арешт В. Путіна. Обговорюється із партнерами формат створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України.

Тривожною є ситуація навколо створення за ініціативи ООН спеціального Міжнародного трибуналу за злочин агресії РФ проти України. Справа в тому, що притягнути до відповідальності російського президента та його найближчого політичного оточення в Міжнародному кримінальному суді, який уже видав ордер на його арешт, неможливо. Оптимальний варіант, який би влаштував Україну, оскільки він гарантує покарання політичних лідерів країни-окупантки, – створити трибунал через Організацію Об'єднаних Націй, як це було зроблено за злочини 1991–1997 рр. в Югославії, за геноцид 1994 року в Руанді, за злочини під час громадянської війни у Сьєрра-Леоне (1991–2002). Трибунал, створений ООН, зможе подолати президентський імунітет В. Путіна, що позбавить Росію змоги знецінити суд. США у 2023 році оголосили, що підтримують не спеціальний, а так званий "інтернаціоналізований" трибунал, який базується на українському

законодавстві, але з міжнародною компонентною (до українських судів додадуться іноземні). Але такий варіант не вирішує ключових питань, насамперед, він не може подолати імунітет російського президента РФ і лишає відкритими питання, як не допустити безкарності для В. Путіна за агресію в Україну, тобто не допустити ситуації, яка не відповідає загальним уявленням про справедливість.

Не менш складними для реалізації справедливого перехідного правосуддя питанням є розробка концепції виплат Росією репарацій на користь Україні та механізму доступу українського уряду до заморожених у країнах Заходу російських активів на загальну суму $300 млрд. Крім того, доступ України до заморожених російських активів є для української нації просто банальною умовою фізичного виживання. Так, на початку 2025 року уряд України, Світовий банк, Європейська комісія та ООН мають підготувати оновлену оцінку потреб України на відновлення та відбудову (проєкт RDNA4). До документа потраплять дані щодо втрат України (з 24.02.2022 до 31.12.2024 рр.) у всіх секторах економіки внаслідок війни, ініційованої РФ проти України. Згідно з публічними оцінками Президентом України масштаб втрат нашою країною від війни (на листопад 2024 року – *прим. авт.*) становить $800 млрд [*Збитки України від російської агресії...*, 2024].

Зруйнована економіка детермінує проблеми наповнення українського бюджету, дефіцит якого на 2025 рік становить1,64 трлн грн/$38,4 млрд (або 19,4% ВВП), з яких лише $15,2 млрд мають умовно підтверджене покриття з боку донорів (на листопад 2024 року – *прим. авт.*). Планується, що найбільшим джерелом покриття дефіциту бюджету у 2025 році має стати кредит розміром $50 млрд від G7, який буде фінансуватися коштом майбутніх прибутків, отриманих від знерухомлених російських суверенних активів у рамках механізму Extraordinary Revenue Acceleration for Ukraine (RDA) [*G7 Leaders' Statement on Extraordinary Revenue Acceleration...*, 2024]. Але, за інформацією керівниці бюджетного комітету ВРУ Р. Підласи, "за попереднім розумінням" цей кредит потрібно розтягнути для покриття бюджетних дефіцитів щонайменше на два-три роки [Підласа, 2024]. Наголосимо, що

перемовини про надання доступу Україні до цих активів тривали майже три роки. Про їх складність, зумовлену прагненням західних країн зберегти репутацію інвестиційно привабливих юрисдикцій та уникнути судових процесів із росіянами під час та після завершення війни, свідчить той факт, що перші транші мають відбутися до завершення 2024 р., а повного розуміння, на які цілі Україна зможе використовувати ці надходження, на момент листопада 2024 року немає.

На нашу думку, певні "незручності" правової легітимація Концепції перехідного правосуддя у форматі додаткової відповідальності діючої влади перед суспільством за її виконання нівелюються тим, що офіційне схвалення такого документа надає політичному керівництву додаткових аргументів у розбудові ефективного діалогу зі світовою спільнотою та міжнародними партнерами України у питанні підтримки нашої країни щодо схвалення інструментів, спрямованих на якісне та ефективне повоєнне поновлення справедливості. Затвердження попередньо обговореної національної Концепції перехідного правосуддя та її сприйняття українською владою як стратегічного мандата від народу могли б суттєво підсилити позиції України у міжнародному діалозі щодо впровадження реальних механізмів покарання РФ як країни-агресорки, особливо в умовах руйнування встановленого після Другої світової війни міжнародно-правового порядку та демонстрації окремими представниками еліт у країнах-партнерах зневажливого ставлення до українського суверенітету [Головань, 2024]. Реалізація цієї ініціативи (ухвалення Концепції) сприятиме не лише міжнародному визнанню правової суб'єктності України, але й стимулюванню внутрішньої політики, включно з інтеграцією внутрішньо переміщених осіб, економічним відновленням і подоланням соціальних травм. Репарації мають стати центральним елементом відбудови, а їх забезпечення залежить від активної співпраці з міжнародними партнерами та поновлення дієвості (наскільки це можливо) норм міжнародного права.

Структурні реформи для забезпечення соціально-політичної справедливості та поновлення економічного

зростання. А. Пшеворський, один з найпомітніших дослідників природи сучасного "демократичного відкату", наголошує на тому, що головною проблемою сучасних демократій є погана робота державних інституцій і, відповідно, падіння якості послуг, що ними надаються [Przeworski, 2024]. Важливим фактором невисокої якості послуг, що надаються Українською державою (освіта, медицина, поліцейська безпека), є перебування великої частини ВВП в тіні. Навіть під час повномасштабної війни, коли обсяги тіньової економіки дещо скоротилися, цей показник становить 25%–30% [Кущ, 2024]. А фінансування всіх програм, пов'язаних із нейтралізацією руйнівного впливу на суспільство війни, має відбуватися за рахунок коштів державного бюджету, дефіцит якого в 2025 році передбачається у розмірі 1,637 трлн грн, який має покриватися (як уже було зафіксовано вище) коштами донорів та партнерів України. Тим не менш, незважаючи на гостру нестачу фінансів, що є наслідком руйнування української економіки під час повномасштабної війни, так і корупції) українська влада намагається ухвалювати рішення, спрямовані на полегшення становища найменш забезпечених категорій населення. Так, бюджетом на 2025 рік на допомогу малозабезпеченим родинам передбачено асигнувань у розмірі 19,7 млрд грн. У 2025 році має запрацювати інструмент базової соціальної допомоги, який замінить низку дрібних і розсинхронізованих програм та консолідує їх в одну, суттєвого розміру, яка зможе стати, відповідно до планів уряду, дієвим інструментом у подоланні бідності для вразливих родин. Дещо змінюється механізм виплат ВПО: вони залишаються як антикризовий інструмент лише для щойно переміщених або для тих, які мають низькі доходи і високий рівень вразливості, на рівні 3000 грн для осіб з інвалідністю та дітей, 2000 грн – для інших. У той же час з кінця січня 2025 року, згідно з бюджетом, уряд запускає виплату субсидій на оренду житла для ВПО, які не зможуть самостійно оплатити оренду житла. На реабілітацію осіб з інвалідністю спрямовується 6,7 млрд грн, з яких 4,6 млрд грн – на допоміжні засоби реабілітації, а 1,1 млрд грн – на протезування та ортезування виробами підвищеної функціональності за новітніми технологіями. Будь-який українець, який

втратив кінцівку на війні, має право на безоплатне протезування за державні кошти. На реабілітацію дітей з інвалідністю буде спрямовано у 2025 р. 1 млрд грн. На надання соціальних послуг (психосоціальна підтримка в Центрах життєстійкості) передбачено 1,6 млрд грн. Запускається послуга "денного догляду для дітей з інвалідністю" (1000 дітей). На підтримку патронатних родин виділяється 251,7 млн грн, на великі прийомні сім'ї – 2,5 млрд грн. Також заплановано 833 млн грн на фінансування будівництва (придбання) житла для дитячих будинків сімейного типу, а також для дітей-сиріт [Марчак, 2024].

Тіньова економіка, дефіцит фінансів, низька якість державних послуг для тих, хто не може дозволити придбати їх собі або у приватного оператора, або у іншої держави (а це більше 75% українців [Інститут демографії..., 2022]) накладається на іншу проблему. Йдеться про переважно екстрактивну природу українських інститутів, яка не передбачає діалогу між державою і громадянами. В нашому випадку, приміром, на тему (дуже спрощено), як краще витратити навіть ті скромні фінансові ресурси, що потрапляють у розпорядження уряду або місцевих бюджетів. Ризиком подальшої консервації такої якості інституціоналізму може стати повернення українців до стану "відторгнення держави", яке було подолано консолідацією українців "навколо прапора" в перший рік повномасштабної війни. Сподіваємося, що розуміння небезпеки такого сценарію дозволяє і в цій сфері поступово фіксувати паростки прогресу: стає помітною тенденція розробки підходів та формування діалогових (партисипативних) платформ, спрямованих на розв'язання складних соціальних проблем. Так, у травні 2024 року (на вимогу Ukraine Facility Plan) уряд після широкого експертного обговорення затвердив демографічну стратегію, орієнтовану на повернення українців з-за кордону та збільшення темпів народжуваності українців [Про схвалення Стратегії демографічного розвитку…, 2024]. Певні комунікаційні рішення починають працювати у форматі дорадчо-консультаційних органів навколо Президента Україна (Конгрес місцевих та регіональних рад, Рада з питань підтримки підприємництва в умовах воєнного

стану) та Кабінету Міністрів України. Міністерство економіки модерує проєкт "Соціальний діалог", у межах якого погоджуються спільні рішення щодо політики узгодження між працівниками, роботодавцями, органами виконавчої влади і місцевого самоврядування. В планах державного керівництва [Президент України, 2024] – намір переорієнтувати екстрактивні українські інституції на інклюзивний формат роботи, комунікаційні майданчики і формування міністерства, що сконцентруються на підтримці емоційного зв'язку між глобальною українською спільнотою (станом на кінець січня 2024 року за кордоном через війну перебуває 4,9 млн українців [*Українські біженці*, 2024]), та запровадження цілого комплексу заходів, пов'язаних із адаптацією ветеранів війни до мирного життя.

Проблеми дефіциту спроможності інституцій, які детермінують погіршення якості демократій, – це тренд, в якому перебувають майже всі держави "світу демократії", до якого як повноправні учасники прагнуть українці. За даними Світового банку, серед країн ЄС останні десять років зростають проблеми зі спроможністю державних інституцій (ефективність управління, якість державних послуг, довіра суспільства, інклюзивність та прозорість). Так, 16 країн ЄС, Велика Британія і Норвегія в період між 2010–2023 рр., тобто переважна більшість європейських демократій, продемонстрували негативну динаміку індексу ефективності державного управління (*інтерпретація цього індексу авторами методики WGI надає підстави авторці вважати його відображенням інституційної спроможності*). Найбільше падіння – у Мальти, Словаччини, Кіпру, Бельгії, Греції, Угорщини, Великої Британії, Австрії, Франції та Німеччини. І лише 11 країн-членів ЄС (серед яких – 7 посткомуністичних, які, за логікою, мають зростати в напрямі ефективності управління, щоб досягнути рівня інституційної спроможності позбавлених посткомуністичного минулого країн Північної та Західної Європи) продемонстрували позитивну динаміку індексу ефективності державного управління (див. табл. 9.1).

Таблиця 9.1.

Динаміка індикатора "Ефективність врядування" (2010 –2023), WGI, та класифікація режиму v-DEM

Країна/рік	Індикатор "Ефективність врядування", WGI				Динаміка індикатора "Ефективність врядування", динаміка між 2010 та 2023 рр, WGI	Тип режиму, за класифікацією V-DEM, 2024 рік
	2010	2019	2021	2023		
Мальта	84,2	76,7	77,1	65,6	**-18,6**	Електоральна демократія
Словаччина	75,1	71,4	68,6	59	**-16,1**	Електоральна демократія
Кіпр	91,4	78,6	75,5	76,4	**-15**	Електоральна демократія
Греція	68,9	64,8	66,7	57,5	**-11,4**	Електоральна демократія
Угорщина	71,8	68,1	70,5	62,7	**-9,1**	Електоральна автократія
Велика Британія *	92,8	90	85,7	84,4	**-8,4**	Ліберальна демократія
Австрія	97,1	91,4	93,8	89,6	**-7,5**	Електоральна демократія
Франція	89	88,1	85,2	83	**-6**	Ліберальна демократія
Німеччина	90,4	91,9	87,1	85,4	**-5**	Ліберальна демократія
Румунія	51,2	42,9	46,2	46,7	**-4,5**	Електоральна демократія
Польща	70,8	70,5	61,4	66,5	**-4,3**	Електоральна демократія
Швеція	98,6	94,8	95,2	94,8	**-3,8**	Ліберальна демократія
Фінляндія	99,5	99,5	98,1	97,2	**-2,3**	Ліберальна демократія

Продовження таблиці 9.1.

Іспанія	78,5	79,5	78,1	76,9	**-1,6**	Ліберальна демократія
Болгарія	54,5	60	45,2	53,5	**-1**	Електоральна демократія
Норвегія *	98,1	97,1	97,6	97,6	**-0,5**	Ліберальна демократія
Данія	99	98,6	98,6	98,6	**-0,4**	Ліберальна демократія
Словенія	80,9	81,9	83,8	81,1	**0,2**	Електоральна демократія
Нідерланди	95,2	96,7	96,2	95,8	**0,6**	Ліберальна демократія
Північна Македонія	48,3	47,6	47,1	49,1	**0,8**	Електоральна демократія
Португалія	78,9	84,3	80	80,2	**1,3**	Електоральна демократія
Латвія	72,7	82,4	76,7	74,1	**1,4**	Ліберальна демократія
Італія	67,5	68,6	63,8	70,3	**2,8**	Ліберальна демократія
Люксембург	94,3	95,2	85,7	98,1	**3,8**	Ліберальна демократія
Чехія	77	78,1	81,4	82,5	**5,5**	Ліберальна демократія
Хорватія	69,4	69	69,5	75,5	**6,1**	Електоральна демократія
Естонія	82,3	84,8	88,6	88,7	**6,4**	Ліберальна демократія
Литва	73,7	80,5	81	81,6	**7,9**	Електоральна демократія
Україна*	23,2	38,5	35,2	37,4	**9,7**	Режим воєнного стану

Джерело: складено авторкою на ґрунті досліджень WGI та V-DEM

*європейські країни, що не входять до ЄС

Про відсутність позитивної динаміки щодо якості роботи державних інституцій в ЄС свідчить і остання хвиля дослідження якості державного управління (EQI). Так, країни із традиційно високим рівнем управління сконцентровані у північно-західній частині ЄС (максимальний результат – Аландські острови, Швеція). Країни південно-східної частини ЄС традиційно демонструють низьку якість роботи державних інституцій (мінімальний результат – південно-західний регіон Болгарії). Крім того, дослідження свідчить про зростання кількості громадян ЄС, які або самі давали хабар, або отримували пропозицію дати хабар. А більше 10% в таких країнах, як Греція, Естонія, Хорватія, Румунія, Мальта, Болгарія і Кіпр, позитивно ставляться до бартеру: голос на виборах узамін на послугу, гроші чи подарунок [Charron et al., 2024, p. 3–4].

Автори V-DEM стверджують, що жодна країна ЄС, яка була його членом до початку хвилі посткомуністичного поширення, та Велика Британія і Норвегія, не зазнала за останні п’ять років, м’яко кажучи, суттєвого прогресу у розвитку демократії [Democracy Report..., 2024, p. 21]. Понад те, Австрія, Кіпр, Мальта та Греція перемістилися з групи "ліберальних" у категорію "електоральних (з певними дефектами) демократій". Процеси деградації демократій присутні і в групі посткомуністичних країн – у Словаччині, Угорщині, Румунії, Болгарії, Польщі (які також демонструють негативну динамку індексу ефективності державного управління WGI). Польща не змогла повернутися до групи "ліберальних європейських демократій", а у 2023 році цю групу покинула і Словенія.

Специфіка української ситуації в тому, що, на відміну від домінуючої більшості країн ЄС, яким потрібно буде налагодити роботу власних державних інституцій, щоб подолати кризу, у нашій країні потрібно створити нові демократичні інституції, які спроможні забезпечити швидкі темпи економічного зростання, справедливий розподіл ВВП та підтримати розвиток високої якості демократії в країні. І в такому разі одне із завдань з подолання і загоєння болісних наслідків війни – відновлення справедливості – ймовірно буде успішно виконане.

Активна фаза демонтажу пострадянських інститутів і формування нових правил та норм, навколо яких мали б сформуватися демократичні українські інститути, розпочалася у 2019 році (хоча певні зміни відбулися і в період 2014–2018 рр.) На жаль, через сильний опір системи, брак як політичного досвіду, так і політичної волі у державного керівництва, пандемію COVID-19 і початок повномасштабної війни процес демонтажу пострадянської інституційної спадщини було заморожено: старі правові норми і практики не зруйновано, нові у повному обсязі не розроблено, не затверджено та не імплементовано. Україна змушена переживати повномасштабну війну із дефіцитно ефективними пострадянськими інституціями, які не дозволяють запустити ефективну роботу судової системи і локалізувати корупцію перш за все на ділянках, від яких залежить виживання країни (закупівлі зброї та забезпечення ЗСУ, мобілізація тощо). Український індекс ефективності врядування (WGI) становить за підсумком 2023 року 37,4 бала із 100 можливих, що є 42% від аналогічного показника Естонії, 45,7% – Литви, 50,7% – Латвії, 70% – Болгарії та 80% – Румунії. Низька інституційна спроможність є підсумком діяльності всіх політичних еліт в Україні, починаючи з 1991 року, та її взаємодії із суспільством (див. табл. 9.2). Можна вважати, що певним досягненням діючої влади та українського суспільства є фіксація якості ефективності управління країною під час повномасштабної війни на рівні 2021 року, що убезпечило нас від управлінського колапсу в перший рік повномасштабного вторгнення РФ.

Таблиця 9.2.

Динаміка окремих індикаторів WGI (2018–2023 рр.)

	Інклюзивність, WGI				Ефективність, WGI				Рівність перед законом, WGI				Контроль корупції, WGI			
Країна	2018	2021	2022	2023	2018	2021	2022	2023	2018	2021	2022	2023	2018	2021	2022	2023
Болгарія	58,7	56,5	57,4	60,2	57,1	45,2	42,4	53,3	50,9	52,3	50	58,8	49	48	50	50
Румунія	65,5	64,2	63,2	62,2	46,6	46,1	52	46,7	63,3	62,3	62,2	64,1	48	51	55	56
Україна	43,69	49,7	45,8	42,6	37,1	35,2	33	37,7	23,8	25,7	18,8	19,8	17	24	29	25,9

Джерело: складено авторкою на основі досліджень WGI

Утім, надзвичайно повільні темпи владних дій у напрямах приборкання корупції, пріоритезації принципу рівності всіх перед законом та запровадженні інклюзії під час ухвалення рішень там, де це можливо під час дії режиму воєнного стану, створюють підстави як для делегітимації самої влади, так і для прогресуючого відчуття більшістю громадян несправедливості як масштабного явища в Україні під час війни. Станом на вересень 2024 р., 74% українців вважали боротьбу з корупцією найбільш важливою реформою. А спроможність влади боротися із корупцією 82% наших громадян оцінювали як погану. Майже 75% українців у вересні 2024 року були переконані, що рівність громадян перед законом у нашій країні відсутня, 53,8% українців були схильні до думки, що соціально-економічна політика влади спрямована на підтримку заможних верств населення, олігархату, у той час як 48% українців відчувають себе бідними, які ледве зводять кінці з кінцями і яким ледве вистачає на харчування та на придбання недорогих речей першого вжитку [Разумков Центр, 2024]. Такі настрої формують фундамент для суспільної деконсолідації, поляризації та ймовірних розколів. Якщо процес подальшої деградації інституційної спроможності не буде зупинено, то така діяльність, як планування заходів з подолання суспільного дистресу, з загоєння соціальних травм, на тлі влади із слабкою легітимацію та поляризованого суспільства буде дещо позбавлена сенсу.

Створюючи спроможні інституції в Україні, важливо розуміти, що першоджерелом діючих сьогодні інституційних "норм" і "правил" є передусім конституційні кордони наших політичних інституцій із закладеними в них "пастками спроможності", що обмежують ефективність та легітимність державних інституцій, порушують притаманний демократіям розподіл влад, знищують інституційну інклюзію та сприяють непропорційному зростанню впливу інституту президентства (що є прийнятною практикою для війни, але загрозливою для розвитку демократії у повоєнний час) [Зеленько, 2024]. Тривожно, що навіть Ukraine Facility Plan [Програма фінансової підтримки України…, 2024], погоджений урядом із ЄС та українським громадянським суспільством у 2024 році і яким

складено "дорожню карту" необхідних для вступу в ЄС реформ державного управління, управління державними фінансами, судової системи та антикорупційної політики, лишає українські інституції в межах пострадянського інституційного фрейму, який уже майже тридцять років позбавляє уряд, парламент та суди суб'єктності, яка має бути їхньою властивістю, і пропонує переважно інструментальні зміни. В такому ж форматі концентрації на інструментальних змінах функціонування інституцій складено і щорічне Послання Президента до Верховної Ради, в якому презентовано План внутрішньої стійкості [Президент України, 2024]. Доводиться знову наголосити на тому, що розрахунок на можливість реформування українських інституцій виключно через інструментальне вдосконалення (цифровізацію послуг, розширення співпраці із громадянським суспільством тощо) є глибоко хибним. Такий підхід до "нового інституціоналізму" України не враховує ключової проблеми – необхідності усунення нормативно-правових пасток, закладених в архітектуру центральних органів влади, яка робить їх політично безвідповідальними та дефіцитно спроможними.

Діалогові інструменти суспільної консолідації з метою загоєння суспільних травм війни. Дефіцитна інституційна спроможність Української держави не має виправдовувати відсутність ініціатив, спрямованих на консолідацію суспільства та повернення до мирного життя нації, виснаженої війною. Понад те, масштаб воєнних травм і ризиків їх подальшого загострення у разі суспільної поляризації настільки великий, що суб'єктності громадянського суспільства недостатньо для ефективного переходу до миру. Залучення держави до процесу політичного регулювання наслідків війни – психологічних, моральних і світоглядних криз – буде успішним лише за умови, якщо громадяни відчують реальні зміни владних структур. Ідеться про підвищення рівня прозорості, професіоналізму, залучення до державного управління людей із бойовим досвідом, відкритість до суспільного діалогу та активне залучення громадян до розробки і обговорення державних політик. Лише одночасне оздоровлення суспільства і підвищення якості

державних інституцій здатні забезпечити стійкий розвиток та успішний перехід до мирного життя.

В іншому разі, якщо не прибрати чинники, що обмежують довіру громадян до державних інституцій, хоч які б чудові політики вони ініціювали, недовіра дуже швидко знову трансформуватиметься у відчуження громадян від держави у ще більш складній, ніж довоєнна, формі, а політична система увійде у т. зв. "цикл політичної дестабілізації" (самовідтворення криз). Для такого стану характерні соціальна та політична анемія (негативні соціальні ідентичності), подальший розвиток популізму і поширення суспільної поляризації, формування екстрактивних, за Д. Аджемоґлу та Дж. Робінсоном [Аджемоґлу та Робінсон, 2022], інституцій, які уможливлюють зосередження влади та ресурсів в руках вузької групи еліти. Логічним фіналом такої політичної дестабілізації є підрив легітимності демократії і створення передумов для авторитаризму, що ще більше звужує вплив громадян на підготовку й ухвалення рішень та простір для застосування інклюзивного суспільного діалогу.

До речі, усвідомлення катастрофічності наслідків трансформації недовіри громадян до держави у їх відчуження від неї підштовхує розвинуті (консолідовані, ліберальні) демократії до формування міжнародних інституцій та академічних аналітичних центрів, які аналізують зв'язок інституційної спроможності, демократії та довіри та формують поради щодо політик, спрямованих на формування довіри суспільства до державних інституцій. Найбільш активно аналізом феномену довіри, її зв'язку із інституціоналізмом та рівнем демократії опікується Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD), що є міжнародним майданчиком обміну досвіду щодо політичних рішень та політик, імплементація яких демократіями світу сприяє подоланню проблем легітимації влади. Україна восени 2024 заявила про свою готовність приєднатися до складу OECD та відкрила офіс організації в Києві, що збільшує ймовірність як присутності України в дослідженнях організації, так і запровадження (з урахуванням нашої специфіки) існуючого досвіду підтримки та формування довіри у державне

управління та взаємодію державних інституцій із суспільством. Відповідно до методології OECD, фактори, що формують довіру до інституцій демократичної публічної влади, це надійність у розробці та імплементації політик, висока якість послуг, що надаються суспільству; інклюзивність під час ухвалення політичних та управлінських рішень; відкритість та зрозумілість комунікацій; чесність, локалізація корупції; дисперсія влади між її гілками відповідно до норм демократії; дотримання принципу справедливості; пріоритезація цілей політики; здатність збалансувати потреби нинішнього та майбутніх поколінь [*OECD Survey on Drivers of Trust*..., 2024]. Для того, щоб інституції публічної влади мали високий рівень довіри та відповідали визначеним факторам, аналітики OECD пропонують:

– краще взаємодіяти з громадянами: розробляти і запроваджувати політики, спрямовані на сприяння політичній інклюзивності, формування політичної суб'єктності громадянина та пом'якшення економічної вразливості та дискримінації;

– посилювати потенціал для вирішення складних політичних викликів, криз;

– підтримувати здорову інформаційну екосистему та інвестувати в комунікацію, засновану на фактах: політики мають бути доказовими, розробленими на ґрунті доказів, досліджень, статистики, відкритій перевірці даних громадськістю;

– інвестувати в покращення сприйняття доброчесності у повсякденній взаємодії та прийнятті складних рішень: йдеться про зрозумілі суспільству чіткі правила, яких дотримуються державні інституції, пов'язані з доброчесністю та боротьбою з корупцією, та їх впровадження, а також про посилення системи стримувань і противаг у політичній системі, зокрема з метою запобігання уявленню про неналежний вплив та конфлікт інтересів, а також, ймовірно, сприяння зміцненню довіри та збереженню підтримки представницької демократії;

– формувати надійні, чуйні та справедливі державні послуги, особливо для зміцнення довіри до державної служби та місцевого самоврядування.

Для того, щоб зрозуміти серйозність ставлення демократичних урядів до імплементації практик, спрямованих на формування довіри громадян до державних інституцій, розуміння ними тісного зв'язку між інституційною спроможністю, рівнем демократії та довірою, що консолідує суспільство та легітимізує дії влади, наведемо лише декілька прикладів застосування, починаючи лише з 2021 року, інструментів OECD щодо аналізу довіри та її формування в національних політиках. Так, Естонія запровадила конкретні числові цільові показники довіри до національного та локальних урядів, до парламенту в стратегію довготермінового розвитку країни "Естонія 2035". У Мексиці (електоральна демократія, за класифікацію V-DEM) Федеральний кабінет суспільної безпеки спирається на дані OECD про довіру для ухвалення рішень, спрямованих на локалізацію корупції. А Національна комісія з правосуддя посилається на статистику OECD щодо довіри до судової системи під час формування політики підвищення легітимації суддів. Ірландія запровадила чинників довіри OECD (перераховані вище) до Стратегії трансформації державної служби до 2030 р. Опитування OECD зафіксувало порівняно невисокий рівень довіри до державних інституцій серед ірландської молоді, що підштовхнуло уряд країни до формування молодіжних асамблей з питань обговорення державної політики у сферах зміни клімату та штучного інтелекту. У 2022 році Норвегія ініціювала власну реформу довіри (реформу управління державним сегментом економіки), спираючись на методологію OECD, сформувавши урядову групу у складі державних секретарів усіх міністерств. Міжурядова група для запровадження рекомендацій OECD почала працювати у Фінляндії, а для обговорення "проблем довіри" фінський уряд зробив обов'язковою практику проведення загальнонаціональних обговорень (діалогів). Латвія почала підготовку у форматі обговорення із громадянами імплементації фінської практики "національних діалогів" щодо пошуку шляхів розбудови довіри між державою та суспільством. Уряд Чилі (ліберальна демократія, за класифікацією V-DEM) у контексті реалізації програми з модернізації порядку денного (2022–2026 рр.), спрямованої на відновлення

довіри та легітимності державних інституцій, спирається на методологію OECD.

Попри значні зусилля, спрямовані на формування та підтримку довіри громадян до державних інституцій, розбудову інклюзивної взаємодії між суспільством і державою, а також консолідацію внутрішнього суспільного діалогу, навіть країни з найвищими у світі показниками інституційної спроможності та якості демократій стикаються із викликами щодо Drivers of Trust (факторів довіри). Згідно з результатами дослідження Trust Survey 2023 [OECD Survey on Drivers of Trust..., 2024], проведеного в 30 країнах (включаючи 17 країн ЄС, Велику Британію та Норвегію), спостерігається зниження рівня довіри до національних урядів, порівняно з 2021 роком. Близько 57% опитаних заявили, що або зовсім не довіряють національним урядам, або довіряють їм дуже мало. У більшості досліджуваних країн (за винятком Чехії, Данії, Фінляндії, Ірландії, Люксембургу, Норвегії та Швеції) парламенти, як представницькі інституції, демонструють навіть нижчий рівень довіри, ніж уряди. Водночас найвищий рівень довіри громадяни висловлюють до судової системи, що свідчить про незалежність судової влади та високий рівень "здоров'я" демократій

Отже, якщо повернутися до України, то успіх роботи з формування в суспільстві діалогу, спрямованого на консолідацію українців та запровадження програм з поступової локалізації дистресу і підтримки тих, хто постраждав від війни, крім довіри (як обов'язкового фреймоутворюючого елементу) між суспільством та державою, залежить від (1) наявності суб'єктів, які такі політики розроблять та погодять; (2) ідей (контенту) та (3) інструментів, які дозволять ідеї, трансформовані в політики, імплементувати. За оцінками авторки, ми не маємо проблем із ідеями, що можуть бути покладені в основу національної концепції локалізації суспільного дистресу. Наші базові виклики на шляху до розробки такого документа пов'язані із готовністю держави взяти на себе функцію суб'єкта, спроможного розробити таку програму спільно із суспільством, та рівнем політичної культури влад і громадянського суспільства, аби скористатися в процесі розробки такої концепції та

її імплементації сучасним арсеналом партисипативних та деліберативних інструментів, що стали тривіальними практиками підтримки довіри між суспільством та державою в країнах ЄС.

Майже всі існуючі під час війни обмеження на використання партисипативних практик і інструментів проаналізовано на першому етапі дослідження [Кононенко, 2023, с. 300–350]. Головний висновок є актуальним і сьогодні: війна залишає велику кількість форматів (а щодо використання деліберативних практик взагалі не існує жодних нормативно-правових обмежень) для спільного формування громадянським суспільством і владою політик, спрямованих на розв'язання складних суспільних проблем. На жаль робота із такими форматами (інструментами) зазвичай залишається формальною, що свідчить про неспроможність влади вийти за межі своїх екстрактивних кордонів, недооцінку і державними інституціями, і громадянським суспільством інклюзивних практик у партисипативних інституціях, створених навколо більшості ЦОВ. Наприклад, у Громадських радах. На сайті Міністерства освіти та науки, що є постачальником однієї з базових послуг держави, освітньої, інформація про діяльність Громадської ради відсутня. Трішки "краща" ситуація із Громадськими радами Міністерства охорони здоров'я та Міністерства внутрішніх справ: там інформація відсутня, відповідно, з 2017 та 2021 рр.

Серед позитивних змін у вітчизняному правовому полі, що регулює процес взаємодії влади із громадськістю під час обговорення політик, законів і нормативних актів, можна виділити ухвалення Закону "Про публічні консультації" [Про публічні консультації, 2024], яким передбачено проведення консультацій із громадськістю з питань розробки політик центральними та місцевими органами влади. Фактично, законом відкривається шлях запровадження в Україні європейських партисипативних практик щодо розробки політик та законодавства через створення спеціальних онлайн платформ, де відбуваються публічні електронні консультації. Результати адресних консультацій та публічних обговорень, які передбачені законом, теж мають бути оприлюднені

на платформі. Серед мінусів Закону: проведення консультацій народним депутатом залишається факультативним, Президент України взагалі "випадає" з-під дії Закону, виключення з обговорень на публічних консультаціях проекти актів з питань регуляторної політики виведено з обговорень на публічних консультаціях. Крім того, Закон набере чинності через 12 місяців після завершення правового режиму воєнного стану. Це формує головний ризик: усі політики, які будуть розроблятися і запроваджуватися до цього часу (а політика подолання українцями повоєнного дистресу потрібна вже сьогодні), публічно обговорюватимуться із суспільством лише у разі розуміння необхідності цього кроку провайдером з боку держави.

Ще одною гарною новиною в контексті формування політичного інструментарію подолання дистресу є поновлення у 2024 році після паузи роботи ініціативи "Відкритий уряд", з якою Україна працює з 2011 року. Зазначимо, що ініціатива "Відкритий уряд" є дуже поширеною та успішною практикою в усіх країнах ЄС, які широко використовують практики OECD. За допомогою цього партисипативного інструменту уряди європейських країн активно залучають громадян до процесів розробки та ухвалення урядових рішень, роблять урядову діяльність більш прозорою та зрозумілою суспільству. Маємо зазначити, що українська ініціатива "Відкритий уряд" долучилася до великої кількості проєктів, що підсилювали становлення української демократії, а саме – запровадження державного фінансування політичних партій, доступу до архіву комуністичного режиму, єдиного вебпорталу використання бюджетних коштів, системи електронних публічних закупівель "ProZorro", електронних петицій та електронних декларацій. Базовими проєктами "Відкритого уряду" на період 2023–2024 рр. є створення єдиної цифрової інтегрованої інформаційно-аналітичної системи управління процесом відбудови об'єктів нерухомого майна, будівництва інфраструктури; впровадження єдиної геоінформаційної системи здійснення моніторингу та оцінювання розвитку регіонів і територіальних громад; сприяння участі громадськості у

відновленні та розвитку регіонів та територіальних громад; забезпечення прозорості та доступності інформації щодо наукових досліджень; гармонізація законодавства у сфері європейської інтеграції, розробка цифрової платформи "Е-молодь", розроблення рекомендацій щодо прозорості та доброчесності працівників закладів вищої освіти; інституалізація імплементації міжнародної Ініціативи щодо забезпечення прозорості у видобувних галузях [Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи..., 2023]. На момент написання тексту завершеним проєктом є один, що передбачає створення єдиної цифрової інтегрованої інформаційно-аналітичної системи управління процесом відбудови та передбачає доступ громад до ухвалення рішень щодо відбудови. Решта проєктів – не розроблені. Можна вважати, що частина із перерахованих проєктів може бути пов'язана із політикою загоєння соціальних ран, сформованих війною. Втім, сумною інформацією є "інклюзія" по-українськи процесів обговорення та ухвалення "Плану дій із впровадження Ініціативи "Партнерство „Відкритий Уряд" у 2023–2025 роках". Є згадка про консультації із організаціями ГС, що передували ухваленню Плану, не більше. Відповіді на питання, чому саме ці проєкти увійшли до Плану дій "Відкритого уряду" та яким чином було відібрано виконавців з боку громадянського суспільства для їх реалізації (SaveDnipro, Асвіда, Екодія, Вейст Юкрейн аналітікс, Open Up Ukraine), отримати не вдалося. Такий порядок формування плану дій Партнерства та обрання його учасників свідчить про непрозорість процесу, який має бути апріорі прозорим. Для порівняння можна проаналізувати, як працює інструмент "Відкритй уряд" у тих випадках, коли всі учасники процесу – і від держави, і від ГС – зацікавлені в якісному та прозорому плануванні і виконанні ініціатив через розуміння впливу результатів на якість урядування та демократії в країні. Провайдером формування плану діяльності "Відкритого уряду" від держави в Естонії є урядовий офіс, який у вересні 2021 року оголосив збір ("колекціонування") громадських ідей щодо ініціативи. В березні–квітні 2022 р. пройшли три дискусійні

семінари щодо обговорення запропонованих проєктів за участі представників ОГС (авторів проєктів) та відповідних міністерств. Один з цих семінарів ("день натхнення") було окремо присвячено обговоренню ініціатив від представників місцевих громад. Тести проєктів, узгоджені за підсумком усіх консультацій між розробниками та урядовцями, публікувалися на сайті урядового офісу для громадського обговорення, яке пройшло у травні 2022 року. У червні відбувалися публічні консультації, остаточне погодження плану дій "Відкритого уряду" із партнерами та зацікавленими представниками уряду. План було передано на розгляд уряду. Після того, як план було розглянуто урядом, його остаточне погодження відбулося на черговій хвилі громадських консультацій. Базовими подіями естонської програми "Відкритий уряд" на період 2022–2024 рр. стали проєкти тестування політик перед їх запровадженням.

Українська мета – подолати дефектність нашої демократії. Відповідно, брак використання партисипативних та деліберативних інструментів у процесі формування політик актуалізує вивчення інструментів і практик формування суспільної консолідації більш сталими демократіями. Франція, яка зазнала в останні десять років значних соціальних потрясінь, демонструє ефективність використання інклюзивних платформ для громадських обговорень та партисипативних підходів до формування політик. Ці ініціативи сприяли зниженню соціальної напруженості, зміцненню зв'язків між громадянами та владою, а також створенню умов для кращого розуміння суспільних потреб і очікувань. Вважаємо, що врахування цього досвіду в Україні дозволить адаптувати перевірені підходи до локального контексту, враховуючи унікальні виклики, спричинені війною та її наслідками, тому зупинемося на французьких практиках більш детально.

Хоча поступова відмова від егалітаризму (як базового концепту Франції після Другої світової війни) розпочалася під час президентства Ж. Ширака (1995–2007 рр.), Франція лишається одною із найрозвинутіших і найбільш соціально орієнтованих

економік західного світу. Станом на 2021 рік середній національний дохід у Франції становив 38 360 євро. Найбідніші 50% населення заробляли 17430 євро/рік, а 10% найбагатших – 123610 євро/рік. І хоча цей розрив між "бідними" і "багатими" значний, він є меншим, ніж у Німеччині, США та Китаї і співставним із Великою Британією. Нерівність, падіння купівельної спроможності, екологічна тривога – головні фактори суспільного занепокоєння у Франції у 2023 році [*ACCESS World Inequality Report...*, 2021]. 63% французів (наприкінці 2023 року) були не задоволені тим, як працює демократія в їхній країні (що на 12% менше, ніж у середньому в ЄС), 38% вважали, що вони не можуть вільно висловлювати власну думку (що на 8% більше, ніж у середньому в ЄС), 46% вважали, що у них відсутнє комфортне спілкування із політиками (що на 9% більше, ніж у середньому в ЄС) [*Le Rapport annuel sur l'état de la France*..., 2023] Фундаментальною проблемою сучасної Франції, на нашу думку, є прогресуюче невдоволення значної частини суспільства якістю життя, що пов'язано зі зниженням спроможності національних урядів забезпечувати високі соціальні стандарти. Це явище є наслідком дедалі складнішого управління ресурсами та соціально-економічними системами, особливо в умовах глобальних викликів та обмежень національних бюджетів, що ускладнює підтримку стабільного рівня добробуту. Незважаючи на високу економічну спроможність Франції та консолідовану французьку демократію, прогресуюча політична турбулентність, що є результатом тиску як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, вимагає від влади розробки та імлементації політик, спрямованих якщо не на нівелювання суспільних проблем, то на їх ефективну локалізацію.

Соціально-економічні реформи президента Е. Макрона (початок – у 2017 р.) необхідно розглядати як інструмент скорочення розривів між соціально-економічними очікуваннями французів та здатністю держави їх задовільнити. Якщо спрощено, то політика урядів, призначених Е. Макроном, була спрямована на підвищення

конкурентоспроможності французької економіки та її адаптацію до реальної демографічної структури французького суспільства через:

- лібералізацію ринку праці;
- зменшення економічних регуляцій (запроваджено оподаткування з надходжень фізичних осіб, замість щорічного заповнення податкових декларацій);
- скорочення оподаткування бізнесу (ставку податку на прибуток корпорацій було зменшено з 33% до 25%, податок на великі статки було замінено податком на нерухомість);
- декорбанізацію економіки (через запровадження екологічних податків, спрямованих на зменшення викидів вуглецю і стимулювання використання екологічно чистих технологій)
- проведення пенсійної реформи (через підвищення пенсійного віку та уніфікацію різних схем пенсійних виплат).

Запровадження екологічних податків і підвищення пенсійного віку стали найбільш суперечливими реформами і викликали значний опір у французькому суспільстві. Економічні реформи президента були стигматизовані опозиційними політиками як такі, що недостатньо захищають інтереси вразливих соціальних груп. Як наслідок, пенсійна реформа була затверджена президентом без підтримки Національних зборів у 2023 році, а спроби підвищити паливний акциз як частина політики "зеленого переходу" стали тригером до виникнення у 2018 році діючого і сьогодні масового руху "жовтих жилетів". Якщо в травні 2018 року, на старті руху, домінували переважно економічні вимоги (зниження податків на паливо, відновлення солідарного податку на багатство, підвищення мінімальної заробітної плати), то вже в листопаді того ж року програмні запити протестувальників складалися з ширшого кола питань (в тому числі – і політичного змісту) – ухвалення нової Конституції, запровадження референдуму за народною ініціативою (якщо ініціатива підтримана не менше, ніж 700 тис. громадян, то вона має бути винесена на референдум), вихід з ЄС та НАТО, запобігання імміграції, яка не містить на меті інтеграцію у французьке суспільство, запровадження реальної інтеграційної політики (мовні курси, курс з історії Франції та курс громадянської освіти).

Рух "жовтих жилетів" підтримується переважно політичними право- та ліворадикалами популістами, традиції яких у Франції є давніми та поширеними. Центром риторики "жовтих жилетів" стають базові наративи французьких радикалів: євроскептизм, несприйняття імміграції та ЛГБТ, критика стилю комунікацій / управління Е. Макрона. Рух "жовтих жилетів" стає електоральною базою радикальних популістів, найбільшими серед яких є правий "Національний фронт" Марін Ле Пен та ліва "Нескорена Франція" Жан-Люка Меланшона, що покращують свої результати на парламентських виборах у 2017, 2022 та 2024 рр. (див. табл. 9.3). Поряд із зростанням політичного впливу радикалів розмивається підтримка центристських партій ("Вперед, Республіко" Е. Макрона, MoDem Ф. Байру, Horizons Е. Філіпа та Agir). *Політичний ландшафт Франції токсично поляризується.*

Таблиця 9.3.

Результати парламентських виборів для "Національного фронту", "Нескореної Франції" та "Вперед, Республіко"

№	Назва партії	Парламентські вибори, кількість місць		
		2017	2022	2024
1	Нескорена Франція, Ж.-Л. Меланшон	17	69	74
2	Національний фронт, М. Ле Пен	8	89	142
3	Вперед, Республіко, Е. Макрон (та каоліції за її участі)	308	245	159

Джерело: Складено авторкою за даними про підсумки електоральних кампаній

Оскільки Франція є країною із багатими традиціями розбудови інклюзивних інституцій та "демократії участі", акцент у стратегії влади щодо нівелювання токсичної поляризації та запобігання поширенню екстремізму робиться на партисипативних та деліберативних інструментах, орієнтованих на залучення громадян до усвідомленої розробки політик та ухвалення політичних рішень. У

цьому контексті надзвичайно корисним є аналіз імплементації та оцінка результативності французьких практик цього напряму.

Одним з центрів деліберативної політики, формування якої було ініційовано французькою владою, є створена у 1995 році незалежна державна Національна комісія із суспільних дебатів (*Commission Nationale du Débat Public, CNDP*). Сфера діяльності CNDP обмежена переважно питаннями формування екологічних політик і сконцентрована навколо локальних чи регіональних інфраструктурних проєктів. Кожен французский громадянин може взяти участь у дебатах (онлайн та офлайн), що проводяться CNDP. Найбільшим проєктом загальнонаціонального рівня, реалізованим через CNDP, стала розробка ЄАП (Єдиної сільськогосподарської політики). За підсумками 2023 року Комісія провела 7 публічних дебатів, серед яких запуск нового ядерного реактора, проблема питної води в регіоні Іль-де-Франс, "синя економіка" (пов'язана із морем) та стратегія запуску літієвої шахти в Альє; 27 попередніх консультацій та 107 обговорень у всій Франції та заморських територіях [La CNDP publie son rapport d'activité, 2023].

Під час президентства Макрона центр деліберативної політики перемістився до Економічної, соціальної та екологічної ради (*Conseil Économique, Social et Environnemental, CESE*), створеної у 1925 році і суттєво реформованої в період 2016–2022 рр. Сьогодні CESE складається із представників профспілок (52 члени), організацій роботодавців (52 члени), громадянського суспільства (45 членів) та регіонів (26 членів). Термін повноважень 5 років, члени Ради висуваються організаціями перерахованих кластерів, склад Ради ухвалюється урядом. За майже 100 років функціонування CESE зазнала декілька масштабних трансформацій і після останньої (2021 рік) спеціальним законом її визнано центром дебатів та просвітництва органів державної влади з економічних, соціальних та екологічних питань та наділено правом проводити різні деліберативні заходи (*конвенти, асамблеї, дорадчі дні, обговорення петицій* тощо) з метою залучення простих громадян до розробки політик. *Фактично CESE є платформою, на якій постійно*

відбуваються публічні суспільні дебати щодо розробки політик. Лише у вересні 2024 року відбулося 3 пленарні дні із відкритим публічним обговоренням таких тем, як вплив штучного інтелекту, розвиток освіти та специфіка життя у сільській місцевості країни. Решту робочих днів (21) учасники CESE працювали в комітетах (з європейських та міжнародних прав; з соціальних питань та охорони здоров'я; з питань фінансів та економіки; з питань освіти, культури та комунікацій; з охорони навколишнього середовища; з питань сільського господарства; з питань праці та зайнятості). Самі французи вважають цю інституцію однією з трьох конституційних асамблей Французької Республіки (поряд з Національними Зборами та Сенатом), що виконує роль консультативного органу, який складається із представників громадянського суспільства і надає уряду та парламенту експертні висновки щодо економічних, соціальних та екологічних питань.

Організація і проведення конвентів (зборів) громадян є одними з головних проєктів CESE. Обидва конвенти – кліматичний (2019–2020 рр., збігається у часі із активною фазою руху "жовтих жилетів", учасники якого не підтримували зростання податків, зумовлене "зеленим переходом") та з питань завершення / продовження життя (2022–2023 рр., збігається у часі із фіналізацією обговорення пенсійної реформи, яка не мала підтримки в суспільстві та не була схвалена Національними Зборами) – проходили за ініціативи президента Е. Макрона. Влада за допомогою конвентів демонструвала розуміння цінності участі громадян в ухваленні політичних рішень ЦОВ та розраховувала (через високий рівень публічності конвентів) на певну корекцію суспільної думки із дуже конкретних контроверсійних питань.

Головними ознаками громадянських конвентів є випадковий вибір учасників (громадян) для пошуку компромісних рішень із справді важливих питань; залучення великої кількості високо професійних експертів, що репрезентують учасникам громадянських зборів альтернативні шляхи розв'язання обговорюваної проблеми; залучення професійних фасилітаторів, які модерують

процес ухвалення громадянами спільних рішень, та максимальна публічність. У кліматичному конвенті, який складався із 7 тематичних сесій, взяли участь 150 випадково обраних громадян, які відображали структуру французького суспільства. Центральне питання конвенту, поставлене урядом – розробити план скорочення парникових викидів на 40% до 2030 р., порівняно із 1990 рр., базуючись на принципах соціальної справедливості. Було запропоновано 149 новацій. Частина з них передбачала внесення змін до Конституції Франції через обговорення на референдум двох питань: зробити посилання на захист навколишнього середовища, біорізноманіття та боротьбу зі зміною клімату в преамбулі та статті 1 Конституції; ввести у французьке законодавство поняття "екоцид" для покарання за тяжкі злочини проти довкілля.

Фактичні результати кліматичного конвенту залишилися меншими, ніж від нього очікували: зміни до Конституції внесені не були, оскільки процес оголошення референдуму було заблоковано правими та лівими політиками в Національних Зборах, частину пропозицій щодо дотримання екологічних стандартів було запроваджено через розроблений урядом та підтриманий парламентом закон, ухвалений у 2021 році. Частина ініціатив, зокрема заборона внутрішніх авіарейсів, кардинальні обмеження викидів, запровадження "екологічного податку" на великі компанії, не були реалізовані, що стало підставою для певного розчарування результатами обговорень. У той же час він посилив суспільне розуміння необхідності кліматичних змін і започаткував діалог між владою та громадянами щодо більш сталого майбутнього. Крім того, екологічні питання, які залишалися важливими для руху "жовтих жилетів" на початкових етапах (2018–2019 рр.), відійшли на другий план після конвенту. Протестувальники сконцентрувалися на більш загальних соціально-економічних питаннях, а саме – на рівні життя, податковій справедливості, пенсійній реформі, якості державних послуг, соціально-економічній нерівності. Тому можна стверджувати, що кліматичний конвент як політичний деліберативний інструмент, так би мовити "локальної дії", ефективно перенаправив

основні вимоги руху "жовтих жилетів" від екологічних вимог у бік соціальних та економічних вимог протестувальників.

Другий конвент на тему розробки політики "завершення / продовження життя" було проведено у 2022–2023 рр. До роботи конвенту було залучено 184 осіб, відібраних у випадковий спосіб, але відповідно до структури французького суспільства. Протягом 9 сесій у колі досвідчених експертів та фасилітаторів вони досліджували можливості продовження активного життя, покращення демографічної ситуації у Франції та сформували доповіді-поради для центральних органів влади. Ще раз зробимо акцент на тому, що цей конвент відбувався на тлі тривалого (з 2019 р.) і складного діалогу уряду та парламенту щодо пенсійної реформи, яка передбачала дуже болісне для суспільства збільшення пенсійного віку. Цікаво, що публічна робота конвенту була побудована таким чином, що найбільш гостре для суспільства питання збільшення пенсійного віку було нейтралізовано обговоренням тем, спрямованих на покращення якості життя людей похилого віку, полегшення їх доступу до медичної допомоги, збільшення тривалості життя та створення можливостей для соціальної й професійної участі літніх людей. Переважна більшість пропозицій конвенту перебуває на розгляді ЦОВ. Політичні наслідки кейсу конвенту "завершення / продовження життя" аналогічні наслідкам кліматичного конвенту. Діалог на складну тему між владою та суспільством було успішно розпочато, увагу суспільства від "зростання пенсійного віку" було переключено на обговорення умов старіння нації.

Ще одним інструментом корегування суспільної думки, з яким працює CESE, є генеральні асамблеї. На відміну від конвентів, які з першого до останнього кроку вироблення консенсусного рішення є деліберативною технологією (роботою випадково підібраних громадян над ухваленням консолідованих рекомендацій для влади), асамблеї передбачають етап партисипативної участі, до якого можуть долучитися всі бажаючи (як правило, через онлайн платформу) і етап деліберативної участі (робота над рекомендаціями для влади з обговорюваної теми випадково підібраними громадянами). Генеральна асамблея, проведення якої патронувала

CESE, відбулася за ініціативи президента республіки в період жовтень 2023 – червень 2024 рр. і була присвячена інформаційній безпеці та пошуку рішень, які заблокують використання медіа для поляризації та дезінформації. На першому етапі було створено цифрову платформу, за допомогою якої збиралися матеріали, думки, пропозиції та проводилися опитування французів щодо інформаційної політики за темами забезпечення плюралізму, економічної спроможності медіа, захисту журналістів, маніпуляції та підвищення медіаграмотності. До цього етапу долучилося 503 активні учасники. До закритих опитувань, які відбувалися на платформі, долучилося 66,8 тис. респондентів, 21,5 тис респондентів відповіли на відкриті питання. На другому етапі, який передбачав проведення дорадчих днів, узяли участь відібрані випадковим чином громадяни з-серед учасників онлайн консультацій на платформі. Метою цих зустрічей стало поглиблення знань з базових питань, які обговорювалися на онлайн консультаціях, і надання рекомендації для ЦОВ щодо шляхів та інструментів перетворень у медіасфері.

Формат роботи CESE з петиціями громадян у Франції є цікавим з погляду його впливу на політичні процеси. CESE не є єдиною інституцією, що розглядає петиції; їх отримують також президент, уряд, Національні Збори, Сенат та місцеві органи влади. Подібно до України, французька влада використовує петиції для визначення суспільних пріоритетів. Проте, на відміну від України, Франція розвинула культуру ефективного реагування на ці петиції. CESE нещодавно запустив онлайн платформу для подання петицій (petitions.lecese.fr) – і це не єдина платформа для подання онлайн петицій у Франції, де будь-яка особа від 16 років може подати своє питання. Щоб петиція була розглянута, вона повинна зібрати 150 000 підписів протягом року. Після цього CESE розглядає петицію протягом шести місяців, а результати обговорень передаються центральним органам влади для можливого розроблення політик чи законів.

Найбільш резонансні петиції, розглянуті CESE у 2017–2024 роках, стосувалися медичних послуг, політики старіння,

безпритульності, підтримки людей з інвалідністю та добробуту тварин. Це демонструє суспільну зацікавленість у соціальних питаннях, що вимагають реагування на рівні національних політик. Референдум за народною ініціативою, згідно зі статтею 11 Конституції Франції, є складним інструментом через високі вимоги до кількості підписів – 4,7 мільйона, а також через необхідність підтримки 185 парламентарів. Це робить його важко досяжним для реалізації на практиці. Система роботи з петиціями в CESE, що включає етапи подання, голосування, обговорення та перенаправлення до центральних органів влади, може розглядатися як певний симулякр референдуму за народною ініціативою. Хоча вона забезпечує доступ громадян до політичного процесу, її вплив є обмеженим, оскільки рішення CESE не є обов'язковими для центральних органів влади. Тим не менш, ця система надає громадянам платформу для виявлення своєї думки, але кінцевий вплив залишається туманним,, зважаючи на відсутність юридичної обов'язковості ухвалених рекомендацій.

Сучасна Франція (як і переважна більшість країн ЄС) досягла високого рівня в застосуванні деліберативних політичних практик, дослідження яких є корисною справою для українських політиків та експертів. У той же час маємо розуміти, що самі по собі партисипативні та деліберативні практики, які роблять політичний процес більш зрозумілим та прозорим для більшості громадян, не підкріплені зростанням реальної ефективності врядування, не розв’язують глибоких інституційних проблем демократії. Вже згадуваний вище А. Пшеворський називав реформи, які мають на меті зробити "голос народу" більш помітним без реальних змін політичних інститутів, що втрачають свою ефективність, "партисипативним популізмом" [Przeworski, 2024]). Так, результати виборів до Європарламенту та проведення позачергових парламентських виборів улітку 2024 у Франції, які принесли високий політичний результат лівим та правим політичним силам, свідчать про те, що деліберативні інструменти не вирішують кризи інституційної спроможності та кризи легітимності в демократіях,

які асоціюються із правлячими центристськими політичними партіями.

Висновки. Проведений аналіз ситуації, що склалася навколо формування політики подолання повоєнного дистресу, дає змогу дійти таких висновків:

1. Стратегічно політика подолання українським суспільством наслідків - російсько-української війни має складатися з трьох напрямів роботи:

- формування системи перехідного правосуддя задля поновлення історичної справедливості;
- проведення структурних реформ (передусім ліквідацію дефіциту інституціоналізму ЦОВ та запровадження дієвого розподілу влади) для забезпечення соціально-політичної справедливості та поновлення економічного зростання;
- активна розбудова діалогових інструментів суспільної консолідації, недопущення розколів у суспільстві та формування спільного бачення майбутнього.

2. Українська влада робить суттєві кроки у напрямі формування системи перехідного правосуддя, запроваджуючи законодавчі та адміністративні ініціативи, що частково виконують його функції, зокрема компенсаційні механізми, документування воєнних злочинів і розбудова взаємодії із Міжнародним кримінальним судом. У той же час, маємо зазначити, що відсутність схваленої на рівні державних інституцій національної Концепції перехідного правосуддя ускладнює міжнародний діалог щодо покарання агресора, відшкодування збитків та відновлення прав українських громадян, які – постраждалих від війни. Закріплення Концепції на рівні національної стратегії може посилити позиції України на міжнародній арені, оскільки стане важливим політичним інструментом, що допоможе зміцнити суб'єктність України в переговорному процесі із міжнародними партнерами та світовою спільнотою щодо інструментів та шляхів реалізації системи перехідного правосуддя стосовно країни-агресорки, прийнятних для українців, підтримати реінтеграційні процеси та забезпечити механізми відновлення економіки через репарації та міжнародну підтримку.

3. В умовах сучасних викликів, що постали перед Україною, ефективність державних інституцій стає ключовим чинником забезпечення будь-якої політики, зокрема реалізації комплексу заходів, спрямованих на подолання повоєнного дистресу українського суспільства. Проблема ефективності інституцій є базовою проблемою всіх сучасних демократій і детермінує т. зв. "демократичний відкат". На відміну від розвинутих демократій, які мають впроваджувати реформи інституцій, Україна повинна створити демократичні інституції. Отже, ключовим викликом залишається зміна нормативно-правової архітектури інституцій задля подолання їхньої екстрактивної природи та перетворення на суб'єкти, здатні до ефективного ухвалення та впровадження рішень. Для цього необхідно не лише впроваджувати інструментальні зміни, а й усувати нормативно-правові "пастки", що обмежують демократичний розподіл влади та підривають легітимність державних органів влади. Успіх цих реформ визначатиметься рівнем політичної волі та здатністю держави використовувати сучасні механізми партисипації та довіри для побудови якісних, прозорих та відповідальних інституцій. Важливо розуміти, що залучення держави до процесу політичного регулювання наслідків війни – психологічних, моральних і світоглядних криз – буде успішним лише за умов, якщо громадяни відчують реальні зміни владних структур.

4. Українська влада та громадянське суспільство практично не використовують наявні в розпорядженні у великій кількості і мінімально обмежені дією правового режиму воєнного часу інструменти налагодження діалогу у питанні формування політики подолання суспільного дистресу. З одного боку, така ситуація є проявом політичної культури, притаманної українцям, яка не передбачає активну взаємодію влади і суспільства. З іншого боку, відсутність активної взаємодії в цьому напрямі можна розглядати як частину тренду недовіри до державних інституцій, сформованого внаслідок виразної неефективності останніх.

5. Враховуючи традиційну недооцінку українською владою потенціалу партисипативного залучення громадян до формування

політик (і до політик подолання повоєнного дистресу зокрема), запит на яке набуватиме популярності у повоєнній Україні як елемент прагнення "поновити втрачену справедливість", доцільно вивчати європейський досвід застосування діалогових інструментів суспільної консолідації, які є частиною державної політики розбудови довіри між громадянами та державою. Французькі практики, такі як громадянські конвенти, асамблеї демонструють ефективність інклюзивних платформ для обговорення складних суспільних питань. Вони дозволяють знизити напруженість, забезпечити участь громадян у процесі ухвалення рішень та сприяти зміцненню соціальних зв'язків. Для України ці механізми можуть бути адаптовані до локального контексту, зокрема у сфері реінтеграції, локалізації суспільного дистресу та подолання наслідків війни. Однак, партисипативні практики самі по собі не розв'язують глибоких інституційних проблем. Їхній успіх залежить від реального покращення якості державного управління. Як свідчить французький досвід, кризи інституційної спроможності та легітимності, що залишаються нерозв'язаними, можуть підсилювати поляризацію суспільства та радикалізацію політичного ландшафту. В Україні ці уроки важливі для уникнення "популістичного партисипатизму", зосередженого лише на створенні ілюзії участі громадян, без реальних змін у роботі інституцій.

РОЗДІЛ 10
ПРОТИДІЯ СОЦІАЛЬНОМУ ПОПУЛІЗМУ ПІД ЧАС ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Масовий спротив українців повномасштабному вторгненню РФ в Україну, їхній героїзм та консолідація заради перемоги у війні, збереження незалежності національної держави, деокупації захоплених ворогом територій дозволили правлячому класу на чолі з Президентом України отримати додаткові можливості щодо концентрації влади, контролю над інформаційним простором, надали шанс відійти від притаманного українським політикам соціального популізму і вести відкритий та чесний діалог із суспільством. На цьому тлі відбувається радикальна переоцінка значимості власної держави, стрімке зростання довіри до ключових державних інституцій, водночас частково втратило актуальність характерне для довоєнного часу протиставлення населення та влади [Резнік, 2024]. В українському суспільстві, яке боронить своє право на майбутнє, відстежується певне згасання активного політичного життя. Майже трирічний досвід війни показав, що політичний популізм як засіб комунікації частково відійшов на другий план [Кулик, 2023, с. 350], однак повністю позбутися його не вдалося, оскільки він пристосувався до нових умов і залишається загрозою для воюючої країни, її майбутнього. Можна прогнозувати, що після завершення війни, повернення країни до повноти демократичних процедур, проведення виборів президента і парламенту, коли на повну силу запрацюють інституції громадянського суспільства, політичні партії, ЗМІ, загостриться конкуренція, яка може здійняти нову хвилю політичного і соціального популізму. Тим самим актуалізується проблема завчасного уникнення її негативних наслідків, осмислення способів недопущення переходу протистояння інтересів широких мас населення, з одного боку, й інтересів влади та еліти, з іншого, у відвертий соціальний конфлікт.

Метою даного розділу є поглиблений аналіз природи і витоків соціального популізму як складової політичних теорій і практик, з'ясування його форм і особливостей в умовах повномасштабної

війни РФ проти України, прогнозування можливих загроз популістської риторики для українського соціуму у повоєнний період, окреслення шляхів протидії соціально-політичним популістським маніпуляціям.

У працях зарубіжних (А. де Бенуа, Д. Джудіса, М. Каневан, Б. Моффіта, Я. Мюллера, Е. Лакла, Т. Паппаса, П. Таґґарта, Н. Урбінаті) та вітчизняних дослідників (Г. Зеленько, А. Колодій, І. Кіянки, О. Нечосіної, О. Лісничука, О. Лозовицького, Т. Ляшенко, О. Майбороди, О. Резніка, М. Рогожи, А. Романюка та ін.) соціально-політичний популізм розглядається як особливий тип політичної практики, ідеологічно-спекулятивна маніпуляція, орієнтація суб'єктів політики на суспільно-політичні настрої широких мас, їхнє незадоволення своїм життям та соціальним становищем. Виразниками цих настроїв стають насамперед наймані працівники, робітники, дрібні підприємці, селяни, фермери, пенсіонери, частково люмпени. Як засвідчує вітчизняний і зарубіжний досвід, соціальний популізм найчастіше переплітається із політичним і є характерним для кризового суспільства. Політичними виразниками таких настроїв традиційно вважалися партії лівого та лівоцентристського політичного спектра. Соціально-політичний популізм, простими словами, це коли політики говорять здебільшого те, що хоче почути аудиторія, і роздають обіцянки, які вона хоче отримати.

Соціальний популізм має давнє коріння, але відносного широкого розвитку і поширення він набув в умовах суспільно-політичних та економічних криз в Європі, зокрема і в Україні, Америці, Азії та Африці, на тлі подолання наслідків або колоніалізму, або комуністичного диктату. В останні десятиріччя простежується так званий "популістський вибух". Сьогодні він став світовим ідеологічним трендом політиків як лівого, так уже і правого крила політичного простору. Науковці вже давно звернули увагу на заграваннія політичного класу на рівні політичних еліт з основним загалом населення з метою підняття авторитету своєї політики, забезпечення її легітимності і, у підсумку, збільшення електоральної підтримки. Використання соціального популізму

притаманне передусім олігархічно-корупційним структурам, а також політичним силам, які спираються на харизматичного лідера, квазівождя. Популізм становить загрозу суб'єктивізації політичного процесу, сприяє ухиленню від реального розв'язання суспільних суперечностей. На практиці соціальний популізм призводить до формування нових можновладних і корупційних прошарків суспільства за рахунок падіння життєвого рівня значної частини населення. Оскільки це відбувається внаслідок безпосередньої паразитичної діяльності політиків, то вони намагаються приховувати реальний стан речей й уникати відповідальності [Лозовицький, 2015, с. 301].

На думку Я. Мюллера, в основі популізму лежить відмова від плюралізму: популісти стверджують, що лише вони репрезентують справжні інтереси і прагнення людей. Ключова проблема тут полягає навіть не в тому, що популісти претендують на безроздільне представництво народу: вістря небезпеки пов'язане з тим, що в разі здобуття ними достатнього обсягу влади вони в абсолютній більшості випадків без зволікань цементують авторитарну форму правління, в межах якої реверанси на користь "забезпечення справжніх інтересів народу" виявляються вже недоречними, а якщо ж такі мантри і надалі практикуються, то хіба що задля ще більшого посилення владного авторитаризму. Вважається, що засилля популізму визначає "провал політики", оскільки політика фактично припиняє своє існування, поступаючись місцем політиканству [Гурківська, 2023, с. 146]. Загалом риторика популістів мімікрує відповідно до зміни актуальних проблем у певному суспільстві.

Деякі автори схильні трактувати соціальний популізм як один із феноменів демократії і відповідь суспільної свідомості на суперечності представницької форми правління та надмірну складність сучасних демократичних процесів. Дослідження цього феномену в контексті його зв'язку з демократією є важливим, адже суспільний інтерес до переосмислення фундаментальних принципів діяльності політичних інституцій, переоцінка суспільно-політичних процесів, запит на "нові обличчя в політиці", "позасистемних людей", які здатні "відновити справедливе народовладдя", фактично стали

політичними трендами сучасності та створили потужний політико-мобілізаційний потенціал популістських політичних сил (Брексіт Великої Британії, політична кампанія Д. Трампа в США, "Рух п'яти зірок" в Італії, "Рух жовтих жилетів" у Франції, Нідерландах, Бельгії, в інших європейських країнах, рух на підтримку В. Зеленського та "Слуг народу" в Україні тощо) [Баранівська, 2023, с. 187].

У цьому зв'язку варто наголосити, що диктаторський режим РФ, його політична доктрина, іменована "рашизмом", та концепція "русского міра", обґрунтовуючи зовнішньополітичну експансію російського імперіалізму, також широко використовували різноманітні популістські гасла на кшталт "народ побєдітєль", "можем повторіть", "защіті соотєчєствєнніков", "защіті наших людєй" тощо, з метою опертися на максимально широкі прошарки російського суспільства, частково перекласти на них відповідальність за власну агресивну політику, ізолювати опозиційні політичні сили.

У незалежній Україні, як і в інших постсоціалістичних державах, соціально-політичне маніпулювання набуло широкого використання. Це явище, з одного боку, успадковане від радянської командно-адміністративної системи, в якій паралельно існувало декілька реалій: для контактів із зарубіжними партнерами, передовиць центральної преси, виправдання злиднів і необхідності виживання пересічних громадян, обмежених у правах і свободах, а з другого, стало наслідком формування олігархічно-корупційних структур. Перші ключові постаті української політики Л. Кравчук, Л. Кучма, П. Лазаренко, О. Мороз, І. Плющ, Ю. Тимошенко, О. Ткаченко, В. Литвин, В. Янукович та інші пройшли складний шлях еволюції від чиновників радянської школи партійно-державного управління до керівників незалежної України. Їхній риториці спочатку була властива опора на привабливі гасла швидких позитивних змін від набуття незалежності, а пізніше заграванння із суспільством, пропагування "покращення життя вже сьогодні" залежно від зовнішньополітичної орієнтації тощо ("газ по 40 доларів", "бандитам – тюрми", "мінімальна зарплата 1000, а пенсія 500 євро"). Громадян обмежували бінарним вибором геополітичних орієнтацій (Захід – РФ) та етнокультурними

преференціями (українська мова як державна та мова міжетнічної взаємодії – російська мова як друга державна або регіональна мова). Піку політичний популізм досяг наприкінці 2000-х рр. у президентській гонці Ю. Тимошенко та В. Януковича, а його новий виток відбувся під час виборів 2019 р. та публічних "дебатів" на стадіоні між П. Порошенком та В. Зеленським. Популісти нерідко спираються на психологічне відчуття незадоволення (депривації) пересічних громадян. Цим вправно скористалася команда В. Зеленського. Президентські вибори 2019 р. відкрили нову сторінку в розвитку популізму не лише в Україні, але й у світі. До того часу жодна політична сила останньої популістської хвилі не здобувала такої переконливої перемоги. В Україні перемогу здобув постмодерний популізм з креативними технологіями ігор з реальністю [Рогожа, 2020, с. 58].

Симптоми цієї хвороби не зникли і в умовах війни. Вона може стати серйозною загрозою для повоєнного оновлення України, адже існує очевидний зв'язок між посиленням соціального популізму і загостренням соціально-економічних проблем [Кіянка, 2018].

Можна погодитися з думкою С. Єкельчика про те, що на якомусь етапі пострадянської трансформації українського суспільства наш національний проєкт почав асоціюватися з олігархічною владою та корупцією. Система, створена в часи президентства Л. Кучми, зорієнтована на зрощування влади і бізнесу, породила олігархат, налаштований на те, аби якомога більше вкрасти і збагатитися. Виник унікальний парадокс: шляхом волевиявлення народу постала незалежна держава, а олігархи її вкрали. Популізм почасти поширюється в країнах, де економічні трансформації трохи збочують, не йдуть правильною дорогою. Популізм існує в країнах, де є велика різниця між найбагатшою і найбіднішою верствами населення. Ця система існує і надалі. Реально популізм не має обличчя чи політичної програми. Це не є ідеологія, це спосіб зібрати голоси протесту, які пізніше можуть вилитись у що завгодно – у лівий, правий, центристський чи олігархічний уряд, навіть військову диктатуру, що траплялося в країнах Латинської Америки.

Популізм не є відповіддю, він є засобом змінити систему, але він не дає конче відповіді, яка система виникне [Єкельчик, 2020].

За останні десятиріччя незалежності України термін "популізм" набув чи не найбільшої популярності в політичному лексиконі. Водночас він є і найпоширенішим звинуваченням на адресу урядовців та політичних опонентів. У вітчизняній політичній полеміці докір у популізмі майже завжди означає твердження, що йдеться про пропозицію зовні привабливих, але неможливих для реалізації чи навіть шкідливих варіантів розв'язання тих чи інших проблем, найчастіше соціально-економічних [Кіянка, 2017, с. 15].

Соціальний популізм був мало не головною ознакою передвиборчих програм політичних партій на останніх парламентських виборах: жодна з них не може слугувати прикладом реалізму і конкретної політичної ідеології. Як правило, всім програмам був властивий мікс з положень, які можна трактувати як маркери різних ідеологій. Подібна ідеологічна різнобарвність свідчить про слабкість ідейної складової парламентських партій. На жаль, подібна ситуація властива більшості діючих та зареєстрованих політичних партій. Певною мірою це пояснюється тим, що політичні партії у своїй діяльності роблять ставку на все населення, а не на конкретні суспільні групи, особливо під час виборів [Романюк, 2023, с. 107–108]. Детальний аналіз програм провідних політичних партій України ("Слуга народу", "Європейська солідарність", "Голос", "Батьківщина", "Опозиційна платформа –За життя") засвідчив, що в них, зазвичай, йдеться про соціальні очікування: зниження податкового тиску, створення нових робочих місць, підвищення пенсій та зарплат, соціальний захист тощо та, водночас, не прописані шляхи досягнення задекларованих цілей. Це свідчить про орієнтацію партій "на ринок", оскільки програмні положення чітко корелюють із запитами українців, виявленими під час соціологічних опитувань [Заславська та ін., 2022, с. 73]. Популістські партії не є ідеологічними, оскільки їхні програми мають універсальний характер, апелюють "до всіх", а не до певної соціальної групи. Популісти звертаються не до інтелекту і знань

громадян, а лише до універсальних понять: справедливість, солідаризм, повага, віра [Романюк, 2014, с. 32].

Соціально-політичний популізм породив низку негативних тенденцій, одна з яких полягає в тому, що державницька й демократична риторика дедалі частіше використовується не за призначенням, а як зручний інструмент універсальної на всі випадки життя індульгенції. Для більшості нинішніх політичних партій популізм підмінив політичну відповідальність і чіткі ідеологічні засади. Вони підпадають під визначення "catch-all" (всеохоплюючі) партії у найбільш збоченому популістському вигляді. Серед їх членів є неодноразові перебіжчики від проєкту до проєкту, оскільки членство в партії сприймається багатьма як спосіб заробити гроші, отримати нерухомість, посаду, власну вигоду, уникнути відповідальності. Таким способом відбувається знецінення і нівелювання політичного життя [Рафальський та ін., 2020, с. 488].

Одна із загроз популізму в Україні полягає в тому, що популістські партії тривалий час формували не тільки владу, але й суспільну свідомість. На думку О. Лісничука, Україна XXI століття – це передусім країна, створена в умовах, під впливом і як результат гегемонії популізму [Лісничук, 2015, с. 64]. Ю. Мацієвський вважає, що в Україні зі зміною перших осіб держави і значного прошарку еліти другого ешелону (голів обласних і райдержадміністрацій) політичний режим у суті своїй залишається гібридним. Тобто таким, що поєднує риси авторитарного та демократичного урядування. Тип сучасного політичного режиму в Україні можна визначити як перехідний, поставторитарний, у якому поєднуються як авторитарні, так і демократичні методи здійснення влади (персоналістсько-популістичний) [Мацієвський, 2016]. У країні спостерігається сильний взаємозв'язок політичних партії зі своїми лідерами: популістські партії особливо схильні до внутрішнього авторитаризму, часто покладаючись на харизматичного лідера в стилі сильної людини, яка обіцяє довести будь-яку справу до кінця. До того ж частина партій постала як проросійські політичні проєкти або такі, що базуються на особистому лідерстві та міцних зв’язках

з олігархами. Саме такий формат багатопартійності створює сприятливе поле для процвітання популізму.

Збройна агресія з боку Російської Федерації, як прояв широкомасштабної кризи світового правопорядку, з одного боку привела до заборони проросійських політичних партій, які паразитували на популістській риториці "русского міра", а з другого, дала додаткові імпульси для виникнення та успіху нових політичних об'єднань популістської орієнтації. Війна спричинила "внутрішнє розкладання суспільства", що привело до протистояння всередині правлячого класу і завершилося забороною 12 проросійських партій. Війна дала поштовх утворенню в Україні своєрідного консенсусу навколо спільної мети – перемоги над російським агресором. Цей консенсус дещо приховав відкритий політичний конфлікт усередині політикуму в перші місяці після повномасштабного воєнного вторгнення РФ [Ляшенко, 2023, с. 115]. Відзначимо, що більшість проросійських заборонених партій була лівого або ліво-центристського спрямування. Їх розпуск і заборона на тлі декомунізації та деколонізації суспільства привели до банкрутства ліворадикальних сил в Україні. Отже, цей політичний фланг зараз вільний, відтак можна очікувати на появу нових політичних акторів та гравців, які спробують відстоювати "справжні інтереси широких народних мас". Не виключено, що під новими назвами, під маскою соціального популізму та миротворчості на деокупованих територіях Сходу та Півдня України в повоєнний період робитимуться спроби "відновити" діяльність осередків проросійських політичних сил, як це трапилося, наприклад, у Грузії.

Ставлячи за мету розколоти українське суспільство, викликати збурення громадян, адепти проросійських політичних сил активно вдаються до популістських маніпуляцій стосовно міжконфесійних відносин в Україні та дотримання релігійних свобод. В їх епіцентрі опинився ухвалений у серпні 2024 р. Закон "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій", який заборонив діяльність тих релігійних осередків, що мають керівний центр у РФ. Виступаючи апологетами так званої Української православної церкви Московського патріархату, вони всіляко

замовчують, що її служителі здійснюють згубний вплив на мільйони наших співвітчизників, а патріарх Кіріл офіційно оголосив "священну війну" Україні, благословив агресора на масові вбивства українців і знищення Української держави. За час повномасштабної агресії Служба безпеки України викрила численні факти співпраці представників УПЦ МП, зокрема митрополитів, з ворогом, держзради та колабораціонізму. Її прихильники знаходять підтримку з боку окремих політиків (Ю. Бойко, О. Качний, "головний спонсор" УПЦ МП В. Новінський та ін.), які всіляко розпалюють міжконфесійну ворожнечу, гальмують добровільний перехід громад до канонічної Православної церкви України.

Загрози соціального популізму небезпечні й тому, що він властивий центральним та місцевим органам державної влади України. Повномасштабне збройне вторгнення агресора змусило владу шукати шляхи до ширшої комунікації та виваженого діалогу із суспільством. Однак не обійшлося без намагання "прикрасити" реалії на фронтах, масштаби допомоги з боку західних партнерів, що призвело до формування у частини людей завищених очікувань на прискорену перебудову економіки та інфраструктури на воєнний лад, успішність контрнаступу, швидке закінчення війни, укладення справедливого миру, збереження соціальних стандартів, на участь США та країн ЄС у повоєнній відбудові країни. Вже сьогодні, наголошує О. Майборода, деякі політики експлуатують тему соціальної відповідальності бізнесу, яка скоріше за все буде доповнюватися традиційно привабливою для виборців ширшою темою соціальної відповідальності багатства взагалі. Критика багатства і тих, хто його має, може стати вигідною темою для українських радикалів, які завжди намагалися грати на емоціях соціально знедолених. По завершенні війни, коли настане підведення її військових, демографічних і соціальних підсумків, у політичному полі, вірогідно, загостриться протистояння альтернативних програм: з одного боку, врахування реальних можливостей держави у сфері соціального забезпечення, а з іншого – роздавання соціальних обіцянок. Друга із програм, в основу якої, зазвичай, кладеться критика промахів чинної влади і пропонуються

альтернативні їй заходи, може бути виграшною з погляду завоювання електоральних симпатій [Майборода, 2023в, с. 129].

Деякі публікації у ЗМІ та соціальних мережах дозволяють припустити, що вже зараз почалася підготовка до реалізації соціальних популістських програм: влада намагається підтвердити свою турботу про соціальну сферу, а опозиція – запевнити у своїй ще більшій турботі про добробут населення. Так, на спільному засіданні представників ЄС і Кабміну України у квітні 2023 р. було озвучено інформацію про заходи, здійснені органами української влади із захисту прав людини в умовах війни. Йшлося про державну підтримку громадян у зоні активних бойових дій та окупації, захист внутрішньо переміщених осіб, про створення системи реабілітаційних послуг, про влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, у сім'ях, повернення в Україну дітей, що були примусово вивезені окупантами. Умовно опозиційна до влади партія "Голос" демонструвала свою демократичність захистом прав ЛГБТ, зокрема ініціативою законопроєкту про так звані одностатеві "соціальні партнерства". Опозиційна "Батьківщина" послідовно рекламує започатковану нею спільно з партнерами спеціальну програму забезпечення українських військових новими автомобілями медичної допомоги, декларує в парламенті свою позицію щодо протидії ініційованому владою і ухваленому закону, який позбавляє бізнес пільгового оподаткування. Активна експлуатація соціал-демократичних гасел характерна і для політиків, які входили у Верховній Раді до депутатських груп "За життя та мир" і "Відновлення України", утворених колишніми членами забороненої проросійської партії "Опозиційна платформа – За життя" та деякими з тих, хто співчуває її політичній філософії. Рівень активності цих груп покаже, наскільки можлива реанімація цієї партії під новою назвою і з новою програмою, орієнтованою на європейську інтеграцію України та традиційні соціал-популістські наративи [Майборода, 2023в, с. 130–131]. Певним запобіганням впливу політичних перевертнів може слугувати ухвалення нового закону про люстрацію усіх політиків та політичних сил, які

пов'язані із уже забороненими в Україні проросійськими партіями та ЗМІ.

Апологети соціального популізму традиційно паразитують і на соціо-культурній проблематиці. Опозиційні політики намагаються постати активними захисниками інтересів суспільства в науково-освітній та культурно-мистецькій сферах. Так, І. Совсун ("Європейська солідарність") під час ухвалення бюджету на 2023 р. обурювалася, що на освіту виділять 122,12 млрд гривень, що на 20% менше, ніж у 2022 р., а заробітна плата вчителів у середньому "повинна впасти" на 19% [Rozkariaka, 2022]. Зміни в оподаткуванні в 2024 р., зокрема збільшення військового збору до 5%, на думку Н. Южаніної, загрожують зниженням зарплати вчителів на 3,5% [Порощук, 2024]. У ЗМІ ці "побоювання" були оформлені відповідними клікбейтовими заголовками.

З іншого боку, частина експертів і політологів висловлює стурбованість, що чим довше затягнеться війна, тим більшою буде концентрація влади в руках президентських інституцій, тим вищим буде запит великої частини громадян на "сильну руку" і прості рішення, що автоматично означатиме сплеск політичного популізму та згортання процесів демократизації [Зеленько, 2023b, с. 49–50].

На фоні соціокультурних і фінансово-економічних проблем, породжених війною та масовим відтоком громадян як біженців і внутрішньо переміщених осіб, а також великими демографічними і морально-психологічними втратами, поглибленням соціального розшарування, повоєнне суспільство вимагатиме "простих і швидких рішень", а це вже зараз створює підґрунтя для нового сплеску популізму. В експертному середовищі побутує думка, що Україна, здолавши агресора, може зіткнутися із потужною спробою окремих політиків використати потенціал Сил захисту для "в'їзду" на авторитеті військових у нову Верховну Раду, опертися на їхню підтримку у президентських перегонах, перезавантажити місцеві органи влади.

Масштаби можливої загрози суспільству в контексті наростання соціальної напруги залежать від глибини падіння добробуту різних верств населення, які, не маючи ефективних каналів виходу

із ситуації, шукатимуть їх, зазвичай, у радикальних гаслах і діях політиків. При цьому варто враховувати певну трансформацію політичних настроїв: якщо до великої війни українське суспільство було достатньо толерантним, то нині, як показують соціологічні опитування, відбулося зростання рівня радикалізму з 5 до 20% [Зеленько, 2023b, с. 52]. Вірогідно, що вістря радикалізму може бути спрямоване насамперед проти президента й органів державної влади в центрі і на місцях.

Експерти Центру економічної стратегії радять приділяти особливу увагу вразливим групам населення. Держава має стимулювати роботодавців до створення більшої кількості робочих місць у селах та найбідніших регіонах, розглянути можливість створення спеціальних програм, спрямованих на покращення добробуту цих груп, підвищувати якість освіти в сільській місцевості. Така політика допоможе не лише цим громадянам, а й країні загалом: більша економічна захищеність цих груп зменшить підтримку шкідливого для країни популізму. Під час комунікації щодо шкідливості популізму слід апелювати до альтернативних і реалістичних способів розв'язання певної суспільної проблеми [Михайлишина та ін., 2019].

Природна для українців потреба соціальної справедливості знову може стати інструментом політичної боротьби. Вже сьогодні численні затримання корупціонерів без застосування покарання за інкриміновані їм злочини актуалізують призабуте гасло "Бандитам тюрми". Прикро, що це відбувається в час, коли більшість населення долає труднощі соціально-економічного і морально-психологічного характеру. Безкарність злочинців від влади, колаборантів і деяких державних зрадників, які втекли за кордон, становить потенційну причину для невдоволення чинною владою, правовими структурами, формує запит на політичні сили, які здатні переконливо запропонувати конструктивні заходи щодо ефективної боротьби з корупцією і злочинністю, а також подолання соціально-економічних поневірянь для біженців та ВПО. У повоєнний час може загостритися криміногенна ситуація, яку також спробують "розкручувати" опоненти влади.

Досвід минулого, зокрема Помаранчевої революції, Євромайдану і Революції гідності дозволяє прогнозувати, що у політичному полі країни набуде поширення популістська риторика щодо збільшення соціальних благ у розрахунку на отримання мандата на використання європейської та світової допомоги. Популізм скоріше за все стосуватиметься питань процедури, термінів, пріоритетів і джерел фінансування відбудови країни. Деякі експертні передбачення, що процес відбудови триватиме приблизно 5–7 років по завершенні війни, також мають популістське забарвлення. На думку фахівців, можливе продовження воєнних дій і після 2024 р., пошук шляхів до миру, цілком імовірно, дасть у руки опозиції нові аргументи для критики нинішньої влади [Майборода, 2023в, с. 64–65]. Опозиція запропонує пильний нагляд суспільства за можливою корупцією під час проведення тендерів, розподілу та використанню коштів на відновлення [Пекар, 2022].

Попри фактор війни, яка актуалізувала і поглибила майнове та соціокультурне розшарування українського суспільства, визначальним чинником підтримки популістських ідей залишається правовий і соціально-економічний статус людей, які постраждали внаслідок воєнних дій і окупації окремих територій – інвалідів, дітей, внутрішньо переміщених осіб, незахищених верств населення [Резнік, 2024]. Проблема забезпечення мінімальних соціальних потреб українців безпосередньо пов'язана з рівнем мінімальної пенсії та заробітної плати. Враховуючи масштабну фінансову підтримку, яку отримує Україна, вважає голова Комітету економістів України А. Новак, мінімальну зарплату можна було б підняти. Особливо враховуючи те, ще передбачено збільшення зарплат чиновникам та народним депутатам. Причому дуже суттєве збільшення. Тобто чиновникам збільшують зарплати, а медсестрам та вчителям – ні. Це те, що називається "соціальна несправедливість". Саме така соціальна політика може призвести до того, що жінки з дітьми будуть шукати, як себе прогодувати. На думку експерта, такі і подібні дії влади ще більше стимулюватимуть трудову міграцію з України [Красовська, 2024]. Будь-яке підживлення антиістеблішментських настроїв з одночасним наголосом на кризовій

ситуації у соціальній сфері сприймається як популістська технологія. Вона підживлює міф, що за будь-яких обставин багаті будуть тільки багатіти, а бідні ставати ще біднішими.

Серйозним викликом для повоєнної України, яким можуть скористатися популісти, стануть зміни в соціальній структурі населення. Насамперед це втрата значної частини чоловічого населення і молоді, збільшення кількості інвалідів, непрацездатних, осіб похилого і пенсійного віку. Окрім цього, це заходи щодо повернення і облаштування українських біженців від війни, захист внутрішньо перемішених громадян. Демографи прогнозують приїзд в Україну трудових мігрантів з іншими ментальними та мовно-культурними ідентичностями, що стане перевіркою на нашу толерантність, сприйняття інших культур. Європейські країни, насамперед Німеччина та Франція, мають досвід діяльності популістських партій, які паразитують на проблемах мігрантів. Вони наголошують, що кошти, які були призначені для соціальних та інших програм країн Євросоюзу, були вилучені зі сфери забезпечення життєдіяльності громадян, що, безумовно, відбивається на життєвому рівні і провокує настрої протесту. Сусідня нам Польща увійшла в конфлікт з ЄС внаслідок міграційної кризи 2014–2016 рр., коли відмовилася від розміщення біженців на своїй території. Примітна щодо цього позиція президента Чехії М. Земана, який сказав, що ніхто тут біженців не запрошував, і додав, що його країна може прийняти більше українських біженців, тому що вони, "на відміну від біженців з ісламського світу, більше здатні до асиміляції" [*Президент Чехії*..., 2015].

Соціальні популісти не нехтують привабливими гаслами і у сфері міжнаціональних відносин щодо захисту етнокультурних прав і свобод представників національних спільнот. Популістські орієнтації здатні нав’язувати суспільству як міжнаціональну злагоду, так і ворожнечу та ксенофобію. Кризові явища в економічному і соціокультурному розвитку, затяжна війна істотно не вплинули на рівень толерантності українського соціуму, не тільки не викликали суттєвих міжетнічних суперечностей і конфліктів на національному та мовному ґрунті, а навпаки, ще більше

консолідували суспільство в боротьбі проти ворога. Тим не менше, у виступах окремих політиків, у засобах масової інформації і соціальних мережах фіксуються заклики до політизації етнічності, а також випадки образливого та неетичного ставлення до представників етнічних спільнот, зокрема ромів, мігрантів з країн Азії та Африки.

Вітчизняна політика зайнятості країни може зіткнутися з серйозними ризиками втрати існуючих робочих місць, зростання рівня безробіття, зростання показників бідності, дискримінації та нерівності українських громадян у доступі до освіти та гідної роботи, незалежно від віку або статі, стану здоров'я. Поряд з потребою залучення додаткових працівників, у повоєнному розвитку значна увага має бути приділена перенавчанню наявного трудового потенціалу, включаючи демобілізованих із Сил оборони. Зайнятість населення, скорочення безробіття, інклюзія ветеранів – це складові соціальних програм, які повинні запобігати поширенню соціального популізму.

Проблеми сфери зайнятості, на думку вітчизняних дослідників, посилюються тим, що ринок праці України впродовж останніх 10–15 років стає дедалі більш відсталим як за привабливістю його інституцій, так і за параметрами якості робочих місць, зайнятості, продуктивності праці, технічного оснащення, фактично демонструючи тенденцію деградації під час нових, лише "паперових" реформ [Кострицята Бурлай, 2020].

О. Злобіна звернула увагу на соціально-психологічне підґрунтя популістських орієнтацій українського населення, коли за умов високої депривації в масовій свідомості формується стійка орієнтація на дієвість популістських програм. У перебігу емпіричного дослідження було підтверджено дві гіпотези: 1) налаштованість на популізм пов'язана зі станом соціального неспокою, ознаками якого є тривога, страх, невпевненість, аґресивність, роздратованість тощо; 2) популізм стає дієвим механізмом розрядки соціальної напруженості, пропонуючи прості та ясні рецепти долання труднощів, які переживають не лише найменш захищені, а й більш благополучні та освічені верстви [Резнік, 2023, с. 7]. З цієї причини

повоєнна Україна може стати благодатним полем для спроби зняти соціальну напругу, соціальний неспокій традиційною популістською риторикою.

Розглядаючи соціально-політичний популізм як один з дієвих інструментів українських політиків, можна очікувати й загострення питань навколо повоєнних відносин між Україною та РФ, коли психологічні травми та емоції братимуть гору над раціональними міркуваннями. Підготовка розсудливого обговорення проблеми потребує завчасної підготовки громадської думки, що дуже важко робити під постійними ударами, що їх завдає агресор по цивільному населенню та соціальній інфраструктурі. Тим не менше, можна передбачити, що найбільш авторитетно у майбутній дискусії пролунає голос тих, хто зуміє таку підготовку провести [Майборода, 2023а, с. 65].

Науковий прогноз пріоритетних викликів і небезпек, пов'язаних із негативними наслідками соціального популізму для українського суспільства, започаткований в умовах воєнного стану, дозволяє визначити вірогідність їх проявів у перспективі. На основі аналізу нинішнього стану політичного поля країни можна допустити реальність виникнення в ньому небезпечних ситуацій, зумовлених наслідками війни, великими жертвами і тяжкими випробуваннями, що лягли на плечі українців і очікують їх після укладення миру припинення бойових дітей. У політичній системі ймовірне перехоплення лідерської ініціативи фінансово-промисловими та олігархічно-корупційними корпораціями, деінституалізація самої системи, політична ексклюзія, збереження високого рівня корупції, небезпека соціальних конфліктів з перетіканням їх у політичні, активізація політичного популізму [Рафальський, 2023, с. 299]. Соціальний популізм дуже тісно пов'язаний з корупцією, хабарництвом, підкупом. Цілком вірогідно, що протестна соціальна мобілізація на тлі наростання кризових явищ і завищених соціально-економічних очікувань буде спрямована на ротацію політичного класу і перезавантаження політичної влади загалом.

Результати всеукраїнського опитування "Суспільно-політичні настрої населення України", яке проводилося Київським

міжнародним інститутом соціології (КМІС) на замовлення Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва у липні 2023 р., засвідчили досить високий рівень підтримки популізму в суспільстві. Причому, позитивний відгук на популізм зростає зі збільшенням віку, зменшенням розміру населеного пункту, зниженням рівня освіти та зниженням рівня фінансового становища сім'ї. Як і в розвинених демократичних країнах, підтримка популізму в Україні переважає насамперед у тих верствах населення, які є економічно незахищеними, тобто серед людей, які проживають у малих населених пунктах, є менш освіченими, старшими за віком і мають фінансові проблеми. О. Резнік доходить висновку, що попри національну єдність, спричинену великою війною, українці здебільшого зберігають гостру чутливість до дій влади [Резнік, 2024, с. 87–89].

Можна прогнозувати, що після війни опозиційні настрої в Україні суттєво зростуть, а опозиційне середовище буде сприятливим для того, щоб його представники спробували позмагатися за владу. Цілком вірогідно, що після закінчення війни на арену вийдуть інші еліти, з'являться нові лідери. Враховуючи це, органам влади необхідно налаштовуватися на непростий компроміс із громадянським суспільством, вітчизняним бізнесом та зарубіжними партнерами [Ляшенко, 2023, с. 120].

Як засвідчує досвід, український соціум демонструє високий рівень адаптивності, але це не означає, що суспільство пристосується до популізму, змириться з ним чи "перетравить" його. Яким чином суспільство, наукова громадськість, експертне співтовариство можуть долучитися до протидії соціальному популізму в процесі повоєнного відновлення? Окрім тих підходів, про які вже йшлося раніше, існують й інші форми комунікації, передусім ЗМІ і соціальні мережі. Інтелектуальна еліта України з їх допомогою повинна і може роз'яснювати хибність популістських закликів політиків якомога швидше отримати максимум споживацьких благ "тут і тепер" за рахунок нехтування стратегічними інтересами. Конкурентних переваг досягають ті соціуми, у яких їх члени мають розвинену культуру, моральну волю й приділяють достатню увагу стратегічним інтересам, підтримуючи оптимальний баланс між

сьогоденними потребами й більш віддаленими у часі базовими інтересами ефективного розвитку суспільства загалом. І все ж, лише просвітництва тут недостатньо. Людина може знати й розуміти значення глобальних загальнолюдських цінностей виживання та розвитку, але у неї під тиском несприятливих повсякденних обставин може не вистачати вольової мотивації та стійкості для розв'язання проблеми забезпечення власного й колективного майбутнього. У цьому випадку завдання інтелектуальної еліти України полягає у тому, щоб сприяти моральному самовихованню громадян на власному життєвому досвіді, що, в свою чергу, сприятиме конструктивній стійкості кожного з них і країни загалом [Хамітов та Любивий, 2022, с. 40–41].

Повноцінна демократія не потребує зловживання наративом "відстоювання інтересів народу" – вона ці інтереси відстоює і реалізує де-факто. Щоправда, є одне "але": таке відстоювання можливе в разі володіння певним владним ресурсом, але навіть за його відсутності не обов'язково паразитувати на псевдодемократичній фразеології – достатньо виразно артикулювати свою позицію з того чи іншого резонансного політичного приводу, надавши народу право самому визначати, наскільки це узгоджується з його інтересами [Гурківська, 2023, с. 147]. Отже, протистояти соціальному популізму можна, насамперед, дотримуючися ліберально-демократичних цінностей, які і є виразником справжнього народовладдя. Україна надалі повинна зміцнювати інституції представницької демократії, дотримуватися процедур, які, зокрема, забезпечують інтереси національних спільнот на основі верховенство права, використовувати можливості політичного компромісу, залучення міжнародних посередницьких інституцій. Нехтування ліберальної складової у справжній демократії часто призводить до охлократії та популізму [*Науковець*..., 2024].

Свою резильєнтну функцію демократія зможе виконувати за умов, коли вона позбавлена формалізованості і не є інструментом демагогії, популізму і маніпуляцій, адже розгляд проблем становлення демократії в умовах перехідних суспільств виявляє свою граничну актуальність з огляду на те, що нині поряд із насправді

демократичними транзитами спостерігається велика кількість псевдотранзитів, коли демократія чи демократичний дискурс використовуються недемократичною політичною елітою задля легітимації своєї влади. Запобігання демагогічному й цинічному паразитуванню на демократичній риториці постає ключовим проблемним викликом національній безпеці й забезпеченню ефективного розвитку суспільства в цілому [Самчук, 2022, с. 410]. Принагідно зауважимо, що в ліберальних демократіях помітна тенденція перемістити важіль прийняття рішень у бік регіонів і територіальних громад, що сприяє розвитку ініціатив, розширення прав та можливостей.

Основним суб'єктом протистояння популізму є громадянське суспільство та його інституції. Держава має надавати підтримку громадським інституціям у процесі боротьби з популізмом, а інколи навіть ініціювати відповідні управлінські дії [Kiyanka, 2021]. Потрібна буде активізація діяльності громадянського суспільства та налагодження позитивної комунікації між органами державного управління та громадськістю шляхом створення умов "спільної участі" у процесі роботи над соціальними проблемами [Кіянка, 2017, с. 24].

Як уже зазначалося, на шляху подальшої демократизації суспільно-політичного життя в Україні перешкодою залишається спротив олігархічно-клановой системи, демонтаж якої повинен тривати, оскільки він є серед пріоритетних очікувань пересічних українців. На зміну олігархам повинен прийти потужний великий бізнес, який не матиме впливу на політичний процес та ухвалення політичних рішень.

Актуальним залишається завдання збереження національної єдності на тлі зазіхань РФ. Внутрішня загроза соціально-політичного популізму, його "порожнечі обіцянок, агресії і жадоби влади" виходить від внутрішніх гравців. Один із шляхів протидії цим загрозам удосконалення організації суспільства – це процеси політичної консолідації, забезпечення успішності реформ і побудова держави, здатної захистити демократію від масштабної гібридної загрози з боку агресора [Горбулін, 2017].

Оскільки українське суспільство наближається до президентських та парламентських виборів, актуальною залишається проблема якості передвиборчих кампаній, які нерідко "розривають" суспільство популістською риторикою. Як показав минулий досвід, частина електорату сприймає вибори як своєрідний торг, що дозволяє виторгувати в кандидата певні блага: асфальтувати дорогу, відкрити дитсадок, відремонтувати школу тощо. Експерти та незалежні журналісти, прогнозуючи ключові теми виборчих кампаній, покликані наповнити інформаційний простір якісними аналітичними матеріалами, які б сприяли підвищенню рівня обізнаності виборців і суспільства загалом з реальною ситуацією в країні та світі. Експерти відзначають відсутність актуальних медіа-майданчиків з можливістю прямої дискусії з представниками політичного класу, зокрема і потребу у телевізійних проєктах, орієнтованих на більшу персональну відповідальність політиків, ніж у поширеному нині форматі телевізійних ток-шоу. Серед рекомендацій аналітиків – пропозиція посилити увагу до партійних програм, які вони вважають менш обтяженими популізмом, ніж виборчі кампанії. На їхню думку, яку ми розділяємо, можна було б закріпити законодавчу вимогу щодо узгодження пропозицій партійних програм із їхніми вимогами та позиціями, які висвітлюються в медійній рекламі [Kiyanka, 2021]. Медіаплатформою, потенційно спроможною протидіяти популізму, може стати суспільне телебачення. Вважаємо, що його змістовне наповнення має забезпечувати гарантії досить високого пропорційного рівня залучення до обговорення суспільно важливих питань фахових експертів, зокрема й іноземних, представників громадськості. Проблеми соціального захисту населення вимагають чіткого неупередженого підходу з боку влади та політиків, а з боку населення – необхідне розуміння розділення реального потенціалу держави для підтримки незахищених категорій громадян від бажаних, а іноді і фантастичних обіцянок, які неможливо виконати [Шманько, 2021].

З'ясовуючи природу популізму, зокрема соціального, дослідники не ототожнюють його з ідеологією, але й не протиставляють її

використовуючи концепт "тонка, або доповнююча ідеологія". Він має давнє коріння, але розвинувся паралельно з лібералізмом і демократією. У реаліях України популізм значною мірою позначений травматичним синдромом нашого суспільства постколоніального і посткомуністичного характеру, а також наслідками тривалої бездержавності та відчуженння громадян від влади. Запит на соціальний популізм створює слабка економіка, нерозвинута соціальна сфера, низькі зарплати та пенсії, матеріальний рівень життя людей загалом. Окупаційно-гібридна, а відтак повномасштабна війна РФ проти України, запровадження воєнного стану, загальна мобілізація, втрати людей, домівок, території створили додаткові можливості для популізму, оскільки певна частина громадян перебуває в стані невпевненості, страху, розпачу, незахищеності.

Соціально-політичний популізм як світове явище властивий і політичним акторам в Україні. Він не втратив свій потенціал негативізму в умовах екзистенційної російсько-української війни, несучи серйозну загрозу національній безпеці країни, єдності українського соціуму, його розвитку у повоєнний період. Все це вимагає подальшого аналізу та моніторингу з боку політологів та інституцій громадянського суспільства. Обмежити негативний вплив соціального популізму на подальший демократичний розвиток України, її євроінтеграційний рух можливо як за рахунок поглиблення взаємної довіри і взаємодії політичних інституцій та громадян, подальшого розвитку демократії, політичної культури, політичної освіти, критичного мислення, медіаграмотності, так і розширення наукових досліджень цього феномену. Особистий приклад уникнення соціального популізму покликані показувати керівники держави: Президент України, Голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр України, а також моральні авторитети, лідери парламентських партій, представники політичної, науково-освітньої, культурно-мистецької та військової еліти країни.

РОЗДІЛ 11
ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ І ЄДНІСТЬ КРАЇНИ

Реформа органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) та децентралізації влади є однією з найбільш успішних і важливих реформ в Україні, розпочатих після Революції гідності 2014 р. Її результати сприяли зміцненню не лише місцевого самоврядування, але й національної єдності. Завдяки децентралізації було створено умови для підвищення самостійності та спроможності територіальних громад, що дозволило їм ефективніше реагувати на виклики, зокрема під час повномасштабного російського вторгнення. Ця реформа суттєво покращила відносини між центром і периферією, дала можливість громадам брати на себе відповідальність за розвиток своїх територій, надавати якісні послуги та знижувати навантаження на центральну владу. Особливо важливо, що ці зміни сприяли консолідації суспільства та його здатності протистояти зовнішнім загрозам, що стало ключовим фактором збереження єдності країни в умовах війни. Дослідження впливу децентралізації на різні сфери суспільно-політичного життя є вкрай необхідним, оскільки воно дозволяє оцінити довготривалі наслідки реформи для державного управління, політичної стабільності та суспільної згуртованості. Вивчення досвіду діяльності територіальних громад у викликаних війною кризових умовах може стати важливим джерелом для розробки нових політик, спрямованих на зміцнення демократичних інститутів та соціально-економічного розвитку, особливо в умовах післявоєнного відновлення країни. Крім того, це дослідження допомагає краще зрозуміти, як децентралізація може стати механізмом посилення національної єдності, забезпечуючи баланс між центральною владою та місцевим самоврядуванням.

Позитивну оцінку реформі дають як українське суспільство та українське експертне середовище, так і наші закордонні партнери. Так, у листопаді 2022 р. 76,5% опитаних українців вважали, що реформування місцевого самоврядування та децентралізацію влади потрібно продовжувати [Київський міжнародний інститут

соціології, 2022]. На Міжнародній конференції з питань відновлення України в Лугано 2 липня 2022 р. президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн заявила, що реформа децентралізації – "це успіх" і що "децентралізація та цифровізація зробили Україну сильнішою" [Keynote speech by President von der Leyen..., 2022]. Більше того, Європейський парламент у своїй резолюції від 2 лютого 2023 р. щодо підготовки саміту Україна-ЄС, наголошував, що "децентралізація та сильне місцеве самоврядування стали наріжним каменем української демократії та є важливим чинником стійкості України під час війни" [Preparation of the EU-Ukraine Summit..., 2023].

За два з половиною роки повномасштабної війни Україна продемонструвала безпрецедентну стійкість як у військовому плані на лінії фронту, так і у здатності підтримувати достатній рівень функціонування тилу, що позитивно відобразилося на консолідації населення та є важливим підґрунтям для відновлення територіальної єдності держави. Важливе місце у цих процесах відіграли органи місцевого самоврядування, які змогли адекватно і ефективно відповісти на такі виклики, як: забезпечення життєдіяльності громад у прифронтовій зоні; розміщення та інтеграція мільйонів внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО); підтримка безперебійної роботи всіх служб в умовах відключень електроенергії, викликаних наслідками ракетних обстрілів; відновлення інфраструктури; задоволення потреб військових підрозділів продовольством, одягом, транспортними засобами; лікування та реабілітація військових тощо. У першій половині 2022 р. держава змогла зберегти стабільність і внутрішню єдність значною мірою за рахунок ефективного вирішення багатьох питань на рівні територіальних громад, оскільки це розвантажило центральну владу і дало їй можливість сконцентрувати всі свої зусилля на безпекових питаннях. Стійкість територіальних громад, якої вони досягли до початку повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації (далі – РФ), є одним із важливих наслідків реформи децентралізації.

Поняття "стійкість" системи було запозичене із природничих наук і базується на принципі Ле Шательє-Брауна – у разі

зовнішнього впливу, який виводить систему зі стану стійкої рівноваги, ця рівновага зміщується в напрямі, за якого ефект зовнішнього впливу слабшає [Боголюбов та ін., 2018]. Інакше кажучи, стійкість – це здатність системи зберігати свою структуру і функціональні особливості, достатні для діяльності у разі зміни різних параметрів зовнішнього середовища в певних межах. Директор Post Carbon Institute, наукової організації у сфері дослідження кліматичних змін і стійкості спільнот, розглядає стійкість як здатність системи поглинати руйнівні впливи і при цьому зберігати свою базову структуру та основні функції [Lerch, 2015]. За визначенням L. Bosher та K. Chmutina [2017], стійкість громади – це її здатність використовувати наявні ресурси (енергію, зв'язок, транспорт, продовольство тощо), щоб реагувати на різні несприятливі ситуації (від економічного колапсу до глобальних катастроф), протистояти їм і відновлюватися після них. Стійкі громади здатні мінімізувати будь-яке лихо, роблячи повернення до нормального життя максимально легким [Sharifi & Yamagata, 2016]. Впроваджуючи план стійкості, громада може об'єднатися та подолати будь-яку катастрофу, одночасно відновлюючись фізично та економічно. Загалом, у західній науці стійкість громад передбачає наявність у них чотирьох здатностей: 1) передбачати несприятливі події, планувати реакцію на них і протистояти їм; 2) поглинати (абсорбувати) наслідки; 3) успішно адаптуватися до несприятливих умов; 4) відновлюватися після порушення цілісності системи [Carlson et al., 2012; Fan, 2015; Folke at al., 2010; Sharifi & Yamagata, 2016].

На думку західних учених, стійкі громади мають мати такі характеристики:

– вчинення свідомих дій для підвищення особистої і колективної спроможності жителів громади та органів самоврядування реагувати на соціальні та економічні зміни та впливати на них [Colussi et al, 2000];

– безпосередня участь постраждалої громади у процесі відновлення та наявність у неї потенціалу, навичок та знань, щоб зробити свою участь значущою [Coles & Buckle, 2004];

– наявність добре розвинених мереж та міцних соціальних зв'язків, а також норм довіри та взаємності [Greene et al., 2014];

– стійкість громади є функцією стійкості кількох підсистем, включаючи: економіку громади, громадянське суспільство, критичну інфраструктуру, ланцюги постачання та управління [Carlson et al., 2012].

У вітчизняних реаліях аналіз стійкості територіальних громад доцільний з урахуванням положень, викладених у Концепції забезпечення національної системи стійкості. Документ визначив мету, основні принципи, напрями, механізми і строки запровадження та функціонування національної системи стійкості, спрямованої на забезпечення здатності держави і суспільства своєчасно ідентифікувати загрози, виявляти вразливості та оцінювати ризики національній безпеці, запобігати або мінімізувати їх негативні впливи, ефективно реагувати та швидко і повномасштабно відновлюватися після виникнення загроз або настання надзвичайних та кризових ситуацій усіх видів, включаючи загрози гібридного типу. Цей нормативно-правовий акт визначив низку понять, зокрема таких, як: "кризова ситуація", "національна система стійкості", "національна стійкість", "організаційна стійкість", "спроможність", "уразливість" тощо. Під національною стійкістю законодавець означив здатність держави і суспільства ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування, швидко відновлюватися до бажаної рівноваги після кризових ситуацій [Концепція забезпечення національної системи стійкості, 2021].

Важливо, що у Концепції одним із суб'єктів забезпечення національної стійкості визначено органи місцевого самоврядування (разом з органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями та громадськими об'єднаннями), а також виділено два чинники, на яких базується національна стійкість: 1) здатність суб'єктів ідентифікувати, готуватися, реагувати на загрози, адаптуватися до змін безпекового середовища, підтримувати стале функціонування до, під час і після настання кризової ситуації задля збереження функціонування і подальшого розвитку (*інституційна / організаційна стійкість*) і 2) наявність у суб'єктів людських,

матеріально-технічних та фінансових ресурсів, що визначають їх здатність ефективно протидіяти загрозам, надзвичайним і кризовим ситуаціям, забезпечити відновлення та стале функціонування основних сфер життєдіяльності держави і суспільства (*спроможність*) [Концепція забезпечення національної системи стійкості, 2021].

Питання стійкості тісно пов'язане із поняттям спроможності територіальних громад, під яким законодавець розуміє здатність "самостійно або через відповідні ОМС забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці" [Методика формування спроможних територіальних громад, 2015].

У Концепції визначено перелік базових елементів, які мають гарантувати національну систему стійкості. Зокрема, до них віднесено:

1) дієвість та спроможність до повноцінного функціонування системи державних органів, їх інституційна стійкість;

2) безпека та захищеність об'єктів критичної інфраструктури, зокрема:

– стійке постачання продовольства, водопостачання, енергопостачання, постачання теплової енергії;

– стійке функціонування транспортних систем;

– кібербезпека;

– захищеність та безперебійне функціонування інформаційних та комунікаційних послуг;

– забезпечення оборони та правопорядку;

– здатність системи охорони здоров'я функціонувати в умовах посилених навантажень;

3) спроможність єдиної державної системи цивільного захисту до дій в умовах загрози чи виникнення надзвичайних ситуацій;

4) здатність ефективно реагувати на неконтрольоване масове переміщення людей;

5) суспільна стійкість, зокрема, до інформаційних впливів;

6) фінансово-економічна стійкість, зокрема, безперервність основних бізнес-процесів [Концепція забезпечення національної системи стійкості, 2021].

Огляд переліку елементів стійкості засвідчує, що реалізація практично кожного з них забезпечується завдяки ОМС, а у більш широкому сенсі – стійкості громад.

Існує велика кількість свідчень того, що органи самоврядування громад відіграли значну роль у забезпеченні національної стійкості після вторгнення російських військ у лютому 2022 р. Зокрема, Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи дослідив діяльність українських ОМС після вторгнення російських військ і дійшов висновку, що вони *є опорою національної стійкості під час протидії численним кризам, спричиненим війною*, а безперервна діяльність ОМС *забезпечила надання державних послуг для поточних потреб громадян, а також функціонування належних центрів для управління кризами та координації ресурсів відповідно до умов на місцях* [Рада Європи, 2023]. Важливість реформи децентралізації для забезпечення стійкості територіальних громад підтверджують і українські чиновники та експерти. Зокрема, міністр розвитку громад та територій України О. Чернишов відзначав вагому роль територіальних громад у боротьбі за суверенітет і незалежність та наголошував, що "децентралізація створила сильне місцеве самоврядування, здатне протистояти навіть військовій агресії" [*Децентралізація створила*..., 2022] і що "реформа децентралізації стала однією з запорук того, що Україна вистояла, коли почалося повномасштабне вторгнення" [*Чернишов: реформа децентралізації допомогла*..., 2024]. На думку директора Інституту розвитку територій Ю. Ганущака, "реформа місцевого самоврядування та територіальної організації виконавчої влади зробила вагомий внесок у нашу майбутню перемогу" [Ганущак, 2022], а заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень Я. Жаліло писав, що на початковому етапі війни життєдіяльність країни великою мірою підтримувалася саме завдяки самоорганізованості громад і що "децентралізація – найважливіша із проведених в Україні реформ" [Жаліло, 2022].

Соціологічні дані також підтверджують, що внаслідок реформи децентралізації *зросла стійкість* територіальних громад та підвищилась їх здатність ефективно реагувати на кризи. За результатами Всеукраїнського соціологічного дослідження "місцеве самоврядування та територіальна організація влади (в контексті широкомасштабного російського вторгнення)", яке проводилося Київським міжнародним інститутом соціології у жовтні–листопаді 2022 р. на замовлення Ради Європи в рамках програми "Децентралізація і реформа публічної адміністрації в Україні", більшість опитаних заявили, що реформа децентралізації відіграла позитивну роль у можливостях спротиву широкомасштабному російському вторгненню. Так, 49% були переконані, що реформа загалом позитивно вплинула на можливості спротиву, 11% вважали, що вплив був негативний. 53,5% опитаних дотримувалися думки, що формування нових укрупнених громад позитивно вплинуло на можливості спротиву, 9% – негативно [Київський міжнародний інститут соціології, 2022, с. 20]. 75% вважали свою громаду готовою до надзвичайних ситуацій (34% – "повністю готовою", 41,2% – "скоріше готовою"), 5,7% – неготовою [Київський міжнародний інститут соціології, 2022, с. 24–25]. Респонденти доволі високо оцінювали й готовність своєї громади до різних антикризових видів діяльності: інформування населення (87% вважали громаду готовою), підготовленість працівників ОМС до дій в умовах надзвичайних ситуацій (77%), наявність резервних джерел водопостачання (76%), спроможність забезпечити товарами першої необхідності (70,5%), сформованість підрозділів територіальної оборони (67%), наявність захисних споруд (61%), забезпеченість об’єктів критичної інфраструктури резервним електро- і теплопостачанням (59%), наявність чіткого плану евакуації у випадку надзвичайних ситуацій (51%) [Київський міжнародний інститут соціології, 2022, с. 24–25].

У нашому дослідженні під стійкістю територіальної громади розуміємо її здатність ефективно протистояти загрозам будь-якого походження і характеру, адаптуватися до змін середовища (у т. ч. у сфері безпеки і оборони), підтримувати своє стале функціонування, швидко відновлюватися після кризових ситуацій до бажаного стану

рівноваги. Компонентами стійкості територіальних громад є *інституційна (організаційна), фінансова та соціальна стійкість*. Успішний розвиток територіальної громади можливий у разі забезпечення стійкості кожного з перерахованих компонентів. А рівень розвитку кожного виду стійкості у кінцевому результаті визначає загальну стійкість територіальної громади [Стойка, 2022]. Таким чином стійкість територіальних громад лежить в основі національної стійкості, є складовим елементом забезпечення державного суверенітету, рівномірного розвитку територій і їх єдності, демократичного конституційного ладу й національних інтересів України від реальних та потенційних загроз.

Таблиця 11.1.

Оцінка готовності громади до надзвичайних ситуацій (за окремими критеріями)

	Так	Ні	Важко сказати
Налагоджена система інформування населення	87,0	10,2	2,8
Створено спеціальні формування для реагування на НС	78,8	10,3	10,9
Голова громади, уповноважені працівники ОМС знають, що робити у випадку НС	76,6	15,7	7,7
Громада і населення мають резервні джерела водопостачання	76,1	14,8	9,1
Громада має спроможність забезпечити людей товарами першої необхідності	70,5	16,0	13,5
Підрозділи ТрО повністю сформовані і чітко знають що робити	66,8	10,3	23,0
Усі об'єкти із масовим перебуванням людей обладнані захисними спорудами	60,7	31,4	7,8
Ключові об'єкти інфраструктури забезпечені резервним електро- та теплопостачанням	58,9	16,2	24,9
Громада має чіткий план евакуації на випадок НС	51,2	26,2	22,6

Джерело: [Київський міжнародний інститут соціології..., 2022, с. 25].

Найбільший стрес-тест на стійкість утворені внаслідок децентралізації об'єднанні територіальні громади пройшли після початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну. У найбільшу з часів відновлення незалежності України кризу територіальні громади увійшли зміцнілими організаційно, порівняно добре фінансово- і ресурсозабезпеченими, маючи значно більше ніж до реформи, можливостей самостійно ухвалювати і реалізовувати життєво необхідні заходи.

Одним із головних елементів стійкості територіальних громад в Україні є їхня *інституційна (організаційна) стійкість*, під якою розуміємо *здатність громад у кризових умовах та в ході ліквідації їх наслідків зберігати ефективність системи органів самоврядування та їх спроможність до повноцінного функціонування*. Розвиток потенціалу інституційної (організаційної) стійкості територіальних громад і регіонів є вкрай важливим для України з огляду на розміри її території, високу щільність населення, багаторівневий адміністративно-територіальний устрій, а також через потребу підтримувати військову, інформаційну, економічну, енергетичну, продовольчу безпеку, викликану геополітичним становищем України.

Під час повномасштабного вторгнення Росії була задіяна така форма стійкості державної системи, як перехід на інший рівень за принципом субсидіарності – значна частина функцій щодо забезпечення соціально-економічної стійкості перейшла від центральних органів виконавчої влади (далі – ЦОВВ) до місцевих військових адміністрацій і органів місцевого самоврядування [Потапенко та ін., 2023]. Завдяки децентралізації система державного управління виявилася гнучкою і пружною – функціонал ОМС передбачав вирішення значної частини соціально-економічних питань, які у звичних обставинах перебували у віданні держави. Внаслідок реформи територіальні громади виявилися готовими до таких нових викликів, як допомога ЗСУ; розселення і забезпечення ВПО; прийом і розподілення гуманітарної допомоги; відновлення територій, постраждалих від бойових дій; релокація підприємств тощо.

Додаткової стійкості ОМС надали результати адміністративно-територіальної реформи, проведеної в межах децентралізації.

Заміна старої чотирирівневої системи взаємодії "центр–область–район–сільська рада" на дворівневу – "центр–територіальна громада" не лише спростила фінансово-адміністративні відносини між громадами та центральними органами влади, зменшила кількість корупційних ризиків, а й стала на заваді спробам російського командування підпорядкувати собі українські ОМС на захоплених землях. На окупованих територіях російська адміністрація зіткнулася із системою, цілком відмінною від централізованого управління російського зразка. Вибудувані територіальними громадами нові вертикальні зв'язки у багатьох сферах оминали субрегіональний і регіональний рівень, що поставило росіян перед фактом, що контроль над обласним чи районним центром не забезпечував контроль над адміністративними одиницями нижчого рівня.

Оскільки призначення свого "гауляйтера" над областю чи районом виявилося для російського командування неефективним, воно зосередилося на залякуванні, підкупі та викраденні керівників ОМС. Через відмову співпрацювати з окупантами у перші місяці війни були викрадені міські голови Мелітополя – І. Федоров, Скадовська – О. Яковлєв, Дніпрорудного – Є. Матвєєв, Таврійського – М. Різак, Голої Пристані – О. Бабич, Молочанська – І. Липська, голова Мелітопольської райради С. Прийма та низка сільських старост [*Президент Конгресу Ради Європи...,* 2022]. Частина керівників ОМС загинула від рук російських військових, зокрема, це староста села Мотижин Київської області О. Сухенко та міський голова Гостомеля Ю. Прилипко [Мигаль, 2022]. Від пропозицій передати владу відмовилися міський голова Ірпеня О. Маркушин [Петренко, 2022], заступник голови Харківської ОДА Р. Семенуха [Тищенко, 2022] та багато інших посадовців.

Війна також показала, що *самоврядна модель управління більш ефективна*. З 57 голів територіальних громад Чернігівської області після початку повномасштабного вторгнення військ РФ практично всі залишилися на своїх місцях і виконували свої функції. На противагу цьому з 5 голів райдержадміністрацій двоє – Чернігівської і Новгород-Сіверської (тобто 40%) – залишили свої робочі місця і евакуювалися, чим фактично обезголовили систему державного управління на місцевому рівні [Телеканал Новий Чернігів, 2022].

Серед місцевої влади також майже не було зрадників. Реформа децентралізації та сам процес об'єднання територіальних громад виявили нових лідерів місцевого самоврядування, більшість з яких прийшли до влади на місцевих виборах 2020 р. і мали безпосередній зв'язок з очолюваною територією – походили з цієї місцевості, користувалися довірою мешканців громади чи/та мали тут економічні інтереси. Як наслідок абсолютна більшість голів і рад територіальних громад залишилася лояльною до України у 2022 р. навіть на окупованих територіях [Bidenko, 2023]. Така відданість локальних політичних еліт викликала міжнародний резонанс і позитивно вплинула на ставлення громадян України до політиків.

У ході бойових дій частина місцевих рад та/або їхні виконавчі органи на тимчасово окупованих територіях та у прифронтовій зоні виявилися нездатними здійснювати покладені на них повноваження внаслідок низки причин: фактичного саморозпуску; самоусунення від виконання своїх повноважень; фактичного невиконання повноважень тощо. Водночас, на цих територіях зберігалася потреба у прийнятті рішень, що стосувалися таких питань, як виплата зарплати, розірвання трудових відносин, надання комунальних послуг, припинення електро- та водопостачання у окуповані населені пункти, списання знищених в ході бойових дій матеріальних цінностей тощо. Потреба заповнити вакуум влади на місцях привела до внесення змін до деяких законів України, що регулюють функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану, які розширили повноваження існуючих органів місцевого самоврядування та регламентував заміну недіючих ОМС місцевими військовими адміністраціями [Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби..., 2022].

Рух ЧЕСНО підрахував, що від початку повномасштабного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. до кінця грудня 2023 р. в Україні було створено 184 військові адміністрації населених пунктів. З них 61 діяла у містах (враховуючи Київську міську військову адміністрацію), 59 – у селищах, 64 – у селах. Перша військова адміністрація в Україні з'явилася 21 березня 2022 р. у Гостомелі на

Київщині, останньою була створена Сумська міська військова адміністрація 31 жовтня 2023 р. Найбільше військових адміністрацій діяло у Херсонській області – там їх було 50; ще 37 – у Запорізькій області та 36 – у Донецькій [Максимова, 2023].

Місцеві військові адміністрації виявилися важливим інструментом для оптимізації управління у громадах в умовах війни, підвищення їхньої інституційної стійкості. Але поряд з позитивними наслідками їх запровадження спостерігалися і негативні. Особливо помітними вони стали після стабілізації ситуації на фронті у 2022 р., коли центральна влада продовжила утворення військових адміністрацій у населених пунктах, які не перебували у зоні бойових дій, і у яких були наявні дієві місцеві ради. Нечіткість законодавчо закріплених критеріїв утворення військових адміністрацій відкрило для центральної влади можливість усувати з посад нелояльних міських голів. Це спричинило обурення в громадах та конфронтацію з центральною владою. Найбільш яскравими прикладами було позбавлення судом на один рік права обіймати посади, пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, міських голів Чернігова В. Атрошенка та Рівного О. Третяка [*Аналіз дострокового припинення...*, 2023]. Крім того, центральна влада доволі часто призначала діючих міських і селищних голів на посади очільників військових адміністрацій, що є нелогічним, оскільки їх утворення у населеному пункті мало б свідчити про нездатність місцевого самоврядування справлятися зі своїми обов'язками [Говоров, 2023].

Загалом, запровадження місцевих військових адміністрацій створило низку викликів, які потребують невідкладного законодавчого регулювання:

– голови військових адміністрацій майже одноосібно розпоряджаються бюджетами громад, що створює корупційні ризики та потенційно призводить до непрозорого використання коштів;

– голови військових адміністрацій мають обмеження щодо вирішення питань відчуження та надання в оренду комунального майна і земельних ділянок, що створює перешкоди для соціально-економічного розвитку громад;

– утворення військових адміністрацій у населених пунктах, де є дієві місцеві ради, призводить до згортання там місцевого самоврядування;

– деякі повноваження військових адміністрацій і ОМС дублюються.

Окремим викликом для стійкості України є законодавчо неврегульований статус міста Києва. Якщо виходити із логіки призначення військових адміністрацій, то КМДА мала б перетворитися на військову адміністрацію, а міський голова В. Кличко втратити виконавчі повноваження. Де-факто з жовтня 2022 р. паралельно існують Київська міська військова адміністрація та КМДА під керівництвом В. Кличка. Відсутність будь-якого затвердженого розподілу повноважень між цими інституціями створює небезпечні передумови для перекладання один на одного відповідальності за обороноздатність міста (наприклад, за готовність укриттів).

Утім, наявні дослідження демонструють, що у надскладних умовах воєнного часу територіальні громади України *зберігали високий рівень інституційної / організаційної стійкості*. Згідно з опитуванням, проведеним Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи у серпні – вересні 2022 р.*, дві третини українських територіальних громад, розташованих поза зоною бойових дій або звільнених станом на вересень 2022 р., не припиняли вести свою нормальну діяльність. З них 28% ніколи не припиняли роботу, 43% повернулися до роботи у звичному режимі упродовж двох тижнів, 12% – упродовж 3–4 тижнів, 10% – упродовж 1–3 місяців після повномасштабного вторгнення або звільнення. Крім того, серед звільнених громад 17% повідомили, що ніколи не припиняли роботу, тобто місцева влада працювала в умовах окупації. Усі деокуповані громади та громади поза зоною бойових дій станом на

* Дослідження проводилося у 241 територіальній громаді, що становить 16% від усіх громад України. У вибірку потрапили переважно громади із населенням до 50 тис. осіб (86%). Решта відповідей майже порівну розподілені між середніми (від 50 до 100 тис. жителів) і великими (100 тис. жителів і більше) міськими громадами. До останньої категорії увійшли 11 обласних центрів, три з яких перебували на території бойових дій.

вересень 2022 р. надавали адміністративні послуги, 72% з них надавали всі послуги [Рада Європи, 2023].

Це ж дослідження показало, що територіальні громади в умовах війни *зберігали легітимність у прийнятті рішень*: вирішуючи кризові ситуації, вони діяли на основі рішень своїх колегіальних органів – міської ради та виконавчого комітету (по 82%), а також офіційних рекомендацій вищих органів влади (78%). Лише 17% респондентів назвали одностороннє прийняття рішення головою громади керівним способом реагування на кризу, хоча в умовах воєнного стану це законодавчо дозволено для багатьох питань. Додаткової легітимності рішенням колегіальних органів місцевого самоврядування додає той факт, що більшість громад, які на момент опитування були або поза зоною бойових дій, або деокупованими, проводили свої засідання ради особисто, і ця цифра наближалася до 80% упродовж 1–3 місяців після повномасштабного вторгнення [Рада Європи, 2023].

На інституційну стійкість територіальних громад значною мірою впливала *наявність тривалого досвіду управління*. Так, дослідження Київської школи економіки ролі місцевого самоврядування та реформи децентралізації у стійкості України до вторгнення Росії виявило позитивну кореляцію між наявністю в громаді статусу "міста обласного значення"* та показником громади за індексом готовності. На цей зв'язок вплинуло тривале економічне процвітання цих міст, а також багаторічний досвід стратегічного планування та управління значними фінансовими ресурсами, який ці міста накопичили до реформи децентралізації [Darkovich et al., 2023].

Виходячи з цього можна стверджувати, що надання всім громадам унаслідок реформи децентралізації однакового юридичного статусу, права стратегічного планування власної діяльності і більших фінансових можливостей, позитивно вплинуло на стійкість

* Міста обласного значення ще до проведення реформи децентралізації мали право залишати 75% податку на доходи фізичних осіб, а також за ними було закріплено функцію стратегічного соціально-економічного планування, яке для сільських / селищних рад здійснювали районні адміністрації.

дрібних сільських і селищних громад, стало фактором більш рівномірного розвитку територій і, як наслідок, сприяє єдності держави.

Ще одним важливим компонентом стійкості територіальних громад є їхня *фінансова стійкість* – такий стан місцевого бюджету, при якому забезпечуються нормальне функціонування суб'єкта місцевої влади, реалізація всіх закріплених за ним повноважень за рахунок повного та своєчасного фінансування, передбачених в бюджеті витрат [Люта та ін., 2012].

Власне, реформа децентралізації була спрямована на те, щоб забезпечити економічну незалежність територіальних громад від держави, зробити їх спроможними – надати їм можливість самостійно здійснювати економічний розвиток території і за рахунок наявних ресурсів забезпечувати потреби мешканців.

Після запровадження фінансової децентралізації доходи бюджетів територіальних громад складаються з двох основних частин: 1) власних надходжень та 2) трансфертів з Державного бюджету України. Власні надходження станом на 2021 р. становили понад 65% і збиралися з таких джерел: державні податки (64,0%), місцеві податки (28,1%), неподаткові надходження (6,3%), доходи від операцій з капіталом і спеціальні фонди (1,2%), інші податки (0,4%) [Piddubnyi et al., 2022]. Саме завдяки фінансовій децентралізації територіальні громади змогли значно збільшити власні бюджети. Так, якщо у 2018 р. загальний та спеціальний фонди бюджетів територіальних громад становили 22,4 млрд грн, то у 2023 р. – 441,9 млрд грн (2019 р. – 30,7 млрд грн; 2020 р. – 57,8 млрд грн; 2021 р. – 258,6 млрд грн; 2022 р. – 294,1 млрд грн [Онищук, 2023; *Мінфін: за 2023 рік до загального фонду*..., 2024]. Тобто, бюджети територіальних громад за цей період виросли майже у 20 разів. У цей же час інші місцеві бюджети зростали значно повільніше, наприклад, обласні бюджети за період 2018 – 2022 рр. виросли лише у півтора рази з 41,7 млрд грн до 61,1 млрд грн. Водночас знижувалася залежність територіальних громад від коштів державного бюджету, що надавалися у вигляді дотацій та субвенцій. Так, у 2018–2022 рр. частка трансфертів з державного бюджету до

бюджетів територіальних громад впала з 42% до 25% (2019 р. – 39%; 2020 р. – 31%; 2021 р. – 28%). Також відбувалося поступове зростання частки місцевих бюджетів у доходах зведеного бюджету з 22,6% у 2017 р. до 24,4% у 2022 р. [Онищук, 2023].

Після початку повномасштабного вторгнення військ РФ у територіальних громад різко зросли доходи через сплату у місцеві бюджети ПДФО військовими, виплати яким у воєнний час стали доволі суттєвими. Втім, з 1 жовтня 2023 р. Верховна Рада України позбавила територіальні громади податку на доходи фізичних осіб з грошового забезпечення, грошових винагород та інших виплат, одержаних військовослужбовцями та особами рядового і начальницького складу і перенаправила їх з листопада 2023 р. до державного бюджету, мотивуючи це тим, що громади позбавлені права закуповувати зброю, а ці кошти мають використовуватися на потреби оборони. Зрештою, це призвело до різкого падіння частки місцевих бюджетів у доходах зведеного бюджету з 24,4% у 2022 р. до 17,8% у 2023 р. [Онищук, 2024], хоч згідно зі Стратегією реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 рр. частка доходів місцевих бюджетів (без трансфертів) у зведеному бюджеті України на 2023 р. була задекларована на рівні 25% [Стратегія реформування системи управління державними фінансами..., 2021], а норми Бюджетної декларації на 2022–2024 рр. визначали цю частку у розмірі не нижче 20% [Міністерство фінансів України, 2022].

Вилучення ПДФО військовослужбовців із переліку доходів місцевих бюджетів стало відчутним ударом по фінансовій стійкості територіальних громад. Експерти очікують подальшого скорочення надходжень до місцевих бюджетів і, відповідно, зменшення активності громад не лише у питаннях допомоги ЗСУ, але й у розв'язанні інших проблем, викликаних війною [Одарченко, 2023]. Понад те, керівники деяких територіальних громад висловлюють сумніви щодо здатності ОМС виконувати свої основні функції в умовах скорочення доходів [Ящук та Нестеренко, 2024].

У рамках реалізації Програми "ULEAD з Європою" було проведено оцінювання фінансової спроможності територіальних

громад за результатами 2023 р. у розрізі 11 показників, розрахованих на підставі даних про чисельність населення та показників виконання бюджету відповідної громади. За результатами дослідження високий рівень спроможності у 2023 р. мали 495 територіальних громад (або 34,4% від загальної кількості), оптимальний – 314 (21,8%), задовільний – 200 (13,9%). Найбільша кількість громад з високим рівнем спроможності була у Київській області – 54 (78,3% від загальної кількості громад області), Дніпропетровській – 48 (55,8%), Одеській – 44 (48,4%) та Полтавській – 43 (71,7%) [Казюк та ін., 2024a]. Порівняно з базовим 2021 р., кількість громад із високим рівнем спроможності збільшилася на 59, а з оптимальним та задовільним зменшилася на 21 та 63, відповідно [Казюк та ін., 2024b].

У той же час 182 територіальні громади (або 12,7% від загальної кількості) мали критичний рівень спроможності, 247 (17,2%) – низький. Тобто, 429 громад (29,8%) належали до найнижчих категорій спроможності [Казюк та ін., 2024b]. Порівняно з 2021 р., кількість громад із критичним рівнем спроможності збільшилася на 49, з низьким – зменшилася на 21 [Казюк та ін., 2024b]. Зважаючи на географію ведення бойових дій, суттєве збільшення громад з критичним рівнем зафіксовано у Донецькій, Запорізькій, Луганській, Херсонській областях. Зокрема, у 2023 р. у Херсонській обл. налічувалося 36 громад з критичним рівнем спроможності, у Запорізькій – 33, у Луганській – 18, Донецькій – 13. Водночас, дослідження виявило, що чимало громад із критичним рівнем спроможності перебувало далеко від зони бойових дій, зокрема, 18 таких громад було у Чернівецькій області, 15 – у Закарпатській, 14 – Івано-Франківській, 13 – Рівненській [Казюк та ін., 2024b].

В українських реаліях існує чітка взаємозалежність між сформованими рівнями спроможності територіальних громад і категоріями населених пунктів та кількістю їх населення. Відповідно до оцінювання, проведеного у 2023 р. з ініціативи Програми "ULEAD з Європою", із 495 громад, що належали до високого рівня спроможності, 198 (або 40%) мали статус міських, 125 (25,3%) – селищних, 172 (34,7%) – сільських. У міру зниження рівня спро-

можності частка територіальних громад міського типу зменшувалася, а кількість селищних та сільських громад зростала. Серед 182 громад, які віднесено до критичного рівня, лише 23 (12,6%) – міські громади, 62 (34,1%) – селищні, 97 (53,3%) – сільські [Казюк та ін., 2024b]. Позитивну кореляцію між готовністю громад до складних багатовимірних викликів і рівнем власних доходів, а також низьку здатність сільських громад генерувати власні доходи зафіксували дослідники Київської школи економіки. Їхній аналіз показав, що у середньому частка власних доходів у міських громадах на 7% вища, ніж у сільських [Darkovich et al., 2023].

Таблиця 11.2.

Фінансова спроможність територіальних громад за рівнями та динаміка зміни їх кількості у 2021/2023 рр.

Рівні спроможності територіальних громад	Кількість територіальних громад з відповідним рівнем спроможності, 2021 р.	Кількість територіальних громад з відповідним рівнем спроможності, 2023 р.	% від загальної кількості територіальних громад, 2023 р.	Динаміка зміни кількості територіальних громад з відповідним рівнем спроможності у 2023 р. порівняно з 2021 р.
високий	436	495	34,4	59
оптимальний	335	314	21,8	-21
задовільний	263	200	13,9	-63
низький	271	247	17,2	-24
критичний	133	182	12,7	49
Всього	**1438**	**1438**	**100,0**	-

Складено автором на основі: [Казюк та ін., 2024a; Казюк та ін., 2024b].

Загалом можемо констатувати, що місцеві бюджети адаптувалися до умов воєнного стану і зуміли забезпечити реалізацію

основних завдань бюджетної політики, а також забезпечити фінансування видатків, пов'язаних із підтримкою Сил оборони, заходів з територіальної оборони, підтримки ВПО та ліквідацією наслідків збройної агресії РФ.

Соціальна стійкість об'єднаних територіальних громад значною мірою формувалася завдяки зміцненню *довіри* між мешканцями громад та місцевою владою. Сучасні вчені розглядають політичну довіру як один із ключових чинників політичного процесу, що відіграє значну роль у забезпеченні політичної стабільності, легітимації влади, економічного зростання та поступального розвитку суспільства. А. Селігмен [2002] стверджував, що влада і насильство можуть сформувати соціальний порядок лише на певний час, але самі собою не можуть створити фундамент для підтримки цього порядку надовго, тому вони приречені на постійну активну діяльність з розвитку довіри до своїх інститутів з боку населення. На думку G. T. Svendsen [2003], централізація влади перешкоджає встановленню відносин довіри. Американський соціолог Ф. Фукуяма [2004] доводив, що саме довіра визначає прогрес суспільства, зокрема економічний. Його думку розвинули інші вчені [Bromiley & Cummings, 1995], стверджуючи, що довіра між суб'єктами може сприяти економічному зростанню, оскільки вона знижує транзакційні витрати внаслідок зменшення потреби у використанні додаткових інструментів контролю для врегулювання відносин між партнерами. Довіра є основою для спільного управління [Rapp, 2020] і основним показником стійкості [Eshel et al., 2020].

В Україні довіра до місцевої влади завжди була вищою, ніж довіра до центральної влади. Незадовго до початку проведення реформи децентралізації, у грудні 2013 р., місцевій владі переважно або повністю довіряли 44,4% (баланс довіри-недовіри – мінус 4%), тоді як Президенту України довіряли лише 34,0% (баланс довіри-недовіри – мінус 27,5%), Верховній Раді України – 20,9% (баланс довіри-недовіри – мінус 54%) [*2013-й: політичні підсумки...*, 2013]. На початковому етапі проведення реформи ситуація кардинально не змінилася – у травні 2016 р. місцевій владі переважно або

повністю довіряли 37,9% (баланс довіри-недовіри – мінус 14,6%), тоді як Президенту України довіряли лише 22,5% (баланс довіри-недовіри – мінус 47,6%), Верховній Раді України – 14,3% (баланс довіри-недовіри – мінус 65,1%) [*Соцопитування: за рік поліція різко наростила довіру*..., 2016]. Згодом, коли позитивні результати від реформи стали більш очевидними, довіра до ОМС почала ще більше зростати. Для прикладу, у 2015 р. рейтинг мерів становив 12–14%, а в 2017 р. він зріс до 50% [Зубко, 2017]. У 2021–2024 рр. рівень довіри до місцевої влади залишався високим: для місцевих рад він був на рівні 43–59%, для голів територіальних громад – 48–63%. Також варто відзначити, що рівень довіри до ОМС є більш стабільним, йому не притаманні різкі коливання довіри / недовіри, характерні для вищих органів державної влади.

Таблиця 11.3.

Рівень довіри до ОМС у липні 2021 – червні 2024 рр., %

		липень–серпень 2021 р.	серпень 2022 р.	лютий–березень 2023 р.	грудень 2023 р.	січень 2024 р.	березень 2024 р.	червень 2024 р.
Місцева рада міста / селища / села	довіряють	51,4	59,4	56,4	47,3	43,2	48,4	44,8
	не довіряють	37,8	28,8	32,4	41,2	44,9	40,7	45,6
Голова міста / селища / села	довіряють	57,1	63,3	62,1	53,2	48,8	54,2	50,6
	не довіряють	33,6	27,4	29,6	39,8	43,4	38,3	43,0

Складено автором на основі: [Разумков Центр, 2021; *Довіра до держави: як зберегти національну єдність*..., 2022; Разумков Центр, 2023а; Разумков Центр, 2023в; Разумков Центр, 2024 b; Разумков Центр, 2024а; Разумков Центр, 2024 b].

Важливим чинником формування довіри жителів новостворених громад до ОМС був добровільний характер процесу

об'єднання. І це цілком природно, оскільки за добровільного об'єднання мешканці сіл, селищ і міст самостійно обирали, з ким об'єднуватися і надалі облаштовувати спільний соціальний простір, краще пізнавали один одного, більше дізнавалися про принципи функціонування влади і самих представників влади. З іншого боку, формування довіри до ОМС мало зворотний позитивний ефект, що виражався у зростанні відповідальності представників самоврядування перед громадою. Експерти відзначали намагання новообраних у 2016–2017 рр. керівників територіальних громад бути більш відкритими до своїх виборців, робити власну діяльність максимально прозорою [Флурі та Бадрак, 2017].

Позитивно на зростання довіри до лідерів територіальних громад вплинуло інформування мешканців про використання коштів громади, скорочення видатків на утримання бюрократичного апарату місцевих рад і їх виконавчих комітетів, підвищення якості публічних послуг та покращення соціально-економічного становища громад. Чітке розуміння жителями громад, на що витрачаються гроші громади, додатково мотивувало їх сплачувати податки. Формувалося "замкнене коло доброчесності", яке стало основою більш сприятливого середовища для діяльності місцевого бізнесу, що, у свою чергу, запускало черговий виток економічного зростання. Так, дослідження А. Гарус і О. Нів'євського [2020] показало, що об'єднання громад привело до збільшення надходжень від податку на нерухоме майно на 121,7%, від туристичного збору на 8,8%, від єдиного податку з фізичних осіб на 5,4% та на 23,4% – від єдиного податку з юридичних осіб (на душу населення). Дослідники схиляються до думки, що зростання податкових надходжень до бюджету громад пов'язаний зі зростанням обопільної довіри – лідери громад доклали зусиль до покращення адміністрування податків, а місцеві мешканці і бізнес у відповідь вдалися до легалізації своїх доходів.

Передумовами зростання соціальної стійкості територіальних громад була низка змін, запроваджених унаслідок реформи децентралізації. Жителі громади прямим голосуванням обирали голів територіальних громад і місцеві ради, які стали

відповідальними за надання державних послуг у сфері освіти, охорони здоров'я та соціально-економічних питань. Прийняття політичних рішень стало ближчим до громадян, що значно підвищило їх мотивацію брати участь у вирішенні суспільних питань громади і сприяло наростанню громадянської активності. Значного поширення набули різні форми консультацій з громадянами – від використання електронних петицій і опитувань громадян до місцевих форумів. Крім того, у всій Україні були створені неформальні мережі організацій активістів для сприяння горизонтальному та вертикальному обміну досвідом.

Значна кількість громад запровадила практику партиципаторного бюджетування (також називається "бюджетом участі"), яка дозволила громадянам безпосередньо пропонувати та реалізовувати проєкти у своїй громаді, що фінансуються за рахунок місцевого бюджету [Хуткий та Аврамченко, 2019]. За даними опитування Польсько-української фундації співпраці ПАУСІ, проведеного у 2016–2018 рр., для більшості громад бюджет участі став ефективним та конструктивним інструментом комунікації між місцевою владою та громадою, а його впровадження позитивно вплинуло на збільшення взаємної довіри між мешканцями та місцевою владою [*Громадський бюджет на шляху до відкритості*..., 2019].

Додатковою запорукою стійкості місцевого самоврядування та територіальної єдності в Україні стали *горизонтальні зв'язки*, налагоджені громадами за час проведення реформи. Законодавчу основу для кооперації ресурсів ОМС задля розв'язання спільних проблем територіальних громад на місцевому рівні, ефективного надання послуг населенню, створення спільних об'єктів інфраструктури було закладено Законом України "Про співробітництво територіальних громад" [Про співробітництво територіальних громад, 2014].

Емпіричні дані демонструють, що інститут співробітництва виявився дуже корисним для територіальних громад. З кінця 2014 р. до 26 червня 2024 р. було зареєстровано 1119 договорів [*Реєстр договорів про співробітництво*..., 2024]. Запровадження воєнного стану на території України кардинально не змінило темпи

підписання договорів про співпрацю, оскільки з осені 2021 р. до червня 2024 р. їх кількість зросла принаймні на третину [Комітет Верховної Ради України..., 2021]. Найбільш популярними формами співробітництва територіальних громад станом на жовтень 2023 р. були реалізація спільних проєктів та спільне фінансування (утримання) підприємств, установ та організацій комунальної форми власності. А от створення спільних інфраструктурних об'єктів та спільних органів управління територіальні громади намагалися уникати [Козіна та ін., 2024].

Стійкість територіальних громад вкотре підтвердила важливість реформи децентралізації, завдяки якій зросли інституційні та бюджетні повноваження громад, покращилась їхня соціальна інфраструктура, підвищилась ефективність діяльності ОМС, з'явилася здатність самостійно вирішувати більшість внутрішніх питань, що у кінцевому результаті позитивно вплинуло на єдність та консолідованість держави і суспільства.

Поряд з цим існує низка викликів для стійкості територіальних громад, які добре проявили себе під час російського вторгнення і на які місцева влада переважно не поспішає реагувати. Найголовніше – це відсутність у територіальних громадах комплексної оцінки можливих ризиків та несистемна підготовка ОМС до можливих загроз. Практика кризового планування у територіальних громадах і надалі залишається швидше винятком, ніж закономірним правилом. Дослідження Центру соціологічних досліджень, децентралізації та регіонального розвитку при Київській школі економіки показало, що більшість громад проводили підготовку до можливих викликів війни вже після початку повномасштабного вторгнення або не проводили взагалі [Дарковіч та Савісько, 2023]. Зменшення цього ризику лежить у площині розроблення та впровадження планів дій громади у разі надзвичайних ситуацій; дублювання систем життєдіяльності; накопичення та розосередження важливих запасів; облаштування альтернативних шляхів сполучення; налагодження взаємодії громад, держави та бізнесу. Також залишається недостатньо ефективною комунікаційна складова діяльності ОМС. Проблема взаємодії з населенням полягає у недостатньому

інформуванні про загрози та відсутності алгоритмів дій у випадку їх настання. У внутрішніх комунікаціях головні проблеми це недостатній рівень комунікації між представниками різних структур, а також проблеми з врахуванням думок представників зацікавлених сторін при прийнятті рішень, що у кінцевому результаті призводить до нераціонального витрачання ресурсів [Дарковіч та Савіська, 2023]. Шкодить стійкості громад і недостатній рівень координації військово-цивільного співробітництва, що виникає через неефективний менеджмент та/або відсутність довіри.

В умовах повномасштабного військового вторгнення РФ в Україну та запровадження військового стану посилилася вертикаль виконавчої влади, зросла централізація, а ЦОВВ почали значно більше, ніж до війни, втручатися у діяльність ОМС, що сприймається останніми як *згортання децентралізації*. Внаслідок дій центральної влади стало помітним поступове *ослаблення суб'єктності та автономії ОМС упродовж війни*. Якщо ця суб'єктність була максимальною на початку вторгнення, то нині вона поступово знижується.

Громадська організація "Центр спільних дій", яка у жовтні 2023 р. – січні 2024 р. провела низку інтерв'ю з представниками 12 територіальних громад 6 областей України (Київська, Чернігівська, Сумська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська), виявила такі ознаки централізації влади та обмеження самостійності органів самоврядування територіальних громад:

– значне *посилення позиції обласних та районних державних (військових) адміністрацій*, їхньої ролі у вертикалі державної влади та фактичне перебирання ними на себе тієї взаємодії, яку територіальні громади до початку війни вели з центральним рівнем. Ця комунікація фактично є постійною і найчастіше стосується питань відновлення, надання гуманітарної допомоги, додаткового фінансування, навчань та збору даних. При цьому для тилових громад характер взаємодії не змінився / трохи змінився, тоді як для деокупованих та постраждалих від бойових дій громад – змінився докорінно;

– *Офіс Президента України став ключовою державною інституцією*, з якою формально та неформально взаємодіяли ОМС – через районні та/або обласні військові адміністрації;

– *неефективна комунікація з ЦОВВ*, що виявлялася у повільній взаємодії, ігноруванні потреб громад, ускладненні процедури, затягуванні з підписанням договорів тощо;

– поява більшої кількості *формальних та неформальних важелів впливу* владної вертикалі на ОМС, побудова комунікації за принципом "згори донизу";

– *дублювання районними військовими адміністраціями функцій обласних військових адміністрацій*, що створює додаткове навантаження на співробітників ОМС і викликає нерозуміння доцільності функціонування органів влади на районному рівні;

– зниження спроможності громад через *зменшення фінансових ресурсів* (особливо після виключення з доходів місцевих бюджетів "військового" ПДФО) [Ящук та Нестеренко, 2024].

Перераховані негативні зміни доповнюються й низкою ризиків для децентралізації, зокрема, це:

– значне відтермінування впровадження інституту префектів через викликану воєнним станом неможливість вносити зміни до Конституції України;

– можливість збереження посиленої президентської виконавчої вертикалі у повоєнний період;

– збільшення повноважень місцевих державних адміністрацій переходить в усталені практики, що може викликати опортуністичний опір адміністрацій повоєнному відкату до децентралізаційних норм;

– зростання ризику законодавчого закріплення у повоєнний період окремих змін, які на цей час позиціонуються як тимчасові, через відсутність повноцінного громадського контролю.

Посилення ролі Президента України з одночасним послабленням законодавчої і виконавчої гілок влади у формуванні державної політики вносить дисбаланс у функціонування парламентсько-президентської моделі. Надмірна централізація влади та згортання реформи децентралізації становлять *загрози стійкості державних*

інститутів і, як наслідок, єдності держави та національній безпеці.

Для збереження всіх позитивних для територіальної єдності і суспільної консолідації наслідків реформи децентралізації, таких як економічна незалежність територіальних громад, здатність ОМС виконувати власні і делеговані функції, зменшення впливу на них з боку владних інституцій субрегіонального і регіонального рівня, поглиблення довіри між місцевим населенням і органами самоврядування, забезпечення більш рівномірного соціально-економічного розвитку територій, ефективне відновлення постраждалих від воєнних дій територій, реформа має бути продовжена і завершена. До першочергових заходів на цьому шляху належать:

– створення відповідних правових засад та налагодження на їх основі ефективних механізмів взаємодії органів державної влади, ОМС, громадських організацій, бізнесу та міжнародних партнерів;

– чітке розмежування повноважень між органами державної влади та ОМС;

– недопущення змін "правил гри" центральною владою у питаннях функціонування ОМС;

– створення нормативного та інституційного підґрунтя для прозорої взаємодії та чесної співпраці між представниками регіональних органів виконавчої влади, ОМС, інститутів громадянського суспільства та бізнесу;

– підвищення відповідальності керівників і службовців ОМС за забезпечення стійкості системи публічної служби шляхом більш ретельної підготовки ОМС до кризових ситуацій;

– відновлення та забезпечення умов для ефективної роботи ОМС на деокупованих територіях;

– посилення громадської довіри до органів місцевого самоврядування;

– розбудова професійної, аполітичної та орієнтованої на забезпечення інтересів громадян служби в ОМС;

– формування нового типу неформальних відносин у середовищі керівників і службовців місцевого самоврядування, позбавлених корупції, патерналізму, непотизму; просування доброчесності через відповідальне лідерство;

– підготовка до породжених війною реалій: готовність до повернення військових та розуміння особливостей роботи з ними; забезпечення умов для адаптації ветеранів у громаді; створення умов для інформаційної та фізичної безбар'єрності тощо;

– забезпечення рівних прав і можливостей для усіх категорій населення у доступі до роботи в ОМС та професійного навчання.

Війна з Російською Федерацією стала найважчим випробуванням для України з часу відновлення її незалежності у 1991 р. Але Україна не впала під збройним натиском і не перетворилася на failed state, більше того – вона дала гідну відсіч загарбникам, зуміла зберегти внутрішню суспільно-політичну єдність і навіть покращила свій міжнародно-правовий статус та здійснює поступову розбудову власного оборонно-промислового комплексу.

Важливим фактором досягнення такого стану речей є реформа децентралізації. Вона хоч і не була ідеальною, але у кризових умовах її результати допомогли країні зберегти стабільність та внутрішню єдність. Зокрема, децентралізація консолідувала відносини центру та периферії України напередодні російського вторгнення, в основному шляхом зміцнення ОМС. Також реформа покращила спроможність ОМС надавати різноманітні публічні послуги, які до проведення реформи були обов'язком держави. Це вивільнило частину ресурсу держави, який виявився вкрай важливим під час відсічі російським агресорам. Залучення громадськості до процесу прийняття рішень у територіальних громадах підвищило легітимність політики та демократично обраної місцевої влади. Участь у добровільному об'єднанні громад дав людям досвід колективних дій, згуртував їх для діяльності над спільною справою. Реформа місцевого самоврядування надала місцевій владі ресурси для виконання своїх обов'язків, враховуючи ті, що стосувалися оборони. Спільне протистояння російській навалі поглибило єдність між державою та органами місцевого самоврядування, причому останні стали надійним партнером у системі багаторівневого управління в Україні.

Реформа децентралізації суттєво зміцнила стійкість територіальних громад України, що стало критично важливим в умовах

повномасштабного вторгнення Росії. Ця стійкість сприяла збереженню єдності держави та суспільства, забезпечивши довіру громадян до місцевих лідерів та стабільність управління територіальними громадами. Наділення місцевого самоврядування ширшими повноваженнями та заміна чотирирівневої системи управління на дворівневу підвищили гнучкість державного управління, дозволивши громадам ефективніше реагувати на виклики, такі як допомога ЗСУ, розселення ВПО та відновлення територій. Досягнута внаслідок реформи економічна незалежність громад дозволила їм ефективніше розв'язувати місцеві проблеми, знижуючи регіональні диспропорції та сприяючи більш рівномірному розвитку країни. Завдяки збільшенню місцевих бюджетів громади стали більш спроможними підтримувати соціально-економічну стабільність і відповідати на виклики воєнного часу. Однак виключення ПДФО військових з місцевих бюджетів після 2023 р. стало серйозним викликом для фінансової стійкості, що може призвести до зниження рівня фінансування ключових місцевих ініціатив, зокрема в прифронтових і постраждалих від війни регіонах. Це може створити нові нерівності між громадами та загрожуватиме згуртованості суспільства. Попри ці виклики, фінансова децентралізація сприяла зміцненню єдності країни, оскільки дала громадам більше можливостей брати на себе відповідальність за розвиток своїх територій, що також відображає й загальнодержавні інтереси. Стійкість громад стала одним із чинників, який допоміг запобігти внутрішньому розколу та зберегти національну згуртованість у найскладніші моменти для країни.

РОЗДІЛ 12
РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО АКТИВІЗМУ У ПОВОЄННОМУ ВІДРОДЖЕННІ

Реакцією абсолютної більшості українців на російську агресію стало небачене піднесення різноманітних форм і практик громадянського активізму. Реалії війни привели до подальшої трансформації традиційних самоорганізованих практик, спрямованих на суспільне благо [Резнік, 2019], до активізму воєнного часу [Хома, 2022], спрямованого передусім на відбиття ворожої агресії, збереження життя і здоров'я громадян. Його характерними ознаками стали специфічні завдання та механізми їхнього виконання, наявність широкої мережі ініціатив громадян, їхньої взаємодії (з урядовими та неурядовими структурами, міжособистісні взаємодії), поєднання організованого та структурованого громадянського активізму зі стихійним, ситуативним.

Структурно модель громадянського активізму воєнного часу мала вигляд як поєднання трьох підсистем – оборонна, тилова (соціально-економічна, гуманітарна складова) та закордонна (адвокація України на міжнародній арені та залучення міжнародної коаліції підтримки її).

У перші, найбільш драматичні місяці війни громадянський активізм торкався практично всіх сфер життєдіяльності, характеризуючися значною динамікою та адаптивними реакціями на виклики, спричинені зовнішньою агресією. Повною мірою це продемонстрував і громадянський активізм організованого типу. Обставини воєнного часу значно ускладнили функціонування громадських структур України. Ідеться про різке скорочення обсягу і джерел фінансування, втрату зв'язків з партнерами, організаційну та кадрову нестабільність, релокацію організацій, виклики психологічного характеру. Незважаючи на це, до 80% ОГС змогли повністю або частково зберегти своє функціонування [*Громадянське суспільство України в умовах війни*..., 2023].

Починаючи з 2022 р. пріоритетними напрямами громадянського активізму стала допомога силам оборони, вирішення

гуманітарної кризи, волонтерська та благодійна діяльність, здійснення інформаційно-комунікативного супроводу перебігу війни, документування воєнних злочинів, боротьба з ворожою пропагандою, кіберактивізм та ін. Найбільш помітними серед ОГС у період війни, окрім громадських організацій (ГО), стали волонтерські організації (ВО) та благодійні організації та фонди (БО, БФ). Про вагу останніх на тлі загального скорочення появи нових ОГС вказувало і те, що лише за десять місяців 2022 р. отримали державну реєстрацію 6,3 тис. БО, що перевершувало показник приросту у довоєнному 2021 р. у 9 разів [*Кількість зареєстрованих*..., 2022/2023].

Згідно з підсумковими даними за перший рік широкомасштабної російсько-української війни згадані напрями, як найбільш актуальні, стали основними сферами діяльності ОГС. Так, основну увагу на допомогу ЗСУ та ветеранам спрямували 43,2% організацій, така сама частка – на допомогу жертвам війни та внутрішньо переміщеним особам (ВПО). Серед створених після 24 лютого 2022 р. організацій ці показники були значно вищими [*Громадянське суспільство України в умовах війни*..., 2023]. Така переорієнтація відбулася за рахунок згортання традиційних напрямів діяльності.

Нові сфери діяльності ОГС як автономних суб'єктів цивільно-правових відносин, більшість з яких до тих пір були нетиповими для громадського сектору, виявили їхню здатність не лише залучити до своєї роботи значні людські ресурси, але й донорське фінансування, що значною мірою зняло навантаження з державного та місцевого бюджетів. У перші два найбільш критичні місяці війни на громадський сектор припадало понад 80% гуманітарної допомоги, яка надійшла на адресу України з-за кордону [*Військові адміністрації отримують*..., 2022]. Через БО упродовж 2022 р. – травня 2023 р. українці переказали на потреби оборони України 54,6 млрд грн [*Ціна перемоги*, 2023], що врази перевищувало пожертви з боку приватних компаній та банків. Неоціненну допомогу ОГС надали зміцненню обороноздатності України, насичення сил оборони сучасним спорядженням та озброєнням.

Реагуючи на нагальну потребу часу, в країні стрімко зросла активність волонтерського руху, благодійництва, що стало провідною сферою діяльності громадянського суспільства у всіх регіонах України. Про всенародний характер волонтерства свідчили і результати різноманітних соціальних досліджень. Згідно з результатами одного з них (грудень 2022 р.), до волонтерства долучилося близько 61% українців, ще частина громадян висловлювала намір долучитися згодом [*Опір агресору, волонтерство*..., 2023]. Значні здобутки волонтерського руху, його масовість дозволили Україні вже у 2022 р. піднятися у світовому рейтингу у цій галузі (World Giving Index) на почесну другу позицію.

Уже у 2022 р. громадянське суспільство України перетворилося на помітний чинник суспільно-політичного життя, який оперував значними ресурсами. Громадський сектор України отримав високе визнання і міжнародної спільноти. У 2022 р. лауреатом Нобелівської премії миру-2022 стала українська правозахисна організація "Центр громадянських свобод", а її керівниця – О. Матвійчук стала першою в Україні лауреаткою премії "За правильний спосіб життя". За підсумками 2022 р. Асамблея Форуму громадянського суспільства Східного партнерства відзначила громадянське суспільство України особливою відзнакою. Ця нагорода "відважному громадянському суспільству України" символізувала його вагомий внесок у справу мобілізації зусиль на захист свободи, демократії та європейського майбутнього країни. Високі потенційні можливості громадянського суспільства України, його участь у розв'язанні нагальних проблем в оборонній та гуманітарній галузях було відзначено і у звіті правозахисної організації Freedom House [*Freedom in the World*..., 2023].

Ефективні дії ОГС в умовах широкомасштабної війни підтвердили їхній значний вплив на суспільні настрої. Підтвердженням цьому було зростання на серпень 2022 р. рівня довіри суспільства до ВО до 85%, до ГО – до 65%, що поступалося лише рівню довіри до сил оборони України [*Довіра до держави*..., 2022].

Зі свого боку, у середовищі громадських активістів утверджувалося переконання у тому, що їхня діяльність була вкрай

корисною й позитивно впливала на загальний стан справ в Україні [*Громадянське суспільство України в умовах війни,* 2023]. Громадянське суспільство України довело свою стійкість і готовність до освоєння нових видів діяльності, до ефективного міжсекторального співробітництва, до ролі рушія важливих суспільно значимих інновацій. Уже у перший рік війни серед сфер громадянського активізму, що набули значного піднесення, стала участь у відновленні мирної інфраструктури та житла [Громадянське суспільство України в умовах війни, 2023]. За підсумками 2022 р. практично всі активно діючі ОГС були готовими взяти участь у процесах відновлення країни, близько 75% ОГС планували після закінчення війни, окрім повернення до свого звичного формату діяльності, долучитися і до комплексної відбудови України. Однак, виходячи з того, що на той час головним запитом для держави і суспільства була мобілізація зусиль на відбиття російської агресії, залучення до відбудови переносилося на більш сприятливий час [*Громадянське суспільство України в умовах війни*, 2023].

Починаючи з 2022 р. громадянська активність все більше спрямовувалася на подолання руйнівних наслідків воєнних дій – на *антикризову відбудову* (відновлення деокупованих та прифронтових територій) та на *повоєнну відбудову* [*Тренди розвитку...*, (2023)]. До першого напряму входила діяльність з надання допомоги місцевим громадам у відновленні мирного життя – відбудова та реконструкція інфраструктури і житла, налагодження побуту, задоволення освітніх та культурних потреб, створення сприятливих умов для розвитку місцевого бізнесу, створення сприятливих умов для повернення ВПО, налагодження співпраці між органами місцевої влади, бізнесом та ОГС, розробка та початок утілення локальних проєктів відновлення, залучення фінансових донорів, сприяння у розвитку місцевої громадської ініціативи тощо [Потапенко та ін., 2023]. Велика кількість ОГС стала кураторами / організаторами втілення проєктів відновлення міст, що постраждали від російського вторгнення (БФ "Коаліція миру Україна" – м. Гостомель, Фонд "Партнерство за сильну Україну" –

м. Буча, ГО "Фонд розвитку міста Миколаєва" та МБФ "Фонд громади Вознесенська" – м. Вознесенськ та ін.).

Поряд з цим з боку громадянського суспільства на порядок денний висувалася нагальна потреба у створенні комплексної програми відновлення України, залучення до її формування та реалізації всього українського суспільства. У середовищі ГС зросла активність із набуття необхідних знань і компетенцій у галузі менеджменту, фандрейзингу, грантрайтингу та грантменеджменту, юридичних і бухгалтерських знань, цифрової і комп'ютерної грамотності, навиків роботи у команді, з реабілітації та соціально-психологічної підтримки військових і цивільного населення, з впровадження новітніх екологічних та енергозберігаючих технологій тощо.

Соціологічні опитування зафіксували також і утвердження основних ціннісних пріоритетів громадян – активна протидія ворогу, усвідомлення та здатність захищати свої права, участь у допомозі силам оборони та благодійній діяльності тощо [*CEP 2022: Зростання активізму*..., 2022]. Зважаючи на ймовірність з різних причин зниження рівня громадянського активізму необхідно було всіляко підтримати патріотичний порив суспільства шляхом формування візії майбутньої України, як демократичної, заможної, європейської держави, очікуваних позитивних змін, умовою досягнення чого було залучення громадян до суспільно-політичних процесів, включаючи і відбудову [Сологуб та ін., 2022].

Уже у 2022 р. представниками ГС, наукових та аналітичних центрів країни було представлено низку планів з її відновлення. Деякі з них містили критичний професійний аналіз планів влади (найчастіше Плану відновлення, що готувався урядом для міжнародної конференції у м. Лугано). Як зазначалося у спільному дослідженні провідних аналітичних центрів країни (ІСАР "Єднання", УНЦПД, ЦЕДЕМ), станом на початок 2023 р. ОГС, виходячи зі своєї спеціалізації та рівня взаємодії з профільними урядовими структурами, за підтримки з боку міжнародних партнерів запропонували майже 200 проєктів відновлення, що мали як загальнонаціональний, так і вузькоспеціалізований характер (у

межах всієї країни, областей, міст, громад). Зусилля ОГС були спрямовані на участь у 20 тематичних сферах та видах діяльності повоєнної відбудови [*Дослідження ініціатив у сфері повоєнного відновлення...*, 2023].

Серед найбільш важливих напрямів можна виділити: оцінка масштабів руйнувань[1]; створення реєстрів, інформаційних систем та аналітичних центрів для супроводу відновлення; створення концепцій (маніфестів) та тематичних планів відновлення; створення навчальних програм; підтримка ОГС для участі у відновленні; підтримка підприємців та бізнесу; створення проєктів у сфері відбудови критичної інфраструктури та житла, відновлення освітньої та медичної інфраструктури; стимулювання та адвокація "зеленого відновлення", створення механізмів контролю за витратами коштів та боротьби з корупцією в ході відновлення; залучення мешканців громад до планування й участі у відновленні; адвокація України на міжнародній арені; психологічна підтримка населення, адаптація ветеранів та ін. Велику роль у сфері відбудови мали й ініціативи в рамках проєкту "Зміцнення громадської довіри", розпочатого ще напередодні великої війни. Громадянський активізм у цій сфері (торкаючись розв'язання проблем простих громадян у соціально-економічній, безпековій, культурній сферах) був спрямований на консолідацію українського суспільства, утвердження української громадянської ідентичності, підвищення рівня довіри до влади, залучення громадян до процесів відбудови та реформування України.

Окрім безпосередньої участі у відновленні та реконструкції порушеної війною інфраструктури, ОГС висловлювали ініціативи щодо посилення своєї участі у сфері антикорупційної діяльності, проведення експертиз, модерації діалогу між громадою і владою. На місцевому рівні доцільність використання потенціалу

[1] Особлива роль у цьому належала коаліції ОГС на чолі з Київською школою економіки (KSE), яка розгорнула діяльність з оперативного документування завданих війною збитків. Сформована KSE база збитків стала важливим додатковим джерелом інформації для Офісу Президента України, Національної ради з відновлення України від наслідків війни, профільних міністерств.

громадянського суспільства (окрім наведеного вище) бачилося у сферах соціального підприємництва, підтримки органів місцевого самоврядування у створенні стратегій відбудови, психологічної підтримки населення, реабілітації військових, просвітництва, навчання та ін.

Актуальність поданих пропозицій щодо відновлення країни, початок втілення локальних проєктів полягала і в тому, що станом на початок 2023 р. в Україні (через об'єктивні труднощі, активні бойові дії) ще продовжувався процес формування цілісної стратегії відновлення. Створений же наприкінці 2022 р. Фонд ліквідації наслідків збройної агресії спромігся розгорнути активні дії лише в середині 2023 р. Через це на зламі 2022–2023 рр., на переконання експертів, помітним "двигуном" у справі відбудови були територіальні громади, які самотужки, без участі ОГС, не спроможні були розв'язати надскладні завдання. Останнє висувало на чергу дня зміну формату активності ОГС – переходу їх від якості "радників та контролерів" до реальних суб'єктів відновлення, включення громадського сектору в процес розробки і реалізації ініціатив з відновлення як на місцевому, так і загальнодержавному рівнях [*Дослідження ініціатив у сфері повоєнного відновлення,* 2023]. Зрозуміло, що це вимагало втілення принципів партнерської взаємодії між ОГС та органами влади на всіх рівнях, делегування останнім відповідних повноважень.

Згадана активність цілком позитивно сприймалася на рівні місцевого самоврядування, територіальних громад. З боку їхніх представників високо оцінювалася роль ОГС у справі відновлення. Враховуючи високу довіру до ОГС, їхні компетентності, особлива роль ОГС бачилася у сферах налагодження комунікації, контролю, проведення тренінгів і навчань, участі у грантових програмах, консультативно-аналітичній роботі, генерації ідей та ініціатив, визначення пріоритетних напрямів відбудови, пошуку фінансування, зменшення бюрократизму, використання міжнародного досвіду, залучення до відновлення громад, адвокація їхніх інтересів тощо.

Серед перших, найбільш помітних стратегій відбудови, запропонованих із середовища громадянського суспільства, став

комплексний план відбудови під назвою "Україна після перемоги. Бачення України 2030". Розлогий документ, який став методологічною базою для наступних напрацювань, був підготовлений зусиллями громадської коаліції "Україна після перемоги", створеної у березні 2022 р. Його розробники, розпочавши широку публічну дискусію, мали намір сформулювати та представити владі та міжнародним партнерам своє бачення відбудови нової післявоєнної України. Призначення цієї візії полягало в обґрунтуванні не лише найбільш актуальних напрямів відновлення, а й загальної модернізації країни, консолідації суспільства під час їхнього втілення [*Україна після перемоги*, 2022, с. 1–2].

Аналітичний план був спрямований на прискорене відродження України ("щоб вона ставала ще кращою для наступних поколінь"), втілення базових напрямів модернізації країни (в політичній, соціально-економічній, гуманітарній сферах), утвердження в цей відповідальний момент історії якісно нового алгоритму взаємин між державою і громадянським суспільством. Особливу увагу розробники документа звернули на дотримання базових "непорушних рамкових умов", яким мала відповідати Україна після перемоги – представницька демократія, вільна ринкова економіка, реальне народовладдя, спільнота суб'єктних та відповідальних громадян із захищеними фундаментальними правами. У візії майбутнього України висувалася настанова, збереження високого рівня активізму самоорганізованого громадянського суспільства ("живого каркасу України", який пов'язує "формальні інститути держави з безпосередньою енергією громадян"), продовження курсу реформ як запоруки демократичності держави, її інтегрованості до світового цивілізаційного простору.

На зламі 2022–2023 рр., зважаючи на те, що російсько-українська війна все більше перетворювалася на війну на виснаження, громадянське суспільство України значну увагу звертало на зміцнення стійкості країни, консолідацію українського суспільства, мобілізацію зусиль у процесах відбудови країни, що набувало ваги екзистенційного характеру. У цих умовах основні напрями громадянської активності зазнали певної корекції. Передусім це

було викликано зростанням масштабів потреб у допомозі, зверненням значної уваги до різнопланових питань відбудови України, відновлення людського потенціалу, актуалізації ініціатив, спрямованих на утвердження демократичних практик. У своїй роботі ОГС все більше переключалася на нові групи, що потребували підтримки. Так, до традиційного сегмента опіки – інвалідів, літніх та самотніх людей, малозабезпечених, родин з дітьми додалися представники бізнесу, молодь, працездатне населення, волонтери. Головна ж цільова аудиторія діяльності ОГС і надалі пов'язувалася з війною (військові та члени їхніх сімей, ветерани, жителі прифронтових регіонів, ВПО).

Корекція пріоритетів громадянського суспільства позначилася і на певній зміні сфер діяльності ОГС. Так, порівняно з першим роком широкомасштабної війни у 2023 р. дещо знизилася їхня участь у сфері допомоги силам оборони і ветеранам (з 43% до 38%), допомоги жертвам війни та ВПО (з 43% до 32%). Натомість посилилася увага до нових напрямів діяльності. Серед них – робота з молоддю (зростання з 1% до 31%), культура і спорт (зростання з 27% до 29%) та ін. Значна динаміка стосувалася напряму відновлення, розбудови соціально-економічної структури (з 1% до 5%). У полі зору постійної уваги ОГС упродовж 2022–2023 рр. залишалися на одному рівні або незначного скорочення динаміки напрями, пов'язані з суспільно-політичними процесами, важливими трансформаційними перетвореннями України – захист прав людини, екологія, наукові дослідження та консалтинг, міжнародні відносини / євроатлантична інтеграція, розбудова демократії, боротьба з корупцією та ін. (у межах 5–13%) [*Громадянське суспільство України в умовах війни…,* 2024]. У роботі з ВПО більше зусиль стало приділятися наданню допомоги їм в інтегруванні та соціалізації у нових громадах.

Про зміну пріоритетів діяльності ОГС в умовах стабілізації російсько-української війни на зламі 2022–2023 рр. засвідчили і збірники історій "Громадянське суспільство, бізнес та влада – кращі практики співпраці". Їх оприлюднення стало результатом співпраці проєкту "Ініціатива секторальної підтримки громадянського

суспільства України" (ІСАР "Єднання", УНЦПД, ЦЕДЕМ) з Секретаріатом Кабінету Міністрів України, низкою профільних міністерств, спрямованої на популяризацію успішної міжсекторальної взаємодії ОГС. Аналіз змісту збірників історій про успішні спільні проєкти ОГС, органів влади та бізнесу в різних регіонах країни вказують на таке. У збірнику за підсумками 2022 р. [*Збірник історій про кращі спільні проєкти*…, 2022], враховуючи актуальність, основний об'єм становили матеріали, що стосувалися комплексної допомоги силам оборони та ВПО, населенню прифронтових територій, розвитку волонтерського руху (понад 50%). Значний масив історій було присвячено традиційним напрямам діяльності ОГС, що значною мірою мали опосередкований зв'язок з війною (освітні, патріотичного виховання, з розвитку людського потенціалу, гуманітарні, еколого-природоохоронні тощо). Близько 10% матеріалів відводилося ініціативам ОГС у галузі відновлення зруйнованої інфраструктури, модернізації економічного потенціалу України, розвитку територіальних громад, формуванню візії майбутнього країни.

Натомість збірник історій за 2023 р. [*Збірник історій про успішні спільні проєкти*…, 2024], до якого увійшли проєкти та ініціативи ОГС з 21 області країни, засвідчив значне розширення ініціатив ОГС. Так, понад половини матеріалів стосувалося питань, що входили до сфери участі у відбудові та реконструкції мирної інфраструктури, всебічної допомоги ВПО (інтеграція до місцевих громад, працевлаштування, вирішення соціальних питань), сприяння взаємодії громадянського суспільства і місцевої влади, допомоги в реалізації громадських ініціатив, боротьби з корупцією тощо. Близько 20% матеріалів стосувалися надання підтримки ЗСУ та родинам військових, реабілітації ветеранів, надання медичної допомоги у прифронтовій зоні, волонтерської діяльності. Велику активність ОГС виявили у сфері протидії ворожій пропаганді, освітньо-патріотичній роботі, психологічній підтримці населення (понад 20%).

Упродовж 2023 р. в Україні було розроблено і розпочалося втілення понад 100 програм комплексного відновлення. До

більшості з них були залучені ОГС [Каплан та ін., 2024]. За деякими даними, серед 27 напрямів реалізації проєктів відновлення в Україні громадянське суспільство брало участь у 24 (відновлення житлового фонду та інфраструктури, проведення аналітичних досліджень, створення планів та реєстрів відновлення, стимулювання "зеленого відновлення", відновлення освітнього процесу, надання підтримки органам центральної та місцевої влади та ін.). Громадські ініціативи в галузі відновлення діяли як мінімум в 11 областях України [Яшник, 2023]. Загалом у 2023 р. понад половини ОГС стали учасниками проєктів з відновлення країни [*Громадянське суспільство України в умовах війни*…, 2024]). Про їхню вагу вказувало й те, що вони постачали на замовлення уряду та органів місцевого самоврядування не менше третини соціальних послуг, яких потребували громадяни [*Бачення України: реформування та відновлення*…, 2023]. Як відмічалося експертами, громадські структури були готові реалізовувати не менше 25% всіх проєктів, які надавалися країні міжнародними донорами[2], стати надійними партнерами для усіх 1470 територіальних громад, обласних держадміністрацій у розробці та реалізації програм відновлення [*URC: Максим Лациба...*, 2023].

У 2023 р. став помітним процес відновлення ОГС напрямів діяльності, передбачених їхніми статутами. Поряд з цим, підбиваючи підсумки 2023 р., експерти зазначали [*Громадянське суспільство України в умовах війни*…, 2024] про надзвичайно важливу роль громадянського суспільства у сферах, низка з яких була нетиповою, зокрема в інформаційному протистоянні агресору, міжнародній адвокації України (сприяння у створенні коаліції союзників, вступу України до ЄС та НАТО). Низкою профільних ОГС за дієвої підтримки міжнародних партнерів розпочалося втілення програм зі залучення ресурсів громадянського суспільства до сфери відбудови (надання грантів, навчальних заходів,

[2] Серед найбільш відомих міжнародних донорів з якими співпрацювали на постійній основі ОГС України, були такі: Товариство Червоного Хреста України, ПРООН/UNDP – орган оперативної діяльності ООН, USAID – Агентство США з міжнародного розвитку, MSF –"Лікарі без кордонів" та ін.

інформаційно-методичної підтримки тощо). Серед лідерів у цій сфері були відомі інституції громадянського суспільства – МФ "Відродження", ІСАР "Єднання", УНЦПД, ЦЕДЕМ та інші, які відійшли від "надзвичайного формату" діяльності початкового етапу широкомасштабної російсько-української війни. Їхня діяльність, окрім традиційного напряму з розбудови громадянського суспільства, зміцнення спроможності ОГС, була спрямована на посилення участі останніх в процесах реінтеграції деокупованих територій України, розробку і реалізацію програм відновлення, посилення міжсекторального співробітництва, розвиток нової культури партнерства між громадянським суспільством і владою, утвердження української громадянської ідентичності, участь у формуванні ефективної та прозорої системи публічного врядування та ін.

Згадані тенденції повною мірою зберігалися і надалі. Аналіз наявної джерельної бази [*Громадянське суспільства в умовах війни*…, 2024] вказував, що у 2024 . більшість ОГС мали напрацьовані проєкти з відновлення країни, кожне третє з них було на стадії реалізації. Ініціативи ОГС, враховуючи їхню спеціалізацію, були спрямовані як на вирішення короткотермінових завдань (відновлення житла та інфраструктури, надання допомоги у реабілітації та соціально-психологічній підтримці тощо), так і довготермінових, що мали дати позитивний результат у перспективі (відновлення людського потенціалу, розвиток освіти і науки, правова просвіта, подолання екологічних проблем та ін.).

Поряд з цим аналіз у сфері взаємодії громадянського суспільства з органами держави та місцевим самоврядуванням виявив значний невикористаний потенціал, що стримував розвиток громадянського активізму. На це зверталась увага у медіа, у соціальних мереж, у матеріалах аналітичних центрів, які, спираючись на сучасну методологію, прагнули сформулювати рекомендації для покращення як правового поля, так і ефективної співпраці влади та громадськості. Одне з перших таких досліджень, виконане у 2022 р. у межах Проєкту Ради Європи "Зміцнення громадської участі у демократичному процесі прийняття рішень", виявило, що,

незважаючи на помітну активність ОГС на рівні взаємодії з місцевими радами та муніципалітетами, і надалі існували проблеми у сферах комунікації (62%), використання інструментів громадської участі (34%), втілення громадських проєктів, здійснення контролю над владними інституціями (28%) [Гвоздік та ін., 2022]. Подібна думка (недостатній доступ до ухвалення рішень та залучення громадськості до розробки політики, недостатній рівень підтримки з боку влади тощо) була висловлена і в дослідженні "Потреби та проблеми організацій громадянського суспільства в умовах війни" (2023 р.), яке здійснювалося за ініціативою Фонду Східна Європа. На той час потенціал взаємодії ОГС і влади розцінювався в діапазоні від "середнього" до "достатнього" [Падалка та ін., 2023].

Згідно з висновками експертів, незважаючи на те, що громадянське суспільство підтвердило свій авторитет надійного і важливого партнера держави у скрутний момент історії, в країні були не поодинокими випадки, коли органи влади лише імітували залучення громадськості до політичних процесів. Через брак політичної волі, необізнаність посадовців, намагання усунути небажаних конкурентів значною мірою залишався обмеженим вплив ОГС на прийняття рішень на державному та місцевому рівні, доступ до інформації та ресурсів. Мали місце і створення штучних бюрократичних перепон, недовіра чи ігнорування чиновниками експертних висновків з боку громадського середовища. Результати соціологічних досліджень вказували, що лише близько 40% ГО в умовах війни змогли набути позитивного досвіду співпраці з органами влади. Налагодження успішної взаємодії з центральними органами влади змогли підтвердити 25% представників ГО. З місцевою виконавчою владою цей відсоток підвищувався до 39%, а на рівні місцевого самоврядування – до 46%. Близько третини респондентів відгукувалися про контакти з владними інституціями як про "посередні" чи "погані". З іншого боку, більша частина громадських активістів вважала, що рівень комунікації між владою і громадянським суспільством, існуюча нормативно-правова база щодо діяльності ОГС є достатніми, послідовними і передбачуваними [*Громадянське суспільство України в умовах війни*…, 2024].

Останнє було досить важливим, адже в умовах війни, початку мирної відбудови громадянське суспільство, його організації перебували у складному становищі. За міжнародними стандартами середовище українського ГС у 2022 р. з об'єктивних причин, пов'язаних з широкомасштабним вторгненням, обмеженнями режиму воєнного стану, погіршилося, знизившися за семибальною шкалою з 5,2 до 4,7 бала. До сфер з найнижчими оцінками увійшли право на приватність, державна допомога, доступ до фінансування, зобов'язання держави у захисті, свобода мирних зібрань, право на участь у процесі вироблення та ухвалення рішень (від 4,7 до 3,8 бала). Натомість трійка сфер з найвищими оцінками (свобода об'єднань, рівне ставлення, співпраця між державою та ОГС) залишилися на довоєнному рівні [Конончук та ін., 2022]. Черговий моніторинг 2023 р. зафіксував тенденцію до поступового покращення ситуації. Зокрема, було зафіксовано зростання показників у сфері державної підтримки, співпраці з державними органами. Історично високий показник був збережений у сфері "Свобода об'єднань" (5,6 бала) [Скворцова та ін., 2023]. У 2024 р. прогрес середовища ОГС був пов'язаний головним чином з покращенням показника "Право на участь у процесі вироблення та ухвалення рішень", що пов'язувалося з успішним ухваленням низки законодавчих ініціатив, у яких вирішувалися важливі питання зміцнення партнерських відносин держави і громадянського суспільства [*Євроінтеграція та нові можливості*…, 2024]. Після помітного спаду на початку широкомасштабної війни у 2023–2024 рр. була стабілізована ситуація у сфері фінансової підтримки ОГС, для яких програми державної допомоги (конкурси, гранти, включаючи онлайн-платформу "ВзаємоДія") та пожертви з боку міжнародних партнерів стали більш доступними, а їхні обсяги значно зросли.

Незважаючи на екстремальні умови війни, вже у 2022–2023 рр. намітилася тенденція подальшого зміцнення показника сталості ОГС (правове середовище, організаційна спроможність, фінансова стійкість, адвокація, надання послуг, секторальна інфраструктура, публічний імідж організацій). Згідно з міжнародним Індексом сталості розвитку ОГС, він в Україні у 2022 р. уперше зріс до

3,1 бала (де 1 бал є найвищим із семи). З 7 вимірів Індексу сталості чотири покращили свої показники – правове середовище, організаційна спроможність, фінансова життєздатність, адвокація. Інші три (надання суспільно-корисних послуг, розвиток секторальної інфраструктури, публічний імідж) залишилися на попередньому рівні [*2022. Індекс сталості організацій*…, 2023].

У 2022–2023 рр. ОГС змогли значно зміцнити свої позиції завдяки підтримці багатомільйонного українського суспільства. У цей час основним джерелом їхнього фінансування були членські внески, пожертви, підтримка місцевого бізнесу – 69%. Міжнародними грантами, частка яких становила 22%, змогла скористатися лише незначна частина організацій. Рівень державного фінансування з місцевого бюджету зріс з 6% до 8% [*Громадянське суспільство України в умовах війни*…, 2024]. За рахунок посилення показників організаційної спроможності, надання послуг, міжсекторальної взаємодії громадський сектор посилив свої позиці, а загальний показник Індексу сталості ОГС зріс до 3 балів, увійшовши у найвищу стадію – "посиленої сталості" [*Індекс сталості розвитку ОГС*…, 2024].

Стабілізації та поступовому покращенню середовища діяльності ОГС, що позитивно впливало на розвиток громадянського активізму, розширювало можливості для втілення ініціатив громадян, сприяли дії держави у законодавчій та регуляторній сфері. Серед них – втілення настанов "Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки", яка, віддаючи належну роль громадянському суспільству у сприянні відновлення територіальної цілісності країни та розбудові миру, передбачала низку системних заходів, спрямованих на підвищення рівня громадської участі та взаємодії з органами влади, залучення до формування і реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях. Забезпечити цей напрям мали відповідні інструменти (публічні консультації, громадські слухання, громадські ради, публічне звітування депутатами та посадовими особами місцевого рівня, запровадження нових інформаційно-комунікаційних технологій, доступ до публічної

інформації тощо), створення сприятливих умов для інституційного зміцнення ОГС, стимулювання їхньої участі в соціально-економічному розвитку країни. Після початку широкомасштабної війни в Україні з боку уряду відбувався постійний моніторинг Національної стратегії, коригування планів її виконання в напрямі підтримки та стимулювання громадянського активізму.

Ідучи назустріч вимогам часу, були ухвалені державні акти, що спрощували / стимулювали активність громадян у сфері оборони, надання гуманітарної допомоги – закони України "Про внесення змін до Закону України "Про волонтерську діяльність" щодо підтримки волонтерської діяльності" (2022 р.), "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування благодійної допомоги, зібраної волонтерами" (2022 р.) та ін. Важливими кроками з утвердження народовладдя на рівні місцевого самоврядування, що мало забезпечити їхню відкритість до співпраці з громадськістю, використання потенціалу ОГС у сфері оборони і мирної відбудови, інтеграцію ВПО до місцевих громад, розвитку демократичних процедур та інструментів громадської участі стали закони "Про внесення змін до Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні" щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування" (2024 р.), "Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування" (2024 р.) та ін.

Громадську активність у сфері відбудови стимулювали заходи держави з розв'язання першочергових завдань із прискореного відновлення регіонів і територій, що постраждали внаслідок російської агресії – Закон "Про засади державної регіональної політики" (з доповненнями 2022 року), "Положення про Національну раду з відновлення України від наслідків війни" (2022 р.), постанова Кабінету Міністрів України "Порядок розроблення, проведення громадського обговорення, погодження програм комплексного відновлення області, території територіальної громади (її частини) та внесення змін до них" (2022 р.) та інші, які визначали об'єкти для першочергового відновлення, чіткий алгоритм залучення громадськості до процесу.

Значним поштовхом до розвитку громадянського активізму стало затвердження Кабінетом Міністрів України у 2023 р. чергового Плану дій із впровадження Ініціативи "Партнерство „Відкритий Уряд”" у 2023–2025 роках [План дій..., 2023]. Документ, базуючися на досягненнях попередніх років упровадження концепції "відкритого урядування" [Майборода, 2013], поглиблення демократії, втілення партнерської взаємодії влади з громадянським суспільством являв собою 6-й план із запровадження Ініціативи. Його реалізація мала забезпечити прозорість, підзвітність та інклюзивність процесу відновлення та модернізації України, вагомий крок до вступу України до ЄС, широке залучення громадянського суспільства, використання його ресурсів. Серед напрямів такої співпраці було залучення ОГС до впровадження в експлуатацію Єдиної цифрової системи, єдиної геоінформаційної системи моніторингу та оцінювання, підготовки кадрів, адаптації законодавства України до норм ЄС.

Про значні перспективи сприяння громадському активізму свідчило і широке обговорення Державної цільової програми з волонтерської діяльності в Україні на період до 2030 року. Програма, до формування і обговорення якої були залучені провідні аналітичні громадські центри, передбачала створення сприятливих умов для сталого розвитку волонтерського руху в країні, залучення свідомих і вмотивованих громадян до розв'язання важливих соціальних, гуманітарних та екологічних проблем, налагодження ефективної співпраці та консолідації зусиль волонтерських ініціатив з органами державної влади та місцевого самоврядування. На кінець 2024 р. після публічного обговорення програма вийшла на фінальну стадію затвердження. Вельми позитивними були зауваження та пропозиції представників громадянського суспільства, залучених до обговорення законопроєктів "Про засади відновлення України", "Про основні засади житлової політики" (2024 р.), в яких велика увага надавалася підтримці громадянської активності, удосконаленні форм участі громадськості у відбудові мирного життя (громадські слухання, громадські експертизи, вивчення

громадської думки, забезпечення прозорості та громадського контролю, доступу до інформації тощо).

Водночас деякі законодавчі ініціативи таїли ризики, які могли мати суперечливі наслідки для розвитку громадянського суспільства, виявів його активності. Зокрема, йшлося про Закон "Про внесення змін до деяких законів України щодо ввезення, обліку, розподілу гуманітарної допомоги, особливостей оподаткування відповідних операцій та подання звітності" (2023 р.), про постанову Кабінету Міністрів України № 953 "Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану" (2023 р.), про запровадження Автоматизованої системи реєстрації гуманітарної допомоги, нової системи переліку товарів, обліку та звітування, які спрощували процедуру ввезення з-за кордону гуманітарної допомоги для ГО та БО, однак ускладнювали її для малопотужних організацій. Певні виклики для розвитку громадянського суспільства, його ролі в суспільно-політичному процесі таїв і Закон України "Про лобіювання" (2024 р.), положення якого, порушуючи рекомендації ЄС, ставили під загрозу адвокаційну діяльність ОГС, містили ризик тиску на громадський сектор [Роман, 2024]. Деякі проблемні питання були пов'язані і з Законом України "Про публічні консультації" (2024 р.). В законі не була втілена одна з засадничих норм розвиненої демократії – обов'язок народних депутатів України проводити публічні консультації щодо своїх законопроєктів, чим нівелювався інструмент суспільного контролю над законодавцями [*Підписаний Президентом Закон*…, 2024]. До того ж дія Закону відтерміновувалася до часу завершення війни чи скасування воєнного стану.

У роки війни ОГС стали справжніми флагманами впровадження в Україні передових новацій у напрямах, формах і методах роботи. Зокрема, Міжнародна благодійна організація "Фонд Східна Європа" (МБО "ФСЄ") першою в Україні розпочала працювати над системним цифровим розвитком держави. Фонд тривалий час успішно діяв у сфері сприяння розвитку демократії та громадянського суспільства, впровадження електронного урядування, мав досвід міжсекторального співробітництва, спільні проєкти в коаліції з іншими ГО та науково-дослідницькими

інституціями. Серед успішних програм фонду можна виділити комплексну програму "Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади" (EGAP), реалізація якої здійснювалася у 2022 р. у партнерстві з урядом і профільними міністерствами. Програма включала у себе застосування інформаційно-комунікаційних технологій у сфері управління, надання електронних послуг для громадськості та бізнесу, що мали актуальність як у сфері оборони, так і відновлення (Платформа Дія. Цифрова Держава; Платформа Дія. Цифрова громада; Платформа Дія. Цифрова освіта; Платформа СВОЇ; Платформа ВзаємоДія; Чат-бот для ВПО та ін.). Особливу увагу привертає втілення програми "Електронна демократія" у вигляді першої української вебплатформи "Єдина платформа місцевої електронної демократії" (e-DEM), яка була спрямована на вдосконалення якості врядування, поліпшення прозорості процесу прийняття рішень, підзвітності, мінімізації корупції, залучення громадян та їхніх об'єднань до державного управління та місцевого самоуправління, що забезпечувало реальні кроки у посиленні участі та ініціативності громадян. До кінця 2024 р. платформа сервісів e-DEM ("Місцеві електронні петиції", "Громадський бюджет", "Відкрите місто", "Електронні консультації з громадськістю") охоплювала понад 100 міст, 1,2 тис. громад України. Її активними користувачами стали 1,9 млн осіб [*E-DEM*, 2024].

Враховуючи специфіку діяльності МБО "ФСЄ", ним за допомоги міжнародних партнерів у 2024 р. була реалізована низка ініціатив. Зокрема, в межах програми "Відновлення і стійкість" була видана оновлена редакція посібника "Огляд програм Європейського Союзу, доступних для заявників з України" [*Огляд програм Європейського Союзу*…, 2024]. Його метою було надання інформаційно-методичної допомоги державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування, ОГС, бізнес структурам у долученні до фінансово-технічної допомоги від ЄС для підтримки відновлення та модернізації України (очікуваний розмір інвестицій до 50 млрд євро). Наприкінці 2024 р. за участі МБО "ФСЄ" у Києві був відкритий другий у світі у мережі Всесвітнього економічного форуму Global Government Technology Centre (GGTC Kyiv), який став багатообіцяючим міжнародним майданчиком для комунікації,

пошуку партнерів, пілотування та масштабування сучасних технологій в Україні, залучення глобальних інвестицій.

Потенціал громадянського суспільства активно спрямовувався і до сфери адвокації України на міжнародній арені. Однією з перших таких ініціатив стало проведення за організаційної підтримки ІСАР "Єднання" представницької Міжнародної конференції "Після війни: переосмислення майбутнього громадянського суспільства" (Варшава, квітень 2022 р.). Окрім обговорення проблем, пов'язаних з широкомасштабним російським вторгненням, героїчним захистом суверенітету України, необхідністю надання країні міжнародної допомоги, в тому числі на рівні громадянського суспільства, конференція стала майданчиком, на якому відбулася перша закордонна апробація урядових принципів економічного відновлення України (подібного до "плану Маршалла"). Як зазначала у своєму виступі на конференції перша віцепрем'єр-міністр – міністр економіки України Ю. Свириденко [*Міністр економіки представила "дорожню карту"*…, 2022], післявоєнна відбудова мала своєю метою комплексне відновлення та модернізацію України, вступ до ЄС. Нею було заявлено і про намір залучення до розробки Плану відновлення громадського сектору.

Потенціал громадянського суспільства був продемонстрований і на таких акціях, як Міжнародні форуми відновлення України, перший з яких відбувся у липні 2022 р. у м. Лугано (Швейцарія). Участь у конференції представників громадянського суспільства посилювала авторитет України, засвідчувала її прихильність до здійснення реформ і зміцнення демократії, а в цілому, сприяла консолідації міжнародної підтримки країні в її боротьбі з агресором, мирному відновленню, втіленню євроінтеграційних прагнень. Підготовка до цього форуму розпочалася в Україні за декілька місяців до початку широкомасштабного російського вторгнення. Враховуючи формат цього представницького заходу[3], в країні були розгорнуті дискусії, які об'єднувала ідея "На шляху до Лугано". На

[3] Починаючи з 2017 р. це були Міжнародні конференції з питань реформ в Україні (Лондон, Копенгаген, Торонто, Вільнюс), а з 2022 р. – Міжнародні конференції з питань відновлення України (Ukraine Recovery Conference), які у 2022–2024 рр. проходили у Лугано, Лондоні та Берліні.

них планувалося за участі Уряду України, Верховної Ради України, місцевої влади, бізнесу, академічної спільноти, громадських організацій, медіа підбити підсумки реформи з децентралізації, обговорити нагальні питання розвитку місцевого самоврядування. Однією з центральних тем обговорення було залучення громадянського суспільства до процесу впровадження реформ, підтримка суспільних ініціатив [*29 жовтня в Києві – конференція*…, 2021]. Очікувалося, що міжнародна конференція зі слоганом "Реформи для всіх, всі за реформи!" мала консолідувати зусилля української спільноти, міжнародних партнерів для оновлення України, зміцнення її стабільності і зростання добробуту населення, сприяти європейській та євроатлантичній інтеграції України.

Натомість початок широкомасштабної російсько-української війни вніс свої корективи, через що на конференції був оприлюднений підготовлений прискореними темпами силами Національної ради відновлення України від наслідків війни[4] амбітний урядовий План відновлення України, кошторис якого становив 750 млрд дол. США. І хоча на конференції міжнародними партнерами було висловлено цілковиту підтримку боротьбі України з агресором, на швидку фінансову та іншу допомогу навряд чи варто було сподіватися. Причинами цього були занадто декларативний зміст представленого документа, в якому були відсутні механізми прозорого фінансування і контролю, не було й сформульовано цілісної стратегічної візії тієї країни, яку пропонується побудувати [Длігач, 2023]. В урядовому плані була відсутня і така важлива складова, яка торкалася місця і ролі громадянського суспільства у відбудові, пропозицій ОГС щодо окремих напрямів роботи.

Останнє відмічене й учасниками конференції, які представляли ОГС. Їхня участь у роботі конференції була мінімальною, що змусило їх провести в Лугано паралельні заходи. З їхнього боку була висловлена принципова позиція – обов'язкове включення громадянського суспільства у плани відновлення країни [*Конференція*

[4] Документ обсягом у 2 тис. сторінок готувався упродовж 6 тижнів. До його підготовки було залучено понад 3 тис. українських та міжнародних експертів, посадовців, парламентарів.

в Лугано…, 2022]. Зрілість громадянського суспільства України, його відданість демократичним ідеалам була підтверджена на організованому ІСАР "Єднання" заході "Прокладаємо шлях до успішного та інклюзивного процесу відновлення України". На ньому, окрім обговорення питань залучення ресурсів громадянського суспільства до відновлення та модернізації України, було оприлюднено "Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганська декларація)", який підписали майже 120 вітчизняних ГО. У документі були сформульовані головні принципи і цінності, які об'єднали українське суспільство в обороні і відбудові: Україна є державою з європейською ідентичністю; Україна є представницькою демократією; Україна є відкритою ринковою економікою; громадянське суспільство є важливим способом участі громадян у суспільному житті та ін. Були визначені і "червоні лінії", перетин яких був неприйнятним – втрата державної незалежності та територіальної цілісності країни, відмова від захисту прав людини, демонтаж демократичних інститутів, зменшення прозорості державного управління, відмова від європейської та євроатлантичної інтеграції [*Маніфест громадянського суспільства*…, 2022]. Враховуючи досвід участі ОГС на конференції в Лугано, представники громадянського суспільства України надалі заздалегідь готували до міжнародних форумів свої експертні розробки, наперед бронюючи собі участь у панельних дискусіях.

Значний потенціал громадянського сектору України, довіру до нього з боку зарубіжних партнерів засвідчила Лондонська конференція з відновлення України (2023 р.), на якій ІСАР "Єднання" виступив як генеральний партнер і спонсор паралельного заходу за назвою "Формуємо нову Україну: забезпечення стійкого відновлення". За її результатами експерти відмічали, що "є дуже велика довіра до нашої країни, до нашої спроможності. За кордоном бачать співпрацю уряду з громадянським суспільством, яка зараз тісна, як ніколи. І зараз наше завдання – зберегти цю співпрацю і зробити цю довіру й процес глибокими, якісними і демократичними" [Кириченко, 2023]. Результати конференції були обговорені на громадському форумі "Відновлення країни. План дій після Лондона", на

якому було представлено чергове аналітичне дослідження – "Відновлення України: пріоритети, ризики, включеність", присвячене актуальному питанню – "Яку країну ми будуємо?" [*Відновлення України: пріоритети, ризики, включеність*…, 2023]. З боку громадянського суспільства виносилося переконання про необхідність здійснення не лише відновлення та відбудови, але й глибокої трансформації країни. Останнє зводилося до трьох базових напрямів: остаточне подолання радянської спадщини та деколонізація, відновлення взаємної довіри та формування нового суспільного договору, модернізація і реформування. Загальний лейтмотив обговорення висловив виконавчий директор МФ "Відродження" О. Сушко – громадянське суспільство прагне бути учасником не лише відбудови України, але і її модернізації за кращими світовими зразками [*Про що говорили у Лондоні*..., 2023].

Делегація громадянського суспільства України була помітною і на Берлінській міжнародній конференції з відновлення України (2024 р.), яка відзначила помітний прогрес України у здійсненні внутрішніх трансформацій, зокрема у контексті економічної стійкості та підготовки до вступу до ЄС. На конференції від імені експертного середовища громадянського суспільства України були оприлюднені пропозиції за назвою "Візія стійкості", адресовані владним структурам України, міжнародним партнерам і спрямовані на подолання існуючих викликів, закликаючи й позитивно вплинути на стійкість та відновлення України. Їхня суть зводилася до того, що війна створила унікальні умови, в яких громадянське суспільство України було вимушене переосмислити свої функції та ролі. Прагнення ж перемоги, виживання та розвитку генерували пошук нових ідей та підходів у здійсненні цих завдань. У зв'язку з цим громадські експерти доносили до української влади та міжнародних партнерів своє бачення щодо стійкості та відновлення, яке мало базуватися на головних принципах – людиноцентризму, участі та належному врядуванні. Останнє поєднувало комплекс складових – збереження та посилення суспільного запиту на демократичне врядування, відкритість влади, верховенство права, безпеки, збереження та розвиток людського капіталу, можливостей

для розвитку, економічного добробуту, інклюзивності, соціальної згуртованості, безпечного довкілля, що мало відбуватися у нерозривному зв'язку з втілення європейської інтеграції тощо [*Візія стійкості: Пропозиції...*, 2024] .

Втілювана в умовах російсько-української війни державна політика у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства, налагодження дієвої взаємодії з "третім сектором" зустрічала розуміння і підтримку з боку пересічних активістів, керівників ОГС. Це засвідчили і традиційні форуми розвитку громадянського суспільства – національні платформи для обміну досвідом та обговорення актуальних проблем розвитку громадського сектору, його внеску в оборону та післявоєнне відновлення, розбудову демократичної держави. Найбільш потужні і представницькі з них – XI (2022 р.), XII (2023 р.) та XIII (2024 р.) "Форуми розвитку громадянського суспільства", III "Форум правових реформ для громадянського суспільства: стати сильнішими під час війни" (2023 р.), форум "Демократія під час війни: досвід України та уроки для світу" (2024 р.) та ін., організаторами яких виступили авторитетні організації, серед яких ІСАР "Єднання", МФ "Відродження", УНЦПД, ЦППР, ЦЕДЕМ, Коаліція "Реанімаційний Пакет Реформ".

Головна увага їхніх обговорень була присвячена мобілізації зусиль у наближенні перемоги, зміцненню соціальної згуртованості, національної єдності та стійкості, відновленню та модернізації України ("кожен крок, проєкт, донат та/чи ініціатива мають бути націлені на одну спільну для всіх українців мету – бути нацією, яка перемогла тих, хто хоче її знищити") [*Тренди розвитку громадянського суспільства*…, 2023]. Згадані заходи стали свідченням перетворення громадського сектору України на потужного партнера держави [*Перемога, відновлення та модернізація*, 2023], майданчиками для обговорення питань співпраці з урядом, профільними міністерствами, регіональними органами влади та місцевого самоврядування. На них, окрім висловлення підтримки влади щодо відновлення та модернізації держави, курсу на інтеграцію України до ЄС та НАТО, порушувалися питання української "демократії, що воює", відновлення демократичних

процесів в умовах переходу країни до мирної відбудови, умовою чого було дотримання національної єдності, поваги до прав людини і громадянина, діалогу з владою.

Висновки та рекомендації. Новітня історія України засвідчила надзвичайно важливу роль ресурсу самоорганізації громадян, громадянського активізму, які є характерними ознаками громадянського суспільства – важливого суб'єкта суспільно-політичного життя країни. В умовах широкомасштабної російсько-української війни громадянське суспільство продемонструвало, що воно є надійним партнером держави, здатним ефективно розв'язувати нагальні проблеми часу. На вістрі зусиль громадянського активізму було не лише сприяння силам оборони, вирішення гуманітарної кризи, а й спрямування ініціатив на участь у відродженні країни, її реформуванні та модернізації, підтримку якісно нових принципів публічного урядування та партнерських взаємин між владою і суспільством, соціальної згуртованості та консолідації суспільства, утвердження української громадянської ідентичності. Громадянська активність у сфері адвокації України на зовнішній арені сприяла посиленню її авторитету, створенню потужної коаліції союзників, отриманню важливої допомоги, що позитивно позначилося на обороноздатності країни.

У роки війни громадянське суспільство України засвідчило як свою здатність до генерування суспільно значимих ідей, створення потужних системних рішень, які могли слугувати взірцями і моделями для масштабування, так і політичну волю, готовність до їхнього втілення. Про це свідчило і сформоване в середовищі громадянського суспільства бачення майбутньої України як невід'ємної складової світового цивілізаційного простору, заможної і розвинутої країни, де мали бути втілені базові демократичні принципи – представницька демократія, народовладдя, відкрите урядування, ринкова економіка, забезпечення прав людини і громадянина, що створювало міцний фундамент перемоги, сприятливі умови для відродження України, її вступу до ЄС та НАТО.

Враховуючи потенціал громадянського активізму, виявлений у роки широкомасштабної російсько-української війни, позитивний

досвід взаємодії держави і громадянського суспільства, початок мирної відбудови та модернізації України, втілення її євроінтеграційних прагнень висувають на чергу дня вирішення таких завдань:

- відповідно до вимог сучасної політики держави в галузі сприяння розвитку громадянського суспільства, громадянського активізму ("Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки", План дій із впровадження Ініціативи "Партнерство „Відкритий Уряд”" та ін.) існуючу практику "вдосконалення механізмів участі" громадянського суспільства у розробці та реалізації планів відбудови України необхідно посилити забезпеченням його реальної участі у процесі відбудови, застосуванням на практиці напрацювань консультативно-аналітичних ОГС у цій галузі, включаючи набутий досвід співпраці з міжнародними партнерами;

- покращення рівня міжсекторальної співпраці ОГС з органами державної влади та місцевого самоврядування (враховуючи принципи відкритого урядування, партнерських відносин) потребує переходу від формально комунікаційного рівня до прямого результативного партнерства, запровадження заходів, спрямованих на підвищення взаємної довіри між ОГС та органами державної влади та місцевого самоврядування, бізнесом, ефективної координації їхньої взаємодії;

- враховуючи високий потенціал громадянського суспільства в інформаційно-комунікативній, експертній, фандрейзинговій та інших сферах, пов’язаних з відбудовою України, появу в його середовищі суспільно значимих ініціатив необхідно налагодити системну підтримку громадянської активності з боку держави, що включає у себе ухвалення / оновлення необхідного законодавства, відповідну регуляторну політику. Поряд з цим варто звернути увагу на експертний аналіз законодавчих актів, що можуть нести латентну загрозу розвитку громадянського активізму;

- виходячи з досвіду позитивного впливу на розвиток потенціалу громадянського суспільства механізмами е-демократії, вважається доцільним подальше удосконалення її існуючих

інструментів, таких як е-звернення, е-петиції до центральних та місцевих органів влади, е-консультації тощо. На основі всебічного аналізу всіх переваг та недоліків, які таїть в собі е-демократія, розглянути за можливе в умовах воєнного стану та початку мирного відродження України запровадження таких інструментів народовладдя, як е-голосування, е-ініціативи, е-референдуми, що має сприяти зростанню демократичних практик, рівня політичної свідомості та політичної культури українського суспільства, заохочення активної участі громадян у суспільно-політичному житті.

РОЗДІЛ 13
МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОЛЯ

Інформаційне поле – це сукупність зосереджених у певному просторово-часовому обсязі інформаційних ресурсів. Найбільш вагомими факторами єдності інформаційного поля країни є державна мова, система образів, які характеризують світосприйняття, та національна ідея.

Система образів інформаційного поля держави формується мережею медіа і залежить від масштабів та спрямованості зовнішнього інформаційного впливу, характеру та форм передачі інформації, часу та своєчасності поширення контенту, його відповідності вимогам часу, а також від рівня медіаграмотності населення і уявлень очільників держави про національні інтереси та засоби їх забезпечення.

Тривалий час формування інформаційного поля країни було залежне головним чином від уподобань її правителів, а професіоналізація державного управління звужувала поле для участі громадян в управлінні державою. Прихильники елітарної концепції демократії свого часу навіть зробили наголос на необхідності обмеження участі мас в управлінні суспільством, відстоюючи думку, що реальна влада має належати політичній еліті, яка розглядалася не тільки як група із притаманними їй якостями, необхідними для управління державою, але й як захисник демократичних цінностей, здатний стримувати властиві масам ідеологічний і політичний ірраціоналізм, емоційну неврівноваженість і радикалізм.

Водночас поява і розвиток засобів масової інформації (ЗМІ) не тільки збільшила рівень поінформованості населення про політичні події у країні та за її межами, а й зробила можливим утілення в життя масштабних виборчих кампаній, формування та переформатування ціннісних орієнтирів суспільства. На перший погляд видавалося, що розширення можливостей громадян отримувати різнобічну інформацію призведе до зростання рівня обізнаності із

подіями політичного життя, справить позитивний вплив на виваженість ухвалення рішень.

Ідея доцільності розвитку "інформаційної демократії була пов’язана із тим, що засоби передачі інформації забезпечували можливість суттєво зміцнити зв‘язки між виборними особами, ЗМІ та виборцями. І саме міцність таких зв'язків, на думку М. Рокара, могла б забезпечити формування і розвиток "інформаційної демократії", основою якої є загальне виборче право та вільне поширення інформації без втручання політтехнологів і застосування маніпуляцій. Проте такий підхід мав мало спільного із реальністю. Впливові політичні сили не мали і не мають намірів відмовлятися від послуг політтехнологів та маніпуляцій із інформаційними повідомленнями. Від таких маніпуляцій не прагнуть відмовлятися й ті, хто займається економічною діяльністю, породжуючи масштабну асиметричність поширення інформації, яка, на думку Д. Канемана, суттєво впливає на ухвалення ірраціональних рішень.

Раціональна аргументація ухвалення рішень тривалий час була основою для прогнозування політичної та економічної діяльності. Для Ю. Габермаса [Habermas, 1981a; Habermas, 1981b] основою для розвитку суспільства постали комунікативні інтеракції, у яких висуваються та відкидаються раціональні аргументи. У 1940 – 1960-х роках Г. Саймон [Simon, 1976], Р. Зельтен [Selten, 1988] висунули теорію "обмеженої раціональності" та сформували загальну методологію поведінкових досліджень. У 1970 – 1980-х роках Д. Канеман [Kahneman, & Tversky, 1979; Kahneman, 2011], А. Тверскі [Tversky, & Kahneman, 1982, p. 1124–1131], Р. Талер [Thaler, 1980; Thaler, 1982] сформулювали основні положення поведінкової теорії, зробивши наголос на широкому застосуванні експериментальних методів, а протягом 1990 – 2000 років у роботах Р. Талера [Талер, 2018] містилися дослідження вибору та поведінкової політики.

Аналізуючи причини нераціональної поведінки особи, дослідники неодноразово відзначали, що така поведінка найчастіше зумовлена обсягом інформації, яку доносять до неї ЗМІ, та рівнем підготовки, який визначає характер сприйняття, обробки та ретрансляції такої інформації.

У XX ст. мобілізаційні можливості використання інформаційного поля держави виступили вагомим чинником розгортання двох світових воєн, а також так званої "холодної війни", яка кілька разів ставила людство на межу третьої світової війни. Різке зростання поля досяжності ЗМІ під час і після Першої світової війни заклало підґрунтя для формування інформаційного поля, сприятливого для утвердження тоталітарних політичних режимів. На фоні зростання простору впливовості ЗМІ з'явилися додаткові можливості для поширення популістських гасел. Популізм як політичне явище поширювався у країнах, де існували і розвивалися демократичні інституції, а суспільство як спільнота виборців виступало учасником політичного процесу. Поширення популістських гасел формувало переконаність певних верств населення у можливості вирішити складні проблеми шляхом реалізації простих рішень, а також у здатності осіб, навіть тих, що не мали досвіду політичної діяльності, керувати країною.

З появою та розвитком мережі "Інтернет" відбулася поступова заміна засобів масової інформації засобами масової комунікації, яка не лише розширила потенційні можливості контролю громадян над діями владних структур та сформувала передумови для появи е-демократії, а й розширила можливості для маніпуляцій у інформаційному просторі, спрямованих на ірраціоналізацію поведінки особи. Розвиток соціальних мереж призвів до того, що користувачі почали отримувати зростаючу кількість безоплатної та найчастіше неперевіреної інформації.

Безоплатний характер формування інформаційних блоків робив контент загальнодоступним, що відповідним чином впливало на ринок інформаційних послуг: редакції солідних медіа були змушені скорочувати витрати, пов'язані із підготовкою та публікацією аналітичних матеріалів. Таке скорочення витрат зумовлювало "дрейф" змістовної частини інформаційного поля держав у бік розважального контенту, сприяло поширенню цифрової фрагментації, робило громадян більш схильними до сприйняття популістських ідей.

Цифрова фрагментація, створюючи ілюзію демократизації інформаційного поля (у сенсі відкритого доступу до інформації,

свободи у формуванні та поширенні контенту), відбувалася паралельно із скороченням обсягів ретельно перевіреної інформації. Перевірка інформації вимагала дедалі зростаючих фінансових витрат, формування у населення вмінь і навичок пошуку потрібної якісної інформації.

Розвиток сучасних засобів масової комунікації досить швидко поставив на порядок денний питання зміцнення і захисту інформаційного поля держави. Відсутність або недостатня увага до формування відповідної державної інформаційної політики посилювала загрозу його використання для реалізації агресивних планів іншими країнами. При тому демократичні країни виявилися набагато вразливішими, аніж авторитарні, перед обличчям реалізації ворогом інформаційно-психологічних спецоперацій. Вільне поширення інформації в умовах так званої "інформаційної демократії" робило державу вразливою від поширення наративів, які могли б дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію та завдати шкоди реалізації цілей і завдань зовнішньополітичної діяльності.

Використання інформаційних технологій для сучасного протиборства авторитарних та демократичних режимів також стало потужним стимулом для формування і розвитку відповідних інформаційних полів та їх взаємного тиску одне на одного. Тому моделювання механізмів формування демократичного інформаційного поля України повинне здійснюватися із урахуванням світових тенденцій розвитку інформаційно-комунікативних технологій та умов глобального протистояння демократії та авторитаризму, одним із уособлень якого стала сучасна російсько-українська війна. При цьому треба враховувати, що у такому моделюванні акцент на формуванні демократичного інформаційного поля після завершення війни не повинен руйнувати уявлень про доцільність його збереження та зміцнення і в умовах збройного протистояння.

Підвищення якості інформації. Збереження та зміцнення демократичного інформаційного поля виступає одним із вагомих стимулів продовження боротьби із російською агресією задля подальшого розвитку України як демократичної держави. Сучасне інформаційне поле України дедалі більше змінюється під впливом

цифровізації та сучасної російсько-української війни. Змінам сприяє потужний розвиток соціальних мереж, месенджерів, е-комерції, віддаленого працевлаштування із використанням on-line платформ (відеоконференції, зустрічі, навчання тощо) та зростання популярності контенту інфлюенсерів та блогерів, створеного із використанням стрімінгових сервісів. Особа у сучасному світі звикає до обміну інформацією через Інтернет, а відтак її уподобання щодо пошуку певних відомостей дедалі більше можуть бути обмежені або структуровані шляхом таргетованого впливу. У таких умовах споживачі інформації неминуче отримують можливість ознайомитися із великою кількістю неперевіреної інформації, інформації з анонімних джерел, повідомлень, які згенеровані автоматизованими системами, а також потрапити під вплив контенту, продукованого унаслідок нефахового обговорення складних політичних проблем, у тому числі й за залучення до такого обговорення громадянського суспільства.

Порівняно із загальнодержавними медіа все більш зростаючу частину інформаційного поля держави генерує громадянське суспільство, що робить централізацію поширення повідомлень про події і явища політичного життя все більш ускладненою. Тому для держави важливим "трендом" стає виваженість та своєчасність поширення офіційної інформації та зосередження зусиль на підвищенні медіаграмотності громадян, що є важливою передумовою підвищення якості інформації, інформаційного поля держави та забезпечення його стійкості від зовнішнього тиску.

Обумовлена специфікою розвитку глобальної економіки цифровізація визначає умови та характер обміну інформацією, темпи зростання обсягів якої вимагають від споживачів медіа засвоєння навичок користування різними інформаційними джерелами.

Поява та розвиток цифрового телебачення, відеохостингів, стрімінгових сервісів, соціальних мереж начебто створювала споживачам медіа передумови для отримання всебічної інформації про предмет пошуку, дозволяла ознайомитися із різними підходами до оцінювання явищ і процесів політичного життя. Пошук необхідної інформації із використанням кількох джерел контенту за

загальним уявленням мав би підвищувати рівень її верифікації. Проте перевірка правдивості доступних відомостей у сучасних умовах ускладнена дією алгоритмів їх пошуку, закладених розробниками відеохостингів, стрімінгових сервісів та соціальних мереж. Такі алгоритми пропонують споживачеві інформацію на основі аналізу його вподобань, визначених за попередніми запитами у мережі "Інтернет". Дія алгоритмів сприяє "консервації" уявлень споживача через пропозиції ознайомитися із однотипними повідомленнями.

Збільшення обсягів інформації про предмет зацікавлення і можливостей пошуку потрібного контенту у мережі потребує спеціалізованих навичок, які є не у кожного, а також і бажання докладати додаткові зусилля для виявлення інформації бажаної якості. І формуванню усвідомлення про доцільність докладання таких зусиль має сприяти держава. Таке сприяння може бути забезпечене завдяки максимально високій якості контенту, який продукований і поширений владою через державні медіа, через запровадження дієвих механізмів відповідальності за поширення недостовірної інформації, обмеження впливу інформаційних полів держави-агресорки через блокування відповідних інформаційних ресурсів, месенджерів, стрімінгових сервісів, автоматичних шукачів інформації. Важливо усвідомлювати, що саме лише блокування певних джерел інформації не забезпечує бажаного результату і має бути поєднане із розробкою та впровадженням державних платформ чи месенджерів для обміну інформацією між громадянами із максимально можливим забезпеченням захисту від несанкціонованого втручання у роботу електронну систему, накопичувачів та ліній передачі даних. Для України це надзвичайно важливо в умовах цифровізації мережі державних послуг через портал "Дія", електронного кабінету призовника чи військовозобов‘язаного "Резерв+", системи "Оберіг", електронну систему охорони здоров‘я "e-health", інформаційну систему для пацієнтів "HELSI" тощо. Цифровізація систем пошуку та накопичення інформації не повинна становити загрозу національній безпеці держави, у тому числі й унаслідок специфіки отримання та обробки накопичених даних.

Варто також враховувати, що дія цифрових інформаційних пошукових систем із алгоритмами пошуку та пропозиції інформації не може сприяти формуванню демократичного інформаційного поля держави, оскільки вона не орієнтована на верифікацію інформації, а спрямована на формування світоглядних уявлень, оціночних характеристик та надходження повідомлень на основі характеристик, які визначені їх розробниками.

Алгоритми пошукових інформаційних систем орієнтовані на пропозицію не унікальної інформації, а такої, яка розрахована на масового споживача. Крім того, системи аналізу інформації, які використовують такі алгоритми, мають можливість формувати профіль споживача медіа та збирати відомості про нього із урахуванням заздалегідь запрограмованих параметрів. Зростання технічних, технологічних та фінансових вимог до створення та програмування таких систем робить їх доступними лише для порівняно невеликої кількості країн. А зосередження розробників сучасних пошукових інформаційних систем у певних країнах може сприяти тому, що їхні дії будуть іти не на користь державам, які не мають ресурсів для створення сучасного програмного забезпечення. При тому більшість сучасних країн не має власних автоматичних систем пошуку інформації у мережі Інтернет (аналогічних, наприклад, Google чи Yandex), розроблених із дотриманням вимог національної безпеки.

Не має такої системи й Україна, більшість населення якої тривалий час послуговувалась переважно сервісами Google та Yandex. Пошукова система Google була створена як навчальний проєкт студентів Стенфордського університету у 1998 році (домен Google.com зареєстрований у 1997 р.). Алгоритм розрахунку авторитетності PageRank у системі "Google" використовує значну кількість секретних критеріїв для визначення рейтингу сторінок у списках результатів. Запущена ще у 1997 році російською технологічною компанією ТОВ "Яндекс" пошукова система "Яндекс-пошук" пропонувала свої інформаційні послуги, карти, навігацію, мобільні програми тощо із врахуванням інтересів Російської Федерації. Обидві найбільш уживані в Україні системи пошуку

інформації тривалий час могли вільно накопичувати та аналізувати статистику та характер пошукових запитів, формуючи потрібні бази даних.

Лише у травні 2017 р. в Україні на основі введеного в дію президентом рішення РНБО "Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)" заблокували роботу російських соцмереж "ВКонтакте" та "Одноклассники", а також пошукової системи yandex.ru та поштового сервісу mail.ru. Важливість такого рішення полягала в тому, що в Україні Інтернет-провайдери були зобов'язані блокувати доступ до відповідних вебресурсів та програм, а блокування було зумовлене гарантуванням інформаційної безпеки держави.

Проте під час президентської виборчої кампанії 2019 року успішна реалізація завдань передвиборчої агітації партією "Слуга народу" шляхом використання соцмереж та месенджерів стала важливим кроком на шляху перетворення їх на основне джерело політичних новин в Україні. Уже влітку 2019 року тодішній керівник Офісу Президента України А. Богдан заявив, що партія "Слуга народу" і Президент України будуть обходитися без офіційних ЗМІ. А. Богдан наголосив, що "класичні журналісти звикли самі себе усвідомлювати як суспільство. Але, як довела наша виборча кампанія, ми спілкуємося з суспільством без посередників, без журналістів" [Данилюк-Єрмолаєва, 2023].

Спроби розвитку такого формату спілкування між владою та громадянами під час російського воєнного вторгнення поступово сприяли розмиванню офіційної інформації, зростанню масштабів використання радників та речників для поширення повідомлень про політичні події, а також залученню інфлюенсерів, які зробили собі ім'я на е-маркетингу, стрімах про події особистого життя тощо для коментування політичної діяльності, формування уявлень про особисті якості провладних політиків та їх опонентів. Дедалі більше як джерело інформації про політику стали використовувати створений у РФ месенджер Telegram, який позиціонували як вільний від будь-якої цензури майданчик для обміну інформацією.

Водночас у Стратегії національної безпеки України, ухваленій у 2020 році, містився наголос, що відсутність цілісної інформаційної політики держави, слабкість системи стратегічних комунікацій ускладнюють нейтралізацію деструктивної пропаганди як ззовні, так і всередині України. А деструктивна пропаганда, використовуючи суспільні суперечності, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підриває суспільну єдність. При тому Російська Федерація була визнана джерелом довгострокових системних загроз національній безпеці України [Про рішення Ради національної безпеки..., 2020].

В Указі Президента України від 16 лютого 2022 року "Про Стратегію забезпечення державної безпеки" містилося визначення, що інформаційна безпека – стан захищеності національних інтересів людини, суспільства і держави в інформаційній сфері, за якого унеможливлено завдання шкоди через: неповноту, невчасність та невірогідність інформації, що використовується, негативний інформаційний вплив; витік державної таємниці та службової інформації; негативні наслідки застосування інформаційних технологій; несанкціоноване поширення, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації, у тому числі шляхом проведення іноземними спецслужбами, окремими організаціями, групами, особами спеціальних інформаційних операцій та деструктивних інформаційних впливів, а також забезпечується своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам та національній безпеці України [Про рішення Ради національної безпеки..., 2022].

Проте все це не завадило тому, що напередодні повномасштабного російського вторгнення громадяни України використовували створені в інших державах соціальні мережі та месенджери не лише для спілкування і розваг, а для отримання новин та потрібної інформації [Ніколаєць, 2023, с. 546].

Для українського інформаційного поля в умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення за сприяння владних структур держави стала характерною фрагментація інформаційних повідомлень та пов’язане з нею зниження якості і достовірності

контенту, у тому числі й за рахунок поширення повідомлень через соціальні мережі та месенджери.

Владні структури нашої держави віддали перевагу поширенню інформації переважно через наближені до них Telegram-канали, які відрізнялися можливістю отримувати інсайдерську інформацію та прискорено реагувати на певні події, трактуючи їх у вигідному для влади ключі. І досить часто траплялося, що оприлюднення певної інформації відбувалося саме через Telegram, а не в етері всеукраїнського телемарафону.

На початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ швидко набули популярності такі Telegram-канали, як "Инсайдер-UA" (за короткий час аудиторія становила близько 1 млн підписників), "Лачен пише" (на початок березня 2024 р. 1,4 млн підписників), "Доброго вечора, ми з України" (близько 500 тис. підписників) тощо. Канали у Telegram були створені місцевими адміністраціями, очільниками підприємств, установ та організацій і широко використовувалися для поінформування населення про події політичного та економічного життя, перебіг бойових дій тощо. Завдяки зусиллям влади деякі з таких каналів навіть намагалися позиціонувати як офіційні інформаційні джерела. А вже у грудні 2023 року речник Президента України С. Нікіфоров заявив, що саме Telegram-канали стали головним джерелом інформації для громадян України [Ніколаєць, 2024, с. 49–50].

У таких умовах спроби верифікації інформації шляхом зіставлення повідомлень із декількох рейтингових Telegram-каналів не забезпечували належного результату за подібності або повного дублювання відповідного контенту. Поширення контенту однакового змісту різними Telegram-каналами сприяло формуванню "тематичної однорідності" українського інформаційного поля. Тому ж таки сприяло й залучення до створення контенту всеукраїнського телемарафону лише певних загальнонаціональних телеканалів. Фактично поряд із запуском роботи провладних Telegram-каналів в Україні була зроблена спроба централізувати поширення повідомлень шляхом організації роботи цілодобового телемарафону, який намагалися позиціонувати як всеукраїнський,

хоча деякі рейтингові телеканали не були залучені до формування його контенту.

У квітні 2024 року значна частина громадян України висловилася за припинення роботи телемарафону. Однак того ж таки місяця Прем'єр-міністр України заявив, що реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетом національної безпеки в умовах воєнного стану, а тому перенаправлення коштів, виділених для забезпечення роботи телемарафону та телеканалу FreeDom, залишається недоцільним. При тому у квітні 2024 року Державний департамент США вніс телемарафон до звіту про порушення прав людини в Україні. У цьому документі відзначалося, що телевізійний марафон – це платформа каналів, які дотримуються урядової лінії у висвітленні війни, що забезпечує безпрецедентний рівень контролю над телевізійними новинами. А деякі ЗМІ повідомляли, що вже навесні 2022 року вони були позбавлені вигідних контрактів на наземне мовлення та зазнали тиску з боку Офісу Президента [*2023 Country Reports...*, 2023].

Небезпеку для формування демократичного інформаційного поля в Україні становили й переконання деяких адміністраторів Telegram-каналів у можливості поширювати інформацію без посилання на її джерела, оскільки "тг-канали не зобов'язані взагалі щось вказувати. Ми – не медіа і не ЗМІ" [Лавришин, 2024]. Проблемою стало й поширення неперевіреної інформації під приводом репосту "місцевих пабліків" або навіть російських джерел.

Саме завдяки надмірній увазі влади до поширення інформації через кілька наближених до неї Telegram-каналів та роботу телемарафону відбулося зниження якості інформації, зростаюча частина якої ґрунтувалася не на фактах, а на припущеннях, що призводило, з одного боку, до обмеження довіри до джерел контенту, а з іншого – до поляризації суджень громадян.

Представники СБУ та Генерального штабу ЗСУ неодноразово зазначали, що Telegram активно використовується російськими спецслужбами для здійснення кібератак, поширення фішингу та шкідливого програмного забезпечення, визначення геолокації користувачів, коригування ракетних ударів та атак дронами тощо.

Влітку 2024 року завдяки Telegram було здійснено успішну спробу забезпечення доступу до особистих даних на смартфонах користувачів по всій Україні через масову розсилку фішингових повідомлень.

Крім того, Telegram, маючи доступ до контактів користувачів, може аналізувати зв‘язки між ними і виявляти справжні імена, специфіку відправлення та отримання інформації та сферу діяльності конкретних осіб. Telegram також може формувати цифрові портрети навіть тих осіб, які не мають Telegram-акаунтів, але чиї номери є у списках контактів тих, хто такі акаунти має. При тому зростання кількості контактів між користувачами дозволяє зробити перелік даних більш точним [Токар, 2024].

Наводячи дані щодо наявності у російських спецслужб доступу до особистого листування Telegram, очільник Головного управління розвідки Міністерства оборони України К. Буданов восени 2024 року підкреслив, що виступаючи за свободу слова, змушений констатувати загрозу національній безпеці, пов‘язану із використанням цього месенджера [*Держслужбовцям і військовим*..., 2024].

На фоні критики державної інформаційної політики із асиметричним поширенням повідомлень через Telegram-канали було ухвалене рішення про певні обмеження користування цим меседжером для працівників державних установ. 19 вересня Національний координаційний центр кібербезпеки ухвалив рішення про обмеження використання Telegram у державних органах, військових формуваннях та на об‘єктах критичної інфраструктури з метою мінімізації потенційних загроз. Однак таке рішення забезпечило лише обмежений ефект, оскільки воно не вплинуло на використання Telegram як основного джерела новин у країні. І вже у жовтні 2024 року через Telegram було здійснено спробу зламати програмне забезпечення електронного реєстру призовників України "Резерв+".

Соцмережі та месенджери, які були створені у РФ, виявилися потужними засобами ведення інформаційної війни проти України із використанням дезінформації, модифікації інформаційних повідомлень, упередженого висвітлення політичних та соціально чутливих

тем. Крім того, використання соцмереж та месенджерів як джерела політичної інформації виявило їх ефективність для поширення популістських гасел під час повномасштабного вторгнення РФ, що негативно позначилося на якості багатьох інформаційних повідомлень. Такі повідомлення вводили в оману споживачів медіа щодо масштабів та тривалості бойових дій, оцінок потенційних можливостей ЗСУ та ворожої армії, здатності України воєнним шляхом визволити усі тимчасово окуповані території тощо.

За висловом І. Жежко-Браун, авторами політичного проєкту В. Зеленського була використана постмодерністська гра з реальністю. А у логіці Постмодерну для електорату на момент вибору кандидата не важливо, що керувати державою буде не герой, а актор, який його зіграв [Жежко-Браун, 2019]. На початку повномасштабного вторгнення РФ постмодерністська гра з реальністю була продовжена.

В умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ звичним явищем в Україні стали маніпуляції термінами завершення активних бойових дій та війни в цілому, спотворення відомостей про характер та масштаби підтримки України зарубіжними партнерами. Для українських медіа стало нормою посилатися на одне анонімне джерело інформації, а не верифікувати її у кількох джерелах. Проблемою стало й те, що через розвиток технологій та оперативність подання інформації якісні медіа часто втрачали редакційний контроль над тим, що вони поширюють [*Чи існують "червоні лінії"*…, 2024].

У публічну площину було винесене питання про доцільність критики влади під час війни. Намагання влади обмежити критичні зауваження на її адресу за окремі дії під час повномасштабного вторгнення РФ були втілені у спробу нав’язати думку, що критику можна відкласти на післявоєнний час, а в умовах повномасштабної російської агресії важливо максимально об‘єднати зусилля громадян для відсічі ворогу. Переважна більшість громадян усвідомила важливість саме конструктивної критики, однак на фоні провалу анонсованого на 2023 рік українського контрнаступу масштаби критичних зауважень стали поступово зростати.

Результати проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у травні 2024 року опитування (за матеріалами пресрелізу, підготовленого виконавчим директором КМІС А. Грушецьким) виявили, що 63% респондентів вважають, що критика окремих дій влади має бути або у конструктивних рамках, які би не розхитували ситуацію у країні (50%), або взагалі зараз не варто допускати критику (13%). Водночас третина українців (31%) вважають, що вже зараз критика має бути жорсткою і безкомпромісною [*Ставлення українців*..., 2024].

Післявоєнне інформаційне поле України буде перебувати під тиском висвітлення подій та формування прогнозів щодо перебігу виборчої кампанії, визначення причин порівняно швидкого просування ворога на низці стратегічних напрямів, засудження дій колаборантів, висвітлення масштабів допомоги зарубіжних партнерів нашої держави тощо. Підвищення якості інформації в інформаційному полі України буде вимагати злагоджених дій громадянського суспільства та держави. Маніпуляції з інформацією задля перемоги у виборчих перегонах додатково відкриватимуть простір для втілення у життя ворожих інформаційних спецоперацій. Деструктивний вплив політтехнологів на індивідуальні інформаційні поля виборців неминуче призведе до спотворення інформаційного поля держави, до збільшення вразливості громадян перед тиском з боку чужих інформаційних полів унаслідок формування недовіри як до української влади, так і до опозиції.

Для підвищення якості інформації необхідне чітке позиціонування політичних програм влади та опозиції поєднане зі створенням можливостей для опозиції повноцінно представити громадянам власну позицію. Продовження тиску на телеканали, які позиціонують себе як опозиційні, створення перешкод для їх виходу в етер може призвести до поляризації поглядів влади і опозиції на розвиток післявоєнної політичної діяльності, яка спричинить деструктивну критику одне одного і не сприятиме збереженню єдності громадян щодо розбудови демократичної держави.

Важливим аспектом формування демократичного інформаційного поля має стати підвищення впливу місцевих телеканалів. Інтерес до них може бути заснований на продовженні політики децентралізації. У такому разі поле досяжності місцевих каналів щодо поширення інформації буде визначатися інтересами та потребами жителів певних регіонів, усвідомленням ними спільних потреб та визначенням шляхів їх вирішення. Місцеві телеканали можуть також стати дієвими майданчиками обговорення проблем, інтерес до яких у центральної влади за тих чи інших причин несформований. Обговорення таких проблем набуде особливої актуальності через екологічну доцільність, потреби змін у поселенській структурі населення, проведення розмінування та релокації виробництва.

Після завершення війни / активних бойових дій Україна зіткнеться із необхідністю різкого підвищення ефективності управління громадськими благами. Лауреат Нобелівської премії з економіки 2009 року Е. Остром довела можливість розв'язувати проблеми раціонального використання колективних ресурсів спільними зусиллями громади. При тому, основним питанням залишалася оцінка ефективності дій місцевих громад в управлінні спільними ресурсами порівняно із централізованим державним чи приватним управлінням. А можливість ефективно використовувати спільні ресурси великою мірою залежала від характеру та масштабів комунікації між владними структурами і місцевими громадами.

Успішне продовження реформи децентралізації в Україні безперечно має спиратися на ефективний діалог місцевих громад із владними структурами. Такий діалог стане важливою запорукою ефективного використання наявних ресурсів (як місцевих, так і отриманих як зовнішня допомога) із урахуванням і місцевих, і загальнонаціональних інтересів. Насамперед це стосується розміщення нових виробничих потужностей, особливо масштабних, та модернізації логістики. Водночас відновлення та розвиток такого діалогу можливий за активного сприяння держави із принциповою відмовою від популістської риторики. Викривлення інформації про стан справ на місцях і можливості розвитку економічної діяльності

негативно впливатиме на організацію зусиль громадян, спрямованих на відновлення та розвиток промислових та сільськогосподарських підприємств, підприємницьку активність, реалізацію інноваційних проєктів та залучення інвестицій.

Свого часу перемога у президентських перегонах В. Зеленського засвідчила ефективність політичних технологій, у яких складова постмодерного популізму виявилася переважною [Рогожа, 2020]. У 2019 році В. Портников за місяць до голосування на виборах Президента України стверджував, що якщо Зеленський дійсно доб‘ється перемоги, можна буде сказати, що українці "…відкривають нову главу політики, політики віртуальної, максимально віддаленої від реальності" [Портников, 2019].

Після завершення бойових дій / війни з Росією масштабне використання популістської риторики може створити низку потенційних загроз, оскільки багато українських громадян, у тому числі переважна більшість військовослужбовців, навряд чи будуть позитивно сприймати чергові популістські гасла. І мобілізувати громадян на післявоєнну відбудову навряд чи вдасться через популізм.

Влада має підвищити увагу до поширення офіційної інформації, рівень верифікації якої не передбачав би її подальшого спростування. Це може виступити засобом підвищення якості експертних обговорень, які зосереджуватимуться на предметних дискусіях щодо актуальних проблем державного будівництва і суттєво менше будуть пов‘язані зі створенням фейкових "точок напруги" (на кшталт існування "двох Україн" чи "нездатності українських урядів розв'язувати складні проблеми") за допомогою штучно залучених "експертів" чи "спеціалістів".

Споживачі інформації в умовах війни часто втрачають навички відрізняти факти від оцінок, а політичні уподобання часто стають замінником фактчекінгу. Тому важливим засобом підвищення якості інформації, що транслюється медіа, буде залучення громадянського суспільства до перевірки якості контенту, визначення його джерел та осмислення поля досяжності.

Важливим засобом підвищення якості інформації також є залучення громадянського суспільства до розширення її "часового

горизонту", оскільки в умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення за сприяння влади відбувається зворотний процес, коли певні події перебувають у полі зору медіа короткий проміжок часу, а аналіз із високим рівнем наукової абстракції поступається обмеженим оглядам подій, які мали місце нещодавно.

Підвищення якості інформації вимагає формування у громадян переконання у тому, що повідомлення без автора або такі, чиє джерело встановити неможливо, не варті уваги. У цьому контексті необхідне формування переконаності громадян у тому, що поширення інформації без дотримання правил журналістської етики йде на користь ворогам держави. Такий підхід за синергії держави і громадянського суспільства дозволить зміцнити інформаційне поле України і зробити його нездоланним для поглинання інформаційними полями інших держав чи наддержавних об‘єднань.

Конкуренція між інформаційними полями. Розвиток засобів масової комунікації на основі використання мережі "Інтернет" призвів до взаємного тиску інформаційних полів держав із можливістю поглинання чи спотворення слабших із них. Маніпуляції в інформаційному просторі, важливим елементом якого постав кіберпростір, стали характерними для політичної боротьби як у демократичних, так і в авторитарних країнах, а також вагомою основою для мобілізації громадян таких держав для взаємного протистояння.

У XXI ст. одним із найпотужніших джерел значимої соціальної, політичної та економічної інформації залишається система органів державної влади, проте громадянське суспільство виступило не лише споживачем, а й джерелом первинної інформації. Залучення громадян до формування інформаційного поля держави за допомогою мережі "Інтернет" зробило їх присутність у ньому вкрай важливою для формування потрібного для влади контенту. Проте, як виявилося, консолідована групова думка могла бути сформована лише за постійного обміну інформацією на міжособистісному і груповому рівні.

Демократичні держави намагаються забезпечувати можливість такого обміну інформацією, обмежуючи його лише у сферах, які

можуть таїти загрозу національній безпеці. У авторитарних країнах обмеження у доступі та обміні інформацією постали значно більш суттєвими за рахунок переслідувань за критику позиції чи переконань правлячої верхівки, діяльності правоохоронної і судової системи, практик ухвалення і втілення у життя політичних рішень та участі держави у регулюванні економічного розвитку. Авторитарне управління вимагає відповідного переформатування інформаційного поля країни із обмеженням доступу до суджень та висновків опозиції, можливостей громадянського суспільства брати участь у обговоренні нагальних проблем.

Характерне для авторитарних країн обмеження доступу до інформації виявилося привабливим і для частини політичних сил, які позиціонують себе демократичними, але схильні продукувати політичні рішення, що ухвалюються в інтересах обмеженого кола осіб. Така привабливість пов‘язана із можливістю зберігати владні повноваження, якомога довше нав‘язуючи громадянам переконання у відсутності реальних альтернативних кандидатів на високі виборні посади. Тому тиск на демократичне інформаційне поле держави може здійснюватися не лише ззовні, а й завдяки зусиллям, згенерованим внутрішньополітичною боротьбою. Громадянське суспільство у такому разі може не бути обмеженим у можливостях поширювати інформацію, але буде обмеженим у доступі до багатьох альтернативних її джерел.

Такий підхід до формування інформаційної політики поступово окреслює певні практики пошуку і обміну інформаційними повідомленнями із їх верифікацією шляхом зіставлення контенту лише кількох/небагатьох джерел. Поступово це дедалі більш негативно впливає на питому вагу аналітики у масиві інформації та її якість, громадяни звикають довіряти запропонованим владою "експертам" та "аналітикам", а влада відверто виявляє незацікавленість у підвищенні медіаграмотності населення. У такому разі інформаційне поле країни стає більш вразливим від зовнішнього тиску, який здійснюється за рахунок пропозицій розширити масштаби обговорення найболючіших тем із просуванням потрібних наративів. Такий тиск особливо небезпечний в умовах війни,

коли громадяни воюючої країни на законних підставах обмежені у доступі до публічної інформації.

Водночас спроби контролювати інформаційну спільноту лише юридичними актами та технічними ресурсами не розв'язують проблеми "добра і зла" в Інтернет-просторі, залишаючи за користувачем право вибору моральних орієнтирів. Такий вибір передбачає або пріоритет пошуку підтвердженої фактами позацензурованої інформації, або схильність до перебування у сфері дії спеціальних технологій маніпуляції громадською думкою. Варіанти поведінки учасника інформаційної спільноти визначаються насамперед політичним режимом та культурними і правовими традиціями держави, а також освітнім і моральним рівнем користувачів Інтернету [Телешун та Журавльов, 2010].

Якщо громадяни держави тією чи іншою мірою не задоволені якістю продукованого владою контенту, то у сучасних умовах вони починають шукати йому альтернативи, як правило, у мережі "Інтернет" не особливо переймаючись верифікацією інформації. У кращому разі така верифікація найчастіше здійснюється шляхом зіставлення інформації з кількох однотипних джерел, а у гіршому – просто сприймається "як істина", оскільки розміщена у вільному від цензури інформаційному середовищі. Сприйняття громадянами "Інтернету" саме як такого середовища спрощує поширення через мережу фейків, модифікованих повідомлень та наративів, спрямованих на дестабілізацію ситуації.

Наростання обсягів інформації, її значущості для соціальної, економічної та політичної сфер, які, на жаль, не завжди враховуються державною владою під час ухвалення рішень щодо громадян та інституційних структур громадянського суспільства, створює загрозу втрати соціально-політичної стабільності та стійкості політичної системи. Така загроза багаторазово посилюється, коли державні рішення реально чи лише уявно обмежують певні особисті та групові інтереси, а державна влада ігнорує необхідність роз’яснювати суспільству сенс і зміст своїх рішень і дій, обґрунтовувати їх пріоритетність для досягнення загальнонаціональних, загальнозначимих цілей розвитку.

Ігнорування владою необхідності роз‘яснювати громадянам сенс ухвалення певних рішень може стати причиною тиску на її демократичне інформаційне поле з боку інформаційних полів, сформованих у авторитарних країнах. Зміст такого тиску буде визначений умовами і характером порушення діалогу між владою і суспільством, коли громадяни не будуть мати достатньо якісної інформації для того, щоб усвідомити необхідність ухвалення державою рішень, або така інформація виявиться непереконливою.

Підставою для несприйняття ухвалених політичних рішень може бути їх обґрунтування вимогами міжнародних партнерів чи організацій, чиї дії сприймаються у суспільстві негативно або з недовірою через невиконання зобов‘язань чи обіцянок. Так, в Україні у 2024 році дещо зменшилася довіра, наприклад, до НАТО [*Столтенберг*..., 2024]. Таке зменшення довіри відбувається паралельно із формуванням переконаності, що домовленості між авторитарними країнами досягаються швидше, а їх результати втілюються у життя ефективніше, ніж домовленості між демократичними країнами, узгодження дій яких потребує багато бюрократичної тяганини.

У інформаційному полі України поширюється інформація про небажання зарубіжних партнерів ризикувати мирним співіснуванням із Російською Федерацією заради захисту суверенітету і територіальної цілісності нашої держави. Абсолютна більшість українського суспільства сприймає сучасну російсько-українську війну як зіткнення цивілізацій, екзистенційний конфлікт між Заходом і Сходом, демократією і тиранією, свободою і рабством. На Заході ж війну сприймають як контрольований проксіконфлікт з геополітичним супротивником, як конфлікт, у якому головне не випустити його з-під контролю і, не втягуючись безпосередньо у бойові дії, руками українців послабити Росію і путінський режим. І з часів Карибської кризи імператив залишається незмінним: не допустити "лобового зіткнення із ядерною Росією", за будь-яку ціну уникаючи ядерної катастрофи [Друзенко, 2024]. Такий підхід дозволяє поширювати у демократичному інформаційному полі України наративи про "зраду" українських інтересів з боку західних

партнерів, геополітичне зміцнення Глобального Сходу (фактично авторитарних режимів Росії та Китаю). В умовах зростання тиску на інформаційне поле України з боку інформаційних полів авторитарних держав під час сучасної російсько-української війни обмеження кола суб'єктів інформаційного суспільства може призвести до дестабілізації ситуації у країні.

Монополізація інформаційного поля має значний конфліктогенний потенціал, а також може нівелювати зусилля громадян, спрямовані на захист демократії проти авторитаризму. Демократична риторика без збереження реального інструментарію впливу громадянського суспільства на розвиток інформаційного поля України сприятиме зростанню рівня контрольованої міфологізації політичної діяльності, створить суттєві перешкоди на шляху модернізації економіки держави, а також суттєво ускладнить розвиток місцевого самоврядування.

Схильність влади до забезпечення домінування в інформаційному просторі країни лише окремих, насамперед підконтрольних їй інформаційних ресурсів, суттєво зменшить можливості громадянського суспільства забезпечувати контроль над ухваленням та втіленням у життя політичних рішень. Спокуса збереження "ручного управління" економічними та політичними процесами після завершення війни / активних бойових дій із відповідним обмеженням децентралізованого доступу до інформаційних ресурсів може виступити вагомим засобом розбалансування суспільних інтересів.

Водночас деякі медійні ресурси за таких умов отримуватимуть можливість перебрати на себе властиві для держави арбітражні функції. Це, у свою чергу, забезпечуватиме "внутрішній тиск" на демократичне інформаційне поле України, що може стати причиною обмеження демократичних прав і свобод громадян потребами, не пов'язаними із забезпеченням ефективного ведення бойових дій.

Важливою передумовою існування демократичного інформаційного поля є забезпечення доступу громадян до різних джерел інформації. Доступ до таких джерел усіх громадян та інституційних структур громадянського суспільства мав би бути

дієвим засобом запобігання маніпулюванню громадською думкою [Митко, 2014, с. 67].

Проте жодна держава не може собі дозволити безконтрольний обмін інформацією між громадянами: кримінальна відповідальність передбачена, наприклад, за розголос державної таємниці. А в умовах війни обсяги інформації, яку заборонено поширювати, стрімко зростають, що, за певних умов, перешкоджає збереженню та розвитку плюралістичного та незалежного медіаландшафту. Такими умовами може стати бажання влади суттєво послабити вплив опозиції, приховати причини невдалих дій на фронті, обмежити поширення повідомлень про непрофесійні дії управлінських структур різного рівня. А рішення, які обмежують доступ громадян до відповідної інформації, обумовлюються, зазвичай, потребами воєнного часу.

Водночас серед таких рішень варто розрізняти ухвали вищого керівництва Збройних сил держави щодо заборони на поширення інформації, витік якої може зашкодити діям армійських підрозділів, та дії влади, спрямовані проти поширення критичних зауважень на адресу політичного керівництва країни. Саме у другому випадку найчастіше і виявляється тиск з боку авторитарного інформаційного поля на демократичне. І такий тиск не обмежується змістом чи походженням повідомлень (наприклад, з країни-агресорки), а й визначається певними особливостями державної інформаційної політики, у якій помітнішими стають тенденції обмеження доступу до інформації, продукованої опозицією, тиск на медіа задля відмови від висвітлення деяких болісних проблем, поєднаний зі спробами нав‘язати суспільству вигідні для влади теми для обговорення.

В умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну 5 березня 2022 року тодішній Головнокомандувач Збройних сил України В. Залужний видав наказ, яким був визначений порядок допуску представників медіа на військові об‘єкти у районі ведення бойових дій на період дії воєнного стану. 27 лютого 2023 року до наказу були внесені зміни, які передбачали, що акредитація журналістів здійснюватиметься тільки на термін до шести місяців, і для присутності медійників у зоні бойових дій було визначено три

зони – червону, жовту та зелену, перебування у яких визначалося ступенем небезпеки для медійників.

Проте, як виявилося пізніше, доступ у зону бойових дій для частини медіа був обмежений і іншими міркуваннями. Вже у березні 2023 року українські військові кореспонденти заявили про цензуру та вибірковість у доступі журналістів до червоних зон на фронті. Медійники стверджували, що існує "список виняткових журналістів" з переліку обраних медіа, і лише вони мають преференцію у доступі до червоних зон. Однією з проблем для медіа під час дії правового режиму воєнного стану було названо отримання акредитації від Генштабу ЗСУ. У березні 2023 року Медіарух, українські та іноземні журналісти заявили про неприпустимість нових обмежень роботи медіа як надмірних і закликали нормалізувати ситуацію з доступом до висвітлення бойових дій та їх наслідків [Дячук та Романюк, 2024]. І з часом вимоги до перебування журналістів у зоні бойових дій були дещо послаблені.

Водночас в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ у публічний простір потрапила інформація про кілька спроб влади тиснути на медіа. Так, до участі у формуванні контенту телемарафону без будь-яких пояснень не була допущена низка рейтингових всеукраїнських телеканалів. У жовтні 2023 року після виходу журналістського розслідування про завищені ціни на продукти для Міноборони Президент України В. Зеленський непублічно закликав відомі медіа тимчасово не просувати тему корупції. Про це на конференції "National Media Talk" 2023, що проходила в Києві, розповіла головна редакторка ZN.UA Ю. Мостова [*Юлія Мостова*..., 2023]. Неодноразово з вуст представників влади лунали заклики до медійників відкласти критичні зауваження на адресу вищого військово-політичного керівництва країни на післявоєнний час.

Водночас під тиском ЄС Україна у червні 2024 року ухвалила Дорожню карту для підтримки відновлення плюралістичного, прозорого та незалежного післявоєнного медіа-простору після припинення чи скасування воєнного стану. У документі відзначалося, що "саме професійні медіа здатні якісно пояснити аудиторії,

що відбувається у галузі відбудови, на що спрямовуються кошти, виділені партнерами, як працюють програми допомоги, та забезпечити публічний контроль над витратами. Стверджувалося, що недостатня кількість локальних медіа, яким довіряють, створює додаткову соціальну напруженість. Утворений інформаційний вакуум заповнює дезінформація, що, як наслідок, призводить до недовіри місцевих мешканців до процесів відбудови в Україні" [*Дорожня карта*..., 2024].

Визнання Міністерством культури та інформаційної політики України виняткової ролі професійних медіа у формуванні плюралістичного інформаційного поля мало би стати однією із важливих складових відновлення демократичного медіа-простору. Проте вже у жовтні 2024 року Медіаруху довелося висловити протест після повідомлень про спроби тиску з боку Офісу Президента на редакцію "Української правди". У зверненні йшлося про занепокоєння практикою, "коли окремі радники та чиновники дозволяють собі втручатися в діяльність журналістів, накладаючи неофіційні обмеження на спілкування чиновників з медіа, блокуючи доступ окремих незалежних медіа з „чорного списку" до заходів та створюючи інші перешкоди для функціонування незалежних ресурсів" [*Медіарух закликав Зеленського*..., 2024].

У зверненні Медіаруху також була відзначена тенденція щодо "звуження простору для незалежних медіа і намагання влади контролювати всі публічні дискурси", а також спроби влади "створити єдиний контрольований наратив, який обмежує критичний аналіз і різноманітність думок в інформаційному просторі України та звужує право людей на отримання суспільно-важливої інформації". Медійники нагадали владі про працю журналістів в умовах безпрецедентного тиску та небезпеки і підкреслили, що не просто інформують суспільство, а виконують критично важливу місію – документують злочини агресора, розповідають світові правду про війну та захищають право людей на достовірну інформацію. А незалежні медіа є запорукою стабільного демократичного суспільства, адже вони забезпечують громадський

контроль над діями влади, сприяють прозорості та відповідальності [*Медіарух висловив протест...*, 2024].

Спроби тиску на незалежні медіа викликали великий суспільний резонанс і загострили проблему налагодження комунікації влади і громадян. Серед проблем, які відзначили навіть автори Дорожньої карти, виявився "низький рівень спроможності органів державної влади та місцевого самоврядування вести стабільну і якісну комунікацію", низька культура медіа споживання та недостатній рівень медіа-грамотності населення, а також обмеження доступу до публічної інформації унаслідок дії правового режиму воєнного стану [*Дорожня карта...*, 2024]. Однак автори Дорожньої карти розраховували на вирішення таких проблем виключно після припинення дії правового режиму воєнного стану, коли будуть створені умови для надання державної адресної підтримки суб'єктам у сфері медіа, розвитку регіональних та місцевих медіа, підвищення кваліфікації працівників регіональних та місцевих медіа з питань отримання грантової підтримки; надано сприяння забезпеченню стабільної роботи національних публічних аудіовізуальних медіа; забезпечено стабільне фінансування суспільних медіа України, розширено коло суб'єктів у сфері медіа, яким може надаватися державна адресна підтримка; надано сприяння становленню "інституту саморегулювання у сфері медіа, створенню та поширенню інформаційних матеріалів, спрямованих на інформаційну реінтеграцію населення деокупованих територій щодо суспільно важливої інформації та дій державної влади. Після завершення війни / активних бойових дій було заплановане проведення за участі інститутів громадянського суспільства постійного моніторингу дотримання прав і свобод журналістів, а також інших осіб, які поширюють суспільно важливу інформацію, висвітлюють ситуацію та події. Автори Дорожньої карти передбачали надання підтримки у створенні медіа-хабів, у тому числі на базі обласних військових (державних) адміністрацій. Планувалося також забезпечити підвищення навичок журналістів та інших працівників у сфері медіа у питаннях цифрової та фінансової грамотності, їх можливості для здійснення журналістських розслідувань [*Дорожня карта...*, 2024].

Акцент також зроблений на сприянні достовірному та широкому висвітленню інформації щодо діяльності органів державної влади в післявоєнний період, забезпеченні проведення моніторингу інформаційного наповнення офіційних вебсайтів органів виконавчої влади, сприянні укомплектуванню штатних одиниць структурних підрозділів, відповідальних за доступ до публічної інформації, зв'язків із громадськістю, інформаційної політики та комунікацій, а також відновленню трансляції пленарних засідань Верховної Ради України.

Із інформації, яка була розміщена у Дорожній карті, випливає, що Міністерство культури та інформаційної політики порівняно низько оцінювало здатність місцевої влади до комунікації із громадянами, а розв'язання більшості наявних проблем було заплановане на пізніший час, визначення якого тісно пов’язувалося із припиненням дії правового режиму воєнного стану. При тому не враховувалася можливість відміни воєнного стану у частині областей України, а також не передбачалося жодних заходів у разі де-факто припинення бойових дій і "заморожування" війни.

У вересні 2024 року очільник новоствореного Міністерства культури та стратегічних комунікацій М. Точицький заявив, що телемарафон "був, є і буде, просто потрібно шукати форму, щоб була зацікавленість у громадськості. Є велика кількість людей, які його дивляться, і це так само важливо: доносити єдиним голосом те, що відбувається навколо" [Семенюк, 2024].

Проте вже 30 жовтня 2024 року Європейська комісія, загалом позитивно оцінюючи Дорожню карту для підтримки відновлення прозорого та незалежного післявоєнного медіа-простору, уперше виступила з чіткою публічною критикою українського телемарафону і висловила надію, що Україна "відновлюватиме прозорий, плюралістичний і незалежний медіаландшафт", поступово знімаючи обмеження, і це не буде пов’язане із завершенням дії правового режиму воєнного стану. Критичні зауваження стосувалися й фінансування телемарафону "Єдині новини" з держбюджету. Сумніви були висловлені й щодо об‘єктивності телемарафону. Телеканалу "Рада", який з 2022 року не транслює засідання Верховної Ради

України, дорікнули за це та за низький рівень представленості опозиції [Сидоренко, 2024].

31 жовтня 2024 року М. Точицький заявив про забезпечення доступу кожного громадянина "до публічної інформації" та активне залучення ресурсів міжнародних партнерів для підтримки відновлення українських медіа. Він додав, що рекомендації Єврокомісії щодо марафону "Єдині новини" "також взяті до уваги", а держава "планує припинити підтримку марафону після завершення воєнного стану, зосередившися на сталому розвитку медіаінфраструктури", оскільки "наша мета – створити простір для правди й свободи слова", і ця "робота продовжується щодня" [*Точицький прокоментував*..., 2024]. Тим самим укотре було підтверджене прагнення влади до уніфікації медіа-простору, хоча консультації та діалог між державою і громадянами можуть поліпшити суспільне розуміння і забезпечити підтримку державної політики та стимулювати громадянську відповідальність за реформи.

Таким чином, в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україні було зроблено низку кроків для обмеження вільного доступу громадян до інформації, і лише частина таких кроків була зумовлена воєнними потребами. Деякі рішення були спрямовані на обмеження впливу опозиції та перешкоджання поширенню критичних зауважень на адресу військово-політичного керівництва країни, що свідчить про посилення авторитарних тенденцій у формуванні інформаційного поля країни шляхом здійснення відповідної державної інформаційної політики.

Сучасний перебіг подій на болі бою, оцінки характеру та масштабів зовнішньої допомоги воюючим сторонам у російсько-українській війні, конфігурація лінії фронту та перспективні оцінки економічного розвитку не дають підстав стверджувати, що Російська Федерація найближчим часом припинить своє існування як єдина держава.

Прогнози, які передбачали розпад РФ після одного-двох років ведення активних бойових дій, не справдилися. Підтримка дій Росії з боку її міжнародних партнерів та недієвість частини санкційного пакета дозволила їй продовжувати війну і зробила можливим різке зростання воєнних витрат.

Перспектива існування Росії як єдиної країни після завершення війни / активних бойових дій дозволяє вести мову про збереження тиску на інформаційне поле України з боку Російської Федерації. Спроби переформатування інформаційного поля України із використанням засобів, які можуть забезпечити інформаційне домінування РФ, будуть спиратися на переміщення споживачів до чужого інформаційного поля, мімікрію певних інформаційних джерел під чуже інформаційне поле задля збільшення ефективності впливу, формування певних цільових аудиторій, впровадження лідерів впливу та видалення з інформаційного поля України тих лідерів, які будуть заважати виконанню визначених Російською Федерацією завдань. Спроби переформатування інформаційного поля України в цілому будуть супроводжуватися й намаганнями переформатувати індивідуальні інформаційні поля українських громадян.

Після завершення війни/активних бойових дій Україні не варто очікувати, що РФ припинить спроби дестабілізувати ситуацію в державі. Оскільки системи цінностей є важливими складовими, які визначають зміст інформаційного поля, то РФ не полишить спроб вплинути на ціннісні орієнтири громадян України, і надалі просуватиме наративи про "необхідність захисту російської мови", про нездатність військово-політичного керівництва країни ухвалювати адекватні рішення тощо. При тому, російські політтехнологи намагатимуться поширювати інформацію виключно під потреби її споживачів на українських теренах та використовувати "ефект підштовхування" для ухвалення рішень із нераціональною мотивацією. Акцент на нераціональну мотивацію може бути забезпечений шляхом протиставлення інтересів одних громадян іншим, мотивації помсти, почуття безвідповідальності. При тому мотивація до ухвалення ірраціональних рішень може бути сформована під час обговорення подій на фронті, перспектив укладення мирної угоди, визначення винних у певних невдачах тощо.

Ще у 2013 році тодішній начальник Генерального штабу РФ В. Герасимов підкреслив, що у XXI ст. прослідковується тенденція стирання відмінностей між війною і миром [Герасимов, 2013]. У 2020 р. у РФ була ухвалена оновлена воєнна доктрина країни. У

цьому документі містилися положення, які дозволяли керівництву Росії кваліфікувати будь-які протести як зраду та змову із агресором, що фактично означало повернення до практик СРСР. Це відповідним чином вплинуло на участь громадян РФ у формуванні інформаційного поля країни та на забезпечення тиску на інформаційне поле України.

Командувач Сил безпілотних систем Збройних сил України полковник В. Сухаревський звернув увагу, що у воєнній доктрині РФ виділені три стратегічні етапи: перший етап (4–6 років) – інформаційно-психологічна спеціальна операція для підготовки вторгнення, наступний етап (4–6 років) – активна воєнна фаза, яка триває з 2014 року і до сьогодні, і етап у 8–12 років, який передбачає втілення у життя інформаційно-психологічної операції з "перевертання світогляду захоплених і захопленої сторони, яка програла". "Найстрашнішим" В. Сухаревський назвав третій етап, до протидії реалізації завдань якого потрібно вже зараз готуватися вищому військово-політичному керівництву України [Бондаренко, 2024].

У тому разі, якщо РФ вдасться окупувати українські землі на порівняно тривалий час в умовах замороження війни чи під будь-яким іншим приводом, то відповідна інформаційна політика не лише буде повною мірою реалізована на тимчасово окупованих територіях, а й буде залишатися вагомою альтернативою збереженню і розвитку демократичного інформаційного поля України. Буде активно наголошуватися, що демократизація України та рівень її підтримки з боку західних демократій виявилися недостатніми для успішної участі у сучасних бойових діях, а концентрація зусиль РФ, у тому числі й відповідне переформатування інформаційного поля, дозволили досягнути певних бажаних результатів. У зв‘язку із цим одним із найважливіших аспектів подальшого розвитку демократичного поля України є суспільна консолідація навколо ідеї про те, що успіхом у війні проти РФ є насамперед збереження української державності та її подальший демократичний розвиток.

Найважливішим кодом інформаційного поля України була і є українська мова. В умовах сучасної російсько-української війни

спостерігається збільшення кількості тих українських громадян, які принципово відмовляються від спілкування мовою російською. Держава, зі свого боку, має докласти значних зусиль для посилення українськомовного сегмента українського інформаційного поля із акцентом на "м'яку силу". Українськомовне середовище має зміцнюватися за рахунок відповідного заохочення. При тому варто звернути увагу на те, що деструктивний зовнішній вплив на українське інформаційне поле переважно здійснюється шляхом поширення російськомовного контенту.

Уже влітку 2024 року Міністерство культури та інформаційної політики України зробило наголос, що підвищення рівня резильєнтності населення України до дезінформаційної та маніпулятивної інформації здійснюється шляхом реалізації Національного проєкту з медіаграмотності "Фільтр", зусиллями Головної редакції Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, який є структурним підрозділом УНІА "Укрінформ", підвищення навичок державних службовців у протидії дезінформації, а також заходів, спрямованих на реалізацію державної політики "Єдиного голосу" [*Дорожня карта*..., 2024].

Водночас не повинна бути використана для придушення голосу опозиції тактика, яку Е. Ноель-Нойман назвав "спіраллю мовчання", коли особи, які відчувають себе більшістю, говорять більше, ніж особи, які належать до меншості. Страх перед уявленими конфліктами, що домінує у суспільстві, не повинен перешкоджати появі та аналізу нових ідей, заснованих на незгоді із позицією влади.

З іншого боку, "опозиційність" певних засобів поширення інформації повинна бути заснована на представленні альтернативних поглядів щодо шляхів зміцнення Української державності, а не на переконанні, що існування суверенної української держави недоцільне. Демократичний характер обговорення проблем державного будівництва має бути визначений способами відстоювання різних позицій, заснованих на осмисленні та аналізі теоретичних розробок та результатів практичної діяльності, і не має нічого спільного із популізмом. Популістські заяви про строки та умови

післявоєнної відбудови, про стрімке підвищення після війни рівня та якості життя, про швидку інтеграцію до світових економічних та безпекових структур украй неприйнятні.

Висновки та рекомендації. Важливою умовою збереження демократичного інформаційного поля та підвищення його стійкості в умовах наростання зовнішніх деструктивних впливів є підвищення якості інформації, зокрема за рахунок забезпечення максимально можливого рівня верифікації насамперед офіційних повідомлень, залучення до створення контенту фахового експертного середовища та відмови від популізму.

Для забезпечення функціонування демократичного інформаційного поля влада, не чекаючи завершення війни / припинення активних бойових дій, має відмовитися від вибірковості у визначенні каналів поширення інформації, оцінок стану справ у російсько-українській війні та визначення перспектив і умов її завершення, а також не чинити перепон розвитку дискусій навколо "болісних точок", які постали в умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення.

Обмеження політичної комунікації в умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення зменшує ефективність ухвалення низки політичних рішень на найвищому рівні, а також рішень місцевих органів влади.

Авторитарний підхід до формування післявоєнного інформаційного поля загрожує зростанням недовіри до влади на основі нерозуміння доцільності ухвалення тих чи інших політичних рішень та поширенню переконання у неефективності неузгоджених між різними політичними силами дій. Такий підхід може також стати потужною перешкодою відновлення повноцінного партійного життя післявоєнної України, перешкоджатиме діяльності партій на деокупованих територіях.

Спроби зберегти єдиний формат поширення новин із використанням окремих телеканалів та провладних каналів у соцмережах та месенджерах лише поглибить недовіру до влади та сприятиме пошуку "альтернативних джерел" інформації, серед яких неминуче будуть і ті, що сформовані ворогом.

У суспільстві визріла необхідність відвертого діалогу про перебіг, перспективи та можливі наслідки завершення сучасної російсько-української війни із окресленням змісту Перемоги, основою для якого буде збереження української державності.

Високий рівень довіри до влади має бути забезпечений не намаганнями уникнути обговорення низки болісних питань, а виваженим їх вирішенням, адекватною реакцією на критичні зауваження та налагодженням дієвого діалогу із громадянським суспільством із поясненням доцільності ухвалення тих чи інших рішень. Тільки у такому разі ухвалення рішень, доцільність яких не може бути оприлюднена через необхідність збереження таємниці, не буде викликати питань у громадян.

Довіра до влади є й запорукою збереження та посилення демократичного інформаційного поля. Водночас обмеження свободи слова під маркою єдиної інформаційної політики в умовах війни може мати протилежний ефект, коли набувають привабливості ворожі джерела інформації як альтернатива цензурі чи офіційним поглядам. Неприпустимі зусилля, спрямовані на знищення чи суттєве послаблення демократичного інформаційного поля під час війни під приводом небажання загострювати соціальне напруження у суспільстві чи отримати певні електоральні переваги.

Руйнування демократичного інформаційного поля може негативно позначитися на солідаризації суспільства у боротьбі із ворогом, на якості підготовки і ухвалення низки управлінських рішень та підтримки громадянами дій влади через нерозуміння ними виваженості та зумовленості таких дій.

РОЗДІЛ 14
МОДЕЛЬ ЦЕРКОВНОЇ ПОЛІТИКИ МИРНОГО ЧАСУ

Історія державно-церковних відносин неспростовно доводить, що модель, в основі якої законодавче закріплення привілейованого статусу певної церкви в державі, передбачає державне фінансування діяльності інституцій такої церкви і покладає на неї виконання низки державних функцій (ідеться в основному про реєстрацію шлюбів і новонароджених). Що стосується моделі державно-церковних відносин, яка базується на відокремленні церкви від держави, то, як правило, вона передбачає взаємне невтручання держави та церкви у справи одна одної і гарантує максимальне забезпечення свободи релігії. Ключове запитання для української ситуації можна сформулювати таким чином: яку мету має ставити перед собою модель церковної політики мирного часу і за рахунок яких засобів вона підлягає реалізації, які принципи повинні лежати в основі імплементації цього теоретичного конструкта на рівні суспільно-політичної практики? Предметна відповідь на таке запитання пов'язана з деякими покроковими уточненнями, а саме: в чому полягає сутність відмінностей моделей державної церковної політика під час війни та в умовах мирного часу? Ще один істотний аспект пов'язаний із принципами, що лежать в основі церковної політики і на яких функціонує церковна політика.

Більшість аналітиків солідарні з тим, що основна проблема державної політики в сфері релігії і церкви пов'язана з латентною спокусою надати тому чи іншому партикулярному засобу (інструменту, альтернативі тощо) універсального значення (статусу). Задля уникнення гіпертрофії партикулярних засів потрібно зосереджувати пріоритетну увагу на принципах, а не інструментах церковної політики. Фундаментальна функціональна вада (чи пак – непередбачуваність) інструментів обумовлена їхнім об'єктним, а не суб'єктним статусом: це призводить до того, що спосіб і ефективність використання інструменту залежить не від нього, а від суб'єкта, який ним розпоряджається. Натомість принципам

притаманний істотно вищий рівень функціональної суб'єктності, який визначається регламентованістю, якою суб'єкти, що впроваджують ці принципи, не можуть нехтувати.

Інструментальна ефективність будь-якої моделі політики (і моделі державної політики в сфері релігій і церкви зокрема) істотно обумовлена мірою її реалістичності – тобто тим, наскільки послідовно вона керується принципом реалізму. За відсутності належного опертя на твердий ґрунт реалізму моделювання виявляється практично приреченим на зловживання відірваною від життєвих реалій декларативністю і абстрактною маніфестованістю.

Недотримання принципу реалізму під час формування моделі державної політики може мати місце з багатьох причин, основними з-поміж них є дві. Перша виникає як наслідок свідомого популізму владно-управлінської горизонталі, уповноваженої визначати остаточний формат моделі державної політики. Зазвичай такий популізм супроводжується максимальною відсутністю конкретики і згадок про проблемний рельєф предметної сфери, а також зловживанням загальними фразами й евфемізмами. Такий політтехнологічний спосіб форматування моделі державної політики дозволяє "знімати вершки" зі сфери симпатій та очікувань громадської думки. Водночас він розрахований на те, що негативні наслідки недосконалості затвердженої моделі припадуть на правління іншої владної команди, якій доведеться мати справу з розчаруванням суспільної свідомості й на яку припаде основний масив негативізму, пов'язаного з таким розчаруванням.

Якщо ж негативізм починає спрацьовувати раніше, за каденції повноважень владної команди, яка була ініціатором популістської моделі, то здебільшого застосовують ще один політтехнологічний підхід – модернізацію і реновацію попереднього формату моделі державної політики, яка за критерієм популізму практично нічим не відрізняється від попередньої моделі, а її хоч і неафішована, проте безперечно основна функція зводиться до вже традиційної мети – відтермінування політичної відповідальності.

Друга причина недотримання принципу реалізму під час формування моделі державної політики пов'язана з труднощами

розуміння та змістовної ієрархізації того статус-кво, на який скерована модель. Такі труднощі є цілком об'єктивними й закономірними, оскільки йдеться про системні об'єкти, функціональний ефект яких перебуває в істотній залежності від взаємопотенціюючої дії багатьох елементів таких систем. А якщо цільовим орієнтиром моделювання є відкриті системи, то завдання реалістичного моделювання ускладнюється ще більше, позаяк до складних взаємодій у межах системи додаються зовнішні впливи на систему загалом і її структурні складові зокрема.

Труднощі формування моделі державної релігійної (церковної) політики з виразним дотриманням принципу реалізму в умовах сучасної України пов'язані насамперед із невиразністю і динамічними змінами, притаманними релігійній ідентичності. Як слушно зазначає О. Соколовський, "релігійна ідентичність як форма соціальної самоідентифікації виражається у різних формах та рівнях розвитку. Вона є особливою формою соціальної ідентичності, сутність якої розкривається через свідоме конструювання або опосередковане сприйняття релігійних уявлень, властивих конкретній релігійній спільноті. Сутність релігійної ідентичності є прямим відображенням певної системи світосприйняття. У процесі актуалізації світосприйняття індивід або соціальна спільнота сприймає базовий релігійно вмотивований символічний апарат, з допомогою якого людина засвоює соціокультурний досвід і визначає своє місце у світі" [Соколовський, 2024, с. 67]. Варто зазначити, що вітчизняним дослідницьким середовищем зазначений аспект осмислено доволі ґрунтовно й за багатьма контекстуальними відгалуженнями [Арістова, 2019; Борейко, 2016; Волотовська, 2024; Горкуша, 2016; Калач, 2018; Титаренко, 2020; Филипович, 2018; Шимко, 2019; Яроцький, 2018].

Окрім труднощів конфесійних ідентичностей (точніше, ідентифікації вірян з певною конфесією) залишається в силі конфлікт громадянської та конфесійної ідентичності, а також хронічна проблема протистояння української та проросійської ідентичностей, "епіцентром якої на релігійному ґрунті є православне середовище. На інституційному рівні опонують одна одній ПЦУ

(Вселенський патріархат) та УПЦ (Московський патріархат), на політико-ідеологічному – політичне та національно-громадянське українство, з одного боку, та „русский мир” (радянська теорія „спільної колиски трьох східнослов’янських / братніх народів”, трансформована в сучасній Росії в концепт „один народ”), з іншого" [Кочан, 2023, с. 364].

В основі зазначеного політико-ідеологічного протистояння лежить фактор цезаропапізму проросійської гілки православ’я: "Зрозумівши значення нової релігії для зміцнення своєї влади, московські князі активно сприяли духовенству у цьому процесі. З огляду на малочисельність населення, значну територію, низький освітній і культурний рівень духовенства та знаті князівська влада відігравала домінуючу роль. У цьому процесі російська православна церква була залежна від князівської влади, із самого початку її існування склалась модель цезаропанізму" [Кисляк та ін., 2023, с. 14].

З часів Івана Грозного в російському цезаропапізмі мало що змінилося: "УПЦ як складова частина Руської (Російської) православної церкви тісно вмонтована в державний і політичний механізм російської держави і може розглядатися як елемент її політико-ідеологічної основи, що сформувалася в комплекс ідей, який отримав назву „русский мир”, де в сакральній формі викладені ідеї, що складають собою міф про природний союз трьох „братніх народів”, слов’янське походження росіян, особливу роль Росії у світовій цивілізації тощо. Основу згаданого конструкту становить організаційно-фінансова підтримка РПЦ з боку російської держави, що полягає у фінансуванні церкви через надходження від видобутку та продажу нафти, газу, золота, діамантів, лісу й інших корисних копалин і природних багатств Росії. Завдяки фінансовим вливанням РПЦ підтримує свій вплив на православні (і не лише православні) церкви в інших країнах світу. Насамперед ідеться про країни – сателіти колишнього СРСР: Палестину, Сирію, Сербію та ін. Відповідні механізми утримування у сфері свого впливу вибудувані РПЦ щодо православних Молдови, країн Балтії, Грузії та України" [Бондаренко та ін., 2023, с. 5].

Недолік розлогості наведеної цитати компенсується перевагами комплексного змалювання механізмів дії і причинно-наслідкових зв'язків російського цезаропапізму – зокрема, до такого суспільно-політичного феномену, як недовіра за замочуванням кліру й парафіян промосковського православ'я до всього українського. Здебільшого така недовіра доповнюється ще й активною протидією будь-яким питомо українським явищам і тенденціям як у духовно-релігійній, так і в суспільно-політичній сферах.

Як зазначав Іван Огієнко, "з усіх православних церков тільки церква Московська сліпо наслідувала церкву Візантійську щодо підлеглості державі, і не тільки наслідувала, але і випередила її в цьому: запровадила у себе правдивий цезаропапізм" [Кисляк та ін., 2023, с. 13]. Неврахування істотності й визначальності таких реалій робить ведмежу послугу, за результатами якої навіть фахівці найвищого кваліфікаційного рівня часто опиняються в добровільному полоні ілюзій, а споживачі їхньої інтелектуальної продукції усе ще перебувають у зоні комфорту наївності, за яку Україна вже сплачує надто дорогу ціну, щоб цей стан речей і надалі залишати на периферії уваги. Йдеться, зокрема, про сентенції на кшталт: "Організація міжцерковного діалогу, по суті, постає як безальтернативний шлях до розв'язання протиріч в українському православ'ї. В його основі лежить потреба нашого народу в єдності, реалізація якої вимагає мудрості церковного керівництва, його взаємній поступливості, а не в пошуку форм взаємних претензій одне до одного" [Бондаренко та ін., 2023, с. 9].

У таких випадках украй необхідно виразно й недвозначно від'єднувати, так би мовити, зерно від полови, а саме: ніхто, звичайно, не заперечує доцільність організації міжцерковного діалогу в принципі, але водночас не варто надавати такій вірогіднісній опції статусу безальтернативної панацеї. Хоча б тому, що такий діалог може бути приреченим на фіаско від самого початку, що зумовлено двома обставинами: по-перше, цезаропапізмом проросійського православ'я України, а відтак і недвозначною її орієнтованістю і функціональною залежністю від РПЦ; по-друге, тим, що "РПЦ – не церква у будь-якому значенні цього слова, не

добровільне об'єднання вірян, хоч за зовнішніми формальними ознаками має із ним схожість. РПЦ – частина державного апарату російської держави. Ця її роль та функціональне призначення незмінні незалежно від назви держави в різний час – чи то Російська імперія, чи то Радянський Союз, чи то Російська Федерація. РПЦ була та залишається саме державною структурою" [Дикий, 2023]. У такій системі фактичних координат сподіватися на катарсис від Московського патріархату і його фактичного філіалу в Україні, яким є УПЦ, вочевидь не доводиться.

Розраховувати на далекосяжність діалогу парафіян різних церков також не варто, оскільки цілеспрямований кількадесятилітній наратив у проросійській гілці православ'я України про те, що тільки РПЦ є носієм Божественної Благодаті, не минув даремно: тепер доводиться пожинати плоди такого культивування канонів − папафіяни УПЦ (МП) в багатьох випадках самі не дозволять кліру цієї церкви, висловлюючись жаргонізмом американського політичного сленгу, влаштувати "flip-flop" (тобто "перевзутися в повітрі").

Фахове середовище оперує в цілому консенсусним підходом, сутність якого полягає в наступному: "Виклик, перед яким нині постала держава, – або безпека, або свобода, зокрема свобода совісті, – має вирішуватися з огляду не тільки на війну, а й на післявоєнні перспективи. Україна, дбаючи про свою духовну / релігійну небезпеку, покликана гарантувати всім церквам свободу совісті й віросповідання. Але й Церква, яка служить не тільки Богу, а й Україні, має усвідомити, що в обставинах військової агресії, коли ворог загрожує самому факту існування країни, корпоративний інтерес окремої церкви не може ставитися вище загальнодержавних безпекових вимог" [Филипович, 2024, с. 23].

У випадку конфлікту громадянської та конфесійної ідентичності доводиться мати справу з додатковим – безпековим – форматом моделювання державної політики України щодо релігійного життя та взаємин із церквами. Важко піддати сумніву висновки авторів аналітичної доповіді "Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України":

"Діяльність УПЦ МП з багатьох причини варто розглядати як загрозу національній безпеці України. Зокрема, у сфері внутрішньої політики загрози створюють такі дії УПЦ МП: поширення та вкорінення в Україні ідеології „русского мира”; розкол українського суспільства за світоглядно-ідеологічною основою; дискредитація української влади всіх рівнів, у т. ч. Президента України; колабораціонізм із окупаційною владою, унаслідок чого загинули тисячі українських громадян; безпосередня участь кліру УПЦ МП у бойових операціях не лише як корегувальників ракетних ударів чи артилерійських обстрілів українських Сил оборони, мирних міст і сіл, а навіть зі зброєю в руках у складі російських терористичних формувань; ескалація напруги та ворожнечі в релігійному середовищ" [Здіорук та Токман, 2023, с. 11].

Не можна сказати, що вітчизняним дослідницьким середовищем цьому аспекту приділяється недостатня увага [Майборода, 2012; Филипович, 2017; Целковський, 2023], однак на розв’язанні наявних проблем це позначається вкрай недостатньо. Причина такого невтішного стану справ зумовлена не вадами аналітичного супроводу, а специфікою політико-ідеологічного забезпечення тієї гілки православ’я, яка політично, цивілізаційно, інституційно, аксіологічно і кадрово орієнтована на Москву і "русский мир". В цьому разі можна й треба висловитися ще конкретніше: "Росія завжди використовувала релігійний чинник для своїх політичний цілей – як один із елементів придушення національного руху й легалізації своєї присутності на території України, як за часів імперії, так і за радянських часів. Основним інструментом для реалізації такої політики була Російська православна церква, ієрархи якої продовжують розглядати Україну як свою канонічну територію, підживлюючи так бажання політичних еліт Росії повернути собі Україну як „власну територію” " [Янауер, 2023, с. 52].

За таких генеалогічно вкорінених у проросійському православ’ї причинно-наслідкових механізмів не викликає жодного подиву той факт, що з моменту початку повномасштабної війни Росії проти України УПЦ "не зробила жодної спроби засудити колаборайну діяльність значної частини своїх єпископів і

священства, а натомість організовує різні форми спротиву законним вимогам влади розірвати зв'язки з країною агресором аж до підключення до цієї справи міжнародної юридичної компанії з Амстердаму та громадськості в різних країнах світу" [Бондаренко та ін., 2023, с. 7].

Також регулярно доводиться мати справу з "прагненням Московського патріархату і його фактичного філіалу в Україні – УПЦ (МП) – всіляко дискредитувати українські національні спільноти, оголошуючи їх виявом українського фашизму. Всі релігійні громади, які підтримують Україну у війні з Росією, оголошуються нацистськими / фашистськими, а тепер уже й сатанинськими. Дістається всім, не-рпцовським структурам. Так, зокрема, УГКЦ подається як фашистська організація, а їхні очільники – митрополити Андрей Шептицький і Йосиф Сліпий – фашистами, „блаженними" посібниками нацистів, нацистською мерзотою в єпископській шапці" [Филипович, 2024, с. 21].

Тут не йдеться про якісь інтерпретаційні різнотлумачення чи фактологічні непорозуміння: слідування проросійським православ'ям у фарватері відверто абсурдних аргументів свідчить на користь того, що семантичні спотворення в його виконанні є безальтернативним наслідком цезаропапізму у форматі завбачливого обслуговування політичних інтересів Москви, а відтак – і національних інтересів Росії. І такий стан речей не в змозі змінити ніщо – жодне просвітництво та інші засоби переконання чи виховання, бо об'єктом переконання чи виховання є ті, хто не володіє статусом суб'єктів прийняття рішень у найширшому діапазоні – від коментарів преси й до повноважень визначати персональний склад тих, на кого поширюються анафеми. Все це – прерогатива кремлівських кураторів проросійського православ'я на території України, а керівний склад цього, з дозволу сказати, православ'я є не більше, ніж слухняними, сервільними й запопадливими маріонетками Кремля – нехай навіть із високим священицьким саном, а на додаток ще й із погонами вищого офіцерського складу ФСБ Росії.

З високою вірогідністю можна припустити, що ті ж таки кремлівські куратори проросійського православ'я на території

України зацікавлені в тому, щоб наша країна десятиліттями витрачала свій організаційний енергоресурс на абсолютно безперспективні спроби переконання та пошуки якихось компромісів (власне, саме це вже й відбувається впродовж десятиліть), а весь цей час офіційний Кремль користувався й надалі користуватиметься пропагандивними перевагами, звинувачуючи проукраїнське православ'я у "відсутності Божественної благодаті", а політичну Україну – в "негнучкості" та "утисках прав і свобод вірян". За фасадом цього маніпулятивного пресингу вкотре залишатимуться на периферії уваги репресії щодо проукраїнського священництва в Росії, а також анексія і привласнення українських територій, храмів і святинь.

Це схоже на замкнене коло чи на гордіїв вузол, щодо якого, з огляду на труднощі його розв'язання, було застосовано евристичний метод розрубування. Що це означає в нашому випадку? Геном цезаропапізму в проросійському православ'ї України, наслідком якого є відстоювання ним національних інтересів не України, а Росії, є тими реаліями, які підлягають не освітній чи виховній оптимізації, а нівелюванню і анігіляції. Для фахового середовища такий вердикт є самоочевидністю, чимось на кшталт трюїзму. Цьому висновку немає альтернатив; щодо нього зберігається хіба що інтрига, яка стосується механізмів, методів і засобів досягнення мети нівелювання і анігіляції проросійського православ'я України, яке послідовно й неухильно відстоює національні інтереси Росії [Денис, 2022; Мельниченко, 2022; Шурхало, 2018; Яблонський та Здіорук, 2014].

Варто зазначити, що моделювання на принципах реалізму не повинно бути самодостатньою метою, воно не має набувати ознак чогось на кшталт idea fixe хоча б тому, що зведення сутності моделі державної політики виключно до врахування наявного status quo призводить до його консервації і муміфікації. Такий підхід також ігнорує потреби розвитку предметної сфери за висхідним трендом. Іншими словами, вимога реалізму під час створення моделей державної політики має органічно доповнюватися вимогою функціональної ефективності таких моделей.

Функціональна ефективність моделі державної політики досягається шляхом врахування трьох факторів: 1) історичної спадкоємності предметної сфери, що є об'єктом моделювання; 2) новітніх тенденцій у предметній сфері та на рівні суспільної свідомості; 3) цільових орієнтирів моделі.

Стосовно першого фактору треба мати на увазі, що "високий рівень залучення релігійних організацій до суспільно-політичних процесів зумовлював традиціоналістський характер українського суспільства з притаманним останньому високим рівнем декларованої релігійності, коли все ще зберігають вагу такі позадержавні механізми підтримання суспільної стабільності, як традиції, ритуали, звичаї, етикет тощо" [Кочан, 2023, с. 362]. Також слід враховувати, що "Українська держава ніколи не здійснювала предметного контролю за її структурами та майном. Наприклад, церковне будівництво, ремонти церковних будівель, землевідведення й інші грошові видатки ніколи не контролювалися органами влади та будівельно-архітектурним наглядом. Тому і нині в цій царині немає порядку, а церковні споруди часто діють без належного документального оформлення. В останні роки радянської влади та в період незалежності церкві були надані додаткові преференції та безкоштовно передано в користування церковні споруди та чимало майна культового призначення, які розглядалися владою як своєрідні репарації за роки гонінь" [Бондаренко та ін., 2023, с. 6].

Останнє речення є найбільш показовим, проте навіть воно не вичерпує переліку тих визначальних причин, які призвели до скрутних сучасних наслідків для України у сфері політики держави щодо релігії і церкви, а тому потребує доповнення й уточнення.

По-перше, евфемізм "церква" в цьому разі достеменно потребує дезавуювання: у понад 90% випадків адресатом безкоштовного передавання в користування земель, церковних споруд і майна в пострадянській Україні була УПЦ (МП). Відповідно, на решту церков і конфесій припало менше 10% "щедрот державних".

По-друге, з незрозумілих причин вітчизняним дослідницьким середовищем уже традиційно ігнорується аспект передачі

УПЦ (МП) у безоплатне користування безпрецедентних за критерієм вартості земельних ділянок. Ідеться про надзвичайно промовисту символічну складову державної політики (точніше висловлюючись, політики від імені держави) щодо церкви, яка володіє вкрай високим навіювальним потенціалом: варто пересічному громадянину України поглянути на престижність земель, виділених під храми та інші забаганки УПЦ (МП), як він автоматично перетворюється на об'єкта "виховних практик" із репресивних підтекстом, мовляв, держава (в цьому разі номінально Україна) та УПЦ (МП) вже "все вирішили", а тобі залишається лише одне з двох – або приєднатися до цього тандему щасливих переможців, або опинитися на маргінесі в усіх можливих сенсах: релігійному, конфесійному, кар'єрному, суспільно-політичному.

По-третє, абсолютна більшість різноманітних преференцій і безкоштовного передавання в користування земель, споруд і майна під прикриттям легенди про репарації за роки гонінь покликані приховати шахрайство фінансово-економічної і політичної корупції в грандіозних масштабах: з одного боку, УПЦ (МП) легітимізувала (принаймні в її розумінні легітимації і тогочасного формату політичної влади) право власності на значні обсяги національного багатства України, з іншого боку, кожен із тих, хто був причетний до такого завдання Україні астрономічних збитків, був не по-російськи педантично віддячений відповідно до свого внеску в "благоє дєло": хтось отримав вигідні торговельно-економічні контракти з Росією, комусь дісталося місце в прохідній частині списків на виборах різних рівнів, а ще хтось "раптом примудрився збудувати триповерхову "хатинку" в Межигірському, Трахтемирівському чи якомусь іншому затишному заповіднику. Як цинічно глузує в таких випадках клір УПЦ (МП), "відповіді на всі запитання шукайте в Божественній благодаті".

Таким чином, під час визначення цільових та інструментальних орієнтирів моделі державної політики щодо церкви в умовах сучасної України, окрім виразної специфіки російськоцентричного цезаропапізму промосковського православ'я доводиться мати справу ще й із новітньою еволюцією фактичного позиціонування

політико-управлінської вертикалі України щодо церков узагалі й щодо УПЦ (МП) зокрема й насамперед, оскільки впродовж попередньої третини століття саме на цю церкву припала левова частка доброзичливої уваги високопосадовців, уповноважених артикулювати позицію держави щодо релігій і церкви. Іншими словами, доводиться мимоволі враховувати інерцію сукупності факторів, які стосуються досвідних даних новітньої історії України та стереотипів, сформованих на їхній основі.

У даному разі термін "враховувати" слід розуміти як "брати до уваги", а не "слідувати йому" чи "брати його за взірець". Тут ми переходимо до другої складової функціональної ефективності моделі державної політики – врахування фактору новітніх суспільно-політичних тенденцій узагалі й на рівні суспільної свідомості зокрема. З цього приводу чи не найбільш показовими є статусні зміни в середині православних середовищ не лише в Україні, а й у світі внаслідок проведення в 2018 році об'єднавчого Собору трьох гілок українського православ'я – Української православної церкви Київського патріархату – УПЦ КП, Української автокефальної православної церкви – УАПЦ і частини Української православної церкви Московського патріархату – УПЦ (МП) та отримання у 2019 році від Вселенського патріархату Томоса на автокефальність.

Як наслідок, "гегемонія УПЦ (МП) в Україні, а РПЦ у світі істотно похитнулася. У процесі визнання ПЦУ Вселенське православ'я ще більше поляризувалося: чітко визначилися ті церкви, які підтримали Константинополь, і ті, хто виступив за Москву, яка не може погодитися з тим, що в диптиху православних церков п'ятнадцятою згадується ще одна автокефальна церква – українська. Виникла парадоксальна ситуація. Ті, хто був ніким 30 років і вважався розкольником, з ким ніхто не хотів мати справ у релігійному світі, всіляко ігноруючи будь-які робочі відносини, нині набули канонічного статусу. А їхня візаві – УПЦ (МП) – втратила цей канонічний привілей, оскільки проголошена ними незалежність ніким не визнана" [Филипович, 2024, с. 20].

Одним із основних досвідних даних новітньої історії України та стереотипів, сформованих на їхній основі в академічному

середовищі, є аспект релігійного плюралізму [Брикта ін., 2021]. Значною мірою це є наслідком того факту, що "напередодні проголошення незалежності в країні було ухвалено один з найдемократичніших у міжнародній практиці Закон „Про свободу совісті та релігійні організації". Проте на практиці його норми могли ігноруватися або ж застосовуватися вибірково по обидва боки: і державною / місцевою владою, і релігійними організаціями" [Кочан, 2023, с. 353].

Іншими словами, в Україні хоч і за замовчуванням, однак цілком традиційно суворість законів нівелюється необов'язковістю їх виконання, а самі закони в сфері релігійного життя і церков здебільшого є втіленням декларативності, профанування і суспільно-політичних маніпуляцій. Це – вкрай негативний репутаційний фон, на тлі якого необхідно концептуально обґрунтовувати і втілювати в життя ефективну модель державної церковної політики. Ще гірші наслідки такий стан речей має для сфери законодавства, яке в очах суспільної свідомості України значною мірою дискредитоване амбівалентними практиками правозастосування впродовж трьох попередніх десятиліть.

Якби не такий негативний шлейф досвідних даних, то перспективи втілення законопроєкту №8371 "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій", ухваленого Верховною Радою України 20 серпня 2024 року в другому читанні, можна було б вважати цілком оптимістичними [*Духовна...*, 2024]. Ухвалений закон забороняє діяльність на території України релігійних організацій, афільованих із РФ, але якщо абсолютна більшість його положень набуває чинності за 30 діб із дня його опублікування в газеті "Голос України", то виконання основного пункту, пов'язаного із розірванням стосунків із РПЦ, відтерміновано аж на дев'ять місяців.

Показово, що ніхто з авторів цього закону і тих 265 народних депутатів, які проголосували "за", не спромоглися аргументовано пояснити, чому УПЦ для розірвання стосунків із московською матір'ю-церквою потрібні аж дев'ять місяців і що, окрім відсутності бажання, заважає здійснити цю процедуру, приміром, упродовж 30

діб? Чи не слід це розуміти так, що Верховна Рада офіційно легалізувала продовження антидержавної діяльності на 9 місяців? За відсутності переконливих відповідей на ці та подібні їм запитання розрекламовані юридичні "перемоги" можуть укотре слугувати не більше, ніж інструментом популізму, демагогії і виборчого піару, а також засобом введення в оману суспільної думки і, як наслідок, чергової хвилі деморалізації масової свідомості України і дискредитації самої ідеї державного суверенітету України, яка нібито апріорі неспроможна набути переконливого праксеологічного втілення.

Стосовно перспектив, до яких дійде черга після 9 місяців "роздумів і прийняття рішень" проросійською гілкою православ'я в Україні, запитань також значно більше, ніж аргументованих відповідей. Виходячи з народної мудрості "де тонко, там і рветься", можна з високою вірогідністю спрогнозувати, які аргументи будуть використані представниками УПЦ (МП) для виправдання своєї бездіяльності в питанні розірвання стосунків із РПЦ.

По-перше, як на окремих персон, так і на релігійні громади повною мірою поширюється презумпція невинуватості, відповідно до якої ніхто з них не зобов'язаний доводити факт розірвання своїх зв'язків із РПЦ – правочинна процедура відбувається з точністю до навпаки: уповноважені органи мають довести факт наявності таких зв'язків. І щодо кожного факту приймається окреме рішення, яке, між іншим, може бути оскаржене в судах різних інстанцій. Не випадково один із провідних вітчизняних релігієзнавців утілив квінтесенцію своїх роздумів щодо "заборони" УПЦ (МП) у такий підзаголовок: "потрібні санкції проти України чи результат?" [Саган, 2022].

По-друге, в законопроєкті №8371 йдеться про те, що "Російська православна церква є ідеологічним продовженням режиму держави-агресора, співучасницею воєнних злочинів та злочинів проти людяності", тому "діяльність в Україні Російської православної церкви заборонена". Однак за формально-юридичними ознаками в Україні немає жодної РПЦ, а натомість є УПЦ, яка самим фактом цієї абревіатури неодноразово наполягала на повноцінному функціональному суверенітеті.

Зрозуміло, що це лише де-юре, а де-факто доводиться мати справу з докорінно іншим статус-кво: "Спроба церковного собору УПЦ МП у травні 2022 р. нібито усамостійнитися від РПЦ виявилася насправді черговою імітацією та мімікрією. З моменту ухвалення соборних рішень минув рік, а що маємо насправді? Ставлення до російської агресії не змінилося, євхаристійне спілкування з Константинопольською церквою не відновлене, діалогу із ПЦУ не розпочато, офіційних змін до статутних документів не опубліковано, збурення суспільства та антиукраїнські провокації під час сутичок за храми, що їх влаштовують клірики УПЦ (МП), продовжуються, візити до держави-агресорки тривають, колабораціонізм з окупантами набув іще більшого розмаху. Показовим є таке: у розпал бойових дій РПЦ перепідпорядкувала собі низку єпархій у Криму, на Сході та Півдні України без узгодження з Києвом. Проте жодної адекватної реакції, а надто засудження, з боку керівництва УПЦ МП не пролунало" [Здіорук та Токман, 2023, с. 13].

Фактичний статус-кво цим не обмежується: якщо ПЦУ є 15-ою в диптиху помісних православних церков, то УПЦ постає сукупністю єпархій РПЦ на території України, які отримали грамоту про свою управлінську автономію з рук патріарха Алєксія у 1990 році; і попри те, що за станом на сьогодні формально-юридичний зв'язок УПЦ з Московською патріархією відсутній, і надалі зберігається тісний канонічний зв'язок, який означає жорстке фактичне підпорядкування в найширшому функціональному діапазоні – від світоглядної взірцевості "русского мира" й до недвозначної регламентованості літургійних норм та повсякденних життєдіяльнісних приписів. Крім того, священники УПЦ (МП) усе ще залишаються постійними члени Священного синоду РПЦ і роблять вигляд, що їм не потрібно в канонічному порядку виходити зі складу Священного синоду та статуту РПЦ, в якому Українська православна церква зазначена невід'ємною складовою Московської патріархії, а всі єпископи УПЦ занесені до реєстрів Московської патріархії.

Керівництво і клір УПЦ (МП) заперечують свою фактичну афільованість із РПЦ на тій підставі, що вони не мають впливу на

рішення Священного синоду та статут РПЦ – мовляв, це функціональна прерогатива Московської патріархії. Виходячи з такої аргументації, вони стверджують, що спроби претензій до них з боку українського законодавства є безпідставними, тенденційними й упередженими. І хоча з погляду фактичного стану справ така логіка вилами по воді писана, однак треба визнати, що в проросійського православ'я в Україні доволі зручні позиції для тривалого юридичного захисту своїх позицій, оскільки юридична сфера оперує не фактичним статус-кво, рівнем не де-факто, а де-юре: її нормативна формалістика в багатьох випадках буквально неспроможна керуватися під час винесення своїх вердиктів змістовними параметрами.

Сукупність цих значущих обставин і особливостей підводить до думки, що законопроєкт №8371 "Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій" не варто сприймати як інструментальну панацею ні в сенсі "перевиховання" проросійського православ'я в Україні, ні навіть у питанні корекції поведінкових алгоритмів кліру та прихожан УПЦ (МП). Треба усвідомлювати високу вірогідність того, що акцентованість на "розрізанні Українською православною церквою пуповини афільованості з РПЦ" може призвести до ефекту під назвою "гора народила мишу" чи навіть до подвійного негативу для України, коли ефект відсутності бажаних юридичних наслідків буде посилений здобутками російської пропаганди на міжнародному рівні, здійсненими під егідою наративу про "утиски релігійних прав і свобод вірян УПЦ".

Сукупність наведених обставин спонукає до пошуків додаткових альтернатив і засобів досягнення мети. Насамперед треба розуміти, що, на відміну від формально-юридичної регламентованості УПЦ (МП), значно більшим "виховним" потенціалом володіє механізм прогресивного оподаткування майнових і земельних комплексів, які нині перебувають в оренді та власності УПЦ (МП). Тут простежуються виразні аналогії з "Капіталом" Карла Маркса, в якому автор зробив хоч і доволі тривіальний, однак надзвичайно важливий загальнометодологічний висновок: існує певна межа функціональної ефективності, зниження якої робить існування капіталізму неможливим з огляду на нерентабельність.

Аналогічним чином можна дійти висновку про існування такої межі оподаткування майнових і земельних комплексів, перевищення якої спонукає власників відмовитися від настільки обтяжливої власності чи оренди. Окрім того, що це – цілком законна процедура, вона ще й повністю убезпечує Україну від звинувачень в "утисках релігійних прав і свобод вірян УПЦ".

Як уже зазначалося вище, фактор майнових прав і умов користування земельними ділянками не варто ігнорувати ще й тому, що він володіє потужним символічним і навіювальним ефектом на сферу суспільної свідомості, тому кожна істотна зміна в цій сфері слугує своєрідним дороговказом для масової свідомості; і навпаки – допоки істотні зміни в цій сфері відсутні, суспільство у своєму загалі скептично оцінюватиме як наміри держави, так і її спроможність досягти цих намірів на практиці.

Принагідно зазначимо, що деякі з найбільш знакових храмів, які зараз належать УПЦ (МП), в історичному й майновому сенсі взагалі не мають до проросійського православ'я жодного стосунку. Таку тезу можна проілюструвати на прикладі Почаївської лаври, яка від першої до останньої цеглини була збудована коштом українських греко-католиків. Щодо цього предметного кейса не існує жодних історичних і фактографічних різнотлумачень, тому за мінімальної політичної волі наведене, скажімо так, непорозуміння вже давно мало бути вирішене на користь елементарних уявлень про справедливість і здоровий глузд. Але, висловлюючись іронічно, Україна ніколи не шукала легких шляхів до кращого майбутнього, тому і в цьому питанні вона вирішила за усталеною традицією не зраджувати собі – тож Почаївська лавра досі залишається в підпорядкуванні УПЦ (МП).

У розпорядженні всесвітньої історії є чимало повчальних прикладів того, як відбувалися зміни майнових прав і умов користування земельними ділянками з безпрецедентними цивілізаційними наслідками, порівняно з якими навіть найбільш сміливі прогнози щодо сучасної України матимуть маргінальний і містечковий вигляд. Ці історичні кейси покликані сприяти виконанню двох основних місій – сформувати коректну логіку розуміння цих

явищ і процесів, а також надати тієї впевненості й рішучості, якої українському політикуму доби державної незалежності дотепер із різних причин відчутно бракувало.

Приміром, які епістемологічні асоціації викликає згадка про Каабу? З високою вірогідністю можна припустити, що в цьому переліку стереотипізованих знань ітиметься про найголовнішу святиню мусульманського світу в місті Мекка, до якої десятки мільйонів мусульман з усього світу щороку здійснюють хадж (прощу). Також ця Заповідна мечеть є першою в тріумвіраті основних святинь ісламської віри; другою за ієрархією вважається мечеть Пророка (Аль-Масджид Аль-Набауї) в Медині, а третя – мечеть Аль-Акса на Храмовій горі в Єрусалимі. З цього переліку стереотипізованих знань уже давно витіснена достовірність історичної фактографії, згідно з якою Кааба впродовж багатьох століть була місцем поклоніння язичників і здійснення ними ритуальних жертвоприношень, на вівтар яких щороку приносилися життя сотень людей і тисяч тварин. Так відбувалося доти, доки Пророк Мухаммед у 630 році з десятьма тисячами послідовників не підкорив Мекку і не знищив 360 ідолів.

І лише після цієї події суспільно-політичні та духовно-конфесійні реалії почали формувати парадигму сучасного стереотипізму, поклавши край парадигмі попереднього стереотипізму. Саме так, за таким причинно-наслідковим алгоритмом працює механізм алгоритмізації сприйняття будь-яких реалій, а насамперед і в основному – реалій суспільно-політичних: у таких випадках першочергового значення набуває політична воля у формі бажання й спроможності досягти мети, натомість різні аспекти конкретно-історичного конвенціоналізму (включно з уявленнями про справедливість, етичні основи суспільного буття і регламентні норми міжнародного права) відходять на другий і третій план, а згодом згадка про них виявляється взагалі аргументаційно маргінальною й тому недоречною.

Не зайвим виявиться ще один виразний історичний приклад: у перші 667 років свого існування Свята Софія була православним храмом, у 1204 році за наслідками четвертого Хрестового походу

православний храм було перетворено на римо-католицький собор (цей конфесійний статус тривав упродовж 57 років – з 1204 по 1271 роки), в 1271 році відбувся трансформаційний реверс на користь статусу православного храму, який тривав доти, доки в 1453 році османський султан Мухаммед Фатіх (Переможець) не підкорив Константинополь і не перетворив Святу Софію в мечеть.

Оскільки Константинополь не пішов добровільно під протекторат турків, а капітулював у бою, то, згідно з канонами Корану, в султана Мухаммеда Фатіха було повне право на зміну статусу Святої Софії. Однак лідер завойовників цим правом не скористався, а натомість вдався до безпрецедентно благородного жесту − він викупив найбільшу в світі культову споруду. Документи про цю фінансову операцію ось уже понад півтисячоліття з німецькою педантичністю й охайністю зберігаються в Стамбулі. Відтоді Свята Софія (Айя-Софія) була мечеттю, аж поки в 1931 році Мустафа Кемаль Ататюрк не проголосив Туреччину світською країною, внаслідок чого протягом чотирьох років храм узагалі було зачинено, а з 1935 реорганізовано в музей. Такий статус-кво зберігався до 11 липня 2020 року, коли на основі вердикту Верховного суду Туреччини президент Реджеп Тайїп Ердоган підписав указ про надання музею Айя-Софія статусу мечеті. 24 липня 2020 року уперше за 86 років в мечеті Айя-Софія відбувся п'ятничний намаз, під час якого президент Туреччини Ердоган прочитав суру "Фатіха" і п'ять перших аятів із сури "Бакара".

Попри те, що Свята Софія була, по-перше, завойована, по-друге, викуплена, по-третє, тут знаходяться гробниці 43 султанів і членів їхніх сімей, різні країни регулярно звинувачували Туреччину в неправомірному привласненні Святої Софії. Здебільшого вони робили це з двоєдиною метою − задля створення політичного реноме захисників християнства, а також з метою політичного тиску на владу Туреччини. Така мета була настільки спокусливою, що її досягнення практикували навіть політичні антиподи й антагоністи на кшталт Росії і Сербії, з одного боку, та Франції і США − з іншого.

У такому підході простежувалися виразні ознаки цинізму й подвійної моралі − особливо якщо взяти до уваги той факт, що ніхто з критиків "османського експансіонізму" ні словом не обмовився про деякі дзеркальні події щодо культових споруд ісламу в Іспанії, а саме: коли іспанці перемогли маврів, то одразу всі мечеті перетворили на католицькі храми − зокрема, найбільша мечеть у Толедо отримала назву Кафедрального собору Святої Марії, головна католицька культова споруда сучасної Кордоби свого часу була другою за величиною мечеттю в світі, а вишукана Альґамбра в Ґранаді та велична Алькасаба в Малазі − це також зразки незрівнянної арабської архітектури і колишні знакові культові споруди всесвітнього мусульманства.

Питання культових споруд і земель, які з різних причин і на різних умовах перебувають у користуванні УПЦ (МП), потребує першочергової і прискіпливої уваги щонайменше з двох причин: по-перше, з огляду на символічний тиск, який цей чинник здійснює на масову свідомість як України, так і Росії; по-друге, саме майнові права, культові споруди й умови користування земельними ділянками є одним із основних ресурсів латентної експансії Росії на українських теренах. Тому якщо в політико-управлінської вертикалі України справді є бажання позбутися важелів впливу Кремля, то це саме та точка докладання зусиль, яка забезпечує ефективне розв’язання окресленої проблеми.

Створення ефективної моделі церковної політики мирного часу повинно базуватися на чітких цільових орієнтирах і недвозначних принципах. Ці дві умови й вимоги є необхідними й водночас достатніми для формування рамкових параметрів ефективної моделі церковної політики мирного часу. Більш детальна конкретизація є недоречною з огляду на високу вірогідність її профанативності: на цьому етапі ми маємо справу з такою кількістю точок біфуркації, що будь-яка детальна "прив’язка до місцевості" лише створюватиме ведмежі послуги оманливих орієнтирів.

До переліку найбільш очевидних цільових пріоритетів ефективної моделі церковної політики мирного часу слід віднести:

1) **забезпечення національних інтересів України**. Власне, існуючі виклики на їх адресу і є тим основним фактором, який зумовлює потребу адекватних відповідей у формі моделі церковної політики.

2) **втілення на рівні суспільно-політичних реалій новітніх тенденцій, які мають місце на рівні масової свідомості України у формі очікувань стосовно церковної політики держави**. Йдеться про те, що події повномасштабної воєнної агресії Росії проти України виявилися істотним каталізатором світоглядного увиразнення суспільної свідомості нашої країни за багатьма життєдіяльнісними напрямами, одним із яких є церковна сфера суспільного життя. Якщо політико-управлінська вертикаль України претендує на статус державного управління на принципах делегованої демократії, то вона не повинна ігнорувати корекцію акцентованості суспільної думки щодо місця церкви в житті суспільства. Таку корекцію слід брати за діяльнісний взірець буквально в онлайн режимі, тобто навіть під час війни. Однак оскільки війна об'єктивно накладає деякі організаційні та комунікативні обмеження на функціонування суспільства, то цілком природно, що основна "корекція курсу" має відбуватися в умовах мирного часу;

3) **усунення найбільш очевидних і вірогідних небезпек та загроз на адресу України, які вкорінені в релігійно-церковній сфері життєдіяльності українського суспільства**. Йдеться про необхідність державної політики, яка функціонуватиме не за наздоганяючим принципом, реагуючи на факт тієї чи іншої проблеми (а тим більше − її хронічної форми), а на принципах функціональної превентивності та упередження розгортання подій за негативним сценарієм на основі дієвих пересторог.

Що стосується принципів, на яких мають базуватися рамкові параметри ефективної моделі церковної політики мирного часу, то з-поміж них варто виокремити такі:

1) *принцип релігійної свободи*. Йдеться про одне з найдавніших міжнародно визнаних прав людини: ще під час укладання в 1648 році Вестфальського миру релігійним свободам було надано

міжнародний правовий захист, а першим конституційним актом, в якому йшлося про це, була перша поправка до Конституції США − в ній, зокрема, зазначалося, що Конгрес не повинен видавати жодного закону, який стосується релігії або забороняє її вільне сповідання. Принагідно зазначимо, що "у християнських державах, де навіть проголошені державні релігії (Андорра, Мальта, Ліхтенштейн), жодним чином не обмежується свобода інших релігій" [Соколовський, 2024, с. 69].

Типологічним відгалуженням принципу релігійної свободи слід визнати ще два принципи відносин між державою та церквою: перший − *свободи віросповідань*, відповідно до якого всі релігії визнаються рівними між собою, а кожен індивід є вільним як у своєму виборі конфесії, так і в питаннях відправлення релігійних культів; другий − *свободи совісті*, який передбачає вільний вибір будь-якої релігії чи не сповідування жодної. Між іншим, у наш час в конституціях понад третини країн світу закріплено імперативність принципу свободи совісті. З цього приводу існує розлогий теоретико-концептуальний масив, який окреслює переваги та недоліки вірогідних альтернатив [Віллем, 2006; Огієнко, 1993; Романенко, 2018; Филипович, 2016; Яремчук, 2023; Smith, 1994].

2) *принцип рівновіддаленості* (привілейованого статусу, ставлення). Втім, треба враховувати, що застосування цього принципу є дуже чутливим до налаштованості громадської думки, тому його використання для потреб моделювання церковної політики України прийнятне лише за умови дотримання вимоги належної обґрунтованості, яка на рівні громадської думки має консенсусний статус (чи, принаймні, поділяється значною більшість суспільної свідомості).

Якщо ж суспільство не поділяє справедливості й доцільності якихось привілеїв, то це має вкрай негативні наслідки як для репутаційного реноме влади, так і для інституту держави − зокрема, "привілей, який мають протестанти у справі мобілізації, тим більше в період доленосної війни з ворогом, коли православні і греко-католики, язичники і невіряни, мусульмани та юдеї ціною власного життя виборюють протестантам та їхнім дітям свободу і

незалежність, потребує переосмислення через оновлення закону про військову службу, щоб він не був „схованкою" для ухилянтів від військової служби, а, враховуючи віросповідну заборону на використання зброї, замінив її альтернативними формами служби, різними формами посильної допомоги ЗСУ, біженцям для перемоги України" [Филипович, 2024, с. 23].

Як слушно зазначають вітчизняні дослідники, "слабкість інституцій, а фактично дисфункціональність держави, постійні зміни правил політичної гри на рівні еліт, практика патрон-клієнтських відносин згори донизу, підміна партійного будівництва лідерськими та кланово-мережевими проєктами ad hoc (під черговий електоральний цикл) − усе це унеможливлювало рівновіддаленість політики держави стосовно основних áкторів релігійно-церковного поля країни. У регіонах привілейоване становище посіли традиційно домінуючі та історично вкорінені релігійні організації, тісно пов'язані з місцевим владним істеблішментом. На центральному рівні калейдоскоп церков-фаворитів змінював оптику разом із кожною черговою зміною очільника держави згідно з вектором його політики. Волюнтаризм і суб'єктивізм стали характерними ознаками релігійно-церковної політики у центрі та на місцях" [Кочан, 2023, с. 352–353].

3) *принцип децентралізації державної політики щодо забезпечення свободи совісті та свободи релігії*. Тут варто вдатися до послуг аргументації, застосованої в аналітичній доповіді "Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України": "Здійснюючи децентралізацію державної політики щодо забезпечення свободи совісті та свободи релігії, варто усвідомлювати переваги й ризики, які можуть супроводжувати цей процес у короткостроковій і стратегічній віддаленій перспективі. Переваги: гуманізація суспільства в контексті інтеграції України у Європейський гуманітарний простір; поглиблення демократизації управління державною політикою у сфері свободи совісті та свободи релігії; покладання додаткової відповідальності на органи місцевого самоврядування, підвищення їхньої мотивації щодо виявлення потенційних і реальних загроз

національній безпеці в релігійному середовищі; усунення колізії між правовими і фактичними реаліями, формалізованими чинним законодавством про свободу совісті та релігійні організації" [Здірук та Токман, 2023, с. 26].

До переліку можливих ризиків автори аналітичної доповіді відносять "політизацію релігійного середовища за регіональною ознакою, посилення корупційних впливів на органи державної влади; загрозу клерикалізації освітніх закладів і громадських організацій, органів державної влади та місцевого самоврядування; загострення міжцерковних і міжконфесійних конфліктів; зростання впливів іноземних релігійних центрів на органи державної влади; втручання релігійних організацій у виборчі процеси, у т. ч. фінансування місцевих виборів іноземними державами завдяки використанню засобів релігійних організацій і релігійних громад" [Здірук та Токман, 2023, с. 26–27].

4) *принцип верховенства права*. Ритуальні згадки про нього ледь не на кожному кроці не повинні вводити в оману: верховенство права має бути не формально-декларативним, а фактичним, інструментально ефективним. Украй важливо залишатися в річищі верховенства права в ситуаціях суспільно резонансних конфліктів і різнотлумачень. У цьому сенсі важко не погодитися з М. Янауером: "Проблема з УПЦ (МП) має вирішуватися виключно в рамках верховенства права й відповідно до міжнародно визнаних норм, без жодних авторитарних рішень" [Янауер, 2023, с. 52].

На стереотипному рівні змістовно-функціональним близнюком верховенства права є світський статус держави, відповідно до якого держава має бути світською і такою, що відштовхується від імперативу верховенства права. Як слушно наполягає Н. Кочан, "співпраця держави і церкви не може не мати своїх обмежень. Для демократичної держави таким обмеженням є її світський характер, відокремлення релігії і політики, держави і церкви, школи і церкви, що зумовлює межі як такої співпраці, так місце і роль релігії та церкви у суспільстві" [Кочан, 2023, с. 379].

Загалом поділ на світську та конфесійну державу вважається найпростішим типом державно-церковних відносин. Світська

держава "передбачає розмежування владних та духовних центрів, їх незалежність один від одного (хоча цей принцип є суто формальним, адже Конституція та законодавство будь-якої європейської країни зачіпає релігійну сферу, встановлюючи правила гри залежно від пріоритетів розвитку держави). Конфесійна ж може поділятися на два типи − моно- і поліконфесійна, але у будь-якому разі держава делегує церкві частину своїх повноважень (реєстрація народження, смерті, шлюбів тощо) і тим самим визнає існування вагомого важеля впливу на суспільство" [Шаправський, 2022, с. 186].

Принцип світськості держави хоч і вважається імперативом сучасної демократичної і правової держави, проте не є специфічною ознакою лише такої держави. Цей аспект виразно проілюстрував М. Васін: "У ч. 3 ст. 35 Конституції України закріплено принцип світськості держави, оскільки „Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа − від церкви" (Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 24). Показово, що це конституційне положення було запозичене слово в слово з Декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України „Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви" від 19 січня 1919 р., прийнятого слідом за Декретом 1918 р. Ради Народних Комісарів. Декрет містив кілька положень, якими закріплювався режим відокремлення держави і церкви, включаючи заборону будь-яких пільг на основі релігії, державних субвенцій для релігійних організацій, будь-яких релігійних обрядів під час державних та громадських заходів, будь-якої релігійної реєстрації народження та шлюбу, будь-яких релігійних доктрин в школах, володіння церквою будь-яким майном та державної реєстрації релігійних організацій як юридичних осіб" [Васін, 2019, с. 80].

До важливого аспекту привертає увагу С. Шаправський: "Для переважної більшості європейських країн, які декларують свою світськість, характерна сепараційна модель. За такої системи навіть найчисленніша релігійна громада має рівні права з іншими конфесіями, іноземні й місцеві релігійні організації рівні перед законом. Між державою й релігійними об'єднаннями споруджується „стіна", релігія витісняється із всіх сфер діяльності

держави. Тут спрацьовує така ідея „відділення”, при якій держава не має справи до церкви, а церква − до держави, вони живуть у двох відособлених сферах. І хоча подібна практика забезпечує рівність релігій перед законом, все ж вона дає державі повне право обмеження всіх конфесій, забезпечує секуляризм у різних сферах державного й громадського життя" [Шаправський, 2022, с. 192].

Що стосується нині чинної в Україні моделі державно-церковних відносин, то вона "не є суто сепараційною через відсутність „стіни” між державою та релігійними об’єднаннями, але може бути охарактеризована як режим акомодації (пристосування) з елементами кооперації, відповідно. Водночас наполегливі заклики окремих громадських і політичних діячів повернутися до абсолютно сепараційної моделі відносин між державою і церквою містять у собі ризики виключення релігійних організацій з публічного дискурсу. Така маргіналізація релігійного середовища небезпечна через загрозу втрати релігійного миру та злагоди у суспільстві, які забезпечуються за рахунок державно-конфесійної взаємодії та активної участі церков у розвитку українського суспільства" [Васін, 2019, с. 80].

Смислова двозначність світської держави, з одного боку, незалежність владних та духовних центрів один від одного, а з іншого боку – неухильна регламентація державою релігійної сфери і діяльності релігійних інституцій призвела до закономірного еволюційного наслідку у вигляді гротескного симбіозу − феномену за назвою "секулярна теократія" (Secular Theocracy), в межах якого секуляризація як звільнення суспільства від впливу церкви як одного із соціальних інститутів парадоксальним чином доповнюється теократією як формою державного правління, за якої політична влада значною мірою чи повністю належить духовенству або главі церкви. І треба визнати, що за детального розгляду таке доповнення не є парадоксальним, оскільки воно не містить ознак антагоністичності чи репресивності: воно якщо й не гармонійне, то принаймні цілком органічне − тобто таке, що не викликає категоричних заперечень жодної зі сторін [McClay, 2016].

Симулятивна мімікрія пострадянської суспільно-політичної повсякденності призвела до виникнення численних смислових колізій і сюрреалістичних симбіозів на кшталт таких абсурдистських номінацій, як "православний атеїст" та "атеїстичне християнство". І, як не дивно, такі екстравагантні спроби поєднання непоєднуваного чим далі, тим більше набувають змістовного увиразнення. Це призводить до того, що чимало навіть досвідчених дослідників опиняються в ситуації ментального ступору й когнітивного дисонансу.

Варто зауважити, що дволикий Янус смислової двозначності світської держави як поєднання нібито принципово непоєднуваного в тій чи іншій мірі притаманний більшості сучасних країн, які вважаються розвиненими демократіями. В цьому сенсі Україна, яка позиціонує себе світською державою, але в практичній сфері не лише не витісняє релігію з усіх сфер діяльності держави, а й часто делегує їй деякі символічні повноваження і функції, нібито не є чимось екстраординарним. Однак диявол, як відомо, в деталях: проблема теократичної складової політичної влади України тривалий час була пов'язана (а в деяких регіонах навіть наприкінці третього року війни проти Росії) з тим, що фактична влада значною мірою належить духовенству, яке афільоване з Росією і забезпечує національні інтереси її, а не України.

Якщо в умовах класичної теократії влада інституту церкви нічим не загрожує національним інтересам країни, оскільки вона повною мірою керується такими ж інтересами, а в багатьох випадках є навіть більш ефективним інструментом відстоювання національних інтересів, ніж влада інституту держави, то в Україні ми маємо справу з принципово іншими реаліями: **афільована з Росією на принципах недвозначного цезаропапізму церква в особі УПЦ (МП) апріорі не може бути виразником і захисником національних інтересів України** − більше того, вся її діяльність в Україні скерована насамперед і в основному на протистояння, дискредитацію та елімінацію національних інтересів України. Решта "духовних" функцій нею завжди виконувалися лише "для годиться", як формальне прикриття основного виду діяльності.

Ще один аргумент на користь максимального дистанціювання політико-управлінської влади України від церкви загалом і УПЦ (МП) зокрема й насамперед зумовлений тим неспростовним фактом, що "сучасна демократична держава мінімально потребує релігії для власної легітимації, а її суспільно-політична стабільність забезпечується політико-правовими механізмами. Самоочевидно, що держава, органи влади на місцях тим менше потребуватимуть релігійної легітимації, чим послідовніше й ефективніше запроваджуватимуться у життя демократичні політико-правові та економічні реформи" [Кочан, 2012, с. 362].

Наведену тезу можна й треба продовжити за принципом "від зворотного": якщо держава в особі політико-управлінської вертикалі вдається до послуг інформаційно-пропагандивної та ритуально-символічної підтримки церкви (безвідносно до того, яким є номінативний маркер цієї церкви), то це опосередковано означає її невпевненість у собі, в ефективності й переконливості результатів свого правління, вади й недоліки якого намагаються компенсувати за рахунок репутаційного союзу з церквою.

Окрім очевидних проблем із легітимацією політичної влади, така ситуація містить ще дві вкрай важливі загрози функціональній ефективності суспільства. По-перше, з часом наведений поведінковий алгоритм перетворюється на узвичаєну норму, внаслідок чого політична влада навіть не намагається досягти рівня свого функціонального максимуму, покладаючи свої сподівання на підтримку церкви, яка у вирішальний момент схилить шальки терезів у потрібному напрямі.

По-друге, репутаційний союз держави із церквою технологічно виправданий лише за однієї умови − якщо суспільна репутація церкви є вищою, ніж репутація політичної влади. Здавалося б, такий стан речей є типовим для України, оскільки абсолютна більшість соціологічних опитувань підтверджує його з року в рік упродовж кількох десятиліть поспіль. Однак представникам спеціалізованої свідомості добре відомо, чому суспільна думка закріплює за церквою чи не найвищий з-поміж соціальних інститутів репутаційний статус: це відбувається з однієї причини − внаслідок

забезпечення церкві зони максимального комфорту у форматі безпрецедентної PR-доброзичливості. Такій доброзичливості позаздрив би навіть Диявол, бо за подібної "відбілюючої" підтримки він із легкістю міг би претендувати на статус Ангела.

Між іншим, значна частина тих проблем, з якими Україні доводиться мати справу в сфері церковної політики нині, є безпосереднім наслідком якраз репутаційної "мильної бульбашки" УПЦ (МП), функціонування якої штучно підтримували всі без винятку (!) президенти України. Різниця полягає лише в тому, що одні президенти поклали на вівтар служіння такому "благому дєлу" всю свою каденцію, а інші обмежилися частиною. Але навіть ті, хто обмежився частиною своєї каденції, продовжували вінчати своїх дітей і хрестити внуків у підпорядкованій УПЦ (МП) Києво-Печерській лаврі, а якщо ти вінчаєш дітей і хрестиш внуків у Києво-Печерській лаврі, то ти не дозволиш пролити світло правди на ту вакханалію Содому й Гоморри, яка десятиліттями там цинічно й відверто культивувалася.

Насамкінець ще одне запитання: чи відповідає національним інтересам України, а також потребам і запитам суспільної свідомості неадекватне з огляду на специфіку інформаційного супроводу репутаційне реноме церкви? За великим рахунком це питання є риторичним, однак його значущість зумовлює потребу сформульованої відповіді: отже, **ретельно відретушоване репутаційне реноме церкви не відповідає запитам громадської думки, а крім того ще й кидає виклик національним інтересам України, оскільки призводить до спотворення суспільної свідомості, її необ'єктивності й тенденційності в оцінці релігійних і церковних реалій, а фінальним акордом такого причинно-наслідкового принципу доміно є політико-управлінська неефективність як закономірний результуючий ефект неадекватних буттєвим реаліям цільових орієнтирів**.

Відтак, останнім за ліком, однак першим за значенням принципом ефективної моделі церковної політики в Україні є *інформаційна транспарентність, аргументаційна переконливість і формування повноцінного комунікативного середовища на принципах деліберативної демократії*.

Висновки. Основна проблема державної політики в сфері релігії і церкви пов'язана зі сприйняттям цієї предметної сфери як механічної сукупності окремих предметних кейсів чи як їх ситуативним взаємодоповненням − насправді ж доводиться мати справу із системною взаємозумовленістю багатьох елементів, які потребують синхронізованої уваги і цілеспрямованого впливу. Саме фактор системності пояснює апріорну неефективність окремих (партикулярних) інструментів і засобів досягнення мети ефективної державної політики в сфері релігії і церкви. Уникнення гіпертрофії партикулярних засів досягається за рахунок зосередження пріоритетної уваги на принципах, а не окремих інструментах церковної політики.

Загальнометодологічною концептуальною вимогою моделі релігійної політики мирного часу в Україні має бути забезпечення національних інтересів України. Йдеться не про ритуальну фігуру політкоректного наративу, а про категоричну імперативну вимогу, яка має бути деталізована й увиразнена до найнижчих посадових рівнів і до формату протоколів дій, котрі недвозначно вимагають прийняття конкретних рішень без жодних зволікань.

Праксеологічна ефективність і дієздатність цільових орієнтирів моделі релігійної політики визначається врахуванням як ієрархії проблемних факторів, так і новітніх тенденцій у цій сфері й на рівні суспільної свідомості. Загалом же першочергового значення набуває політична воля у формі бажання й спроможності досягти мети.

Підсумовуючи, можна й треба констатувати потребу предметного дискурсу як у фаховому середовищі, так і на рівні суспільної свідомості щодо увиразнення змістовної ієрархії національних інтересів України − зокрема, в сфері протистояння ідейному й "духовному" експансіонізму репрезентантів неукраїнських національних інтересів. Із прикрістю доводиться визнати, що предметний міжконфесійний і загальносуспільний діалог із УПЦ (МП), а тим більше − діалог з розрахунком на консенсусний результуючий ефект за всіма точками напруги і вузлами протистояння − є навіть не малоймовірним, а відверто ілюзійним із огляду на **фактичну відсутність суб'єктного функціонального (управлінського, організаційного, кадрового тощо) статусу УПЦ (МП)**.

Річ у тім, що цей квазірелігійний політтехнологічний проєкт ідеологічного впливу Росії і засіб експансіоністського поширення доктрини "русского мира" на максимально можливі територіальні ареали, в яких наявна хоча б мікроскопічна "російськість" та присутність російського мовного, релігійного і аксіологічного фактору, насправді **має абсолютно маріонетковий, несамостійний у сенсі прийняття рішень статус, оскільки на практиці УПЦ (МП) уповноважена приймати лише ті рішення і оприлюднювати лише ті вердикти, які їй надходять від тієї "вежі Кремля", котра є її фактичним куратором**.

Такий вердикт є настільки очевидним у своїх причинно-наслідкових зв'язках, що він вочевидь не може претендувати на виконання функцій "відкриття Америки" не лише у фаховому середовищі, а й також у сфері суспільної думки і масової свідомості України. Інша річ, що складова масової свідомості України в особі вірян УПЦ (МП) не вважає такий стан речей неприродним, гротескним і неприйнятним. А не вважає вона з тієї причини, що критеріальний маркер за назвою "національна гідність України" для цієї категорії населення відсутній із причин тривалого "промивання мізків" російською пропагандою.

Цей стан речей не є фатальним і безнадійним, оскільки суспільство функціонує на принципах розвитку, а тому будь-який статус-кво не є остаточним − він цілком підлягає корекції засобом науково вивірених процедур і практик. Однак ігнорувати наявні реалії також не слід, адже будь-які плани на майбутнє, моделі й проєкти мають відштовхуватися не від ефемерних уявлень про черговий карго-культ і не від "нездоланної віри в людину і людство", а від твердого ґрунту реалій, окресленого формулою "маємо те, що маємо".

Фактична відсутність суб'єктного статусу УПЦ (МП) містить ще один об'єктивний і закономірний наслідок, який так само потребує врахування − щоправда, не стільки теоретико-концептуального, скільки прикладного, праксеологічного та інструментального. Йдеться про те, що представники керівної верхівки УПЦ (МП) не просто виконують функцію посередників, які

адаптують вимоги "профільної вежі Кремля" до їх оптимального засвоєння масовою свідомістю України загалом і вірян цієї церковної структури зокрема й насамперед − вони де-факто були офіцерами вищого командного складу спочатку 4-го відділу П'ятого Головного Управління КДБ СРСР, а згодом отримали підтвердження своїх статусів у профільному структурному підрозділі ФСБ РФ − у так званій Другій службі.

Будучи основною причиною принципової неможливості суб'єктного статусу УПЦ (МП), тісна функціональна залежність керівної верхівки УПЦ (МП) від московських кураторів у середовищі українських спецслужб завжди мала статус "секрету Полішинеля", який супроводжувався багатозначними іронічними посмішками. Однак фактор повномасштабної війни Росії проти України, сотні тисяч жертв і матеріальні збитки, еквівалентні сотням мільярдів доларів, створили принципово нову реальність, у межах якої іронічні посмішки попередньої третини століття вже не надто доречні: нагальною потребою сьогодення є підтвердження свого кваліфікаційного рівня у спосіб результативного, творчого і ентузіастичного виконання посадових обов'язків. Якщо ж хтось із якихось причин виявився не готовим до таких жорстких реалій, то він має поступитися місцем тим неофітам, які виказують недвозначну готовність бути, скажімо так, на рівні вимог сучасної епохи.

Підводячи результуючу риску теоретико-концептуального узагальнення, варто виокремити деякі визначальні для цієї предметної сфери положення, а саме: **системні проблеми ефективно розв'язуються лише в симетричний (у цьому разі − системний) спосіб. А що стосується проблем у форматі гордієвих вузлів, то вони підлягають не розв'язанню, а розрубуванню**. Якщо ж вони не розрубуються, а все ще залишаються в силі, то це призводить до знекровлення національних ресурсів і до тієї стагнації, яка кидає виклик самому існуванню держави і суспільства.

Отже, альтернатива доволі виразна й недвозначна, тому на теоретико-концептуальному рівні все більш-менш зрозуміло, натомість інтрига зберігається лише щодо індивідуального, корпоративного, інституційного та загальнодержавного реагування на факт цієї альтернативи.

РОЗДІЛ 15
ЕТНОПОЛІТИКА В УКРАЇНІ ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ / ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Розпочата 2014 року так звана "гібридна" агресія Росії проти України [Рафальський та ін., 2015, с. 221–232] через 8 років набула ознак гібридно-повномасштабної війни, яку кремлівська влада назвала "спєціальной воєнной опєрацією". Дуже скоро стало зрозуміло, що досягти цілей цієї "опєрації" країна-агресорка неспроможна, попри те, що її економічний та військовий потенціал і людські ресурси багатократно перевищують українські. Серед найістотніших причин цього – феноменальна і для багатьох неочікувана згуртованість української етнічно, культурно, мовно, релігійно, політично ін. багатоскладової громадянської нації, яка доказала хибність уявлень про її розділеність / недосформованість [Рафальський та Майборода, 2023, с. 485–511; Котигоренко, 2024].

Однак війна триває. Наразі неможливо спрогнозувати, коли і як припиниться збройне протистояння, за яких умов і на яких умовах буде укладено перемир'я та якими будуть результати багатосторонньої дипломатії, зокрема, в частині статусу нині тимчасово окупованих українських територій. Зрозуміло лиш те, що справедливий мир настане після утвердження суверенітету України в її міжнародно визнаних кордонах, відновлення в цих кордонах розділеної війною повноти українського соціуму та української нації, а також забезпечення внутрішніх спроможностей і зовнішніх гарантій безпеки України як запобіжників нового витка російської воєнної агресії.

Наразі ж трагедії, біди, негаразди та загрози й небезпеки воєнного часу когось змусили змінити місце проживання в своїй країні або виїхати за її межі. Якась частина людей з різних причин залишилася на окупованій території, інші були депортовані силовиками ворожої країни на її територію або мусили там рятуватися, тікаючи з місць ведення бойових дій – куди ближче.

Адекватне оцінювання цієї аномальності та її наслідків для всіх сфер життєдіяльності українського соціуму, зокрема, етнополітичної, має бути серед найважливіших завдань державних інституцій, уповноважених на розроблення та реалізацію державної політики формування повоєнної нормальності, гуртування та мобілізації розділеного війною громадянського загалу на вирішення завдань повоєнного відновлення й розвитку.

Мета і завдання цього тексту – *по-перше,* проаналізувати спричинені війною демографічні зміни в їх етнополітичному вимірі, *по-друге,* з'ясувати пов'язані з цими змінами ймовірні та вірогідні етнополітичні виклики, що постануть перед Україною та українським загалом після війни, а також, *по-третє,* запропонувати версії бажаних відповідей на ці виклики. Це потребує звернення до даних демографічної статистики, результатів кількісних і якісних соціологічних досліджень, експертних опитувань, медійних дискурсів, міжнародних і національних правових актів та інших джерел інформації.

У процесі аналізу названих та інших джерел важливо брати до уваги, що їх інформація в якихось випадках є та буде приблизною або дуже приблизною внаслідок об'єктивної неможливості здобувати верифіковані дані. Доступна інформація також може бути сумнівною, зокрема, з огляду на заангажованість її творців і носіїв (це, зокрема, дані російської статистики, соціології та ін.).

Важливо також коректно використовувати результати соціологічних обстежень (опитувань), зважати на можливості та обмеження цих джерел інформації, приміром, у разі порівняння результатів, отриманих до 2014 року та після, особливо – під час повномасштабної війни [Котигоренко та ін., 2023, с. 76–78]. Адже внаслідок російської агресії 2014–2015 років були окуповані українські Крим і окремі райони Донецької та Луганської областей, кількість та площа яких збільшилися після вторгнення лютого 2022 року. Також Україна тимчасово втратила контроль ще над деякими місцевостями ще кількох областей. Це спричинило вилучення жителів тимчасово окупованих територій із генеральної сукупності та вибірки всіх або майже всіх опитувань, які проводять вітчизняні соціологи.

Виконувані в ситуації спричинених війною демографічних, політичних, соціально-психологічних та інших зрушень опитування, а також необхідність адаптування до цих змін дослідницького інструментарію дали соціологам підстави говорити й писати про "соціологію надзвичайності", про її специфіку, обмеження та потенціал [Головаха та Макеєв, 2022, с. 15–24].

Серед особливостей цієї соціології – врахування схильності частини опитуваних давати рідше щирі й частіше "соціально бажані" відповіді на запитання. На якість результатів також може впливати "соціальна мімікрія" іншого походження – зумовлена чинником особистої безпеки – передовсім на тимчасово окупованих територіях. Погодившись відповідати на запитання, респонденти турбуються, щоб їхні відповіді не мали для них негативних наслідків у випадках, коли суперечитимуть офіційним ідеологічним, політичним й іншим позиціям та настановам.

Репрезентативність найякісніших соціологічних досліджень в умовах надзвичайності обмежена тією частиною людського загалу, серед якої формувався пул опитуваних.

У всіх випадках унеможливлене включення до цього пулу скільки-небуть представницької кількості респондентів із майже мільйонного складу Сил оборони. Результати опитування громадян, які проживають на контрольованих урядом українських територіях, дають уявлення про ситуацію саме серед частини населення, а не суспільства в цілому. Зроблені на підставі аналізу цих результатів висновки й оцінки не можна поширювати на громадян, які перебувають на тимчасово окупованих територіях України, на території країни-агресорки, у країнах, куди мусили виїхати, рятуючись від війни. І навпаки.

1. Розділені згуртовані війною

Українці на підконтрольних національному уряду територіях

Станом на 1 січня 2023 року кількість населення України в межах її міжнародно визнаних кордонів становила приблизно 37,6 млн осіб. Більшість – 31,6 млн. – перебували на підконтрольній Україні частині її території [*Україні потрібно буде залучати...*, 2023]. Через рік прогнозна оцінка погіршилася. Чисельність населення України в кордонах 1991 року демографи оцінили як

трохи більше 35 мільйонів. А без окупованих територій "це може бути і 28–30 мільйонів людей" [*Демограф Олександр Гладун: Треба визнати, що…*, 2024].

Серед них ті, кого війна змусила залишити домівку та переселитися до інших громад, соціокультурне середовище яких, зокрема мовне, відмінне від звичного. З них багато хто мешкає у гуртожитках, готельних та інших будівлях, зокрема нежитлових, пристосованих для тимчасового проживання, не має постійної роботи та достатніх для нормального життя доходів. Станом на жовтень 2024 року чисельність внутрішньо переміщених осіб (ВПО) перевищила 4,6 млн. Майже 490 тис. з них – діти від 0 до 10 років, понад 550 тис. – віком 11–20 років. Найбільше ВПО у віці від 61 до 70 років – понад 729 тисяч. Кількість переселенців 31–40 років становить понад 645,5 тисяч осіб, від 41 до 50 років – понад 585 тисяч. 59,8% ВПО жінки, 40,2% чоловічої статі [Державне підприємство "Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики України", 2024].

Вони належать до більшості громадян, які в умовах повномасштабної війни живуть в Україні, працюють, допомагають Силам оборони, виховують дітей та ін. Поміж них переважають ті, хто зберігає прихильність сформованому за роки незалежності усвідомленню української нації як інклюзивної етнічно багатоскладової громадянської спільноти та ототожнює себе з цією спільнотою. Динаміка формування такої прихильності в період від початку 1990-х років до 2023 року включно проаналізована й описана [Котигоренко та ін., 2023, с. 50–127; Рафальський та Майборода, 2023, с. 485–511; Котигоренко, 2024]. Про особливості цієї динаміки на підконтрольних уряду територіях України у 2024 році – третьому після початку повномасштабної війни – дають уявлення рис. 15.1. та рис. 15.2. Вони візуалізують тенденції змін, які за участі українських соціологів з'ясовували дослідники Центру сталого миру та демократичного розвитку (Centre for Sustainable Peace and Democratic Development Peace and Democratic Development, скорочено SeeD), який працює під егідою Агенції США з міжнародного розвитку (USAID), Програми розвитку ООН (UNDP) та Європейського Союзу.

Національно-громадянську ідентичність як домінантну ознаку сучасної поліетнічної та мультикультурної української нації дослідники SeeD назвали плюралістичною українською ідентичністю (Pluralistic Ukrainian identity). Респондентів запитували, наскільки вони вірять у те, що кожен, хто живе в Україні, незважаючи на етнічне чи релігійне походження, є однаково українцем, що ті, хто живе в Україні, завжди були одним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні поділи. Ступінь цієї віри розраховувався за оригінальною методикою та вимірювався балами від 0 до 10, де 0 означає, що явище взагалі не спостерігається, а 10 – що воно спостерігається максимально сильно. Статистично значущі відмінності засвідчували показники понад 0,5 бала. Величина вибірки уможливила отримання даних, репрезентативних щодо кожної області на час опитування. На рис. 15.1 здобуті SeeD обласні показники згруповано та представлено за макрорегіонами, як це зазвичай роблять дослідницькі установи України.

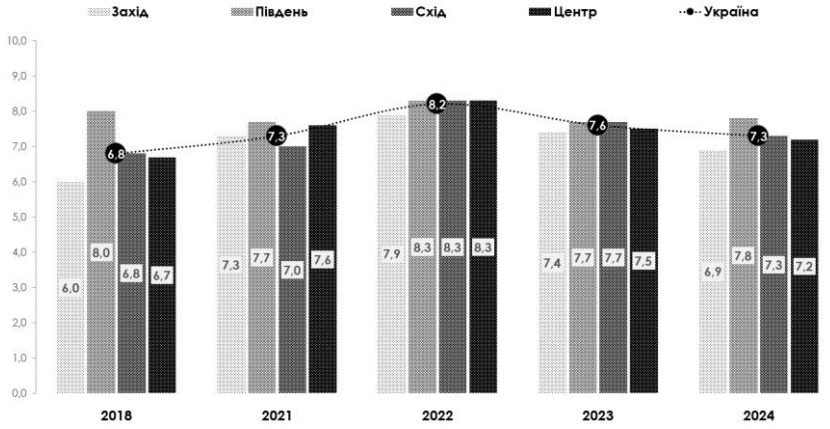

Рис. 15.1. **Плюралістична українська ідентичність. 2018, 2021, 2022, 2023 та 2024 рр., бали.**

Сформовано за джерелом: [SeeD. Ukraine. General Population. SCORE, 2018, 2021, 2022, 2023, 2024 pp. https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets]

Показники плюралістичної української ідентичності виявилися високими як у державі в цілому, так і на регіональних рівнях. Піку вони сягнули у рік повномасштабного російського вторгнення. Ймовірно, що серед головних чинників цього були відчуття спільної небезпеки, усвідомлення важливості єднання та успіхи боротьби з ворогом. На другому та третьому році війни прихильність плюралістичній українській ідентичності дещо зменшилася. Найвірогідніше, це пов'язано зі спричиненою війною "етнізацією" поглядів громадян як способом відмежування від Чужого російського (русского) та прагненням гуртуватися довкола Свого українського.

До аргументів на підтвердження такої вірогідності можна віднести показники сили та поширеності феномену "етноцентризму" в суспільстві. Ці показники дослідники SeeD розраховували також у балах за результатами відповідей на запитання про переконаність опитуваних у тому, що тільки етнічні українці повинні мати право голосу в політичних справах, що тільки ті, хто розмовляє українською мовою, можуть називатися справжніми українцями, що українці є вищими за інші національності. Прихильність етноцетризму була найбільшою у 2018 р., коли її уперше вимірювали. Вона істотно зменшилася упродовж наступних трьох років, а потім знову пішла вгору, хоча й не досягла рівня 2018 р.

Рядопокладання результатів вимірювання плюралістичної української ідентичності та етноцентризму засвідчує парадоксальну ситуацію співіснування плюралістичного (національно-громадянського) розуміння й усвідомлення нації та етноцентричних переконань (див. рис. 15.2).

Важливо, щоб надалі ця парадоксальність не спричинила посилення суперечностей між українцями різних національностей та різних мовленнєвих звичок і переваг. Запобіганню такої динаміки й укріпленню етнополітичної згуртованості українців, на жаль, не сприяють або й перешкоджають невиважені заяви декого з українських високопосадовців [*В Україні немає юридично оформленої російської меншини – Стефанішина*, 2023; "*Немає поняття* („*російськомовні*". *Всі ми – громадяни України" – мовний омбудсмен,...*, 2023; *Жодних російських нацменшин в Україні немає і не може бути – Стефанчук*, 2023].

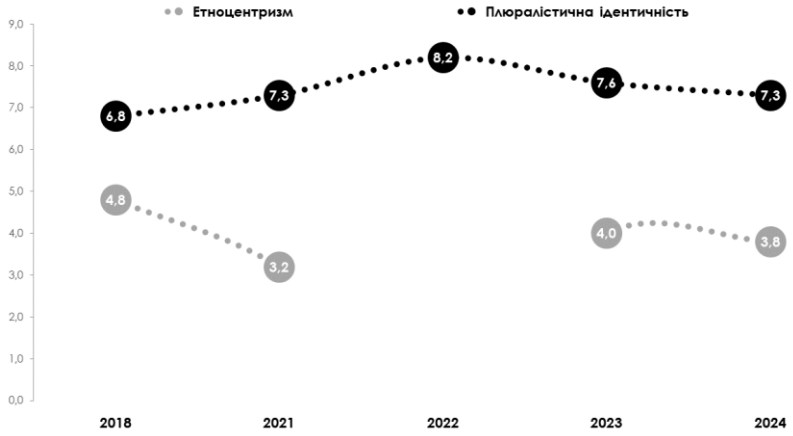

Рис. 15.2. **Плюралістична українська ідентичність та етноцентризм. 2018, 2021, 2022*, 2023, 2024 рр., бали**

Сформовано за джерелом: [SeeD. Ukraine. General Population. SCORE, 2018, 2021, 2022, 2023, 2024 pp. https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets]

* Етноцентризм без даних за 2022 р.

Згідно з результатами опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у лютому–березні 2023 та вересні–жовтні 2024 року на підконтрольних уряду територіях, готовність допустити громадян України русскіх за національністю у своє оточення (як членів родини, друзів, сусідів і колег) виявили, відповідно, 28,9% та 39,1% опитаних; як жителів України – 34,6 та 29,2%; як гостей – 14,0 та 12,1%. Ксенофобне ставлення до них (узагалі не пускав би в Україну) виявили 22,5 та 19,6%, відповідно.

Настільки сильного негативу (хай він і дещо спав за час між опитуваннями) не спостерігалося від 1994 року, коли інститут починав вивчати феномен соціальної дистанції. Президент КМІС В. Паніотто пояснив ситуацію так: "Негативне ставлення до росіян-громадян Росії є природним захисним механізмом, адекватною і необхідною реакцією будь-якої нормальної людини на підтримку

більшістю населення Росії підступної і жорстокої війни проти нашої країни. Але, на жаль, ці відчуття, як показує наше дослідження, були частково перенесені українцями і на громадян України, що є росіянами за національністю. Це є зрозумілою, але не раціональною і несправедливою реакцією на дії реального ворога. Українці, що є етнічними росіянами, за даними досліджень зараз за ключовими питаннями (ставлення до Росії, до незалежності України, до ЄС, до НАТО) принципово не відрізняються від етнічних українців і так само захищають Україну в лавах Силах оборони, а також волонтерською й іншою діяльністю" [Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), 2024а].

Тим часом на підконтрольних уряду територіях посилюється прихильність громадян усіх національностей до української мови як державної та мови спілкування у публічному просторі та родинному колі, а також маркера належності до української плюралістичної громадянської нації. Така динаміка засвідчує бажання людей відмежуватися від так званого "русского міра". Втіленню цього бажання допомагає, зокрема, політика держави з утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя, а також громадські ініціативи зі сприяння її вивченню та покращенню володіння нею. Відбувається дерусифікація топоніміки, культурного простору та інших символів історичної пам'яті [Рафальський та Майборода, 2023, с. 279–299].

Громадяни України, які після повномасштабного вторгнення опинилися на території країни-агресорки

Суперечливою є інформація про кількість українських громадян, депортованих силовими структурами Російської Федерації на її територію, а також тих, хто мусив тікати туди з місць ведення бойових дій – куди ближче й безпечніше.

20 липня 2022 року Media Center Ukraine оприлюднив заяву віцепрем'єр-міністра – міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України Ірини Верещук про те, що їй відомо, скільки депортовано загалом українців до Росії, і ці дані відрізняються від наданих російською стороною, яка "ніколи не говорить правди. Вони говорять про майже 2 млн людей. Дані нашої розвідки свідчать, що це приблизно 1 млн 200 тисяч громадян". Серед

депортованих 240 тисяч – діти, з яких 2 тисячі – сироти [*Росія депортувала на свою територію*..., 2022].

Через кілька днів потому російська агенція ТАСС, посилаючись на свої джерела у силових структурах, поширила інформацію, що буцімто понад 2,8 млн "біженців", у тому 448 тис. дітей "прибули" в лютому до Росії з територій України [*Более 2,8 млн беженцев прибыли в Россию*..., 2022]. А вже 3 жовтня ця агенція заявила про понад 4,5 млн. "прибулих" до РФ, включно зі 685 тис. дітей [*Свыше 4,5 млн беженцев прибыли в Россию*..., 2022].

Істотно меншу, аніж заявив російський ТАСС, кількість громадян України, які станом на 3 жовтня 2022 року опинилися на території країни-агресорки, а також союзної їй Білорусі, назвало Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН): 2,852 млн – на території Російської Федерації, 15, 932 тис. – на білоруській території [Ukraine 5 AM Coalition, 2023, p. 6.].

Немає достовірних відомостей про кількість ВПО, які унаслідок різних причин мусили повернутися до тимчасово окупованих міст і сіл, де проживали до повномасштабного вторгнення. Серед таких причин – відсутність можливості розв'язувати проблеми з житлом і роботою за задовільну оплату, реагування на наміри та дії окупаційного режиму щодо конфіскації нерухомого майна за відсутності його власників, які не перереєстрували це майно згідно з порядком, визначеним цим режимом, та ін.

Незалежно від того, коли, як і чому українці опинилися на території країни-агресорки, вони стали об'єктом деструктивного політичного, медійного, ідеологічного та іншого російського впливу на їхній світогляд, громадянську, етнічну, культурну, мовну та іншу ідентичності. Щоб після завершення бойових дій вони повернулися в Україну та гармонійно реінтегрувалися в її мовно-культурний, соціальний, економічний та політичний простір, важливо вже зараз почати розробляти й реалізовувати цільові медійні та інші програми такої реінтеграції.

Громадяни України, які проживають на тимчасово окупованих територіях Криму та областей України

Багато хто вважає, що не слід довіряти статистичним даним російського походження про кількість та етнічну структуру

населення Автономної Республіки Крим і Севастополя, тимчасова окупація яких триває від 2014 року. Реальна кількість росіян, відтоді переселених з РФ до цих адміністративних одиниць України, може приховуватися. Тому їх не включають до офіційної статистики, яка оприлюднюється. Причину цього назвав лідер кримськотатарського народу М. Джемілєв: росіяни знають, що "примусова зміна демографічного складу окупованої території є воєнним злочином відповідно до Женевської конвенції 1949 року" [Khotin, Khalilov & Coalson, 2018].

Це твердження має слушність. Адже відомо, що від часів першої окупації Кримського півострова у 1783 році та пізніше Росія неодноразово застосовувала демографічну політику як інструмент агресивної колонізації та управління ситуацією на окупованих територіях.

Однак наразі неможливо знайти підтвердження інформації, що кількість "завезених" і прибулих на постійне проживання до Криму може сягати від 850 тис. до 1 млн осіб [*Мустафа Джемілєв, Уповноважений Президента України з питань кримськотатарського народу*..., 2018].

Авторка монографії про український Крим в умовах окупації Є. Горюнова подає власні розрахунки показників в'їзду–виїзду та народжуваності–смертності людей на півострові. Це дає їй підстави солідаризуватися з позицією експертів, які вважають, що в регіоні відбувається "масштабна заміна населення лояльними до влади росіянами", що сюди з Росії до 2021 року переселилися 600–800 тис. осіб, або 25–35% від кількості кримського населення до окупації [Дорогань, 2021]. Водночас дослідниця нагадує, що за офіційними російськими даними, які не враховують "силовиків" та деякі інші категорії переселенців, після окупації на територію АР Крим прибуло 266,7 тис. осіб (14% від доокупаційної чисельності), а до Севастополя – 150 тис. (40%) [Горюнова, 2024, с. 163–167].

На переконання голови Меджлісу кримськотатарського народу Р. Чубарова, визначити точну кількість прибулих До Криму з Росії неможливо. "Мова йде про військовослужбовців і працівників органів безпеки, а також про їхні родини", "про масовий приплив бюрократів", про значну кількість людей, які потягнулися "до

Криму з різних регіонів Росії, думаючи, що їм там житиметься краще" [Khotin, Khalilov & Coalson, 2018].

Ще менше доступної інформації щодо того, яка саме кількість кримчан з-серед тих, хто до окупації проживав на українському півострові, залишили його в 2014–2024 роках.

Згідно з даними Державної служби статистики України станом на 1 січня 2014 року в Криму проживали 2 353 100 осіб, з них в АР Крим 1 967 200, у місті зі спеціальним статусом Севастополі – 385 900. Навряд чи кількість росіян, прибулих до Криму після його окупації, як це часто стверджується, на багато сотень тисяч (до мільйона) перевищує кількість кримчан, що проживали на півострові до окупації, а відтак померли або виїхали до материкової частини України, до Росії та іншого закордоння. Такого перевищення не витримала б ані соціальна, ані комунальна інфраструктура півострова, зокрема та її частина, що забезпечує прісною водою тамтешнє населення, господарство та російські військові бази. До того ж після повномасштабного вторгнення з Криму виїжджали не тільки кримчани, а й прибульці з Росії, які вже не почувалися у безпеці.

Наразі отримати доступ навіть до офіційних російських даних про кількісні зміни в етнічній структурі населення тимчасово окупованого Криму важко, але можливо. Ці дані вміщено до табл. 15.1.

Згідно з табличними даними, на початку 2024 року загальна кількість постійного населення півострова була на 117 773 особи більшою, аніж на початку 2014 року. При цьому жителів окупованої АР Крим стало на 57 701 особу менше, а міста Севастополя – на 175 474 особи більше. Найвірогідніше, збільшення кількості севастопольського загалу пов'язане з тим, що розвиток воєнних баз на території міста потребував істотного збільшення кількості персоналу для їх обслуговування. Тож є підстави припустити, що робилося це якщо не виключно, то переважно за рахунок прибулих з території Росії, які користувалися й користуються більшою довірою окупаційної влади, аніж кримчани.

Таблиця 15.1.

Динаміка чисельності населення тимчасово окупованого Криму з регіональним розподілом відповідно до територіального устрою України, 2015–2024 рр.

(за офіційними даними окупаційного режиму)

	Дані на 1 січня відповідного року		
	АР Крим*	**м. Севастополь****	**Крим (АРК + місто)**
2015 р.	1 895 915	398 973	2 294 888
2016 р.	1 907 106	416 263	2 323 369
2017 р.	1 912 168	428 753	2 340 921
2018 р.	1 913 731	436 670	2 350 401
2019 р.	1 911 818	443 212	2 355 030
2020 р.	1 912 622	449 138	2 361 760
2021 р.	1 901 578	509 992	2 411 570
2022 р.	1 896 393	522 057	2 418 450
2023 р.	1 915 646	556 304	2 471 950
2024 р.	1 909 499	561 374	2 470 873

Сформовано за джерелами: [Федеральная служба государственной статистики. https://rosstat.gov.ru/; Витрина статистических данных. 23110000100030200002; Численность постоянного населения на 1 января. https://showdata.gks.ru/report/278928/; Управление Федеральной службы государственной статистики по Республике Крым и г. Севастополю. Республика Крым. Население. https://82.rosstat.gov.ru/folder/27537; Управление Федеральной службы государственной статистики по Республике Крым и г. Севастополю. г. Севастополь. Население. https://82.rosstat.gov.ru/folder/27485]

* Російський окупаційний режим перейменував АР Крим України на "Рєспубліку Крим"

** Українське місто зі спеціальним статусом Севастополь окупаційний режим називає "ґородом фєдєрального значєнія Сєвастополь"

Небагато джерел, інформація яких дає скільки-небудь повне уявлення про постокупаційну динаміку етнічної структури населення півострова. Насамперед це матеріали переписів, які проводила окупаційна влада.

У 2001 році, коли відбувся перший і досі єдиний Всеукраїнський перепис населення, серед жителів автономії русскіє (у документах перепису – росіяни) становили 58,32%, українці – 24,32%, кримські татари – 12,03%, решта – особи інших національностей. Населення Севастополя за етнічною ознакою структурувалося так: русскіє – 71,58%, українці – 22,38%, кримські татари – 0,49% та ін. Серед усього населення півострова визначили свою національність як русскіє – 60,40%, українці – 24,01%, кримські татари – 10,22%, особи інших національностей – 5,37% *(тут і далі наведено розрахунки, виконані автором за матеріалами переписів)*.

Визнано, що переписи населення завжди й усюди результують точніші демографічні відомості, порівняно зі щорічними моніторингами, виконуваними державними статистичними інституціями. Наскільки це визнання можна поширювати на дані переписів, проведених службами державної статистики країни-агресорки на тимчасово окупованих нею територіях України, – питання відкрите. Але ігнорувати ці дані було би помилкою.

Звернення до офіційних даних переписів населення Криму, проведених окупантами у 2014 [Федеральная служба государственной статистики, 2014] та 2021 роках [Федеральная служба государственной статистики, 2020], показує таку динаміку.

Кількість населення тимчасово окупованого українського півострова в міжпереписному періоді збільшилася на 8,65% (на майже 197,7 тис.) і на час перепису 2021 року становила 2482450 осіб. Прикметно, що на території автономії цей приріст становив лише 43,2 тис., а в Севастополі – понад 154,5 тис.

Істотні зміни відбулися в етнічному складі населення.

Серед загалу жителів Криму в 2014 та 2021 роках визначили себе як русскіє 65,30% та 68,75% (1492,1 тис. осіб та 1706,7 тис. осіб) та, відповідно; українці – 15,08% та 6,89% (344,5 та 171,2 тис. осіб);

кримські татари – 10,17% та 10,21% (232,3 та 253,6 тис. осіб). Іншу етнічну належність обрали 5,63% та 4,08% (128,6 та 101,3 тис. осіб)

Серед тих, хто вказав свою національність (етнічність) *на території АР Крим (без м. Севастополя)*, русскіє становили 62,86% та 67,01%; українці – 15,42% та 7,54%; кримські татари – 12,13% та 12,96%, особи інших національностей – 6,00 та 4,37%.

Серед жителів Севастополя, кількість яких збільшилася на понад 154,5 тис. осіб (на 39,29%) самовизначилися русскіми, відповідно, 77,06% та 74,88% (при зменшенні частки кількість збільшилася на 107,1 тис. осіб); українцями – 13,45% та 4,62%, кримськими татарами – 0,72% та 0,53%%, іншими – 3,82% та 3,07%.

Детальний аналіз причин означених поселенських та етноструктурних змін не є завданням цього тексту. Окрім того, такий аналіз не буде належною мірою результативним з огляду на відсутність / недоступність необхідної та достатньої верифікованої інформації. Якщо ж припустити, що наведений розподіл відповідає реаліям етнічного самовизначення кримчан та прибулих на півострів з країни-окупантки, можна висловити кілька версій-пояснень з'ясованої динаміки.

Збільшення серед населення Кримського півострова частки русскіх на 3,45% *(в абсолютних цифрах – це понад 214,5 тис. осіб, що на 16,9 тис. осіб перевищує показник абсолютного приросту населення цієї території*) могло бути наслідком щонайменше двох чинників: а) переселення до Криму вихідців з РФ русскіх за національністю; б) формування русскоцентричної свідомості певної кількості різноетнічних кримчан, які в умовах окупаційного режиму народилися, виховувалися й навчалися в дошкільних установах та освітніх закладах різного рівня, зміна ідентичність на русскую.

Частка кримських татар серед жителів Криму майже не змінилася при тому, що їх загальна кількість зросла на понад 21,2 тис. і в 2021 році становила 253,6 тис. осіб. Імовірно, це сталося внаслідок вищої народжуваності, порівняно з іншоетнічним населенням. Кримських татар на етнічній батьківщині ставатиме більше в процесі відновлення суверенітету України на півострові та

повернення додому тих, кого російська окупація змусила змінити місце постійного проживання. Кримськотатарський народ разом з іншими корінними народами України – караїмами та кримчаками – матиме можливість реалізувати свої права згідно з національним законодавством та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Складніше пояснити двократне зменшення кількості кримчан, які самовизначилися українцями за національністю / етнічністю (на 173,4 тис. осіб в абсолютних цифрах). Російські демографи дають просте пояснення: "міграційний відтік" та "зміна етнічної ідентичності "[Манаков & Теренина, 2024], "швидка асиміляція українців… "перемикання кодів" відповідно до політичної кон'юнктури, що змінюється" [Баширов, 2023].

Звісно, цим поясненням можна знайти підтвердження. Однак варто звернутися до фактів, що засвідчують поверховість і велику міру позірності таких пояснень.

По-перше, названі та інші публікації, а також доступні офіційні та неофіційні документи не містять скільки-небудь переконливих доказів масового виїзду або депортації з Криму етнічних українців

По-друге, застосовувана в Росії методика обрахунку стану та динаміки етнічного складу населення неадекватна для ситуації в тимчасово окупованому Криму. Етнічна структура обраховується за формулою: кількість переписних листів, які містять відомості про самоототожнення учасника перепису з певним етносом (національністю), ділиться на загальну кількість листів, які містять відомості про національність особи; результат ділення множиться на 100%.

По-третє, застосовуючи описану вище методику, російські автори (демографи та інші) свідомо або неусвідомлено (друге малоймовірне) зневажують фактом стрибкоподібного збільшення кількості та частки жителів Криму, які у 2021 році, порівняно з 2014 роком, не вказали в переписних листах свою етнічну (національну) належність. До цієї групи включено також тих, хто відмовився відповідати на запитання про свою національність. Як наслідок, завищуються відсоткові показники збільшення частки

русскіх та кримських татар в етнічній структурі кримської людності, що кваліфікується як "успіх" етнічної та демографічної політики окупаційного режиму в українському Криму. Водночас замовчується інший "успіх" цього режиму: другий перепис населення півострова, порівняно з першим, засвідчив стрибкоподібне збільшення кількості та частки людей, які не стали вказувати свою національність або відмовились це робити на пропозицію виконавців перепису.

Так, у 2014 році серед загалу населення тимчасово окупованого півострова таких, хто не вказав у переписних листах свою національність, було 3,82% (87,2 тис. осіб, поміж них 6,7 тис. "відмовників"); на території АРК – 3,58% (67,8 тис. осіб, зокрема, 5,3 тис. "відмовників"), у Севастополі – 4,94% (19, 4 тис. та 1,4 тис., відповідно).

У 2021 році кількість переписних листів, що не містили відомостей про національність жителів Криму, збільшилася на 6,24 відсоткових пункта, сягнувши 249,8 тис. одиниць (з них 83,6 тис. заповнювали "відмовники"), що становить 10,06% від загальної кількості таких листів. На території АРК збільшення відбулося на 4,55 відсоткових пункта, а частка "безнаціональністних" листів становила 8,13% від їх загальної кількості (157,2 тис. одиниць, зокрема 47,1 тис. – "відмовних"). "Рекорд" установили севастопольці. Кількість заповнених ними переписних листів, у яких вони не вказали свою національність, збільшилася на 11,96 відсоткових пункта й сягнула 16,90% листів (92,6 тис. одиниць, з них 36,5 тис. "відмовних"). Отже, кількість осіб, які не надали інформацію про їх національну (етнічну) належність (ідентичність), збільшилася по Криму в цілому в 2,86 раза, в АРК – у 2,32 раза, а в місті Севастополі – у 4,75 раза.

Наведені факти–обрахунки стрімкого збільшення кількості та частки кримчан, які не виявили бажання або відмовилися вказати у переписних листах свою національність, аргументують вірогідність гіпотези про вибір і дотримання етнічними українцями латентної стратегії виживання, до якої вони мусять вдаватися в ситуації російської окупації. Вони мають підстави вбачати й убачають

загрози для благополуччя або й життя власного та своїх родин у разі неприхованого українського самовизначення.

Якщо від кількості та частки "безнаціональністних" переписних листів 2021 року відняти кількість і частку таких листів 2014 року, а до різниці додати кількість і частку листів, заповнених у 2021 році особами, які зважилися повідомити про своє етноукраїнське самовизначення, здобута сума може свідчити про "пристосування до політичної кон'юнктури" або "асиміляцію" (зміну ідентичності на русскую чи іншу) близько 3% етнічних українців, що живуть в автономії. Це у рази менше, аніж показує перепис.

Стосовно ж севастопольців, яким після 2014 року довелося відчути "успіхи" співжиття з набагато більшою, порівняно з населенням АРК, кількістю новоприбулих з Росії, слід визнати, що у 2021 році поміж них справді істотно зменшилася кількість і частка тих, хто не приховує свою українську ідентичність. Однак таке зменшення з лихвою компенсоване збільшенням кількості та частки містян, які вважають себе українцями, але не ризикують це декларувати в умовах російської окупації.

Тим часом окупаційний режим посилює політику русифікації кримського мовного, освітнього та культурного простору, а також простору історичної пам'яті [*Стислий аналітичний виклад результатів контент-аналізу*..., 2024]. Тому розроблення медійних та інших комунікаційних запобіжників такої динаміки та їх застосування у процесі підготовки до когнітивної, а також збройної та / або політичної деокупації, відновлення й укріплення українського суверенітету на півострові має бути серед чільних етнополітичних завдань державних інституцій та громадянського суспільства України. Серед них – підбір і підготовка кадрів для сфери виховання, освіти, медіа, культури, державного управління, місцевого самоврядування, правоохоронних органів, судів, прокуратури та інших. Потрібно визначитися з формами і способами реагування на ситуації, коли якісь особи з-серед "мирних переселенців" з РФ, хто не вчиняв злочинів проти України, волітиме залишитися в Криму. Тотальна депортація прибулих суперечитиме нормам міжнародного права. Також необхідно визначитися з порядком

формування та функціонування інфраструктури притягнення до відповідальності за колабораційну діяльність тощо.

У тимчасово окупованих Криму та окремих районах Донецької, Запорізької, Луганської та Херсонської областей реалізуються безпрецедентні заходи з викорінення усього українського, зокрема української етнічної та національно-громадянської ідентичності. Чиниться це різними методами. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень виокремили серед цих методів такі:

фізичне заміщення населення. Замість громадян України, які залишили тимчасово окуповані території (ТОТ), окупаційна влада стимулює переселення на ці території жителів різних регіонів Росії та деяких пострадянських країн. З цією метою навіть розроблені пільгові програми отримання житла;

включення громадян України, які не виїхали з ТОТ, до російського політичного простору шляхом: а) надання російського громадянства (за неофіційною інформацією, на початок 2024 року російські паспорти отримали близько 45–50% громадян України, які проживають на цих територіях) та б) залучення населення до участі у виборах до органів окупаційної влади;

масова деукраїнізація та русифікація ідентичності через систему освіти, медіа, російськоцентричні меморіальні заходи, відправлення школярів і студентів на навчання або відпочинок до регіонів РФ "для виховання" у російському дусі, залучення їх до російських "патріотичних" дитячих та молодіжних організацій тощо;

репресії проти носіїв української національної ідентичності та ін. [Потапенко та ін., 2024, с. 52–55].

До цього переліку можна багато що додати, зокрема, здійснювані агресором на ТОТ системні заходи з мілітаризації навчального та "виховного" процесу в дошкільних і загальноосвітніх закладах з метою формування у дітей та підлітків ворожого ставлення до України й усього українського [Центр протидії дезінформації, 2025].

27 квітня 2023 року Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію 2495 "Депортації та примусові переміщення

українських дітей та інших цивільних осіб до Російської Федерації або на тимчасово окуповані українські території: створити умови для їх безпечного повернення, припинити ці злочини та покарати винних". Злочини щодо примусово переміщених дітей було кваліфіковано як геноцид, який "необхідно ретельно розслідувати та переслідувати". Також у документі зазначалося: "Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський парламент та Організація з безпеки та співробітництва в Європі рішуче засудили… практику насильницького переміщення та депортації цивільних осіб, зокрема дітей, Російською Федерацією. Нав'язуючи цю практику, Російська Федерація часто нав'язує їм російське громадянство, що також призводить до порушення права дітей на особистість та сприяє незаконному усиновленню українських дітей російськими родинами. Така практика заборонена міжнародним гуманітарним правом, правом про права людини та кримінальним правом і заслуговує на переслідування як воєнні злочини та злочини проти людяності" [Deportations and forcible transfers of Ukrainian children..., 2023].

Ця резолюція та ухвалені на її виконання наступні рекомендації хай і малою мірою, але сприяли українській владі та міжнародним гуманітарним інституціям у питаннях повернення дітей на Батьківщину. Таки має настати час, коли злочинці будуть покарані за вчинене. Треба робити все необхідне й можливе, щоб українці та тимчасово окуповані українські території повернулися додому в державно-політичний, культурний і ментальний простір України.

Біженці – переміщені особи – тимчасові переселенці – утікачі від війни закордоном

Унаслідок російської агресії за межами своєї держави наприкінці 2024 року перебували приблизно 6,813 млн українських громадян. Таку статистику подає УВКБ ООН на підставі відомостей органів влади іноземних держав про тих, кого російсько-українська війна змусила вибути в закордоння. УВКБ ООН використовує на їх означення термін "біженці" як інтегральний, незалежно від фактичного статусу перебування. 6,253 млн біженців зафіксовано в Європі, понад 560 тис. – поза нею [UNHCR, the UN Refugee Agency, 2024].

У документах Ради Європейського Союзу щодо цієї категорії українського загалу застосовується інша інтегральна назва – "переміщені особи" (displaced persons). На них поширюються заходи "тимчасового захисту" (temporary protection) як процедури виняткового характеру для надання негайного та тимчасового захисту, зокрема у разі, якщо існує "ризик того, що система надання притулку не зможе обробити приплив переміщених осіб без негативних наслідків для ефективної роботи в інтересах цих осіб та інших осіб, які звертаються за захистом [Council Directive 2001/55/EC..., 2001].

Українські демографи запропонували називати цю категорію співгромадян іншим терміном: "утікачі від війни", оскільки вони можуть перебувати та перебувають за кордоном у різних статусах: біженець, особа під тимчасовим захистом, турист тощо [Лібанова та ін., 2022].

Згідно з результатами липнево-серпневого 2022 року опитування, виконаного Центром Разумкова, на початку війни найбільше (45%) біженців виїхали з міст центральних областей України (переважно це жителі Києва: 23% усіх опитаних) та Київської області: 9%), 31% – зі східних областей, 16% – з південних областей і 8% – із західних областей. 51% респондентів відповіли, що вдома розмовляють переважно російською мовою, 40% – переважно українською. 70% вважають рідною українську мову, 20% – російську. Респонденти відбиралися методом "снігової кулі" та через розміщення звернень стосовно участі в опитуванні у Facebook-групах, що об'єднують членів української спільноти та біженців у різних країнах (методом "self selected sample"). Були опитані 511 біженців у 30 країнах. Найбільше з них перебували на території Польщі (110 осіб) та Німеччини (85 осіб). 231 особа була опитана в інших країнах Європейського Союзу, 63 особи – в країнах поза ЄС (Молдова, Туреччина, Швейцарія, Велика Британія, США, Ізраїль) [Центр Разумкова, 2022].

Опитування, яке дослідницька агенція Info Sapiens провела пізніше – у листопаді–грудні 2022 та квітні–травні 2023 років на замовлення Центру економічної стратегії, – виявило, що на той час

більшість утікачів від війни вже становили громадяни походженням із зони бойових дій у Донецькій, Харківській та Дніпропетровській областях (63%) [Вишлінський та ін., 2023]. Як відомо, частка етнічних русскіх та русскомовних громадян серед населення цих регіонів завжди була вищою, аніж пересічно в Україні.

У квітні–липні 2023 року під егідою USAID серед українських громадян України, яких війна змусила шукати притулку закордоном, було проведено низку глибинних інтерв'ю, групових дискусій та кількісних досліджень у Канаді, Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії, Аргентині, США, Бельгії, Швейцарії, Ізраїлі, Таїланді та Японії. З'ясувалося, що переважна більшість респондентів вважає себе українцями за національністю. До русскіх (росіян) віднесли себе лише 0,5% опитаних. Удома більша частина опитаних розмовляє двома мовами – і українською, і російською. А кожен п'ятий спілкується з рідними російською. Одна з причин – більшість тимчасових переселенців виїхали насамперед з російськомовних східних та південних областей та доволі російськомовного Києва. Проте за останній рік половина опитаних почала спілкуватися вдома українською. Більша частина перейшла на виключно українську в спілкуванні з іншими людьми, стала дистанціюватися від російськомовного контенту в кіно, музиці та літературі, відмовилася від спілкування з людьми, які мають проросійські погляди.

Громадяни, які мусили виїхати в закордоння, реагуючи на російське вторгнення, відзначали, що тісно контактують із родичами та друзями в Україні: 89,7% кілька разів на місяць спілкуються телефоном, з різною частотою надсилають грошові кошти (63,4%) тощо. Переважна більшість донатить для Сил оборони (84,5%), бере участь у мітингах на підтримку України (68,8%), у збиранні гуманітарної допомоги (65,5%), бере участь у заходах, що організовуються українською діаспорою (66%).

Щоправда, Україну відвідували за цей час менше половини опитаних (42,3%). А 8% респондентів з різною частотою брали участь у заходах, які організовувалися діаспорою з Росії. Ключовими джерелами інформації про події в Україні вони називали

месенджери (насамперед телеграм та вайбер), спілкування з рідними та друзями, що залишилися в Україні, та соціальні мережі. Українські телеканали та новини на місцевому телебаченні не користуються великою популярністю серед переміщених осіб.

На час дослідження більшість опитаних (60,1%) планували повернутися в Україну в різний час залежні від обставин. Щоправда, кожен четвертий не міг сказати, коли саме повернеться додому. Ще майже чверть (23,2%) поки що не вирішили, як чинитимуть. Тобто, 83,3% біженців від війни є потенційною цільовою групою, над поверненням якої до України має сенс працювати. Щодо рішення не повертатися в Україну заявили 16% біженців. Однак необхідно брати до уваги досвід інших країн: чим довше триває збройний конфлікт, тим менше біженців повертаються додому після його завершення.

Згідно з даними дослідження, ключовим чинником повернення біженців в Україну є завершення війни та відчуття й гарантії безпеки (56,7%). На другому місці – економічні чинники (гідні робота, зарплата, пенсії, економічне відродження країни тощо). Третіми за значущістю виявилися політичні чинники (чесна та ефективна влада, політична стабільність тощо). Серед пріоритетних називають також наявність перспективи для дітей та онуків (23,7%)). Забезпечення таких чинників позитивно вплине на рішення респондентів щодо повернення в Україну [USAID, ANTS, Institute Respublica, Активна громада & NDI, 2023].

Коли йдеться про перспективи в Україні для дітей та онуків, серед складників цього чинника є етнополітичні. Поміж них – пов'язані зі системою освіти. Це, зокрема, рівень знання української мови, літератури та історії, достатній для успішного проходження конкурсу зі вступу до національного закладу вищої освіти та безпроблемної реінтеграції в національний суспільний простір.

Українські діти дошкільного та шкільного віку в закордонні не мають для цього необхідних і достатніх можливостей. Найперше вони мусять опановувати мову країни перебування та іншу іноземну мову, яку вивчають у тамтешніх навчальних закладах (іноді навіть російську), а також інші дисципліни. Можливості

приватних ініціатив сприяння вивченню українського освітнього компоненту обмежені. Чинна процедура визнання іноземних документів про освіту, яка має забезпечити права громадян, які здобули освіту в інших державах, на продовження освіти та/або професійну діяльність в Україні також не розв'язує проблему [Освітній омбудсмен України, 2023]. Є над чим працювати Міністерству освіти і науки України [Троян, 2023].

2. Етполітична соціальна згуртованість розділених війною українців як виклик і відповідь на імперативи повоєнного відновлення й розвитку України

Російсько-українська війна вкотре засвідчила, що не буває вічного миру. Війни так само колись закінчуються. Об'єднана спільними національно-громадянськими цінностями поліетнічна українська нація доказала свою спроможність згуртовано й резильєнтно реагувати на російську агресію – поглинати спричинені агресією безпрецедентні шоки, адаптуватися до змін та змінюватися, не втрачаючи своїх істотних ознак, а посилюючи їх. Як свідчить серпневе 2024 року опитування населення контрольованих Урядом України її територій, абсолютна більшість українців (71%) з початку повномасштабного вторгнення долучалася до волонтерської допомоги армії, тимчасово переміщеним особам або людям, які постраждали від війни. 34% допомагали фінансово, 15% – надавали посильну фізичну допомогу, 22% допомагали і фізично, і грошима [*День Незалежності України: цінність держави...*, 2024]. Істотну допомогу Силам оборони надають із закордону українські біженці.

Війна триває. А пов'язані з нею трансформації всередині країни та світі вже сформували, формують, а після скасування / припинення воєнного стану формуватимуть нові виклики імперативам відновлення, оновлення й розвитку усіх сфер життєдіяльності суспільства – економіки та секторів соціального захисту й охорони здоров'я, екології, політики, культури, етнічних, релігійних та інших відносин, національної безпеки, євроатлантичної інтеграції тощо. Адекватні відповіді на ці виклики потребуватимуть від українського загалу не менш потужної згуртованості, аніж під час

війни. У цьому контексті постало питання про ймовірні етнополітичні та інші загрози національній єдності як наслідку розділеності, про яку йшлося вище, а також про умови і чинники запобігання та нейтралізації цих загроз.

До вивчення цієї ймовірності долучилися, зокрема, Громадянська мережа ОПОРА, Київська школа економіки та КМІС. У вересні 2024 р. методом онлайн-інтерв'ю було опитано 2055 громадян України. З них 1855 осіб представляли тих, хто на час опитування перебував на територіях, підконтрольних уряду України, та 200 – хто з початком повномасштабного вторгнення виїхав за кордон. Головні висновки, зроблені за результатами відповідей, такі:

- українці, які виїхали за кордон унаслідок війни, схильні вважати, що їх співгромадяни, які не виїжджали, їх засуджують, і навпаки. Однак, згідно з опитуванням, ці протилежні групи готові взаємодіяти між собою та оцінюють одне одного досить нейтрально;
- між українцями, які проживали на тимчасово окупованих територіях та в зоні бойових дій, і тими, хто не має такого досвіду, соціальна дистанція також невелика. Втім, люди без досвіду окупації та проживання в зоні бойових дій дещо більше дистанційовані та менш готові взаємодіяти з тими, хто такий досвід мав;
- соціальна дистанція між військовими і цивільними невелика, однак військові та їхні родини більш дистанційовані щодо цивільних. Неприязнь цих груп одна до одної також незначна, однак серед військових та їхніх родин неприязнь до цивільних трохи вища;
- між русскомовними та українськомовними соціальна дистанція невелика, вони готові взаємодіяти одне з одним. Утім, українськомовні дещо більш дистанційовані щодо русскомовних, а русскомовні скептичні щодо того, щоб дружити з тими, хто розмовляє переважно українською;
- представники Православної церкви України (ПЦУ) та Української греко-католицької церкви (УГКЦ) помітно дистанційовані від представників УПЦ МП (тобто, менш готові з ними

взаємодіяти). Тим часом останні декларують краще ставлення до представників ПЦУ та УГКЦ. Помітно вищою є неприязнь вірян ПЦУ та греко-католиків до парафіян УПЦ МП, аніж останніх до тих, хто ідентифікує себе ПЦУ та УГКЦ [Громадянська мережа ОПОРА, Київська школа економіки та Київський міжнародний інститут соціології, 2024].

Серед громадян, які на час опитування 20 вересня – 3 жовтня 2024 року проживали на контрольованій урядом України території [Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), 2024a], до біженців повністю толерантно ставилися 47% опитаних (згодні допустити їх у своє оточення як членів родини, друзів, сусідів, колег), ще майже 40% згодні, щоб вони поверталися до України (разом 87%). Не хотіли б їх бачити в Україні лише 13%.

Громадян з-поміж вимушено переміщених осіб готові були допустити у своє оточення 93% населення, ксенофобне ставлення до них виявили лише 7%.

Дещо гіршим виявилося ставлення до українців, які після 24 лютого 2022 року опинилися на окупованій території. Готові допустити їх у своє оточення 40,7%, ще 44,6% погодилися, що вони мають жити в Україні (разом 85%). 72% респондентів вважали, що окуповані є жертвами обставин і чекають повернення української влади, інші не знали, що відповісти. Ксенофобне ставлення до них визнали 15% (12% вважали, ті, хто живе на ТОТ, насправді підтримують росіян або їм просто байдуже до України).

83% опитаних зазначили, що готові допускати русскомовних громадян країни у своє оточення (49% як членів родини, друзів, сусідів, колег; 34% погоджувалися, що вони мають жити в Україні).

Про з'ясовний цим та попереднім опитуванням високий рівень негативного ставлення до русскіх за національністю громадян України йшлося раніше.

Восени 2024 року КМІС також вивчав питання, як українці визначають належність людини до української нації [Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), 2024b]. Результати й висновки виявилися подібні здобутим SeeD (див. виклад попереду). Це при тому, що запитання, які ставили респондентам у першому й

другому випадках, істотно різнилися, а методики опрацювання й підсумкового оцінювання відповідей різнилися кардинально. Тож означену збіжність можна оцінити як збіжний результат "перехресного допиту" – порівняння відмінних фактів-відповідей на по різному сформульовані запитання на одну тему. Ці факти не суперечили один одному, а доповнювали. Як "заочну" участь у такому "допиті" з аналогічним результатом можна також кваліфікувати висновки, здобуті в процесі оригінальних досліджень динаміки ідентичності громадян України, які на системній основі здійснюють Центр Разумкова [2024], Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, Інститут соціології НАН України [Головаха та Дембіцький, 2024, с. 99–169], Соціологічна група "Рейтинг" та інші установи.

Збіжний результат–висновок, про який ідеться, такий: в Україні сформовано інклюзивну (плюралістичну) громадянську націю з етноукраїнським осердям, яка об'єднує українців різних національностей (етнічних ідентичностей), культурних, мовних, релігійних та інших переваг і практик довкола та на основі спільних державницьких цінностей та інтересів.

Подібним чином кваліфікують націєтворення в сучасній Україні багато етнополітологів та інших учених, які працюють в інших галузях наукового знання про суспільство. Багато, але не всі. Є прихильники концепцій про сучасну українську націю як етнічну / етнокультурну / етнополітичну спільноту, що розвивається і взаємодіє з корінними народами і національними меншинами України в спільному державному просторі. Ще одне бачення: в країні сформувалися дві нації: українська етнічна (варіант: етнополітична) та політична поліетнічна (варіант: громадянська поліетнічна).

Означене та будь-яке інше концептуальне різноманіття в соціальних науках є нормою і свідченням того, що нація і суспільство безперестанно змінюються. Отже, може і має змінюватися бачення відповідної динаміки науковцями. Специфіку цього бачення визначають зміст та особливості аналізованих джерел інформації, застосовуваних теоретичних парадигм, пізнавальних методів і методик, особистий науковий досвід та світоглядні позиції

дослідника, а також інші чинники – зокрема, мета і завдання дослідження. Розмаїття наукових концептуалізацій є позитивним явищем. Воно сприяє формуванню повнішого знання про досліджуваний феномен, властиві йому закономірності та особливості вияву цих закономірностей у різний час і в різних умовах.

Однак те, що є нормою процесу соціального пізнання, неприпустиме у випадку соціальних практик держави та її інституцій. Упровадження в простір законодавства відмінних і таких, що суперечать одне одному, трактувань нації та її ідентичності неприпустиме. Це розмиває цілепокладання й цілісність державної політики, послаблює її спроможності забезпечувати інтегративну динаміку соціальних відносин, єдність і згуртованість нації [Котигоренко та ін., 2023, с. 50–76].

Тим часом Верховна Рада України ухвалює акти, які суперечать один одному й засвідчують відсутність адекватного й цілісного бачення, якою є сучасна українська нація, а також стратегічного бачення, якою вона має бути надалі, щоб бути згуртованою та успішною. Ця ситуація вже була об'єктом теоретичного і практично-політичного аналізу [Рафальський та Майборода, 2023, с. 521–524]. Однак вона варта того, щоб продовжити її аналіз у контекстах цілей і завдань повоєнного відновлення й розвитку.

Отже, у 2019 році набув чинності закон, ґрунтований на парадигмі наявності та розвитку в Україні двох націй: етнічної "української нації, яка історично сформувалась і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі, а також є базовим системотвірним складником української громадянської нації" [Про забезпечення функціонування української мови як державної..., 2019].

Наприкінці 2022 року було ухвалено закон, який "визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" [Про основні засади державної політики у сфері утвердження..., 2022]. Анонсувалася мета "досягнення єдності в українському суспільстві шляхом

подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина". Для цього виконавча влада і громадянське суспільство мають опікуватися "формуванням і збереженням" ідентичності не двох українських націй (як у законі 2019 року), а однієї – етнічної – "як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема, українською мовою і народними традиціями". Одночасно має забезпечуватися утвердження громадянської ідентичності як "стійкого усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством".

Отже, парламент затвердив правові норми та політичні імперативи націєбудівництва й формування та укріплення національної ідентичності, які не узгоджуються між собою, хоча й мають дещо спільне, це – фракціонування українського соціуму на дві великі групи. *Перша* – спільнота етнічних українців (у далеких від адекватності означеннях їх як нації обома законами) – етнічна українська нація, до якої занесено всіх, хто має українське етнічне ("кровноспорідненість") походження та є носієм певних етнічних (культурних) атрибутів, описи яких у законах різняться. *Друга група* – всі інші громадяни, які не відповідають визначеним законом етнічним ознакам, а тому позбавлені права вільно визначати свою належність до української етнічної нації. Разом з іншими такого права позбавлені українські патріоти серед етнічних білорусів, болгар, євреїв, молдован, русскіх, угорців та інших, хто зі зброєю боронить Україну на фронті, працює на перемогу в тилу на виробництві й у сфері послуг і на державних посадах, як волонтер допомагає Силам оборони й цивільному населенню та ін. При цьому дефініція громадянської ідентичності в законі 2022 року щонайменше в одному аспекті (як усвідомлення громадянином України та закордонним українцем їх правового зв'язку з українським народом та громадянським суспільством) не відповідає

розумінню цієї ідентичності як юридичною, так і етнополітичною науками і практиками.

Чому народні депутати, ухвалюючи цей закон, зневажили критичними зауваженнями до його проєкту від Головного науково-експертного управління Верховної Ради України та науковців? – невідомо. Зате очевидно, що на другому році великої війни Росії проти України парламентарі не стали брати до уваги очевидний факт, що не можуть вважатися членами української нації ані всі етнічні українці, ані всі громадяни, незалежно від їхньої етнічної ідентичності / національності. Українська нація / народ ніколи не визнає своїми осіб будь-якої етнічної належності (національності), хто став зрадником і колаборантом, служить і прислужує ворогу та багатіє на людських бідах і крові. Навіть якщо ці особи мають українське "етносоціальне походження" та є носіями "української мови і народних традицій".

На означення обох описаних випадків бінарного трактування української нації та національної ідентичності можна застосувати (звісно, зі зрозумілою мірою умовності) термін, запозичений з психології: "дисоціативний розлад національної ідентичності". Цей розлад має бути подоланий. Серед способів такого подолання – текст Конституції України – насамперед її преамбули. Якщо керуватися цим текстом, українська нація – це не всі етнічні українці та не весь різноетнічний громадянський загал, а тим паче не все населення країни. Український народ, українська нація – це громадяни всіх національностей, які продовжують багатовікову історію українського державотворення, дбають про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуються про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнуть розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову Українську державу. Нині вони згуртувалися для захисту себе й України, як можуть допомагають Силам оборони, підтримують один одного у важкі часи заради кращого спільного майбутнього.

І для воєнного, і для повоєнного успіху України важливо розвивати, утверджувати й укріплювати інклюзивну (плюралістичну) національно-громадянську ідентичність багатоскладового

українського загалу, як вона сформувалася на основі спільних державницьких цінностей, цілей та інтересів. Це має бути пріоритетом державної етнополітики в усіх сферах життєдіяльності суспільства [Котигоренко, 2024, с. 54–65]. Така політика запобігатиме загрозам фракціонування соціуму за етнічними ознаками та відповідатиме сучасними демократичним стандартам, зокрема тим, які сформульовані в рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи країнам-членам: "інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами" [The concept of "nation"..., 2006].

Збіжність цих рекомендацій з реаліями та імперативами сучасного українського націєтворення є ще одним посутнім аргументом на користь заміни бінарного трактування української нації та національної ідентичності в законах України цілісним національно-громадянським.

Відповідно, певної корекції потребуватимуть постанови Кабінету Міністрів України [Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках, 2023; Про затвердження Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року, 2024], а також деякі інші підзаконні нормативно-правові акти.

Це сприятиме більшій демократичній інклюзивності та інтегративно-консолідаційній дієвості державної етнополітики, зокрема, у сфері культури.

"Акцент на спільні історичні, культурні та духовні цінності, які єднають минуле, сучасне і майбутнє українців, може стати важливим чинником етнокультурної, а отже, і етнонаціональної консолідації українського суспільства". Актуалізуються завдання "формування в суспільстві атмосфери терпимості, толерантності та співпраці осіб і груп, що відрізняються етнічною, культурною та мовною самобутністю"; повернення в Україну "біженців від війни"

етнічних українців та громадян інших національностей; деокупація й відновлення територіальної цілісності України та повернення в український соціокультурний та інформаційний простір громадян, які перебували в окупації; відродження цілісної мозаїки різноманітних культур Криму; очищення від ідеології рашизму та спотворень імперської пропаганди; подолання наслідків нищення Росією ресурсів і пам'яток української мультикультурності, їх захист, збереження та популяризація закордоном [Калакура, О. та Калакура, Я., 2024].

Принципово важливо, щоб у процесі та після відновлення й утвердження суверенітету України над її тимчасово окупованими територіями інтеграція їх населення в український культурний та мовний простір відбувалася послідовно, наполегливо й обов'язково демократичними методами. Це сприятиме запобіганню напруги й конфліктності в етнополітичному просторі та розширенню й зміцненню там соціальної бази української державності.

На досягнення цілей етнічної, етнокультурної, а також етнополітичної інклюзивності української нації орієнтовані низка ухвалених за кілька місяців до початку та під час повномасштабної війни нормативно-правових актів. Це, зокрема, закони України [Про корінні народи України, 2021; Про національні меншини (спільноти) України, 2022; Про медіа, 2022; Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій, 2024], Укази Президента України [Про Національну стратегію у сфері прав людини,, 2021; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року "Про запровадження національної системи стійкості", 2021; Про історично населені українцями території Російської Федерації, 2024], постанови Кабінету Міністрів України [Про затвердження алфавіту кримськотатарської мови на основі латинської графіки, 2021; Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу, 2022; Про затвердження Порядку проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України, 2022; Про затвердження переліку мов національних меншин (спільнот) та

корінних народів України, яким загрожує зникнення, 2024], Розпорядження Кабінету Міністрів України [Про схвалення Концепції розвитку кримськотатарської мови, 2021; Про схвалення Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки, 2022; Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми “Єдність у розмаїтті” на період до 2034, року, 2023; Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 року, 2023; Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року, 2023].

Тривалий час низка державних та неурядових інституцій популяризували "націоналістичний наратив історії та пам'яті, який ставав складовою частиною ширшого українського національного наративу в 1990-х і 2010-х рр. У процесі цієї еволюції націоналістичний наратив легітимізував себе як центральну й найважливішу частину історії українського національно-визвольного руху XX століття" [Kasianov, 2023]. Він, зокрема, сприяв розширенню соціальної бази визнання ОУН і УПА учасниками боротьби за державну незалежність України, особливо після повномасштабного вторгнення. Поряд із цим у суспільстві домінує позитивне ставлення до воїнів Червоної Армії, які воювали з німецьким фашизмом / нацизмом у Другій світовій війні, а до самої цієї війни – як до трагедії, що не має повторитися [Ніколаєць, 2022].

Збереження цього симбіозу двох колись несумісних наративів важливе не тільки для укріплення етнополітичної згуртованості українського суспільства і нації в протидії російській ідеологічній та збройній агресії. Воно сприятиме поширенню історичної правди про роль українців у перемозі над німецьким нацизмом у суспільствах і політикумі демократичних держав, зокрема США [Trump, 2025], чия підтримка й допомога надзвичайно важливі для перемоги над русскім нацизмом, для успіху повоєнного відновлення й розвитку України та її євроатлантичної інтеграції.

Боротьба проти російської агресії формуватиме й уже формує "новий наратив боротьби та героїзму, який неможна буде звести до вузькопартійної міфології, а ексклюзивний етнічний націоналізм,

ймовірно, матиме більш потужний об'єднавчий потенціал" [Kasianov, 2023]. Щоб цей новий наратив сприяв посиленню етнополітичної згуртованості українців, інституції держави та громадянського суспільства мають просувати його як такий, що акцентує та інтегрує роль громадян усіх національностей у захисті спільної Батьківщини та творенні спільного майбутнього.

Важливим чинником етнополітичного сприяння повоєнному відновленню розвитку українського суспільства та його інтеграції в євроатлантичну спільноту має стати продовження й посилення взаємодії державних та неурядових інституцій України з організаціями української діаспори / закордонних українців. Від початку агресії 2014 року, а особливо після вторгнення 24 лютого 2022 року вони ініціативно працювали й працюють в інтересах України, опікуються облаштуванням українських біженців, організовують надання їм гуманітарної допомоги, долучаються до технічної підтримки Збройних сил України та ін. Потенціал цих організацій істотно потужніший за той, який вони вже продемонстрували. Закордонне українство має і спроможне стати ключовим актором публічної дипломатії України та просування українських інтересів у світі за умови налагодження скоординованої роботи його організацій з державними інституціями України та її громадянським суспільством [Мазука, 2024].

Згуртованість української нації, як і будь-якої іншої, факторно пов'язана з економічними процесами. Чим тісніші й інтенсивніші економічні, транспортні та інші інфраструктурні зв'язки між регіонами і громадами держави, тим вищий рівень згуртованості громадян, незалежно від того, якої вони національності або як різняться їхні культурні, мовні та інші переваги у приватному і навіть публічному житті. Слабкість таких зв'язків свого часу використовували регіональні групи правлячого класу України. Вони свідомо спекулювали на пов'язаних з феноменами етнічного відмінностями і так формували електоральну базу на свою підтримку, завдяки чому здобували владу й використовували її в особистих і корпоративних економічних та інших інтересах: "русскомовний Схід годує українськомовний Захід", "населення Сходу проро-

сійське" й т. п. Подібні спроби робляться й під час війни [*Бойко заявил о "насилии над людьми" со стороны "радикалов": вспомнил снос памятников, язык и церковь*, 2024], але отримують відсіч.

Виключати подібні рецидиви після скасування воєнного стану, коли уможливиться проведення виборів, не слід. Щоб мінімізувати приводи для таких рецидивів, важливо інтенсифікувати розроблення та почати реалізацію взаємопов'язаних регіональних і всеукраїнських програм економічного відновлення й розвитку. Реалізація таких програм потребуватиме численного та якісного людського капіталу. Це проблема в осяжній перспективі тільки загострюватиметься. Вона спричинена не тільки загибеллю людей та міграційними наслідками війни, а й динамікою показників народжуваності – смертності перед війною та після її початку. Повернення додому всіх біженців цю проблему не зніме, навіть якби таке сталося. Чим довше триватимуть бойові дії, тим більше українців адаптуються до життя за межами своєї країни.

Заохочувати та сприяти поверненню якомога більшої кількості співвітчизників покликане новостворене Міністерство національної єдності. Воно наділене не тільки повноваженнями суб'єкта державної етнополітики [Уряд затвердив Положення про Міністерство національної єдності України, 2025]. Анонсуючи його створення, Президент України наголосив, що "разом зі звичною роботою через систему МЗС України…, готуємо запуск нової інституції, яка забезпечить достатню силу глобальної української єдності. Мільйони наших людей в інших країнах, їхні зв'язки й відносини з Україною, захист наших спільних інтересів як нації – усе це буде сферою відповідальності нової інституції. Фактично це має бути міністерство української єдності та протидії російським впливам на українців. Передусім, за кордоном" [*Зеленський анонсував створення "міністерства української єдності"*, 2024].

Тим часом економісти й демографи прогнозують, що повоєнна економіка потребуватиме залучення трудових іммігрантів з-закордону кількістю від 300 тис. осіб щорічно. Найвірогідніше це будуть вихідці з країн пострадянського простору, а також з інших континентів, населення яких цивілізаційно й культурно відмінне від

українського. Щоб мінімізувати загрози конфліктів на ґрунті цих відмінностей та захистити й зберегти чинне українське етнічне розмаїття, українську мову, культуру та національно-громадянську ідентичність від "розмивання" інакшістю, важливо визначити адекватні загрозам пріоритети державної політики регулювання трудової імміграції.

Серед таких пріоритетів – спільна робота Кабінету Міністрів України та міністерств, зокрема Міністерства закордонних справ, а також національного бізнесу в питаннях рекрутингу трудових ресурсів з країн, населенню яких властива відносна світоглядна толерантність. Це сприятиме їх мало- або й безконфліктній інтеграції в український соціум. До таких можна віднести країни з великою часткою християнського населення (Бразилія, Колумбія, Мексика та ін.); країни, де основну або велику частку населення становлять індуїсти та буддисти і де поширене використання англійської мови (Індія, Непал, Бангладеш, Лаос, Камбоджа, Малайзія, Філіппіни та ін.). Ймовірно, що Україні доведеться також вирішувати питання інтеграції в національний економічний та соціокультурний простір вихідців з країн Африки та Близького Сходу, де домінує іслам.

Для належної ефективності політики регулювання трудової імміграції важливо, щоб ця політика базувалася на ґрунтовному прогнозі розміщення продуктивних сил та узгоджувалася з чинною Стратегією демографічного розвитку України. Потрібні розрахунки необхідної кількості трудових іммігрантів та їхніх бажані якісні характеристики відповідно до пріоритетів прискореного й ендогенного розвитку продуктивних сил: освіта, спеціалізація, традиційна схильність населення до певних видів господарювання тощо.

Серед заохочувальних стимулів трудової імміграції можна виокремити забезпечення іммігрантів та членів їх сімей роботою і соціальним житлом на рівних умовах з ВПО та іншими українськими громадянами, однакові з ними права на працю, освіту, соціальний захист, соціальні послуги, а також створення належних умов для прискореного вивчення державної мови, культури, історії та політико-правової системи України; спрощені умови набуття українського громадянства особами та членами родин осіб, які

беруть / брали участь у захисті України під час розв'язаної Росією війни.

Варто також розглянути доцільність певних обмежень імміграційної політики задля запобігання конфліктів та "розмивання" національного культурного простору: дисперсне розселення трудових іммігрантів, щоб їхня частка серед автохтонних жителів населених пунктів і регіонів не перевищувала 10–15%; надання їм громадянства на підставі визначених законом терміну проживання та набутого в Україні трудового стажу, рівня володіння українською мовою, знання історії та законодавства України.

Чільними суб'єктами політики рекрутингу іммігрантів та сприяння їх інтеграції в український соціум мають стати Кабінет Міністрів України (визначає потреби на рівні країни та регіонів з урахуванням прогнозних показників розміщення продуктивних сил, Стратегії демографічного розвитку України, запитів регіональних та місцевих інституцій урядування, а також наявних і потенційних можливостей розміщення та працевлаштування іммігрантів на території визначених поселень); Верховна Рада АРК, обласні та районні ради та їх виконавчі органи, обласні державні адміністрації; місцеві ради та їх виконавчі органи; дипломатичні установи України (насамперед у країнах, визначених як потенційні "донори" трудових ресурсів); сили сектору безпеки України (правоохоронні та розвідувальні органи, державні органи спеціального призначення з правоохоронними функціями та інші інституції, на які Конституцією і законами України покладено функції гарантування національної безпеки; волонтерські та інші об'єднання громадянського суспільства, а також вітчизняний бізнес.

Висновки. Повномасштабне російське вторгнення стало для української нації, суспільства й держави екзистенціальним викликом – загрозою їх існуванню. Етнополітичною відповіддю на цю реальність стала соціальна згуртованість нації – громадян країни всіх національностей, носіїв різних етнічних цінностей та інтересів – щоб вижити й перемогти заради кращого спільного майбутнього. Ще одним виявом цієї згуртованості став феномен,

відомий як "гуртування навколо прапора": стрімке зростання довіри людей до інституцій державного урядування.

Однак війна триває, а її перебіг і наслідки спричиняють зміни, які стають викликами для успішного повоєнного відновлення й розвитку. Серед них – фрагментація громадянського загалу – людського капіталу країни. Більша його частина, включно з внутрішньо переміщеними особами, на підконтрольній уряду території живе, працює, допомагає Силам оборони, воює на фронті. Інша – мусила залишити країну й шукати захисту від війни закордоном. Хтось перебуває в окупації або опинився на території агресора. Спостерігаються ознаки посилення етнічного націоналізму в суспільстві та поведінці окремих державних посадовців, а також очільників так званої опозиції з-серед проросійськи орієнтованих політиків, що не сприятиме укріпленню національно-громадянської згуртованості українців після припинення або скасування воєнного стану.

Довіра до інституцій держави, за винятком Збройних сил України та Державної служби України з надзвичайних ситуацій, падає. Дослідження показують, щоб зупинити це падіння та поновити довіру, влада має продемонструвати волю й спроможність боротися з корупцією, забезпечувати правосуддя, розвиток економіки, боротьбу зі злочинністю та ін. У цьому переліку – необхідність удосконалення державної етнополітики, щоб посилити її інтеграційно-консолідаційний потенціал, зокрема у розв'язанні питань безконфліктної реінтеграції в простір України територіально й за соціальним досвідом розділених війною груп громадянського загалу, максимально можливого відновлення повноти українського соціуму на суверенній території держави, збереження й розвитку історично сформованого в Україні багатоскладового етнокультурного розмаїття, убезпечення його від загроз розмивання етнічно-цивілізаційною інакшістю неминучої імміграції.

Посилення етнополітичної соціальної згуртованості громадян та їх довіри до інституцій державного урядування буде адекватною відповіддю на повоєнні економічні, соціальні, політичні, демографічні, етнокультурні, безпекові та інші виклики.

ЧАСТИНА ІІІ.
ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ У ГЛОБАЛЬНИЙ ПРОСТІР

РОЗДІЛ 16
АДАПТАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА УПРАВЛІНСЬКИХ ІНСТИТУТІВ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРИТЕРІЇВ

Припущення, висловлене за підсумками першого етапу проєкту, що Україні доведеться ще досить тривалий час жити без формального членства у Європейському Союзі [Майборода, 2023), с. 576], з одного боку, усе ще підтверджується, але, з іншого боку, окреслюється тривалість цього періоду. Влітку 2024 року пожвавилися переговорні кроки щодо вступу України до ЄС. На брифінгу у Брюсселі 7 червня речниця Єврокомісії Ана Пісонеро підтвердила, що за оцінкою Комітету постійних представників країн-членів ЄС Україна та Молдова здійснили всі необхідні кроки та виконали усі умови для початку переговорів про об'єднання. Малося на увазі вдосконалення законодавства і організаційні кроки щодо боротьби з корупцією, обмеження впливу олігархів, захисту прав меншин. Усе це є підставою для ухвалення рішення про початок переговорів про членство [*Україна виконала всі умови...,* 2024)]. 23 червня було повідомлено про отримання Єврокомісією відповідного мандата на перемовини, але у супроводі "найбільш реалістичної" дати завершення переговорів про набуття Україною членства – 2030 рік [Данькевич, 2024]. Коментуючи цю дату, посол Євросоюзу в Україні Катаріна Матернова оцінила її в тому сенсі, що Україна "зламала матрицю" звичних темпів переговорів, явно давши такою оцінкою зрозуміти українській стороні, що названа дата може вважатися бонусною [Паскевич, 2024].

Прогнозовану дату завершення переговорів (не самого вступу) насправді можна вважати відносно реальною з огляду на те, що важко визначати термін, коли Україні вдасться подолати те скрутне

фінансове становище, у якому вона перебуває зараз: приміром, її співвідношення зовнішнього боргу з національним валовим внутрішнім продуктом дедалі більше відходить від критеріїв членства в ЄС. Тільки у 2024 році, за підрахунками Інституту аналітики та адвокації, її потреби у зовнішньому фінансуванні становили понад 37 млрд дол. США. Країні доводиться напружуватися, щоб виконувати так звані структурні маяки за програмою Міжнародного валютного фонду та індикатори програми фінансової підтримки від ЄС Ukraine Facility, щоб отримувати відповідні транші бюджетної допомоги [Мигдаль, 2024].

Процес входження України у Європейський Союз, мабуть, полягатиме не лише у досягненні нею обов'язкових показників, у формальному прийнятті рішення щодо її готовності до членства в об'єднанні і в остаточному рішенні щодо його надання. Успішність цього процесу загалом визначатиметься готовністю і здатністю України увійти у загальний стратегічний курс Євросоюзу і бути одним зі спроможних учасників його реалізації.

На першому етапі проєкту вже побіжно зауважувалося про певну розбіжність між стратегічними цілями ЄС і нинішніми невідкладними завданнями України [Майборода, 2023, с. 578–579]. Найвірогідніше, ця розбіжність ще зберігатиметься тривалий час. Усі інституції Європейського Союзу керуються стратегічним порядком денним, який ухвалюється Європейською радою кожні п'ять років. У 2024 році сплив термін чинності стратегії, ухваленої у 2019 році, яка була орієнтована на вирішення таких ключових завдань, як захист громадян та свобод; розвиток економічної основи європейської моделі майбутнього; створення кліматично-нейтральної, зеленої, справедливої і соціальної Європи; просування європейських інтересів і цінностей у світі [*A new strategic agenda 2019–2024 for EU, n.d.*]. Головні напрями розвитку Євросоюзу підтверджуються і у Стратегічному порядку денному на наступну п'ятирічку 2024–2029 років з незначними змінами і корекціями: вільна і демократична Європа; сильна та убезпечена Європа; процвітаюча та конкурентоспроможна Європа. Нова стратегія не могла не враховувати ситуативних змін у світі, що можна побачити

у розділі, який стосується європейської безпеки, де на перше місце поставлені питання продовження підтримки України, включаючи її відбудову та прагнення до справедливого миру; посилення оборонної готовності та потенціалу ЄС, а також збільшення витрат та інвестицій на оборону; співробітництво з трансатлантичними партнерами та НАТО [*Strategic agenda 2024–2029,* 2024].

Нова стратегія не лише у ключових напрямах, а також у деталях підтверджує незмінність цілей, яких прагне Євросоюз, наступність і послідовність його політичної лінії. Головною інституцією, яка на практиці забезпечує наступність стратегії та її реалізацію, є Європейська комісія. Керуючись Стратегією Ради Європи, вона також кожні п'ять років розробляє власну стратегію. Перелік цілей, які містилися у Стратегії Єврокомісії на 2019–2024 роки [*The European Commission's priorities,* n. d.], дає підстави орієнтуватися стосовно перспективи залучення України до загальних справ Євросоюзу після завершення переговорів щодо її членства і після ухвалення позитивного рішення.

У стратегії, виконання якої звершилося у 2024 році, пріоритети розставлені у порядку: Європейська зелена угода; Європа, придатна для цифрової ери; Економіка, яка працює для людей; Сильніша Європа у світі; Просування європейського способу життя; Новий поштовх до європейської демократії. Найвірогідніше, що за порядком розстановки пріоритетів Ради Європи у наступній Стратегії ЄК першорядним пріоритетом буде визначено зміцнення безпеки об'єднання. Але тим самим навряд чи буде зменшено важливість і вагомість тих пріоритетів, які стосуються загального цивілізаційного розвитку Європи. Обидві попередні стратегії – і РЄ, і ЄК – були ухвалені до початку повномасштабної російської агресії і виникнення прямої загрози європейській демократії, вони відображали прагнення європейців до виходу на новий соціокультурний рівень в умовах мирного заможного і комфортного життя. Нові виклики не зупинять європейців у їхніх прагненнях, і ключова стратегічна лінія Євросоюзу залишиться незмінною. Здатність України щодо адаптації до вимог членства може бути підтвердженою її здатністю до участі у реалізації кожного із ключових

пріоритетів ЄС, незалежно від їх ієрархічної розстановки у стратегічних документах, відповідно, здатністю її інституцій, відповідальних за реалізацію публічної політики, до реального партнерства з європейськими інституціями, які здійснюють повсякденну роботу з реалізації стратегічного курсу ЄС.

Завершення терміну дії документу, яким визначалися пріоритети Єврокомісії на 2019-2024 роки, не означає принципової зміни євростратегії, тим більше, що термін завершення багатьох із заявлених у ній цілей вже тоді визначалися кінцем 2020-х років. Тому для оцінки рівня готовності України до участі у розвитку Євросоюзу можна судити і з стратегії попереднього періоду.

Екологічна стратегія. У реалізації Європейської зеленої угоди (The European Green Deal) центральним блоком безумовно залишаться кліматичні питання, недопущення незворотних змін клімату та погіршення навколишнього середовища як загрози існуванню і самої Європи, і цілого світу. Зелена угода відбиває солідарність європейців у досягненні своєю економікою ресурсної ефективності зі збереженням її конкурентоспроможності, що означає скорочення чистих викидів парникових газів до 2030 року на 55%, порівняно з 1990 роком, а до 2050 року їх припинення, досягнення стану, коли економічне зростання не буде залежати від масштабів використання ресурсів, недопущення соціального відставання і територій, і окремих індивідів. Шлях до досягнення цієї мети передбачається у річищі змін не тільки у власне кліматичній, а також в енергетичній, транспортній та податковій політиці ЄС [*The European Green Deal,* n. d.].

Кліматична складова Зеленої угоди, встановлені нею хронологічні мітки були кодифіковані окремим правовим актом – Європейським законом про клімат (European Climate Law), який набув чинності 29 липня 2021 року. Досягнення цілей угоди закон визначає як юридичний обов'язок і інституцій ЄС, і держав-членів. Перше оцінювання стану виконання закону було проведено у 2023 році, і за його підсумками прогрес був визнаний недостатнім і нерівномірним у різних галузях, що змусило Комісію зажадати від держав-членів значно більших заходів з управління, фінансування,

оцінки ризиків прийнятих рішень для зменшення їх соціальної та економічної вразливості та подання оновлених національних енергетичних і кліматичних планів (NECP) тими, хто цього вчасно не зробив [*European Climate Law,* n. d.]. Крім того, Комісією розроблено і рекомендовано кроки з управління кліматичними ризиками, які стосуються, серед іншого, покращення управління (розуміння ризиків і відповідальності, тісніша співпраця з питань кліматичної стійкості між національним, регіональним і місцевим рівнями), використання структурної політики (зокрема, просторове планування в країнах ЄС), мобілізація достатнього державного та приватного фінансування для кліматичної стійкості [*Key steps to manage climate…,* 2024].

Завдання запобігання катастрофічним змінам у кліматі континенту і планети в цілому не є новиною для українських урядів. Ще у 2019 році законом було визначено стратегію державної екологічної політики України на період до 2030 року [Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики..., 2019]. Закон акцентував, що "зміна клімату є однією з основних проблем світового розвитку з потенційно серйозними загрозами для глобальної економіки та міжнародної безпеки внаслідок підвищення прямих і непрямих ризиків, пов'язаних з енергетичною безпекою, забезпеченням продовольством і питною водою, стабільним існуванням екосистем, ризиками для здоров'я і життя людей", і що "відповідно до положень Паризької угоди Україна як сторона угоди зобов'язана зробити свій національно-визначений внесок для досягнення цілей сталого низьковуглецевого розвитку всіх галузей економіки та підвищення здатності адаптуватися до несприятливих наслідків зміни клімату, зокрема шляхом скорочення обсягу викидів парникових газів". Однак, у переліку стратегічних цілей і завдань державної галузевої політики запобігання зміні клімату за пріоритетністю поступалося місцем таким, також важливим, завданням, як покращення якості повітря та води чи збереження озонового шару. Все ж таки на кожному з етапів реалізації екологічної стратегії, розрахованої до кінця 2030 року, передбачалося здійснення заходів, кожен з яких як не прямо, то опосередковано мав запобігати кліматичним змінам. Ідеться про імплементацію європейських

екологічних норм і стандартів, удосконалення систем екологічного обліку та контролю, фінансово-економічне стимулювання екологічно орієнтованих структурних перетворень в економіці, заохочення підприємств до енергоефективності, досягнення збалансованості між соціально-економічними потребами та завданнями у сфері збереження навколишнього природного середовища, забезпечення розвитку сталого низьковуглецевого розвитку та ін. Успішне здійснення стратегії обіцяло, що у 2030 році Україна має досягти такого рівня збалансованого (сталого) розвитку, за якого залежність від використання невідновлювальних природних ресурсів та забруднення навколишнього природного середовища були б зведені до екосистемно прийнятних рівнів.

Правовим актом, який має зобов'язувальний характер стосовно участі України у зусиллях щодо збереження клімату, став ухвалений у жовтні 2024 року відповідний закон [Про основні засади державної кліматичної політики, 2024], яким визначено правові та організаційні засади державної кліматичної політики у напрямі забезпечення низьковуглецевого та сталого розвитку країни зі збереженням її екологічної, продовольчої та енергетичної безпеки, досягнення кліматичної нейтральності, забезпечення пом’якшення наслідків зміни клімату, виконання Україною своїх міжнародних зобов’язань у цій сфері, удосконалення системи інвентаризації антропогенних викидів парникових газів із джерел та поглинання поглиначами парникових газів, забезпечення функціонування національної системи моніторингу та оцінки досягнення цілей державної кліматичної політики та прогнозування у сфері зміни клімату. Закон декларує свою спрямованість на імплементацію acquis communautaire Європейського Союзу у сфері зміни клімату, зокрема регламентів Європейського парламенту і Ради ЄС про управління Енергетичним союзом, пом’якшення наслідків зміни клімату, встановлення рамок для досягнення кліматичної нейтральності відповідно до "Європейського кліматичного закону" та європейського кліматичного законодавства у цілому.

Загалом, визначені законом цілі української кліматичної політики за темпами їх досягнення не тільки не розходяться зі стратегією ЄР і ЄК, а в чомусь навіть випереджають їх. Зокрема,

передбачено досягнення кліматичної нейтральності України до 2050 року із забезпеченням пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до неї, низьковуглецевого та сталого розвитку, екологічної, продовольчої та енергетичної безпеки країни, а зменшення до 2030 року обсягів викидів парникових газів передбачається щонайменше на 65% відповідно до рівня 1990 року.

Результати реалізації закону загалом великою мірою залежатимуть від того, як будуть працювати статті його другого розділу, у якому виписано порядок формування засад державної кліматичної політики та розподіл функціональних обов'язків інституцій державного управління, причетних до цієї сфери. Якщо такі інституції, як Верховна Рада (визначення основних засад кліматичної політики, здійснення парламентського контролю за її реалізацією, розгляд щорічної інформації центрального виконавчого органу тощо), Кабінет Міністрів України (забезпечення пріоритетності та проведення кроссекторальної державної кліматичної політики, спрямовування та координація роботи міністерств та інших органів виконавчої влади, видання у межах своїх повноважень нормативно-правових актів, затвердження стратегічних документів і т. д) або центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища (зрозуміло, що мається на увазі Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, яке присутнє у списку центральних органів виконавчої влади), то вони просто продовжать виконання тих функцій, які вважаються логічними і звичними для них. Приміром, Міндовкілля вже бере участь спільно з експертами APENA 3 та за підтримки Європейського Союзу у проєкті з прогнозування та адаптації до них**,** презентація якого відбулася 18 серпня 2024 року [*За підтримки ЄС презентовано…*, 2024)]. Що ж до функціонального розподілу серед інших органів виконавчої влади, то закон у цьому відношенні змушує самостійно гадати про можливих суб'єктів. Так, поки що важко уявити центральний орган виконавчої влади, який може забезпечувати формування та реалізацію державної політики відразу у трьох сферах – економічного розвитку, соціального

розвитку і торгівлі, а саме на нього покладається розробка Національного плану з енергетики та клімату і розробка секторальних планів зменшення обсягів викидів та збільшення обсягів видалення парникових газів. Так само не названо центральний орган виконавчої влади, що має забезпечувати формування та реалізацію державної політики одразу в електроенергетичному, ядерно-промисловому, вугільно-промисловому, торфодобувному, нафтогазовому та нафтогазопереробному комплексах (він, крім участі у розробці Національного плану з енергетики та клімату, також має розробити секторальні плани зменшення обсягів викидів та збільшення обсягів видалення парникових газів). Якщо визначення конкретного із наявних ЦОВВ органу, який координує кліматичну сферу, ще попереду, то закон у такому формулюванні може викликати як конкуренцію за координуючий статус, так і конкуренцію за можливість ухилитися від нього, зважаючи на надскладний і комплексний характер завдання. Між тим, саме на центральні органи виконавчої влади, визначені Кабінетом Міністрів України, покладається відповідальність за розроблення, упровадження, оцінку та моніторинг секторальних програмних документів, на основі яких має забезпечуватися координація різних секторів економіки та/або сфер державної політики. Загалом, Кабмін наділений повним правом самостійно визначати, який із наявних центральних органів влади має бути відповідальним за координацію транссекторальних політик. З іншого боку, законодавча розмитість функціональних розподілів може викликати організаційний розлад і сумніви в успішному виконанні Україною національної кліматичної стратегії і продуктивної участі у стратегії європейській.

Перед органом, відповідальним за зменшення вуглецевих викидів, стоятиме надскладне транссекторальне завдання узгодити енергозабезпечення відроджуваних по війні виробничих потужностей у промисловості зі структурною перебудовою енергетичного сектору. Перед повномасштабною війною більше половини електроенергії в країні (54,4%) вироблялося на атомних електростанціях. Понад 23% припадало на теплові електростанції,

відновлювана енергетика (сонячні, вітрові, біостанції) давали 7,9% потужностей. Уже на літо 2024 року було пошкоджено або знищено близько 70% генерації електроенергії. Зокрема, знищено 80% генерації ДТЕК, уся генерація Центренерго, виведено з ладу дві гідроелектростанції [*Як Україна виробляла електроенергію...*, 2024]. Не важко уявити, що відновлення енергозабезпечення промисловості буде можливим із введенням нових генераторів електроенергії. А досягти швидкості у їх створенні й оперативності у використанні найлегше через відродження теплоелектростанцій, які традиційно працюють на природних видах палива. Зменшення вуглецевих викидів в енергосекторі безумовно може бути досягнуте завдяки розвитку "зеленої енергетики", і енергетична стратегія України включає в себе можливість досягнути 25% частки відновлюваних джерел від усього обсягу ринку, а урядова програма "Зеленого енергетичного переходу України" ставить навіть більш амбітні цілі – довести частку відновлюваних джерел енергії у загальному обсязі виробництва електроенергії до 70%, при цьому не менше 15% має вироблятися локально, з використанням дахових станцій сонячної енергії в бізнесі та домогосподарствах. Поки не закінчиться війна і не будуть зрозумілими реальні втрати в енергосекторі, прогнозувати його успішну декарбонізацію навіть за пріоритетності розвитку ВДЕ у Плані відновлення України і реального приходу 130 млрд доларів інвестицій, що очікуються для державної програми "Енергетична незалежність та зелений курс" [*Електроенергетика України...*, 2024], доволі складно.

Цифровізація. У європейському просторі цифровізація відбуватиметься за програмою так званої цифрової ідентифікації, під якою розуміється створення для кожного громадянина і мешканця ЄС "персонального цифрового гаманця" – European Digital Identity (EUDI), який можна буде використовувати у всьому ЄС як онлайн, так і офлайн для отримання державних і приватних послуг – від сплати податків до отримання актів громадянського стану, медичних довідок, повідомлення про зміну адреси, відкриття рахунку в банку, подання документів до вищого навчального закладу вдома чи в іншій державі-члені, поселення в готель, оренди транспорту і

т. д. Одна із переваг для власника "гаманця" – можливість контролювати, скільки інформації він хочете надати службам, які вимагають інформації від нього.

Уже з 1 квітня 2023 року розпочалося тестування "гаманця" в чотирьох великомасштабних проєктах, у яких беруть участь понад 250 приватних компаній та державних органів з 25 держав-членів. З держав-не членів ЄС у тестуванні бере участь також і Україна [*European Digital Identity,* n. d.].

Правовою базою реалізації стратегії є ухвалений Європарламентом у жовтні 2022 року "Закон про цифрові послуги" (Digital Service Act – DSA) [*Regulation (EU)...,* 2022], який набув чинності 17 лютого 2024 року. Спеціальним оглядом закону Єврокомісія пояснила його головну мету, крім публічної зручності – запобігання незаконній та шкідливій діяльності в Інтернеті та поширенню дезінформації, гарантування безпеки користувачів, захист їх основних прав та створення справедливого та відкритого онлайн-середовища. Для громадян він означає кращий захист основних прав, більшу можливість контролю та вибору, посилення захисту дітей в Інтернеті, зменшення контакту з незаконним змістом; для постачальників цифрових послуг – правову визначеність, єдиний набір правил у всьому ЄС, легший запуск та поширення на Європу; для бізнес-користувачів цифрових сервісів – доступ до ринків ЄС; для суспільства загалом – більший демократичний контроль і нагляд за системними платформами, пом'якшення системних ризиків, таких як маніпуляція або дезінформація [*The Digital Services Act, n. d.*].

Україна участю у тестуванні "європейського цифрового гаманця" робить спробу запровадити у себе його аналог у вигляді застосунку "Дія". У планах Міністерства цифрової трансформації України, за словами його керівництва, –досягнення після завершення у квітні 2025 року пілотного проєкту з тестування EUDI такого стану цифрової адаптації, коли українці зможуть використовувати у Європі "Дію", а європейці – свої гаманці в Україні. У міністерстві розуміють, що навіть на прикладі цього проєкту виявляються великі труднощі із входженням у цифровий простір

ЄС: приміром, "Дія" вже реалізувала більшість функцій EUDI, що дає підстави досягти їх визнання у ЄС, але одна з послуг – спрощене оформлення субсидій – усе ще була доступна не всім [Попов, 2024].

Усього ж стратегічний проєкт цифрової адаптації України до ЄС передбачає виконання 94 різних підпроєктів, які стосуються найрізноманітніших сфер життєдіяльності громадян. В оборонній сфері – це цифрова трансформація надання послуг у територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки для громадян (е-ТЦК та СП), яка передбачає створення єдиного порталу е-ТЦК та СП для надання можливості отримувати публічні послуги в електронній формі, що дозволить, зокрема, мінімізувати корупційні ризики шляхом створення та ведення прозорого реєстру надання публічних (адміністративних) послуг у територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки. У сфері юстиції – цифрова трансформація державної реєстрації актів цивільного стану (е-ДРАЦС), юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (е-Бізнес), речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (е-Майно). У політичній сфері – запровадження інструментів електронної демократії: електронних петицій, опитувань, обговорення проєктів нормативно-правових актів, громадського бюджету, звернень громадян (е-Демократія). У сфері захисту довкілля та природних ресурсів передбачено створення електронних систем обліку та моніторингу за використання природних ресурсів у межах територій та територій природно-заповідного фонду, системи екологічного контролю, стратегічної екологічної оцінки, оцінки впливу на довкілля, обліку забруднюючих речовин та моніторингу за станом атмосферного повітря, модернізацію й розвиток державного водного кадастру. У внутрішніх справах передбачено запровадження електронних послуг для громадян щодо взаємодії з національною поліцією, електронних послуг для фізичних осіб, пов'язаних із перетином кордону, автоматизацію діяльності прикордонників. У міжнародній діяльності – запровадження ведення консульського обліку в електронному вигляді, набуття, прийняття та обробка заяв про набуття чи припинення

громадянства України засобами інформаційно-комунікативної системи.

У соціальній політиці цифровізація означатиме впровадження єдиної інформаційної системи соціальної сфери (ЄІССС), автоматизацію процесів соціального захисту ветеранів війни, зокрема розробку і впровадження їх єдиного державного реєстру, інформаційно-аналітичну систему обліку для адміністрування їхніх потреб (персональних електронних кабінетів ветерана), створення системи інформаційних сервісів "е-Ветеран". У сфері зайнятості – запровадження електронних послуг щодо відповідності матеріально-технічної бази та виконання робіт підвищеної небезпеки, надання допомоги у пошуку роботи, а також інших послуг зайнятості для шукачів роботи та роботодавців (е-Зайнятість).

У фінансовій сфері планується запровадження оновлених електронних послуг кабінету платника податків на базі єдиного державного вебпорталу адміністративних послуг, автоматизація функцій, пов'язаних з моніторингом результативності розгляду судами податкових спорів, проведенням податкових перевірок, прийняттям, зберіганням та обміном інформацією за міжнародними стандартами. Наведений перелік є лише невеликою часткою запланованих підпроєктів [*Проєкти цифрової трансформації*, б. д.].

Загалом цифрова адаптація України до ЄС не повинна наражатися на труднощі, яких очікуватимуть інші управлінські органи. У країні доволі фахівців, які вправно володіють інформаційними технологіями і здатні швидко опановувати найскладніші комунікативні електронні системи. Це підтвердив і Львівський регіональний форум "Цифровізація в Україні 2024", який відбувся у січні 2024 року. Аудиторію форуму становили не тільки місцеві CDTO (Chief Digital Transformation Officers), а й їхні колеги з інших областей країни. На форумі були визначені три обов'язкові проєкти, які регіональні CDTO повинні виконати найближчим часом у сферах кібербезпеки, охорони довкілля та оборони. Ці проєкти повинні були становити 60% від загального обсягу роботи у сфері цифровізації на 2024 рік [*Підсумки та плани цифрової трансформації*..., 2024]. Найбільш вірогідні проблеми, з якими їм доведеться

зустрітися, це забезпечення найновішим обладнанням і доступ до максимально повної і достовірної інформації. Розв'язання цих проблем – зона відповідальність не самих фахівців з ІТ, а політичної влади і органів управління.

В Україні органи управління (бюрократія) користуються вкрай низькою довірою громадян. Навіть війна, яка потребує гуртування навколо влади та її інституцій, не принесла збільшення рейтингу довіри до них. У червні 2024 р. частка тих, хто виявляв недовіру державному апарату, становила 78,5%, Верховній Раді України – 76%, судам (судовій системі загалом) – 73%, Уряду України – 73%, Прокуратурі – 64%, Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі – 63%), Національному антикорупційному бюро України – 62% [*Оцінка ситуації в країні...,* 2024]. Одна з ключових причин такого ставлення – радянський рудимент знеособлювання потреб громадян, намагання багатьох чиновників уникнути проникнення у суть проблеми окремої людини у безпосередній (face-to-face) комунікації із заявником. Філософія цифровізації полягає у тому, щоб увільнити людину від необхідності витрачати час на бюрократичні процедури з отримання послуг. Але у суспільстві з рудиментами командно-адміністративної психології вона може стати для бюрократії і загалом влади зручним засобом відгороджування від населення стіною із роботизованих комунікативних систем.

Соціальна стратегія. Соціальна Європа, як вона представлена у відповідному стратегічному пріоритеті Єврокомісі [*Delivering a strong Social Europe,* n. d.], означає курс на створення такої європейської економіки, яка була б справедливою, інклюзивною, здатною надавати громадянам можливості і відповідати їхнім потребам, яка була б адаптованою до соціальних вимог, таких як міжпоколінна солідарність, винагородження підприємців, які піклуються про своїх працівників, забезпечення людей робочими місцями, підтримання високого рівня інноваційності та соціального захисту.

Участь у реалізації курсу на Соціальну Європу вимагатиме від кожної із країн-членів надмірного напруження сил і ресурсів –

настільки високо встановлена планка соціальних показників, яких передбачається досягти до 2030 року. Зокрема, забезпеченість робочими місцями повинна зрости до 78%, при цьому 60% усіх дорослих мають бути охоплені навчанням (не менше 15 млн щороку), має зменшитися на 15 млн. кількість осіб, яким загрожує бідність або соціальна ізоляція.

Крім того, соціалізація економіки принесе зміни в інші галузі. Так, реалізація Європейської зеленої угоди підвищить попит на кваліфіковану робочу силу, здатну відповідати вимогам цифрової ери (90% робочих місць у майбутньому потребуватимуть цифрових навичок), спричинить створення нових робочих місць у таких секторах, як енергія вітру та сонця, електромобільне виробництво тощо, на так званий "чистий перехід" мають робити свій внесок близько 40% європейських працівників. На освіту має бути виділено значну частку бюджету ЄС у розмірі близько 65 млрд євро. І все це в умовах дефіциту робочої сили, насамперед висококваліфікованої, особливо у будівництві, охороні здоров'я, науці, техніці, інженерії та математиці.

Значних коштів потребує функціонування Європейського інструменту тимчасової підтримки для зменшення ризиків безробіття в надзвичайних ситуаціях (SURE), створеного для допомоги державам-членам у захисті робочих місць та бізнесу, запобігання безробіттю та бідності. Очікується, що за програмами політики згуртованості ЄС до 2027 року буде створено додатково 1,3 мільйона робочих місць у ЄС.

Урядам доведеться шукати нові можливості для виконання директиви ЄС 2022 року, яка встановлює рамки для забезпечення адекватної мінімальної заробітної плати в усьому ЄС, або директиви 2021 року щодо покращення умов праці людей, які працюють через цифрові платформи. Велика ділянка роботи – досягнення рівної оплати праці та балансу роботи та особистого життя, подолання гендерного розриву в оплаті праці і кваліфікаційному рівні працівників.

Завдання цивілізаційного масштабу – покращення можливостей для людей з різним ступенем інвалідності, яких зараз в ЄС

налічується близько 87 мільйонів людей, з них тільки 42,8 працевлаштованих. Прийнята Єврокомісією Стратегія прав людей з інвалідністю на 2021–2030 роки орієнтована на розширення можливостей людей з інвалідністю для повної участі в житті суспільства та в економіці. Прийнятий відповідно до стратегії план являє собою рекомендації для роботодавців та органів державної влади, які мають допомагати більшій кількості людей з інвалідністю отримати доступ до ринку праці. Інші актуальні складові Соціальної Європи – адекватний мінімальний дохід, припинення бездомності, ліквідація дитячої бідності.

Нові соціальні вимоги до країн-членів скоріше за все будуть сформульовані у 2025 році, коли Єврокомісія проведе перегляд Плану дій Європейської основи соціальних прав, що дозволить розробити подальші кроки для досягнення цілей, визначених на 2030 рік [*Delivering a strong Social Europe,* n. d.].

Адаптація України до стратегії Соціальної Європи вимагатиме комплексної і синхронізованої діяльності не тільки Міністерства соціальної політики, а практично усіх органів виконавчої влади, до компетенцій яких належить розв'язання соціальних проблем працівників, зайнятих у їх структурах, і проблем усіх громадян, на соціальний стан яких їхня діяльність може вплинути прямо або опосередковано. У країні з ринковою економікою соціальне становище найманих працівників залежить від ступеня націоналізації / приватизації підприємств галузі не тільки від управлінських структур, а й від приватного бізнесу.

За результатами ініційованого Міністерством економіки України у лютому–березні 2024 р. опитування роботодавців щодо ситуації на вітчизняному рину праці* виникає враження про незрозумілу перспективу для найманих працівників щодо працевлаштування у майбутньому. З одного боку, із опитаних роботодавців тільки 3% мали намір у найближчому майбутньому згорнути бізнес. Однак

* Було опитано 3175 роботодавців з Донецької, Чернігівської, Київської, Івано-Франківської областей та міста Києва. Вибірка стосується переважно підприємств малого і середнього бізнесу: 88% з них мали у своєму штаті не більше 200 працівників.

розширювати його збиралися тільки 29%, у той час як 68% збиралися залишити його у досягнутому обсязі. Менше половини роботодавців (43%) зіткнулися у 2024 році з труднощами під час заповнення вакансій, причому 36% очікують погіршення ситуації з кваліфікованими кадрами по завершенні війни. Вже зараз на проблему кваліфікованих кадрів роботодавці вказують частіше (68% відповідей), ніж на пошук фінансів (43%). Тільки 11% роботодавців збираються розв'язати проблему кадрового голоду відмовою від замовлень, у той час як 36% продовжать пошук працівників через агенції з працевлаштування, 31% приваблюватимуть працівників підвищенням заробітної плати, а 22% підвищуватимуть кваліфікацію своїх працівників їх навчанням [*Результати опитування роботодавців...*, б. д.].

Експерти вказують на регіональний дисбаланс у пропозиціях робочих місць. Рівень цих пропозицій у січні 2024 року, порівняно з лютим 2022 року, змінився не набагато – падіння становило лише 7%. Але якщо у західних областях відбулося зростання пропозицій на рівні від 155% (Закарпатська область) до 109% (Тернопільська область), то далі на схід від більш-менш "стабільної" Житомирської області, де зберігся минулий рівень пропозицій, відбулося падіння цього показника залежно від наближення до лінії бойових дій – від 96% у Полтавській до 13% у Херсонській і завершуючи нульовим рівнем пропозицій у Луганській [Яценко, 2024]. Відновлення найбільш постраждалих від війни областей потребуватиме збільшення там пропозицій на робочу силу. Але це може статися тільки за умови відродження там господарського життя, на що будуть потрібні гігантські інвестиції, прихід яких у потрібному обсязі прогнозувати неможливо через відсутність повних гарантій від зарубіжних власників капіталів.

Пріоритет подолання бідності, на що націлена Стратегія ЄК, для України винятково актуальний у зв'язку з поширенням цього явища внаслідок війни. Стосовно рівня бідності в Україні присутні різні оцінки – від 30% за висновком Світового банку [*Майже 30% населення...*, 2024; Крижний, 2024], причому різке збільшення (на 15%, або до 7 млн людей) цього показника сталося під час війни

[Буцко, 2024]. В Україні подолання бідності як ціль державної політики було визначено ще у 2016 році спеціальним стратегічним урядовим документом [Про схвалення Стратегії подолання бідності, 2016]. Однак на сайті Міністерства соціальної політики, на яке було покладено розробку плану з реалізації стратегії, інформації про долю цих документів відшукати не вдалося, що можна пояснити і зміною влади, і обставинами війни, якими цю проблему переведено у новий формат, який потребує і нової стратегічної лінії, і нових способів і методів її реалізації. Зрозуміло, що під час війни повністю ліквідувати бідність неможливо, але реально зробити її менш нестерпною для самих людей наданням їм можливостей працевлаштування і гуманітарної допомоги, державних виплат, чим ставиться питання про щільнішу взаємодію органів управління, місцевого самоврядування і волонтерського корпусу.

Війна різко збільшила в Україні кількість людей з інвалідністю. Ще станом на 1 січня 2020 року в Україні різні групи інвалідності налічували 2,7 млн осіб, у тому числі близько164 тис. дітей. Війна, безумовно, збільшила масштаб проблеми за рахунок тих, хто отримав інвалідність під час бойових дій. Турбота про цю категорію людей віднесена до компетенції спеціально створеного Міністерства у справах ветеранів України. З погляду інформаційного забезпечення ветеранів з інвалідністю, то загалом діяльність міністерства співвідноситься з європейськими пріоритетами. Для ветеранів створені канали і механізми отримання можливості медичної реабілітації, у т. ч. протезування. Втім, практично немає інформації про кількість наданих медичних послуг порівняно із запитами на них, що не дає можливості оцінити результати цього напряму державної політики. Швидше за все після закінчення війни відповідність української політики підтримки людей з інвалідністю європейським пріоритетом буде залежати від успіхів волонтерів, які і під час війни беруть на себе безліч функцій із забезпечення і підтримки вояків і ветеранів, заміняючи собою управлінські органи.

Правлячий режим уже зараз робить кроки у соціальній сфері, які укладаються у європейську стратегію. Один з них – курс на створення у країні так званого "безбар'єрного простору", у якому

було би забезпечено безперешкодний доступ усіх груп населення до різних сфер життєдіяльності, гендерну рівність у правах та у можливостях їх реалізації, доступ усім групам населення до фізичного оточення, транспорту, інформації та зв'язку, інформаційно-комунікаційних технологій і систем незалежно від місця проживання, для чого було прийнято національну стратегію зі створення такого простору [Про схвалення Національної стратегії із створення..., 2021].

Набуття більшої міжнародної ваги. Європейська комісія визначала свій пріоритет "Сильніша Європа у світі" ще до початку російського повномасштабного вторгнення в Україну, яке стало загрожувати перспективою продовження на території якщо не Західної, то Центрально-Східної Європи, тобто на території, яка є зоною відповідальності НАТО. Нова стратегія Єврокомісії до 2030 року, яка ще не була оприлюднена на момент завершення цього розділу, скоріше за все врахує зміну воєнно-політичної ситуації на континенті і визначить позицію ЄС стосовно пріоритетності / не пріоритетності підтримки України, у т. ч. з врахуванням позиції США після перемоги там на президентських виборах Дональда Трампа. Однак було б необачним передбачати відмову ЄК у зв'язку з українсько-російською війною, від попереднього розуміння нею суті стратегії зі зміцнення міжнародної позиції Європи. Зовнішньополітична стратегія ЄС орієнтована насамперед на посилення його впливу у тих регіонах світу, від яких критично залежне європейське виробництво і європейська торгівля.

Зовнішньополітичний пріоритет Єврокомісії і надалі буде означати більш активну роль і сильніший голос ЄС у збереженні багатостороннього і заснованого на правилах глобального міжнародного порядку забезпечення європейського лідерства як тісної співпраці із сусідніми і віддаленими країнами [*A stronger Europe in the world...*, n. d.]. Реалізація пріоритету і надалі здійснюватиметься через ряд першочергових проєктів. Один з них – Стратегія глобального шлюзу (*Global Gateway*) як масштабного інвестування в різні регіони світу для розвитку зв'язків у цифровому, енергетичному та транспортному секторах, а також для зміцнення

систем охорони здоров'я, освіти та досліджень. Тільки на період з 2021 по 2027 рр. передбачено мобілізацію близько 300 млрд євро інвестицій для сталих і високоякісних проєктів щодо скорочення глобального інвестиційного розриву в усьому світі. Global Gateway реалізується через проєкти в Латинській Америці та Карибському басейні, на Близькому Сході, в Азії і Тихоокеанському регіоні, в Африці на південь від Сахари [*Global Gateway,* n. d.].

У реалізації стратегії зміцнення ЄС також щільно взаємодіє зі Сполученими Штатами, зокрема у форматі Ради з торгівлі та технологій ЄС–США, заснованої у 2021 році. На шостій зустрічі 4–5 квітня 2024 року сторони визначили найближчі напрями свого співробітництва – роботи в галузі штучного інтелекту, бездротового зв'язку покоління 6G, критичних і нових технологій, сприяння легшій, стійкішій і безпечнішій торгівлі на трансатлантичному ринку, захист прав людини та цінностей у мінливому геополітичному цифровому середовищі [*EU-US Trade and Technology Council,* n. d.].

Докладаючи зусилля до гарантування продовольчої безпеки світу у ситуації російської агресії проти України, Європейський Союз виділяє кошти на допомогу найбільш проблемним країнам (18 мільярдів євро в період 2020–2024 років), а також допомагає Україні у вивезенні зерна (зокрема, відкрив "Шляхи солідарності" та підтримав їх фінансово, щоб українське зерно потрапило до найуразливіших країн світу), підтримує збільшення виробництва продуктів харчування, скасування обмежень на торгівлю харчовими продуктами [*EU actions to enhance...,* n. d.]. Крім того, ЄС продовжує курс на протидію "економічному примушуванню" – використанню економічних важелів для тиску на інші країни [*Protecting against coercion,* n. d.].

Вірогідне долучення України до реалізації цього європейського пріоритету якщо і може відбутися, то у дуже обмеженому форматі. Насамперед зрозуміло, що Україна, яка перебуває в інвестиційній залежності від ЄС, сама може бути тільки об'єктом фінансової частини Стратегії глобального шлюзу, а не її суб'єктом. Найбільш реальна участь України у зміцненні зовнішньополітичного впливу

Європи може полягати у підтримці її зусиль подолання голоду на Африканському континенті, а також в Азії та Латинській Америці. Проблема забезпечення населення світу продуктами харчування залишається однією з найбільш гострих: за даними організацій, афілійованих з ООН, тільки у 2023 році недоїдали від 713 до 757 мільйонів людей, частка населення, яке стикалося з голодом, не припиняла зростати в Африці (20,4%) і Латинській Америці (6,2 відсотка), залишалася стабільною в Азії (8,1%). Згідно з прогнозом, за такої тенденції кількість людей, які будуть хронічно недоїдати, у 2030 році може сягнути 582 мільйонів, половина з них – в Африці [*Звіт ООН: Кількість голодуючих...,* 2024].

Україна має потенціал помітної участі у розв'язанні цієї світової проблеми, у т. ч. долучаючися до європейських зусиль. У 2023/2024 маркетинговому році український експорт усіх зернових становив понад 57 млн тонн, у т. ч. понад 18 млн тонн пшениці. Однак серед десяти топімпортерів української пшениці африканських країн було тільки дві – Єгипет і Алжир, а найбільшим імпортером була Іспанія (5899 млн тон) [*Україна у 2023/2024 МР експортувала...,* 2024]. Лише у липні–червні 2024 року Україна вивезла на світові ринки 4,9 млн тонн зернових і зернобобових культур [Волокіта, 2024]. Усього ж за 3 квартали 2024 року вона експортувала 48,9 млн тонн агропродукції, у т. ч. 42,3 млн тонн зернових і 5 млн тон олійних культур [*З початку року Україна збільшила...*,2024].

Інша глобальна для "третього світу" проблема – покращення системи охорони здоров'я і забезпечення населення необхідними медичними ресурсами. Поки що Україна сама потребує всебічної підтримки і допомоги з боку Євросоюзу в питанні медичного забезпечення ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, пенсіонерів, інших соціальних груп. Внаслідок цього, як випливає із сайту Міністерства охорони здоров'я України, основними партнерами у міждержавному співробітництві у медичній галузі виступають європейські країни, а євроінтеграційні кроки полягають в отриманні різних видів допомоги від Євросоюзу.

Цивілізаційна безпека. Запропонований на сайті ЄС офіційний переклад з англійської мови назви пріоритету *"Promoting our European way of life"* як "Просування нашого європейського способу життя" може створити враження про намір цивілізаційного прозелітизму у світі. Однак текст відповідних документів Єврокомісії спонукає до думки, що "просування", по суті, стосується безпеки і захисту. На користь цього промовляє назва ключового інструменту з реалізації пріоритету – "Європейський союз безпеки", роботу над створенням якого було визначено одним із головних завдань роботи ЄК у каденцію, що завершилася у 2024 році.

Стратегія Союзу безпеки ЄС полягає у тому, щоб допомогти державам-членам у зміцненні безпеки для всіх, хто живе в Європі, поважаючи європейські цінності та принципи. Стратегія складається з чотирьох стратегічних пріоритетів (чотирьох "стовпів") – боротьба з тероризмом та організованою злочинністю; захист середовища безпеки, у т. ч. цифрової і кібернетичної; створення міцної безпеки екосистеми; боротьба із загрозами, що виникають [*European Security Union...*, n. d.].

Інший інструмент зміцнення європейської цивілізації – європейський Союз охорони здоров'я, який створюється для спільного реагування країн-членів ЄС на кризи в галузі охорони здоров’я, для забезпечення доступності медичних товарів та їх інноваційності, для покращення профілактики та лікування захворювань, особливо тяжких. Стратегія Союзу передбачає участь держав у ключових діях з її реалізації – забезпечення готовності, планування майбутніх транскордонних загроз здоров'ю, реформування фармацевтичного законодавства ЄС, забезпечення доступності ліків, планування заходів з подолання раку, профілактика та гарантована якість лікування, посилення уваги до психічного здоров'я людей, участь у європейському просторі даних з охорони здоров'я. Союз у свій діяльності керується ухваленою у 2022 році Глобальною стратегією охорони здоров’я ЄС, яка позиціонує глобальне здоров'я як важливу основу зовнішньої політики об'єднання [*European Health Union,* n. d.].

Складним питанням для Євросоюзу з цивілізаційного погляду є ставлення до міграції та надання притулку, оскільки тут ідеться і

про дотримання принципу гуманізму, і водночас про убезпечення основ традиційного європейського способу життя. Складність і неоднозначність питання ілюструється тим, що запропонований Комісією ще у вересні 2020 року Пакт про міграцію та притулок був прийнятий Європейським парламентом тільки у квітні 2024 року. Країни-кандидати на вступ до ЄС є потенційними прикордонними країнами і на них будуть поширені вимоги зі зміцнення його зовнішніх кордонів і з управління їх ділянками. Зараз Європейське агентство прикордонної та берегової охорони (Frontex) розгортає свій Постійний корпус також у країнах, що не входять до ЄС, але перебувають на ключових міграційних шляхах – у Молдові, Північній Македонії, Чорногорії, Албанії та Сербії. Предметом особливої турботи ЄС є небезпека контрабанди мігрантів і виникнення відповідних мереж, несанкціонований в'їзд на свою територію, торгівля людьми [*Migration and asylum,* n. d.].

Для зміцнення своїх цивілізаційних засад Європейський Союз продовжує курс на утвердження міжетнічної толерантності, і в цьому плані виділяє одним з головних пріоритетів боротьбу з антисемітизмом. Політика об'єднання у цьому питанні спирається на ухвалену Єврокомісією Стратегію ЄС щодо боротьби з антисемітизмом та сприяння єврейському життю (2021 – 2030). Одна із цілей стратегії – подолання необізнаності багатьох людей про єврейську історію, про єврейське життя, про юдаїзм, про антисемітизм і Голокост. Реалізація стратегії відбуватиметься у форматі профінансованих з бюджету Євросоюзу програм, таких як, наприклад, "Громадяни, рівність, права та цінності" (CERV), бюджет якої (1,55 млрд євро) є найбільшим, який коли-небудь виділявся програмам із фундаментальних прав людини [*EU Strategy on combating..., n. d.*].

В Україні базовий антитерористичний закон було ухвалено ще у 2003 році (останні зміни 2023 року) [Про боротьбу з тероризмом, 2003], який дає широкий спектр можливостей для протидії терористичним проявам. У статус кандидата на членство в ЄС Україна вступила також як учасник міжнародних пактів, спрямованих на убезпечення людей від терористичних проявів – Євро-

пейської конвенції 1977 року про боротьбу з тероризмом, Міжнародної конвенції 1997 року про боротьбу з бомбовим тероризмом, Міжнародної конвенції 1999 року про боротьбу з фінансуванням тероризму та інших міжнародних угод.

Одночасно у науковий простір було введено загальні уявлення про суть і зміст системи державного управління антитерористичною діяльністю [Кунєв, 2006; Бєлай, 2019, с. 148–149], зокрема, про механізми її функціонування у складі таких частин, як цільова, функціональна, методологічна, нормативна, інструментальна, технологічна, інформаційна та аналітична. Ефективність утвореної системи важко оцінити, оскільки спеціального інформаційного каналу про антитерористичну боротьбу українських спецслужб немає, на офіційному сайті Міністерства внутрішніх справ немає окремої інформаційної сторінки з цього питання, а доступ до сайту Служби безпеки України можливий тільки для користувачів мережі "Фейсбук", присутність у якій взагалі не є обов'язковою для державних установ, так само, як для окремих громадян – і перші, і другі однакові у праві видалити свою сторінку з інформацією про себе.

Аналогічне можна казати і про такі сфери простору безпеки, як цифрова і кібернетична. Стосовно кібернетичної безпеки у 2017 році був ухвалений відповідний закон [Про Основні засади забезпечення кібербезпеки..., 2017]. Для досягнення визначених законом цілей в умовах війни було створено спеціальний управлінський орган – Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України (Держспецзв'язку). Саме на цей орган покладено забезпечення кібернетичної та інформаційної безпеки. Однак на сайті служби можна ознайомитися тільки зі змістом документів, якими унормовується і спрямовується відповідна діяльність. З іншого боку, інформативна пасивність органів управління може компенсуватися активністю громадянського суспільства і медій, професійно зацікавлених у своїй кібернетичній і цифровій безпеці. Принаймні ними може запроваджуватися практика донесення до пересічних громадян досвіду, накопиченого у цій сфері, зокрема у вигляді порад про доцільність нульової довіри,

обережності під час використання гаджетів, використання нових технологій доступу до мобільного зв'язку і т. п. [Іщенко, 2023]. Інша форма підвищення безпекових навичок для користувачів Інтернету, яку застосовують ентузіасти-волонтери – проведення онлайн-тренінгів з цифрової безпеки у воєнний час, як це відбувається у Чернігівській територіальній громаді в межах ініціативи Розбудова мережі робочих груп із громадської безпеки та відновлення, яку впроваджує ГО "Чернігів Європейський" за сприяння Програми розвитку ООН (UNDP) в Україні за фінансової підтримки Європейського Союзу [*Цифрова безпека у воєнний час,* 2024].

У захисті європейської екосистеми європейці, безперечно, сподіватимуться на швидше екологічне відновлення України після війни, яка залишить на тілі України тяжкі рани. Звісно, Україна може розраховувати і на донорську допомогу від Євросоюзу, але її першочерговим завданням буде відродження промисловості та сільського господарства, і, скоріше за все, це буде відновленням попередніх технологій, багато з яких створювалися з прицілом насамперед на досягнення високих показників випуску продукції, а не на першочергове дотримання екологічної безпеки. Заміна ж цих технологій сучасними може відбутися тільки за умови переходу виробництв у руки нових власників з-за меж України, що загрожуватиме соціальній безпеці. Не говорячи про відновлення європейських апетитів щодо української лісової сировини, задоволення яких може призвести до знеліснення країни і втрати створеного природою очищувача повітря.

Можна припустити, що у пріоритетах наступної Стратегії Єврокомісії під враженням від українсько-російської війни питання безпеки будуть висловлені у формулі збільшення воєнних приготувань Європи для відсічі можливій агресії з боку РФ. В цьому відношенні Україна може стати одним з ключових виконавців цієї частини стратегії. Такий розвиток подій можливий тільки за умови, якщо Європа, США і НАТО стануть на позицію категоричного заперечення Кремлю у його вимогах щодо демілітаризації України. Однак перспективи такої позиції у світлі результатів американських президентських виборів 2024 року стають доволі туманними.

Багато питань можуть виникнути і щодо участі України в міграційній Стратегії Євросоюзу, якого особливо непокоїть несанкціоноване проникнення мігрантів на його територію і виникнення відповідних кримінальних мереж. Україні для відродження національного господарства може не вистачити власних робочих рук, і вона може вдатися до запрошення трудових мігрантів з інших країн, насамперед азійських, її членство в ЄС може стати можливістю для цієї категорії вільно пересуватися на європейську територію. Зашкодити такому розвитку подій можна тільки запровадженням особливого режиму перетину європейського кордону гастарбайтерами України. Втім, такий режим відразу засвідчить неповноту українського членства в Євросоюзі, навіть якщо воно станеться у 2030-му або найближчими за цією датою роками. Розв'язання проблеми можливе або повним відновленням України до початку дати переговорів про членство, коли потреба у трудових мігрантах зникне, або поповненням трудових ресурсів за рахунок повернення українських біженців з Європи. Для цього потрібні певні заохочувальні заходи з боку органів влади європейських країн, але важко передбачити, як вони були б сприйнятими і європейськими лібералами, і європейським бізнесом, який вигідно інкорпорував у себе робочу силу, яка є вимушено невибагливою.

Пріоритетом, у виконанні якого Україна може бути по-справжньому рівноправним партнером, є утвердження міжетнічної толерантності і, у цьому річищі, боротьба з антисемітизмом. Правові засади державної етнополітики в Україні загалом уповні адекватні законам, ухваленим у європейських країнах і у Європейському Союзі, що підтверджено позитивним висновком Венеційської комісії під час надання Україні статусу кандидата на членство. Серед правових актів, представлених комісії з українського боку, був і закон, спрямований проти антисемітизму [Про запобігання та протидію антисемітизму..., 2021].

Практична державна політика з утвердження міжетнічної злагоди постійно здійснюється у вигляді різноманітних урядових програм. Остання з них – десятирічна державна програма "Єдність у розмаїтті", ухвалена у 2023 році [Про схвалення Концепції...,

2023]. Та більш важливим є те, що у країні розуміння української нації вийшло за межі етнічності і набуло громадянського змісту, а в умовах війни розуміння цього населенням остаточно стало переважаючим. Збереження населенням спільної громадянської ідентичності посилить впевненість європейців у спроможність України бути дієвим учасником реалізації пріоритету толерантності у європейському стратегічному курсі.

Зміцнення демократії. Стратегічний пріоритет просування демократії полягає, згідно з концептуальною лінією Єврокомісії, у її плеканні, захисті і зміцненні. Лінія захисту демократії посилилася у пріоритетах ЄК у зв'язку з агресією Росії проти України, розціненою як війна проти самої демократії. Розуміння демократії у ЄС залишається незмінним – відданість основним правам людини; захист вільної та незалежної преси; дотримання верховенства права; рівність між жінками і чоловіками, сільськими і міськими, молодими і старими людьми [*A new push for European democracy,* n. d.].

Участь у захисті демократії полягає у виконанні Європейського плану дій щодо демократії (2020) і пакета заходів із захисту демократії, висунутого Комісією у грудні 2023 року. Пакет орієнтує країни-члени на законодавство щодо встановлення загальних стандартів прозорості та підзвітності для діяльності з представництва інтересів; сприяння вільним, справедливим і стійким виборам; участь громадян та організацій громадянського суспільства у виробленні політики. Що стосується Плану дій щодо європейської демократії, то він вимагає від країн-членів сприяння вільним і чесним виборам; зміцнення свободи ЗМІ; протидію дезінформації. У детальному наближенні йдеться про захист виборчих процесів, збереження вільних і чесних виборів, збереження відкритих демократичних дебатів, більшу прозорість у сфері політичної реклами, свободу та плюралізм ЗМІ, безпеку журналістів, протидію дезінформації та іноземному інформаційному маніпулюванню та втручанню, інклюзивне громадянське залучення та участь в управлінні, зміцнення зв’язків між людьми та демократичними інститутами, які їх представляють, покращення

умов для фінансування демократичних інституцій [*Protecting democracy,* n. d.].

У сфері забезпечення верховенства права країни-члени повинні насамперед подавати достовірні відомості для щорічного звіту про верховенство права, у якому відстежуються зміни в державах-членах у системі правосуддя, системі боротьби з корупцією, у забезпеченні плюралізму ЗМІ тощо. Від держав-членів очікується створення мережі національних контактних пунктів з питань верховенства права і організації національних діалогів про верховенство права [*Rule of law mechanism,* n. d.].

У забезпеченні прав людини Єврокомісія окрему увагу звертає на Стратегію ЄС з прав дитини, яка орієнтована на участь дитини в політичному та демократичному житті, на її соціально-економічну інтеграцію, охорону її здоров'я та надання їй освіти, на протидію насильству над дітьми та на забезпечення їх захисту, на правосуддя, дружнє до дитини, та ін., на убезпечення дітей від бідності або соціальної ізоляції, на забезпечення їм здорового харчування і адекватного житла [*The EU Strategy on the Rights of the Child...,* n. d.].

У сфері медійної свободи Стратегія ЄС полягає у впровадженні Європейського закону про свободу ЗМ, який містить набір правил із захисту плюралізму та незалежності ЗМІ, такі як захист редакційної незалежності, захист журналістських джерел, зокрема від використання шпигунського програмного забезпечення, незалежне функціонування суспільних ЗМІ, підвищення прозорості медіа-власності, захист ЗМІ від необґрунтованого видалення онлайн-контенту дуже великими онлайн-платформами, право налаштування медіа-пропозицій на пристроях та інтерфейсах, підвищення прозорості державної реклами для постачальників медіа-послуг та онлайн-платформ та ін [*European Media Freedom Act,* n. d.].

Членство в ЄС передбачає створення державами-членами рівних умов і недопущення дискримінації для усіх людей, незалежно від їхнього віку, статі, раси, фізичних можливостей, сексуальної орієнтації тощо, та їх інклюзію і соціальні зв'язки і перетворення тим самим Європи на Союз рівності [*Equality and inclusion,* n. d.].

Актуальним напрямом у стратегії зміцнення демократії залишається максимальне залучення громадян до участі у суспільних справах і розв'язанні спільних проблем, у демократичних процесах і політиці у формі участі в громадських обговореннях, у громадських об'єднаннях, таких як засновані Єврокомісією європейські громадські групи, кожна з яких об’єднує 150 випадково відібраних громадян з усіх 27 держав-членів ЄС, що відображає різноманіття Європи, щоб отримати рекомендації людей щодо ключових політичних питань [*Citizens’ Engagement Platform,* n. d.].

Загалом репутація України як реального учасника європейського демократичного процесу ніколи не ставилася під сумнів. І сама підтримка її європейцями у протистоянні російській агресії пояснювалася як захист країни, яка здійснює реальну демократичну трансформацію і обрала демократію стратегічною моделлю свого життя. Однак війна відкрила і свій зворотний бік –вимушену необхідність концентрації політичної влади, що покликало за собою перехід у функціонуванні політичної системи із "проєктного", встановленого конституцією, режиму повного забезпечення прав і свобод відповідно до європейських норм, як він з деякими відхиленнями, але діяв до 24 лютого 2022 року, у "робочий" режим воєнного стану – із заморожуванням виборчого процесу, запровадженням контролю за інформативним простором, обмеженнями на політичну діяльність відверто проросійських партій і церковних організацій, на свободу пересувань для осіб призовного віку тощо. Зосередження більшої частки влади в руках групи, яка здійснює контроль за функціонуванням "робочого" режиму, може бути виправдана воєнними умовами. З іншого боку, така концентрація влади внаслідок своєї привабливості в управлінні країною за критеріями швидкості прийняття рішень і щільності контролю за виконавчою гілкою влади може стати зручною звичкою, від якої правляча група (яку можна називати "режимом-структурою") буде не в змозі відмовитися. Виправданням для пролонгації відхилень від "проєктного" режиму функціонування політичної системи може стати необхідність у дирижистській моделі повоєнного відновлення України, якою можна забезпечити міжгалузеву координацію,

контроль за розподілом інвестицій і соціальних ресурсів, за трудовою міграцією і т. д.

Ухвалена наприкінці 2024 року нова стратегія Єврокомісії на період до 2029 року [Seven priorities of the Commission during 2024-2029 term] підтверджує незмінність загального курсу ЄС – стале процвітання та конкурентоспроможність Європи; нова ера для європейської оборони та безпеки; підтримка людей, зміцнення соціальної моделі; підтримка якості європейського життя: продовольча безпека, вода та природа; захист демократії та європейських цінностей; посилення позицій Європи у глобальному світі; спільні дії з підготовки Союзу до майбутнього. Російська агресія проти України виявила наявність загрози і для Європи. Нова розстановка пріоритетів Єврокомісії засвідчує розуміння європейцями реальності і цієї, й інших зовнішніх загроз. У таких обставинах і в контексті декларацій про потенційне членство в об'єднанні України остання могла б розраховувати на конкретизацію її окремої ніші у європейській оборонній стратегії. Поки що перелік цілей у рамках оборонного пріоритету включає вже звичний набір із створення Європейського оборонного союзу; підвищення готовності до управління кризами і реагування на них, поліпшення внутрішньої безпеки, боротьби з усіма загрозами он-лайн і оф-лайн; зміцнення спільних кордонів держав-членів; справедливість і твердість у міграційній політиці. Можливість конкретної загрози збоку Росії не згадується, що змушує припустити, що Євросоюз дбатиме насамперед про отримання для себе зовнішньополітичних гарантій збереження звичних комфортних умов, у яких реалізація його стратегії буде можливою. Разом з тим, не можна обійти увагою ухвалений у січні 20245 року документ Єврокомісії під назвою "Солідарність з Україною", який містить інформативну довідку про досягнення Євросоюзу у підтримці української державності та економіки під час війни і про конкретні майбутні кроки у цьому напрямі. Свої зусилля ЄК плану докласти до таких сфер, як підтримка української зовнішньої торгівлі, забезпечення України воєнними засобами для оборони, надання притулку для біженців, продовження антиросійських санкцій, Цікаво, що у річищі солідар-

ності з Україною Єврокомісія знову нагадала про необхідність забезпечення європейської економічної безпеки і підтримки європейської воєнної промисловості. Кроки з воєнної підтримки України передбачають мобілізацію 48 млрд дол фінансової допомоги, продовження програм навчання українських військових, підтримку української кібернетичної безпеки, реалізацію з європейського боку підписаної у червні 2024 року домовленості про спільну безпеку [Solidarity with Ukraine. 2025, January 10. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/fs_24_6565].

Висновки. Для України розв'язання проблеми безпосередньої участі у реалізації Європейської стратегії – справа віддаленої перспективи. Тим не менше, потрібне обговорення усіх питань, пов'язаних як із можливими здобутками, так і з можливими витратами, яких вимагатиме ця участь. Необхідна всебічна оцінка національних можливостей, з тим щоб переконати керівництво і учасників Євросоюзу у реальній спроможності України бути повноправним членом організації. У політичному аспекті це має бути найшвидшим поверненням до повноти демократії, до ліберальних принципів у діловій сфері. У державному управлінському аспекті вже зараз необхідно формулювати модель, яка могла би максимально поєднати вільний ринок з державним протекціонізмом стосовно національного виробника і таким чином не допустити переходу України зі статусу внутрішньої колонії Росії у статус внутрішньої колонії Європи.

РОЗДІЛ 17
МЕХАНІЗМИ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ У ФОРМУВАННІ МІЖНАРОДНОЇ ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ: АСПЕКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДОПОМОГИ ТА ВІДНОВЛЕННЯ

Визначення публічної дипломатії. Публічна дипломатія є одним із ключових інструментів формування зовнішньої політики в умовах глобалізованого світу. Вона передбачає спрямовану діяльність держави, громадянського суспільства та інших акторів для впливу на громадську думку за кордоном, створення позитивного іміджу країни та просування її стратегічних інтересів. Згідно з твердженням Дж. Ная, публічна дипломатія базується на "м'якій силі", яка досягається через культурну, освітню, інформаційну та інші форми комунікації [Nye, 2008]. Марк Леонард розглядає публічну дипломатію як розбудову відносин, формування розуміння потреб країн, культур, народу, передачу точки зору, а також виправлення неправильно сприйнятої інформації. Науковець зазначає, що публічна дипломатія будується на основі трьох осей: політичної та військової, економічної, а також культурної [Лялька, 2019].

У сучасному світі публічна дипломатія набуває нового характеру та охоплює ширші сфери, зокрема культурну, економічну, спортивну та кулінарну. В інформаційну епоху вона стає важливим інструментом формування іміджу та репутації країни на міжнародній арені [Хоменська та Іващук, 2022]. В Україні публічна дипломатія активно розвивається, особливо в контексті протидії російській агресії та інформаційній війні. У 2015 році в Міністерстві закордонних справ України було створено Департамент публічної дипломатії, основними завданнями якого є розвиток публічних відносин, реалізація іміджевих, культурних та інформаційних проєктів України за кордоном, а також координація заходів інших органів виконавчої влади в цих сферах [Ілюк, 2023].

У 2021 році Міністерство закордонних справ України вперше в історії затвердило Стратегію публічної дипломатії, яка встановлює чіткі та вимірювані цілі та завдання на 2021–2025 роки та визначає

сім ключових напрямів публічної дипломатії: культурна, експертна, економічна, кулінарна, цифрова, науково-освітня та спортивна [Ярмоленко, 2021].

Контекст російсько-української війни. Після початку бойових дій у 2014 році, який став результатом окупації Криму та ескалації антидержавної діяльності з боку російських сил на Донбасі, Україна зіштовхнулася з багатовимірною кризою. Економічна нестабільність, руйнування інфраструктури, втрата значної частини промислового потенціалу – це лише частина проблем, спричинених агресією [Rogoff, 2022]. За даними Світового банку, загальні витрати на відновлення національної економіки України протягом наступного десятиліття оцінюються в 486 млрд доларів США (за оцінками від лютого 2024 р.; [World Bank, 2024]). Міжнародна підтримка стала важливим чинником у відновленні економічної стабільності України. Значну роль у цьому процесі відіграли міжнародні фінансові установи, такі як МВФ та Світовий банк, які надали кредити та гранти на відновлення української економіки [World Bank, 2024; World Bank, 2023]. Однак залучення цієї допомоги було б неможливим без активної дипломатичної діяльності з боку українських урядовців.

Важливість економічної допомоги. Економічна допомога є фундаментальним фактором стабільного функціонування держави в умовах війни. З початку збройної агресії Російської Федерації Україна зіткнулася з багатьма економічними викликами, включаючи падіння ВВП, зниження рівня інвестицій, масове руйнування інфраструктури та втрату промислових підприємств на окупованих територіях. У цих умовах міжнародна економічна підтримка стала критично необхідною для забезпечення базових потреб населення та підтримання економічної стійкості.

Згідно з даними Світового банку понад 60% наданої міжнародної фінансової допомоги було спрямовано на забезпечення макроекономічної стабільності, яка включає підтримку державного бюджету, фінансування соціальних програм, таких як виплата пенсій, субсидій на енергоносії та підтримка найбільш вразливих верств населення [World Bank, 2023]. Ці програми є життєво важливими

для соціальної єдності в умовах війни, коли мільйони громадян були змушені залишити свої домівки через активні бойові дії.

Ще одним важливим напрямом економічної допомоги є фінансування відновлення критично важливої інфраструктури. За звітом Міжнародного валютного фонду (МВФ), значна частина міжнародних коштів була спрямована на ремонт та реконструкцію пошкоджених шкіл, лікарень, доріг, залізничних шляхів та енергетичних об'єктів [International Monetary Fund, 2022]. Наприклад, у серпні 2022 року Світовий банк виділив $4,5 млрд на підтримку функціонування адміністративної та сервісної інфраструктури України, якої остання потребувала в умовах посилення російських терористичних атак [World Bank, 2022].

Активна публічна дипломатія стала ключовим чинником у залученні міжнародної економічної підтримки. Український уряд ефективно використовував дипломатичні канали для донесення інформації про масштаби руйнувань та необхідність термінової допомоги. Завдяки кампаніям у медіа та виступам на міжнародних форумах вдалося переконати таких партнерів, як Європейський Союз, США, Канада та Японія, у важливості підтримки України [Nye, 2008; Jackson, 2021].

Міжнародні конференції та саміти як інструмент мобілізації підтримки економічного відновлення України. Публічна дипломатія відіграє ключову роль у мобілізації міжнародної підтримки для економічного відновлення України. Саміти та міжнародні заходи стали платформами для консолідації зусиль урядів, міжнародних організацій та громадянського суспільства з метою надання допомоги Україні. У цьому ключі Конференція з відновлення України (URC2022), що відбулася в Лугано 4–5 липня 2022 року, стала визначною подією, яка об’єднала міжнародну підтримку післявоєнної реконструкції України. Захід, співорганізований Швейцарією та Україною, зібрав представників із 42 країн та численних міжнародних організацій, які об’єдналися навколо спільної мети – допомогти Україні у відновленні її інфраструктури, економіки та соціальних структур [UkrInform, 2022]. Ключовим результатом URC2022 стало представлення "Декларації Лугано",

яка визначила політичні рамки для процесу відновлення України. Центральним елементом цієї декларації стали "Принципи Лугано" – сім керівних засад, розроблених для забезпечення ефективності, прозорості та інклюзивності процесу реконструкції. Ці принципи включають [*Ukraine Recovery Conference*, 2024]:

1. **Партнерство**: Наголошується, що Україна очолюватиме процес відновлення у співпраці з міжнародними партнерами, забезпечуючи спільне планування та відповідальність за фінансові потоки.

2. **Орієнтація на реформи**: Підкреслюється, що процес відновлення має прискорити та поглибити реформи в Україні відповідно до її європейських прагнень.

3. **Прозорість, підзвітність і верховенство права**: Зазначається необхідність прозорого процесу відновлення, посилення верховенства права та боротьби з корупцією, де всі фінансові ресурси використовуються справедливо та відкрито.

4. **Демократична участь**: Пропагується залучення до процесу відновлення всього суспільства, включно з переміщеними особами та структурами місцевого самоврядування, забезпечуючи ефективну децентралізацію.

5. **Співпраця з багатьма зацікавленими сторонами**: Заохочується співпраця між національними та міжнародними акторами, зокрема приватним сектором, громадянським суспільством, академічними установами та органами місцевого самоврядування.

6. **Гендерна рівність та інклюзивність**: Забезпечується інклюзивність процесу відновлення, дотримання гендерної рівності та прав людини, щоб жодна частина суспільства не залишалася поза увагою.

7. **Сталий розвиток**: Стале відновлення України, узгоджене з Порядком денним сталого розвитку до 2030 року та Паризькою угодою, із врахуванням соціальних, економічних та екологічних аспектів, зокрема переходу до зеленої економіки.

Ці принципи були підтримані країнами-учасницями та організаціями, що підтвердило узгоджений підхід до відновлення України. Конференція також підкреслила важливість триваючих

реформ в Україні, зокрема у боротьбі з корупцією та у забезпеченні незалежності судової системи, які є невід'ємними складовими процесу реконструкції. Окрім політичних зобов'язань, URC2022 сприяла обговоренню практичних аспектів відновлення, зокрема відновлення інфраструктури, економічного пожвавлення, екологічної стійкості та соціального розвитку. Конференція стала платформою для представлення Україною проєкту Плану відновлення та розвитку, який передбачає поетапний підхід до відновлення з орієнтовною вартістю у 750 млрд доларів США [*Ukraine Recovery Conference*, 2024]. План включає негайну гуманітарну допомогу, реконструкцію критичної інфраструктури, а також довгострокову модернізацію для адаптації України до стандартів Європейського Союзу.

Подібним чином, Конференція з відновлення України 11–12 червня 2024 року (URC2024), яка відбулася в Берліні, стала важливим етапом у консолідації міжнародної підтримки зусиль України щодо відбудови. Захід, співорганізований Німеччиною та Україною, об'єднав понад 3400 учасників із більш ніж 60 країн, включаючи урядовців, представників міжнародних організацій, бізнесу та громадянського суспільства. Тема конференції – "Єдині у захисті. Єдині у відновленні. Сильніші разом" – підкреслила колективну рішучість міжнародної спільноти підтримувати Україну у довгостроковій перспективі [*Ukraine Recovery Conference*, 2024]. Одним із найважливіших досягнень URC2024 стало підписання понад 110 угод на загальну суму понад 16 млрд євро. Ці угоди спрямовані на підтримку ключових секторів, таких як енергетична безпека, економічний розвиток, реконструкція інфраструктури, освіта. Зокрема, Європейська комісія оголосила про виділення 1,4 мільярда євро у формі нових гарантій та грантів для підтримки відновлення України та залучення інвестицій з боку приватного сектору. Питання енергетичної безпеки посіли центральне місце на конференції, де обговорювали нагальну потребу у відновленні та модернізації енергетичної інфраструктури України, яка зазнала значних пошкоджень унаслідок воєнних дій. Було підкреслено важливість міжнародної співпраці для забезпечення стабільності та

стійкості енергетичного сектору країни. Економічний розвиток став ще одним ключовим напрямом дискусій. Представники Європейської комісії оголосили про ініціативи, спрямовані на стимулювання економічного зростання та створення нових робочих місць в Україні, з акцентом на інтеграцію країни в глобальну економіку.

Увага також була зосереджена на відновленні інфраструктури. Обговорення включали проєкти з відновлення транспортних мереж, медичних установ та житла для внутрішньо переміщених осіб. Було наголошено на необхідності створення сучасної, стійкої інфраструктури, яка сприятиме поверненню населення до своїх громад. У рамках розвитку освіти на конференції було започатковано ініціативу "Альянс навичок для України". Ця програма має на меті забезпечити доступ до освіти та професійної підготовки, що дозволить українцям брати активну участь у процесах відновлення. Планується, що за три роки програма допоможе щонайменше 160 000 українців здобути нові професійні навички [*Ukraine Recovery Conference*, 2024]. Конференція також підкреслила важливість продовження реформ в Україні, зокрема у сфері боротьби з корупцією та забезпеченні незалежності судової системи, що є невід'ємними складовими процесу реконструкції. Обговорення включали прозорість процесу відновлення, верховенство права та підзвітність у використанні фінансових ресурсів [UNRIC, 2024]. URC2024 продовжила закладені на URC2022 у м. Лугано "Принципи Лугано", підтвердивши прихильність до відновлення, яке є прозорим, демократичним і сталим. Таким чином, конференція URC2024 у Берліні не лише мобілізувала значні фінансові зобов'язання, а й зміцнила міжнародну солідарність із Україною, забезпечивши ґрунтовний підхід до її відновлення та майбутнього розвитку.

На основі досягнень цих двох конференцій 25 вересня 2024 року під час зустрічі у форматі "Група семи" (G7+) у Нью-Йорку понад 30 країн та Європейський Союз ухвалили Спільну декларацію про підтримку відновлення та реконструкції України. Ця декларація підтвердила непохитну підтримку України міжнародною спільнотою як у воєнний, так і в мирний час. У документі

наголошується на необхідності відновлення України в контексті її європейської інтеграції, а також передбачено виділення приблизно 50 млрд доларів США до кінця 2024 року. Ці кошти будуть отримані за рахунок прибутків від заморожених російських активів. Крім того, декларація підкреслює важливість координації зусиль щодо відновлення через платформи, такі як Українська донорська платформа, яка забезпечує структурований та узгоджений підхід до реконструкції [*Joint Declaration of Support...*, 2024].

У межах цього пакета допомоги країни G7 погодили історичний крок – надання 50 млрд доларів США для стабілізації економіки України та підтримки її відновлення. Значна частина цих коштів базується на прибутках від приблизно 260 млрд доларів російських активів, заморожених у країнах Європейського Союзу (загальною сумою на 39 млрд доларів США). Це рішення дозволяє надати масштабну фінансову допомогу без безпосереднього навантаження на платників податків у країнах-донорах [Cook, 2024]. Серед ключових учасників ініціативи – Сполучені Штати Америки, які виділили 20 млрд доларів США як частину загальної програми допомоги. Міністерство фінансів США перевело ці кошти до спеціального фонду Світового банку, який надає економічну та фінансову допомогу Україні в умовах війни. Це демонструє рішучість США підтримувати Україну в її обороні та відновленні. Європейський Союз та інші країни G7, зокрема Канада, Велика Британія та Японія, спільно надали решту 30 млрд доларів США. Ця колективна ініціатива свідчить про єдність західних союзників у зміцненні стійкості України перед російською агресією та у сприянні її довгостроковому відновленню [Cook, 2024]. Декларація також підкреслює важливість продовження реформ в Україні, зокрема боротьби з корупцією та забезпечення незалежності судової системи. Міжнародна спільнота тісно пов'язує свою підтримку з виконанням Україною цих реформ, вбачаючи в них ключ до успішного відновлення та інтеграції в Європейський Союз [*Joint Declaration of Support...*, 2024].

Українська донорська платформа: діяльність у контексті публічної дипломатії. Українська донорська платформа, створена

26 січня 2023 року, стала ключовим механізмом координації міжнародної фінансової допомоги Україні. Ця платформа була заснована для впорядкування численних зобов'язань донорів та забезпечення того, щоб надана допомога відповідала як нагальним, так і довгостроковим потребам країни. Вона працює як багатосторонній механізм, до якого входять представники уряду України, Європейського Союзу, країн "Групи семи" (G7) та основних міжнародних фінансових установ. Основною метою платформи є забезпечення прозорого, відповідального та узгодженого управління міжнародною підтримкою, яке відповідає пріоритетам України та її реформаторському курсу [Directorate-General for..., 2023].

Однією з ключових функцій платформи є стратегічна координація між усіма сторонами. Завдяки цій координації ресурси спрямовуються саме туди, де вони найбільше потрібні, уникаючи дублювання зусиль і підвищуючи ефективність використання коштів. Наприклад, регулярні засідання Керівного комітету платформи об'єднують високопосадовців фінансових установ країн-донорів та України. На одному із засідань Керівного комітету, яке відбулося у 2024 році, були обговорені потреби у бюджетній підтримці для забезпечення державних послуг, фінансування проєктів реконструкції та впровадження ключових реформ, таких як боротьба з корупцією [Ukraine Donor Platform, 2024].

Платформа відіграє центральну роль у мобілізації значних фінансових ресурсів. До середини 2024 року завдяки її роботі було залучено понад 50 млрд доларів США у вигляді прямої бюджетної підтримки, а також додаткові кошти на важливі проєкти реконструкції. Ця фінансова допомога була критично важливою для стабілізації економіки України, забезпечення роботи життєво важливих державних послуг та створення основи для відновлення та модернізації країни [European Commission, 2024, p. 3]. Ще одним важливим напрямом діяльності платформи є узгодження міжнародної допомоги з реформаторським порядком денним України. Визнано, що сталий розвиток країни можливий лише за умови зміцнення державного управління. Тому допомога донорів прив'язана до конкретних реформ у таких сферах, як незалежність судової

системи, прозорість державного управління та модернізація економіки. Ці реформи є невід'ємною частиною інтеграції України до Європейського Союзу та формування довіри міжнародних партнерів [Directorate-General for..., 2023].

Платформа також активно залучає приватний сектор до процесу відновлення України. Планується створення Консультативної ради бізнесу, яка стане майданчиком для діалогу між міжнародними інвесторами, українськими підприємцями та урядом. Ця ініціатива спрямована на виявлення інвестиційних можливостей, усунення регуляторних бар'єрів та поліпшення інвестиційного клімату в країні. Залучення приватних інвестицій є критично важливим для відновлення ключових галузей, таких як сільське господарство, технології та відновлювана енергетика. Енергетичний сектор став одним із пріоритетів діяльності платформи, зважаючи на значні пошкодження інфраструктури внаслідок війни. Платформа співпрацює з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) для залучення фінансування на невідкладний ремонт та модернізацію енергосистеми України. Ці зусилля спрямовані не лише на розв'язання нагальних потреб, а й на забезпечення стійкості енергетичного сектору в майбутньому [Directorate-General for..., 2024].

Прозорість і підзвітність є основою функціонування платформи. Усі внески донорів ретельно відстежуються через механізми моніторингу, а інформація про використання коштів публічно доступна. Така відкритість зміцнює довіру донорів і забезпечує ефективне використання ресурсів. Наприклад, прозорі механізми звітності платформи були високо оцінені як модель міжнародної співпраці у відновленні після конфліктів [Ukraine Donor Platform, 2024]. Завдяки комплексному підходу Українська донорська платформа стала незамінним інструментом для управління міжнародною допомогою Україні. Координуючи зусилля донорів, узгоджуючи їх із пріоритетами країни та забезпечуючи прив'язку до реформ, платформа демонструє, як міжнародна співпраця може ефективно сприяти вирішенню викликів постконфліктного відновлення [Directorate-General for..., 2024].

UNITED24: Глобальна ініціатива підтримки України. Зі свого боку, ініціатива UNITED24, запущена 5 травня 2022 року, стала одним із найуспішніших прикладів публічної дипломатії України. Ця платформа об'єднала зусилля урядів, громадських організацій та окремих донорів для збору коштів на потреби оборони, відновлення та гуманітарної допомоги. Протягом лише першого року роботи, на травень 2023 року, через UNITED24 було зібрано понад 325 млн доларів США від донорів зі 110 країн світу [UNITED24, 2023]. Кошти, зібрані через платформу, спрямовуються на кілька критично важливих напрямів: оборона та розмінування, медична допомога, відбудова інфраструктури, гуманітарна підтримка та розвиток освіти і науки. Міжнародна економічна допомога також стала інструментом для залучення довгострокових інвестицій в Україну. Наприклад, Європейський інвестиційний банк (ЄІБ) надав кредити на будівництво нових логістичних центрів та відновлення підприємств у регіонах, які найбільше постраждали від війни [European Investment Bank, 2024]. Ці проєкти не тільки сприяють створенню нових робочих місць, а й забезпечують сталий економічний розвиток. Особливо вагомим є те, що UNITED24 стала інструментом не лише залучення фінансової допомоги, але й зміцнення міжнародного іміджу України. Завдяки прозорості та ефективності використання зібраних коштів платформа підвищила довіру до української влади міжнародних партнерів та донорів [Кравченко, 2024]. Щоденні звіти про надходження та витрати, опубліковані на офіційному сайті ініціативи, забезпечують високий рівень підзвітності та прозорості [UNITED24, 2023].

Участь відомих особистостей у промоції ініціативи UNITED24 є ключовим елементом її успіху у залученні міжнародної підтримки для України. Амбасадорами платформи стали актор Марк Гемілл, співачка та акторка Барбра Стрейзанд, музичний гурт Imagine Dragons і футболіст Андрій Шевченко, кожен із яких зробив унікальний внесок у популяризацію ініціативи та залучення фінансової допомоги [UNITED24, 2023]. Марк Гемілл, відомий своєю роллю Люка Скайвокера у "Зоряних війнах", активно підтримує напрям "Армія дронів". Його участь у кампанії сприяла зібранню

понад 1,5 мільйона доларів на закупівлю безпілотників для Збройних сил України. Ці безпілотники використовуються для моніторингу й гарантування безпеки військових операцій, що значно підвищує ефективність обороноздатності України [*За два роки платформа UNITED24*..., 2024]. У своїх виступах Гемілл акцентує увагу на технологічному аспекті цієї ініціативи, роз'яснюючи, як інновації можуть сприяти збереженню життя. Барбра Стрейзанд приєдналася до ініціативи у вересні 2022 року. Її підтримка зосереджена на медичній допомозі, що дозволило платформі залучити нову аудиторію її прихильників, а також зібрати кошти для закупівлі життєво необхідного обладнання для лікарень у регіонах, які постраждали від бойових дій [UNITED24, 2023]. Її публічні заяви про солідарність з українським народом підкреслюють гуманітарний вимір ініціативи. Гурт Imagine Dragons став амбасадором напряму "Медична допомога". Їхній внесок допоміг зібрати кошти на закупівлю мобільних клінік і автомобілів швидкої допомоги. Ця техніка забезпечує своєчасне надання медичних послуг у віддалених районах, що є критичним для регіонів, які знаходяться під постійною загрозою атак [*За 11 місяців з усього світу*... 2023]. Концерти та інші події за участі гурту сприяли підвищенню обізнаності про ситуацію в Україні на глобальному рівні. Андрій Шевченко, перший амбасадор UNITED24, відіграв важливу роль у залученні уваги спортивної спільноти до потреб України. Як відомий у світі футболіст, він ініціював численні кампанії зі збору коштів для відновлення зруйнованої інфраструктури та підтримки постраждалих громад. Його активність у межах проєкту продемонструвала, як спорт може стати засобом публічної дипломатії [*Андрій Шевченко,* 2022].

Одним із конкретних прикладів успішного використання зібраних коштів є відновлення мосту через річку Інгулець у Миколаївській області. Цей міст має стратегічне значення для регіону, забезпечуючи транспортне сполучення та логістику. Завдяки фінансуванню, отриманому через UNITED24, ремонт було завершено в рекордно короткі терміни, що позитивно вплинуло на економічну активність регіону [*У межах ініціативи UNITED24*...,

2023]. Ще одним значущим проєктом стала закупівля медичного обладнання та автомобілів швидкої допомоги для лікарень у прифронтових зонах. Це сприяло підвищенню якості та швидкості надання медичних послуг постраждалому населенню [Міністерство охорони здоров'я України, 2025].

UNITED24 також активно підтримує проєкти в галузі освіти та науки. Зокрема, було зібрано кошти на відбудову зруйнованих шкіл та закупівлю обладнання для дистанційного навчання, що дозволило тисячам дітей продовжити освіту в умовах війни [Міністерство освіти і науки України, 2023]. Зокрема, уряд Литви через платформу UNITED24 надав фінансову підтримку для будівництва та ремонту укриттів у трьох закладах загальної середньої освіти в Черкаській та Одеській областях. Завдяки цьому тисячі школярів зможуть повернутися до очного навчання в безпечному середовищі [Міністерство освіти і науки України, 2023]. Крім того, було оголошено збір коштів на відбудову Бузівського академічного ліцею, який зазнав пошкоджень під час бойових дій на Київщині. Загальна вартість проєкту становить 1,25 мільйона доларів США, і його реалізація сприятиме відновленню освітнього процесу для місцевих дітей [Міністерство освіти і науки України, 2023].

Крім того, UNITED24 сприяє зміцненню відносин з міжнародними фінансовими інституціями. Співпраця з такими організаціями, як Світовий банк та Міжнародний валютний фонд, дозволяє ефективно координувати зусилля з відновлення економіки та залучення інвестицій [World Bank, 2023]. Загалом, ініціатива UNITED24 є яскравим прикладом того, як публічна дипломатія може бути інструментом залучення економічної допомоги та формування позитивного міжнародного іміджу країни. Вона поєднує в собі ефективне використання цифрових технологій, прозорість фінансових операцій та активну комунікацію з міжнародною спільнотою, що є ключовими факторами успіху в сучасному світі.

Роль та місце міжнародних міжурядових організацій: case study Міжнародної організації з міграції. Окрім здобутків публічної дипломатії, що скеровується Українською державою, важливим є також внесок міжнародних міжурядових організацій. Зокрема,

Міжнародна організація з міграції (МОМ) є одним із ключових гуманітарних акторів, які забезпечують підтримку постраждалого населення України в умовах триваючої кризи. План гуманітарного реагування на 2024 рік, розроблений у співпраці з Управлінням ООН з координації гуманітарних справ (OCHA), ілюструє масштаби потреб: понад 14,6 мільйона осіб в Україні потребують гуманітарної допомоги. Це охоплює значну частку населення країни, зокрема внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які залишили свої домівки через бойові дії або руйнування інфраструктури [Управління ООН з координації гуманітарних справ, 2023].

Основними напрямами роботи МОМ є надання екстреного житла, предметів першої необхідності, підтримка засобів до існування та грошова допомога. Грошова підтримка для ВПО була збільшена до 3 600 грн на місяць на кожного члена родини у відповідь на зростання інфляції та збільшення витрат на життя. Така фінансова допомога дозволяє ВПО задовольняти свої базові потреби, що, своєю чергою, сприяє підтримці місцевих економік через витрати цих коштів на товари й послуги [Центр досліджень соціальних комунікацій, 2024]. Окрему увагу МОМ приділяє реагуванню на кризові ситуації, такі як підтоплення в Херсонській області. У червні 2024 року, після руйнування Каховської ГЕС, МОМ мобілізувала ресурси для надання невідкладної допомоги понад 2 500 постраждалим. Ця допомога включала забезпечення тимчасовим житлом, водою, їжею та санітарними засобами, що було життєво необхідним для постраждалих громад [Управління ООН з координації гуманітарних справ, 2023].

Крім того, у 2024 році МОМ здійснила комплексний підхід до підтримки засобів до існування, орієнтуючись на довгострокову стійкість. Однією з ключових ініціатив стало створення програм, які забезпечують доступ до навчання та професійної підготовки для внутрішньо переміщених осіб і громад, що приймають їх. Ці програми спрямовані на інтеграцію ВПО у місцеві економіки, що зменшує їхню залежність від гуманітарної допомоги та сприяє економічній активності [OCHA Services, 2024]. Станом на вересень 2024 року гуманітарні організації, серед яких МОМ, надали

допомогу понад 7,2 мільйонам українців. Такий масштаб підтримки став можливим завдяки комплексному підходу до координації міжнародної допомоги, а також завдяки залученню місцевих партнерів до процесу реалізації проєктів. Наприклад, МОМ активно співпрацює з місцевими органами влади та неурядовими організаціями, що дозволяє забезпечити адресність і ефективність допомоги.

Прозорість і підзвітність є ключовими елементами роботи МОМ. Усі етапи надання допомоги супроводжуються детальним моніторингом і звітністю, що забезпечує довіру до організації та її проєктів як з боку міжнародних донорів, так і з боку постраждалого населення. Наприклад, організація використовує сучасні цифрові інструменти для відстеження надання грошової допомоги, забезпечуючи доступ до даних у реальному часі [OCHA Services, 2024]. Гуманітарна діяльність МОМ у 2024 році є не лише засобом реагування на кризу, але й важливим інструментом для забезпечення соціально-економічної стабільності України. Завдяки її зусиллям сотні тисяч українців отримали необхідну підтримку, а основи для довгострокового відновлення були закладені через розвиток місцевих економік та інвестиції у людський капітал.

Роль та місце міжнародних неурядових організацій (НУО) в контексті публічної дипломатії економічного спрямування. Зі свого боку, міжнародні неурядові організації (НУО) відіграють ключову роль у сприянні економічному відновленню України, займаючись публічною дипломатією для залучення допомоги та реалізації ініціатив на місцях. Один із яскравих прикладів – спільні зусилля українських і міжнародних НУО у розробці рекомендацій "Build Forward". Цей документ підкреслює необхідність інтеграції нагальних гуманітарних потреб із довгостроковими стратегіями відновлення, акцентуючи увагу на прозорості, підзвітності та залученні громадянського суспільства до процесу реконструкції. Ця ініціатива стала важливим кроком у формуванні політики міжнародних донорів та забезпеченні відповідності допомоги потребам і прагненням українського народу [RISE & Save the Children, 2023]. Документ, створений у співпраці українських та міжнародних

партнерів, підкреслює необхідність адаптації програм допомоги до реальних потреб населення, яке постраждало від війни. Наприклад, окремо визначено пріоритети для відбудови критичної інфраструктури, зокрема шкіл, лікарень та систем водопостачання, а також інвестування у створення нових робочих місць і підтримку місцевого бізнесу. Це не лише сприяє задоволенню нагальних потреб, а й формує основу для сталого економічного розвитку [RISE & Save the Children, 2023].

Особливу увагу в рекомендаціях приділено необхідності прозорості у розподілі коштів. Документ наголошує на створенні механізмів моніторингу, що забезпечують доступність інформації про фінансові потоки для громадянського суспільства та міжнародних партнерів. Наприклад, запропоновано залучати до нагляду за реалізацією проєктів незалежні організації та експертів, які можуть оцінювати ефективність використання ресурсів. Такий підхід сприяє мінімізації ризиків корупції та підвищує довіру міжнародних донорів [RISE & Save the Children, 2023]. Залучення громадянського суспільства є ще одним важливим елементом рекомендацій "Build Forward". Документ наголошує на необхідності інтеграції локальних ініціатив у процеси відновлення та розвитку, що забезпечує більш глибоке розуміння реальних потреб громад. Наприклад, участь місцевих організацій у плануванні реконструкції дозволяє враховувати специфіку кожного регіону, створюючи більш гнучкі та ефективні рішення. Такий підхід підкреслює роль громадянського суспільства як ключового партнера у процесах реконструкції [RISE & Save the Children, 2023].

НУО також відіграють важливу роль у моніторингу та просуванні прозорості у використанні коштів на відновлення. Наприклад, випадки перевірки реконструкції, такі як інцидент із лікарнею "Охматдит" у Києві, підкреслюють необхідність постійного нагляду, щоб запобігти корупції та забезпечити належне використання коштів донорів. НУО активно займаються розслідуваннями та привертають увагу до подібних випадків, сприяючи підзвітності та зміцненню довіри громадськості до ініціатив з відновлення [Peleschuk, 2024]. Завдяки цим багатогранним зусиллям міжнародні НУО не

лише сприяли притоку економічної допомоги в Україну, а й забезпечили її ефективне використання для сприяння відновленню, зміцненню стійкості та сталому розвитку країни.

Роль української діаспори в контексті публічної дипломатії заради економічного відновлення України. Українська діаспора відіграє помітну роль у публічній дипломатії, спрямованій на економічне відновлення України. Її діяльність охоплює широкий спектр ініціатив – від лобіювання інтересів України на міжнародній арені до безпосередньої фінансової та гуманітарної підтримки. Українські громади за кордоном активно впливають на політику своїх країн проживання, сприяючи ухваленню рішень на користь України. Зокрема, Світовий конґрес українців (СКУ) та Конґрес українців Канади (КУК) здійснюють систематичну роботу з урядами та міжнародними організаціями, просуваючи інтереси України та забезпечуючи їй підтримку в умовах військової агресії. Діяльність цих організацій спрямована на формування позитивного іміджу України та захист її суверенітету на міжнародній арені [Макар, 2024].

Діаспора надає значну фінансову підтримку Україні. За даними СКУ, лише за перший рік повномасштабної війни українці за кордоном зібрали понад 500 млн доларів США на гуманітарні та військові потреби. Ці кошти спрямовуються на відновлення інфраструктури, підтримку внутрішньо переміщених осіб та розвиток економіки. Зокрема, через глобальну платформу "Energize Ukraine" діаспора активно підтримує відновлення енергетичної інфраструктури, зруйнованої внаслідок російських обстрілів [*СКУ презентував Energize Ukraine...*, 2023]. "Energize Ukraine" об'єднує зусилля українців по всьому світу для надання негайної допомоги у відновленні енергетичної інфраструктури України. Зокрема, платформа займається пошуком, закупівлею та доставкою необхідного обладнання, такого як високовольтні трансформатори, генератори, сонячні та акумуляторні системи, що є критично важливими для забезпечення електропостачання в умовах постійних атак на енергосистему країни [Energize Ukraine, 2024]. У січні 2023 року президент СКУ Павло Ґрод та голова правління НЕК "Укренерго" Володимир Кудрицький підписали меморандум про співпрацю в

рамках ініціативи "Energize Ukraine". Ця співпраця спрямована на координацію зусиль у пошуку та постачанні необхідного обладнання для відновлення енергетичної інфраструктури України [*СКУ розпочинає глобальну кампанію*..., 2023]. У травні 2024 року уряд канадської провінції Альберта надав ініціативі "Energize Ukraine" фінансову допомогу в розмірі 150 тисяч канадських доларів. Ці кошти призначені для обладнання українських шкіл сонячними панелями, що забезпечить дітей електрикою в умовах пошкодженої енергетичної інфраструктури [Green, 2024].

Наукова діаспора є унікальним капіталом для України. Українські вчені за кордоном сприяють розвитку наукових досліджень, обміну знаннями та технологіями, що може суттєво прискорити процеси відновлення як науки, так і багатьох сфер економіки країни. Збереження та залучення висококваліфікованих кадрів є критичною потребою для повоєнного відновлення країни. Для підтримки українських науковців, які постраждали від війни, була створена платформа "Science at Risk". Ця спільнота та веб-платформа дозволяє популяризувати експертизу українських учених, знаходити міжнародних партнерів і донорів, а також розповідати історії українських науковців під час війни широкій аудиторії [*Science at Risk,* 2023]. У межах цього проєкту протягом серпня–вересня 2023 року було проведено опитування українських науковців за кордоном, у якому взяли участь 398 респондентів із 38 країн світу. Більш як половина (57%) учасників опитування виїхала за кордон після 24 лютого 2022 року, переважна більшість респондентів (81%) має науковий ступінь, більшість є представниками природничих наук [Скороход, 2024].

Діаспора співпрацює з міжнародними гуманітарними організаціями, забезпечуючи координацію допомоги та ефективне використання ресурсів. Це включає участь у конференціях, семінарах та інших заходах, спрямованих на відновлення та розвиток України. Зокрема, представники діаспори беруть участь у форумах, де обговорюються кращі практики залучення діаспори до процесів відновлення [Організація з безпеки та співробітництва в Європі, 2024]. У червні 2024 року, на конференції URC24 в Берліні, СКУ

закликав уряд України та міжнародних партнерів активно залучати діаспору до всіх етапів повоєнного відновлення країни. Президент СКУ Павло Ґрод під час конференції наголосив на важливості участі діаспори у цій справі, підкресливши, що глобальна українська спільнота готова інвестувати свій досвід, знання та ресурси для відновлення батьківщини [*Президент СКУ на URC 2024...*, 2024]. Згідно зі звітом ОБСЄ (2024), для ефективного залучення діаспори до процесів відновлення України рекомендується:

- **Розробка національної стратегії співпраці з діаспорою**: Це забезпечить скоординовані дії та максимальне використання потенціалу українців за кордоном.
- **Створення сприятливих умов для інвестицій**: Запровадження податкових пільг та спрощення бюрократичних процедур для інвесторів з діаспори.
- **Підтримка ініціатив діаспори у сфері освіти та науки**: Сприяння обміну знаннями та технологіями між українськими та закордонними науковцями.

Міжнародні благодійні організації та краудфандинг у контексті публічної дипломатії економічного спрямування. З початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році українське суспільство та міжнародна спільнота активно долучилися до підтримки країни через різноманітні благодійні ініціативи та краудфандингові кампанії. Зокрема, Ukraine Reconstruction Fund (URF) є благодійною організацією, заснованою для допомоги Україні у подоланні наслідків війни, зокрема у відновленні соціальної інфраструктури та перезапуску економіки. Фахівці фонду розробили проєкти з інвестиційною вартістю понад 200 млн доларів США та створили комплексний план відбудови України під час війни та у післявоєнний період [Ukraine Reconstruction Fund, 2024]. Серед ініціатив фонду – будівництво нового житлового району для постраждалих від російської агресії у селищі Ворзель Київської області та будівництво малоповерхових житлових комплексів для постраждалих. Крім того, фонд бере участь у міжнародних заходах, таких як ReBuild Ukraine у Варшаві, щоб почути потреби постраждалих громад та залучити міжнародну підтримку для відновлення України [Ukraine Reconstruction Fund, 2024].

Подібним чином діє RISE Ukraine – коаліція, що об'єднує понад 20 українських та міжнародних організацій, які працюють над розвитком відкритого урядування та реалізацією антикорупційних реформ. Метою коаліції є забезпечення доброчесності, сталості та ефективності процесу відновлення України після російського вторгнення. Під час конференції з відновлення України в Лугано у липні 2022 року RISE Ukraine представила 10 принципів для відбудови та модернізації країни. Ці принципи були підтримані Міністерством інфраструктури України, Міністерством економіки України, Національним агентством з питань запобігання корупції (НАЗК) та іншими провідними державними установами [RISE Ukraine, 2022]. На перших загальних зборах у серпні 2022 року учасники коаліції визначили три ключові напрями роботи: побудова інституційної архітектури відбудови, впровадження єдиної Електронної системи управління відбудовою (ЕСУВ), а також моніторинг і превенція корупції шляхом вивчення і впровадження кращих практик. У серпні коаліція RISE підписала Меморандум з Міністерством інфраструктури щодо впровадження ЕСУВ. Діяльність коаліції спрямована на формування кращих практик і адвокацію змін до процесів закупівель публічними замовниками товарів, послуг та робіт для відбудови, створення умов для посилення ролі приватного бізнесу у процесах ухвалення рішень й участі у процесах відбудови, а також формування чітких інструкцій і дорожніх карт для стейкхолдерів процесу відбудови щодо долучення до проєктів відбудови. Принципи, висунуті RISE Ukraine, включають: українське керівництво з міжнародною верифікацією, оновлення, прозорість та підзвітність, конкуренцію та ефективність, сталість, координацію, справедливість та інклюзивність, публікацію та використання відкритих даних, продовження реформ та нульову толерантність до корупції [RISE Ukraine, 2022].

Зі свого боку, краудфандингові платформи стали ефективним засобом мобілізації фінансових ресурсів для підтримки України. Вони об'єднують зусилля громадян, бізнесу та міжнародних партнерів, сприяючи прозорості та підзвітності використання зібраних коштів. Наприклад, платформа "Ukraine Now" одночасно є

і волонтерською, і краудфандинговою платформою. З одного боку, можна запропонувати свою фізичну допомогу, з іншого – фінансово підтримати волонтерство. Організація почала працювати на підтримку України з початку повномасштабного вторгнення [UkraineNow, 2024]. Так само актори Міла Куніс та Ештон Кутчер 4 березня 2022 року ініціювали кампанію на платформі GoFundMe з метою зібрати 30 млн доларів США для гуманітарної допомоги українцям, особисто пожертвувавши 3 млн доларів США [Калатур, 2022]. Кошти, зібрані через цю кампанію, були спрямовані на підтримку організацій Flexport.org та Airbnb.org, які активно працюють на місцях, надаючи негайну допомогу тим, хто її найбільше потребує. Flexport.org організувала доставку гуманітарної допомоги до місць розташування біженців у Польщі, Румунії, Угорщині, Словаччині та Молдові, а Airbnb.org надала безкоштовне короткострокове житло біженцям, які залишили Україну [*Міла Куніс*..., 2022]. Станом на 20 березня 2022 року кампанія Куніс та Кутчера зібрала понад 20 млн доларів США, наближаючись до поставленої мети [Хмельницька, 2022]. Цей приклад підкреслює, як міжнародні краудфандингові платформи можуть мобілізувати значні ресурси для підтримки гуманітарних ініціатив в Україні, об'єднуючи зусилля відомих особистостей та широкої громадськості.

Висновки. Ефективне використання механізмів публічної дипломатії стало вирішальним фактором у мобілізації міжнародної підтримки України в умовах російсько-української війни. Впродовж аналізованого періоду вдалося чітко продемонструвати, що залучення міжнародних фінансових ресурсів, гуманітарної допомоги та політичної підтримки стало можливим завдяки комплексному підходу до комунікаційних стратегій, співпраці з міжнародними організаціями, діаспорою, а також завдяки ініціативам, які створюють унікальний інструментарій для підтримки держави у кризовий період.

Саміти, такі як URC2022 у Лугано та URC2024 у Берліні, стали ключовими майданчиками для координації зусиль урядів, громадських організацій та міжнародних фінансових установ. Прийняті під час цих заходів документи, зокрема "Луганська декларація",

надали чіткі рамки для відновлення України. Впровадження "Принципів Лугано" забезпечило ефективність, прозорість і підзвітність процесу відбудови. Особливо важливим є узгоджений підхід міжнародної спільноти, що підтверджує пріоритетність реформ як обов'язкового компоненту стабілізації і відновлення. Ініціатива UNITED24 стала символом успішної публічної дипломатії України. Завдяки цій платформі було зібрано мільярди доларів, які спрямували на відновлення інфраструктури, підтримку військових, медичної та освітньої сфер. Участь всесвітньо відомих осіб сприяла підвищенню рівня довіри до ініціативи та привернула увагу міжнародної спільноти до України. Прозорість і підзвітність використання коштів стали визначальними факторами успіху платформи.

Роль міжнародних міжурядових організацій, таких як Міжнародна організація з міграції, полягала у забезпеченні негайної допомоги внутрішньо переміщеним особам, відновленні життєво важливих інфраструктур та підтримці засобів до існування. Завдяки чіткій координації та довгостроковим програмам підтримки вдалося стабілізувати життя млн українців, що зазнали впливу війни. Не менш важливою була участь української діаспори, яка виступала як агент публічної дипломатії та фінансовий донор. Залучення значних коштів, підтримка ініціатив, таких як "Energize Ukraine", та активне лобіювання інтересів України на міжнародній арені підкреслили ефективність скоординованих зусиль українців за кордоном.

У підсумку можна стверджувати, що публічна дипломатія в умовах російсько-української війни не лише забезпечила надходження міжнародної підтримки, а й стала потужним інструментом формування позитивного іміджу України у світі. Ефективність цієї дипломатії базується на синергії урядових і громадських ініціатив, прозорості у використанні ресурсів та здатності адаптуватися до умов сучасних викликів. Подальший розвиток цих механізмів є ключем до забезпечення успішного відновлення та сталого розвитку України.

ПІСЛЯМОВА

Другий, завершальний етап дослідження, спрямованого на аналіз проблем адаптації політичної системи України до мирних умов, відбувався у форматі певної парадигмальної суперечливості. Продовження воєнних дій позбавляє можливості аналізувати процес адаптації в реальних умовах миру, як того вимагає сам науковий принцип – вивчати реальний світ і реальні його явища. В той же час, науковий погляд не може оминути реальних проблем, які присутні у воюючій країні, коли ситуація вимагає стабілізації її існуючої політичної системи і фактичного ("робочого") режиму її функціонування. Відповідно, наукова думка щодо цього має продукувати одночасно і реалістичний, і евристичний погляди на проблеми політичної адаптації країни до ситуації і війни, і миру.

У питанні змін у формі політичного правління доводиться визнати неможливість дати таку її модель, яка була б консенсусно, тобто без заперечень, прийнятою усім суспільством, але впевнено можна казати про те, що політичні уподобання критичної більшості українців схиляються у бік посилення функцій і повноважень парламенту. В умовах війни легітимація парламенту є позаелекторальною, що є цілком закономірним. Легітимація, передбачена конституційними нормами, потребує подолання самим парламентом низки його "хвороб", посилених обставинами воєнного часу, таких як залежність (через "монобільшість") від президентського Офісу і від виконавчої гілки влади, послаблення законодавчої функції, зниження інтенсивності і масштабів комунікацій із виборцями, зниження міжнародної активності депутатського корпусу, як і його репутації. Відповідно, наукова думка схиляється до необхідності зменшення ваги президентської участі у політичному правлінні, що може відбутися за умови успішного лікування традиційної української хвороби – надмірного патерналізму суспільної свідомості.

Аналіз ситуації у судовій гілці влади дозволяє казати про її достатню концептуальну готовність до адаптації до мирних умов. Якщо перед нею і виникнуть труднощі, то вони можуть бути

пов'язані виключно із суб'єктивним чинником – корумпованістю, у якій суддівський корпус звинувачується найчастіше.

Оновлення політичної системи у мирних умовах буде залежати від переходу на новий рівень багатьох неполітичних сфер суспільства – зміцнення його демократичної ідентичності, подолання ним колективної психологічної травми, набуття ним імунітету від соціального популізму, запровадження оптимальної моделі децентралізації країни, повної демократизації інформаційного поля, усунення конфліктогенних складових із міжетнічних і міжконфесійних відносин. Окремо стоятиме питання про відповідність української політичної системи політичним стратегіям Європейського Союзу, членства у якому домагається наша країна.

Пропонована книга не має сприйматися як набір готових рецептів безболісного входження у мирний період. Авторський колектив сподівається, що проведене ним дослідження, висловлені припущення і пропозиції можуть бути корисними тим, хто стоятиме за кермом держави в час відбудови – час, який буде не менш складним, ніж година воєнних випробувань.

Бібліографічні посилання

"Бачення України – 2030" громадської коаліції "Україна після перемоги". (2022, Червень). Центр політико-правових реформ. https://e.surl.li/hecoxf

"Демократія має бути безкомпромісною щодо зла" – Зеленський на саміті під головуванням Байдена. (2023, Березень 29). https://e.surl.li/keixil

"Культура пам'яті в повоєнній Україні": розпочався новий етап формування політики пам'яті в контексті російсько-української війни. (2023). https://e.surl.li/lpcthk

*"Люди все більше поводяться не як носії цінностей, а як споживачі": промова Олександри Матвійчук на Конгресі Культури. (*2023). https://e.surl.li/cgkpzq

"Має значення": Путін заговорив про легітимність Зеленського (2024, Травень 17). *УНІАН.* https://e.surl.li/jrwenu

"Немає поняття "російськомовні". Всі ми – громадяни України" – мовний омбудсмен. (2023, Листопад 22). Радіо Свобода. https://surl.li/lqoeuf

"Президент став головним медіа країни", – радник Зеленського Литвин. (2024, Жовтень 31). Цензор.нет. https://censor.net/ua/n3517789

1 листопада – форум "Демократія під час війни: досвід України та уроки для світу". (2024, Жовтень, 29). Detector. media. https://e.surl.li/spkjff

2013-й: політичні підсумки і прогнози (загальнонаціональне й експертне опитування). (2013, Грудень 27). Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. https://dif.org.ua/article/2013-y-politichni-pidsumki-i-prognozi-zagalnonatsionalne-y-ekspertne-opituvannya

2022 Індекс сталості організацій громадянського суспільства. Звіт по Україні. (2023, Жовтень). USAID, ICNL, fhi360. https://e.surl.li/acvfef

2023 Country Reports on Human Rights Practices: Ukraine. (2023). U.S. Department of State. https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/ukraine/

29 жовтня в Києві – конференція "На шляху до Лугано: Децентралізація". (2021, Жовтень 27). Децентралізація. https://decentralization.ua/news/14151

5-річчя президентства Володимира Зеленського: як змінилася ситуація з демократією і економікою в Україні та бажана форма правління. (2024, Червень 06). КМІС. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1411&page=1

6,8 тис. вироків корупціонерам було винесено за час великої війни (2024, Жовтень 29.). Опендабот, Жовтень 29. https://opendatabot.ua/analytics/corrupted-officials-2024

80% українців почали більше спілкуватися українською після нападу Росії – опитування. (2022, Червень 27). Укрінформ. https://e.surl.li/yxszn t

88% українців відчувають високий рівень стресу через війну, – дослідження. (2023). Lb.ua. https://lb.ua/society/2023/05/05/554120_88_ukraintsiv_vidchuvayut_visokiy.html

Аджемоґлу, Д., & Робінсон, Дж. (2022). *Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності*. Київ: Наш Формат.

Аналіз дострокового припинення повноважень міських голів на підставі набрання законної сили рішенням суду про притягнення їх до відповідальності за правопорушення, пов'язані з корупцією. (2023, Вересень 29). Громадянська мережа ОПОРА. https://e.surl.li/jcuonq

Андрій Шевченко. (2022). UNITED24. https://u24.gov.ua/uk/ambassador/andriy_shevchenko

Арахамія після засідання фракції "Слуги Народу" за участі Зеленського назвав імена нових міністрів. До ВР надійшли подання. (2024, Вересень 05). Espreso.tv. https://espreso.tv/suspilstvo-arakhamiya-pislya-zasidannya-fraktsii-slugi-narodu-za-uchasti-zelenskogo-nazvav-imena-novikh-ministriv

Арістова, А. (2019). Криза релігійної ідентичності: підходи до концептуалізації. *Релігія та соціум, 1–2,* (33–34), 94–100.

Баранівська, М. (2023). Концепт "народовладдя" як інструмент сучасного популістського дискурсу. У Ю. Ж. Шайгородський (Ред.). *Соборність України: історія та сучасність: зб. наук. праць*.

Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 19 січня 2023 р. (с. 187–189). Київ–Ніжин: Видавець Лисенко, М. М.

Бауман, З. (2013). Плинні часи: життя в добу непевності. Київ: Критика.

Бачення України: реформування та відновлення соціально-гуманітарної сфери у перспективі 2030 року. (2023). ЦППР. https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/Bachennya-Ukrayiny-2030_sotsialno-gumanitarna-sfera.pdf

Баширов, В. (2023). *Перепись 2021. Карты национального состава Крыма (первые порайонки)*. LiveJournal. https://sevabashirov.livejournal.com/567692.html

Бевз, Т. (2023). Утвердження національної та громадянської ідентичності в умовах війни. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Бєлай, С. (2017). Державні механізми протидії кризовим явищам соціально-економічного характеру: теорія, методологія, практика: монографія. У Кізян, Р. (2019). Сутність та роль державного управління системою антитерористичної безпеки України. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління. (Т. 30) *(69)*4, 148–149. https://e.surl.li/aireil

Близько 78% українців щодня користуються інтернетом. (2022). https://e.surl.li/fpdgqb

Боголюбов, В. М., Клименко, М. О., Мельник, Л. Г., & Ракоїд, О. О. (2018). *Стратегія сталого розвитку* (В. М. Боголюбов, Ред.). Київ: ВЦ НУБіПУ. https://dglib.nubip.edu.ua/items/5be4359d-dc23-4d6f-87a6-17db554a5ec9

Бойко заявил о "насилии над людьми" со стороны "радикалов": вспомнил снос памятников, язык и церковь. (2024, Декабрь 15). Hromadske. https://surl.li/fcnihj

Более 2,8 млн беженцев прибыли в Россию с территорий Украины и Донбасса. В их числе 448 тыс. детей. (2022, Июль 24). ТАСС. https://tass.ru/obschestvo/15295715

Бондаренко, В. Д., Целковський, Г. А., & Кушнірчук, В. А. (2023). Православ'я в Україні: динаміка трансформаційних змін, їх

чинники та результати. *Культурологічний альманах, (4),* 3–11. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.1.

Бондаренко, К. (2024, Жовтень 28). Коли закінчиться війна в Україні: військовий шокував прогнозом. *ТСН.* https://e.surl.li/xbsidc

Борейко, Ю. (2016). Конфесійна ідентичність православних українців в умовах сучасних викликів. *Схід, 1*, 54–58.

Боротьба за збереження культури: стирання української національної ідентичності як інструмент війни. (2024, Липень 16). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3885982-borotba-za-zberezenna-kulturi-stiranna-ukrainskoi-nacionalnoi-identicnosti-ak-instrument-vijni.html

Боротьба України за захист своїх кордонів є демонстрацією демократії в дії – дослідження "Індекс демократії" від The Economist. (2023, Лютий 02). ОПОРА. https://e.surl.li/cyewht

Брехаря, С. (2023). Політичні аспекти змін у судовій гілці влади України. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія* (с. 158–180). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Брижко-Запур, Н. (2023). *Я тут. Ми тут. Ми всі – це Україна. Феномен Володимира Зеленського* (Н. Чорпіти, Пер. з польської). Київ: ВЦ "Академія".

Брик, Т., & Казанова Х. (2021). Тридцять років релігійного плюралізму в Україні. У *Нариси новітньої історії України, 1991–2021* (с. 225–254). Laurus.

Буцко, Х. (2024, Травень 13). Під час великої війни рівень бідності в Україні зріс на 19% – докторка економічних наук. *Громадське радіо.* https://e.surl.li/cggvsg

В Україні немає юридично оформленої російської меншини – Стефанішина. (2023, Листопад 9). Укрінформ. https://surl.li/xdfoot

Важливо об'єднувати зусилля з міжнародними партнерами задля збереження культурної ідентичності та національної спадщини України, – Микола Точицький. (2024). Кабінет Міністрів України. https://www.kmu.gov.ua/news/vazhlyvo-obiednuvaty-zusyllia-z-mizhnarodnymy-partneramy-zadlia-zberezhennia-kulturnoi-identychnosti-ta-natsionalnoi-spadshchyny-ukrainy-mykola-tochytskyi

Василевська, Т. (2022). Війна та пропаганда: етичні кореляції. *Психологічні виміри культури, економіки, управління*, *24*, 34–41.

Василевська, Т., & Бевз, Т. (2024). Конструювання політики національної пам'яті: ідеї, смисли, акценти. *Політичні дослідження, 1*(7). 135–158. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-7

Васін, М. С. (2019). Сучасна державна-церковна взаємодія в Україні: переосмислення конституційних засад. *Часопис Київського університету права. № 3*. 80–87.

Виговська, В. (2024). *Президентська влада: вимірювання та порівняння сили президентів.* https://voxukraine.org/prezydentska-vlada-vymiryuvannya-ta-porivnyannya-syly-prezydentiv

Висновок №6 Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів. [Opinion No. 6 of the Consultative Council of European Judges for the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on a fair trial within a reasonable time and the role of the judge in judicial proceedings, taking into account alternative means of dispute resolution]. (2004*)*. Сайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/vys6.pdf

Вишлінський, Г., Михайлишина, Д., Самойлюк, М., & Томіліна, М. (2023). *Біженці з України: хто вони, скільки їх та як їх повернути? Фінальний звіт*. Київ: Центр економічної стратегії. https://surl.li/itsljd

Відновлення України: пріоритети, ризики, включеність. 32 глибинних інтерв'ю. Якісне дослідження. (2023). МФ "Відродження". https://e.surl.li/dwgscl

Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій. (2022). https://minjust.gov.ua/ddr/services/legalisation-zmi

Візія стійкості: Пропозиції щодо громадського порядку денного до URC-2024. (2024). МФ "Відродження". https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/05/ukr_propozycziyi-shhodo-gromadskogo-poryadku-dennogo-do-urc-2024.pdf

Військові адміністрації отримують менше 20% від усієї гуманітарки в Україні, – Офіс Президента. (2022, Травень 4). Delo.ua. https://delo.ua/uk/politics/viiskovi-administraciyi-otrimuyut-mense-20-vid-usijeyi-gumanitarki-v-ukrayini-ofis-prezidenta-397047/

Військові запропонували мобілізувати додатково 450–500 тис. людей – Зеленський. (2023, Грудень 19). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3802249-vijskovi-zaproponuvali-mobilizuvati-dodatkovo-450500-tisac-ludej-zelenskij.html

Віллем, Ж.-П. (2006). *Європа та релігії: ставки XXI ст.* (Ж.-П. Віллем, Пер. з фран.]. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА.

ВККСУ та ГРД дійшли згоди щодо спільних індикаторів для визначення невідповідності критеріям доброчесності та професійної етики. (2024). Вища кваліфікаційна комісія суддів України. https://vkksu.gov.ua/news/vkksu-ta-grd-diyshly-zgody-shchodo-spilnyh-indykatoriv-dlya-vyznachennya-nevidpovidnosti

Волокіта, В. (2024, Серпень 12) Україна суттєво збільшила експорт зерна. *Економічна правда.* https://e.surl.li/hhnipt

Волотовська, В. П. (2024). Релігійна ідентичність українців в умовах російської агресії: теоретико-методологічні підходи. *Культурологічний альманах, (2),* 125–137. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.14.

Гайдуцький, П. І. (2021). *Україна за президентства Л. Д. Кучми*. Київ: ДКС Центр.

Ганущак, Ю. (2022, Березень 14). Громади – оплот України. Як децентралізація дбає про перемогу. *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/internal/hromadi-oplot-ukrajini-jak-detsentralizatsija-dbaje-pro-peremohu.html

Гарус, А., & Нів'євський, О. (2020, Серпень 06). У єдності – сила. Вплив реформи децентралізації на місцеві бюджети в Україні. *Вокс Україна*. https://voxukraine.org/u-yednosti-sila-vpliv-reformi-detsentralizatsiyi-na-mistsevi-byudzheti-v-ukrayini

Гвоздік, О, Чорногуб, Н., Кебало, В., & Петренко-Лисак, А. (2022). *Вплив воєнного стану на громадянську участь в Україні*. https://rm.coe.int/research-influence-of-martial-law-on-the-civil-participation-in-ukrain/1680a79d85

Гейл, Г. & Онух, О. (2023). *Битва Зеленського після війни. Що означатиме мир для української демократії?* https://texty.org.ua/fragments/110098/bytva-zelenskoho-pislya-vijny-sho-oznachatyme-myr-dlya-ukrayinskoyi-demokratiyi/

Герасимов, В. (2013, Февраль 27–Март 5). Ценность науки в предвидении. *Военно-промышленный курьер*.

Глюксман, А. (1994). *Одинадцята заповідь.* Київ: Дух і Літера.

Говоров, В. С. (2023). Органи місцевого самоврядування та військові адміністрації: актуальні проблеми функціонування в умовах воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ, 101*(2), (ч. 1), 76–83. https://doi.org/10.32631/v.2023.2.07

Головань, М. (2024). Маск висміяв заяву Зеленського про незалежність України та переговори з Росією. *LIGA.net.*

Головаха, Є., & Дембіцький, С. (Ред.). (2024). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024*. Київ: Інститут соціології НАН України. https://surl.li/czmdaa

Головаха, Є., & Макеєв, С. (Ред.). (2022). *Українське суспільство в умовах війни. 2022*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Головне про вибори у діяльності органів Ради Європи. (2021, Серпень). Рада Європи.

Горбулін, В. (2017, Листопад 3). Який Фенікс народиться зі згарища світової гібридної війни? *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/internal/yakiy-feniks-naroditsya-zi-zgarischa-svitovoyi-gibridnoyi-viyni-259112_.html

Горкуша, О. (2016). Світоглядна функція релігії та церковна ідентичність: виклики в сучасних координатах української дійсності. *Українське релігієзнавство, 80,* 31–47. https://doi.org/10.32420/2016.80.719.

Горюнова, Є. О. (2024). *Український Крим в умовах російської окупації: політика, економіка, соціум.* Київ: Центр глобалістики "Стратегія XXI". https://surl.li/nwotfx

Громадський бюджет на шляху до відкритості: Підсумки підтримки у десяти громадах 2016–2018. (2019, Січень 18).

Польсько-українська фундація співпраці ПАУСІ. https://pauci.org/ua/news/315

Громадянська мережа ОПОРА, Київська школа економіки, Київський міжнародний інститут соціології. (2024). *(Ро)з'єднані: Поляризація в українському суспільстві.* https://surl.li/cslrqq

Громадянське суспільство України в умовах війни. Звіт за результатами дослідження. Грудень 2022 – січень 2023. (2023). Київ: КМІС, ІСАР "Єднання", УНЦПД, ЦЕДЕМ. https://e.surl.li/vzkzvu

Громова, Г. М. (2022). *Толерантність до невизначеності як чинник трансформації травматичного досвіду особистості*/ (Дис. д-ра філос. за спец. психологія). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ. https://e.surl.li/gnapih

Гурківська, А. І. (2023). *Політична дійсність в епоху постправди: змістовно-функціональні особливості* (Дис.... д-ра філософії). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ.

Дайджест судової практики Великої Палати Верховного Суду Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 01.04.2019 по 30.04.2019. (б.д.). Liga *360/* https://ips.ligazakon.net/document/VSS00282

Данилюк-Єрмолаєва, М. (2023, Жовтень 18). Навіщо Банковій "Труха" і ескортниці? Як команда Зеленського збирається виграти вибори після війни. *Еспресо.* https://e.surl.li/ndubxr

Данькевич, Я. (2024, Червень 23). Коли Україна стане членом ЄС: дипломат назвав орієнтовний рік вступу. *ТСН.* https://tsn.ua/ukrayina/koli-ukrayina-stane-chlenom-yes-diplomat-nazvav-oriyentovniy-rik-vstupu-2606313.html

Дарковіч, А., & Савісько, М. (2023). Стійкість громад: проблеми та рішення у прогнозуванні та реагуванні на кризи та загрози, спричинені повномасштабною війною. Звіт про дослідження. *Київська школа економіки*. https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/KSE-Institute-zvit-iz-doslidzhennya-Stii--kist-gromad.-Hanns-Final.pdf

Дембіцький, С. (2024). *Особливості аудиторії телемарафону "Єдині новини".* https://isnasu.org.ua/popsci/016_Dembitskiy-_Osoblyvosti_auditorii_telemarafonu.php

Демограф Олександр Гладун: Треба визнати, що нас в країні після війни буде 30 мільйонів. (2024, Жовтень 29). РБК–Україна. https://surl.li/npdrxj

Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. (2022). ОПОРА. https://e.surl.li/rdkagl

Денис Шмигаль: Працюємо над інституційними змінами, плануємо зміну формату Уряду. (2024, Березень 04). Урядовий портал. https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-pratsiuiemo-nad-instytutsiinymy-zminamy-planuiemo-zminu-formatu-uriadu

Денис, Д. (2022, Серпень). *Коли московське православ'я стало знаряддям Російської імперії. Локальна історія.* https://localhistory.org.ua/texts/statti/koli-moskovske-pravoslavia-stalo-znariaddiam-rosiiskoyi-imperiyi.

Денисенко, В. І. (2021). *Формування та функціонування в Україні політичного режиму Віктора Януковича (2010 – 2014 рр.).* Запоріжжя: Видавничий дім "Гельветика".

День Незалежності України. (2022, Серпень). Разумков Центр. https://e.surl.li/tbqzsk

День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни. (2024). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. https://e.surl.li/zlrcys

День Незалежності України: що об'єднує українців і як ми бачимо перемогу на шостому місяці війни. (2022, Серпень 22). Фонд Демократичні ініціативи. https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni

Державне підприємство "Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики України". (2024). *Внутрішньо переміщені особи. Дані станом на 20.12.2024*. https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo

Держслужбовцям і військовим заборонили використовувати Telegram на службових пристроях. (2024, Вересень 20). Texty.org.ua. https://e.surl.li/mytvqc

Децентралізація створила сильне місцеве самоврядування, здатне протистояти навіть військовій агресії, – Олексій

Чернишов. (2022, Квітень 02). Міністерство розвитку громад та територій України. https://e.surl.li/fbvotf

Джудіс, Д. Б. (2017). *Великий вибух популізму*. КСД.

Джудіс, Д. Б. (2017). *Великий вибух популізму. Як економічна криза змінила світову політику*. Харків: Клуб сімейного дозвілля.

Дикий, Є. (2023, Жовтень 23). Три шляхи зупинки "русского мира" в Україні. *Історична правда*. https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/10/23/163269.

Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021 –2023 роках. (2023, Березень 18). КМІС. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1

Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://surl.li/whtlww

Длігач, А. (2023, Липень 9). Ukraine Recovery Conference: трикутник відновлення. *Дзеркало тижня.* https://zn.ua/ukr/macrolevel/ukraine-recovery-conference-trikutnik-vidnovlennja.html

До 26-ї річниці Незалежності України: тенденції змін громадської думки. (2017). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki

Довіра до влади, нові рейтинги політиків та політичні симпатії українців – соцопитування. (2024, Жовтень 28). ТелеграфЪ. https://e.surl.li/ipdxrr

Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. (2022). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, Центр Разумкова. https://e.surl.li/tnctqm

Довіра телемарафону "Єдині новини". (2024, Лютий). КМІС. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1369&page=3&t=3

Долгоновська, Л. (2024). *Залізний генерал. Уроки людяності*. Харків, Віват.

Дорогань, А. (2021, Грудень 25). Як кримчан замінили на росіян. Росіяни обживають український Крим? *Радіо Свобода*. https://surl.li/ralmam

Дорожня карта для підтримки відновлення плюралістичного, прозорого та незалежного післявоєнного медіа-простору після припинення чи скасування воєнного стану. (2024, Червень 28). МКІП. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0451921-24#Text

Дослідження ініціатив у сфері повоєнного відновлення. (2023, червень). ICAP "Єднання", УНЦПД, ЦЕДЕМ. https://ednannia.ua/images/Master_version_UKR_Rebuilding.pdf

Дослідження соціальних настроїв в Україні. Національне опитування щодо громадського залучення. (2021, Березень 27). Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва. https://e.surl.li/syhviq

Друзенко, Г. (2024, Жовтень 31). Керівництво України потрапило у світоглядну пастку: шансів перемогти РФ на полі бою майже немає. *Прямий*. https://prm.ua/kerivnytstvo-ukrainy-potrapylo-u-svitohliadnu-pastku-shansiv-peremohty-rf-na-poli-boiu-mayzhe-nemaie/

Духовна незалежність України: коли і як запрацює закон про заборону УПЦ МП? (2024). https://www.youtube.com/watch?v=vq9NnPIDed8.

Дячук, К., & Романюк, О. (2024, Лютий 6). Зміни до наказу № 73: лібералізація зон, безпека журналістів, новий перелік нерозголошення. *Інститут масової інформації.* https://imi.org.ua/monitorings/zminy-do-nakazu-73-liberalizatsiya-zon-bezpeka-zhurnalistiv-novyj-perelik-nerozgoloshennya-i59034

Експертна дискусія до Дня Незалежності України. (2024). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. https://e.surl.li/lzmpvf

Електроенергетика України: стан і перспективи. (2024, Січень 26). YC Market. https://blog.youcontrol.market/ieliektroienierghietika-ukrayini-stan-i-pierspiektivi/

Євроінтеграція та нові можливості для громадянського суспільства: презентовано Барометр ОГС 2024. (2024, Листопад 29). Європейський простір. https://euprostir.org.ua/news/18738964

Європейський парламент (2016). *Доповідь та дорожня карта щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. Підготовлена Місією*

Європейського парламенту з оцінки потреб під головуванням Пета Кокса. https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf

Єкельчик, С. (2020, Квітень 29). Де ядро українства, шаровари для Сталіна, чим страшна малоросіянізація. *Локальна історія. Без брому.* https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/bez-bromu-sergii-iekelchik/

Жаліло, Я. (2022, Березень 12). Самоорганізовані громади надійно тримають тил. Чому основні ресурси гуманітарної та фінансової допомоги у воєнний час та після війни повинні бути передані місцевим громадам? *Економічна правда.* https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/12/683841/

Жежко-Браун, И. (2019). Сериал "Слуга народа" как политтехнологический сценарий президентской кампании Зеленского. *Идеи и идеалы* (Т. 11), *3*, ч. 1, 94–122.

Жодних російських нацменшин в Україні немає і не може бути – Стефанчук. (2023, Листопад 20). Інтерфакс-Україна. https://interfax.com.ua/news/political/948813.html

З початку року Україна збільшила експорт агропродукції на 25%. (2024, Жовтень 23.) Агро. https://delo.ua/agro/z-pocatku-roku-ukrayina-zbilsila-eksport-agroprodukciyi-na-25-437745/

За 11 місяців з усього світу для України через United24 пожертвували понад $305 млн. (2023, Квітень 7). Еспресо. https://espreso.tv/za-11-misyatsiv-z-usogo-svitu-dlya-ukraini-cherez-united24-pozhertvuvali-ponad-305-mln

За два роки платформа UNITED24 втілила в життя понад 100 проєктів, – Президент. (2024, Травень 23). Рубрика. https://rubryka.com/2024/05/23/za-dva-roky-platforma-united24-vtilyla-v-zhyttya-ponad-100-proyektiv-prezydent

За підтримки ЄС презентовано перші в Україні стратегії адаптації до зміни клімату. (2024, Вересень 19.). Представництво Європейського Союзу в Україні. https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine

Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни. (2022, Березень 1). Соціологічна група "Рейтинг". https://e.surl.li/zigjsv

Закон про мобілізацію ухвалений. Ось що він передбачає (2024, Квітень 11). Радіо свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/zakonoproyekt-pro-mobilizatsiyu-ukhvalenyy-v-tsilomu-peredbachaye/32900113.html

Замятін, В. Про "монобільшість" і коаліцію. (2021, Квітень 12). *Центр Разумкова,* https://razumkov.org.ua/statti/pro-monobilshist-i-koalitsiiu

Заславська, О. О., Посвістак, О. А., & Налімова, В. В. (2022). Новий популізм як технологія політичного маркетингу політичних партій. *Актуальні проблеми політики, 69*, 65–73.

Збитки України від російської агресії сягають $800 мільярдів – Президент. (2024, Листопад). *Укрінформ.* https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3924677-zbitki-ukraini-vid-rosijskoi-agresii-sagaut-800-milardiv-prezident.html

Збірник історій про кращі спільні проєкти організацій громадянського суспільства, бізнесу та органів державної влади. (2022). Київ: Міністерство культури та інформаційної політики України, Секретаріат Кабінету Міністрів України, USAID, ICAP "Єднання", УНЦПД, ЦЕДЕМ. https://e.surl.li/rqglkc

Збірник історій про успішні спільні проєкти організацій громадянського суспільства, бізнесу та органів державної влади. (2024). Київ: Міністерство культури та інформаційної політики України, Секретаріат Кабінету Міністрів України, Національна соціальна сервісна служба, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, USAID, ICAP "Єднання", УНЦПД, ЦЕДЕМ. https://e.surl.li/citdnl

Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2021 рік. (2021). https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/REPORT-NC-2021.pdf

Звіт ООН: Кількість голодуючих стабільно висока протягом трьох років поспіль, оскільки глобальна криза поглиблюється, – огляд іноземних ЗМІ 20–26 липня 2024. (2024, Липень 26). Міністерство аграрної політики та продовольства України. https://e.surl.li/fxmwse

Здіорук, С. І., & Токман, В. В. (Ред.). (2023). *Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України*. Київ: НІСД. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07.

Зеленський анонсував створення "міністерства української єдності". (2024, Серпень 19). Укрінформ. https://surl.li/gkcbqj

Зеленський сказав, що його команда – це лише "п'ять-шість менеджерів". (2023, Березень 19). Лівий берег. https://lb.ua/news/2023/12/19/589765_zelenskiy_skazav_shcho_yogo_komanda-.html

Зеленько, Г. (Ред.). (2022). *Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зеленько, Г., Кононенко, Н., Перевезій, В., Овчар, І., & Ситник, С. (2024). *Інструменти легітимації влади в період дії режиму воєнного стану*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. http://surl.li/eudqjf

Зеленько, Г. (2023a) Трансформація політичного режиму в Україні під час повномасштабної російської збройної агресії. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія* (с. 10–39). Київ: ІпіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/01/Adaptyvni-zminy-politychnoho-polia-Ukrainy_kol.-monohrafiia.pdf#page=10.11

Зеленько, Г. (2023b). Органи державної влади в Україні: як уникнути "інституційних пасток" воєнного часу для успішного повоєнного відновлення. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода, (Ред). *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення*: *монографія* (с. 28–58). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Зеленько, Г. (2024a). "Пастки" інституційної спроможності Української держави: причини виникнення і способи подолання. *Політичні дослідження, 2*(8), 25–52. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-2

Зеленько, Г. (2024b). Функціональний розподіл між владними інститутами та інституціями: механізми та принципи координації.

У О. Майборода (Ред.). *Державне політичне правління і національна єдність: аналітична доповідь* (с. 54–76). Київ:ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса.

Зелінська, М. (2007). Можливі моделі розвитку інституту президентства в Україні. *Політичний менеджмент*, *3*, 71–72.

Зісельс, Й. (2021). *Розсуди мої помисли.* Київ: Дух і літера.

Злобіна, О., Бевзенко, Л., Паращевін, М., & Шевченко, С. (2024). Масові очікування українців щодо майбутнього країни. *Інститут соціології НАН України*. https://e.surl.li/tvnkgr

Зубко, Г. (2017, Серпень 04). ГРОМАДна реформа: що дала децентралізація. *Економічна правда*. https://www.epravda.com.ua/columns/2017/08/4/627740/

Ідентичність громадян України: тенденції змін (травень 2023 р.). (2023, Серпень 21). Центр Разумкова. https://e.surl.li/jpjmem

Ідентичність громадян України: тенденції змін. (2024, Червень). Разумков Центр. https://e.surl.li/fnmdyn

Ілюк, Т. (2023). Формування засад публічної дипломатії України. *Геополітика України: історія і сучасність*, *2*(31), 63–75. https://doi.org/10.24144/2078-1431.2023.2(31).63-75

Індекс сталості розвитку ОГС в Україні. Звіт за 2023 рік. (2024, Серпень). УНЦПД, МФ "Відродження". https://e.surl.li/noftxx

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. (2022). *Прогнозна оцінка рівня бідності в Україні у 2022 році за трьома сценаріями розвитку соціально-економічних процесів внаслідок російсько-української війни.*

Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. (2023, Січень). КМІС. https://e.surl.li/xqwgsb

Іщенко, Д. (2023, Січень 24). П'ять трендів цифрової безпеки у 2023-му. *NV New voice.* https://nv.ua/ukr/opinion/cifrova-bezpeka-yak-uberegtisya-vid-kiberzlochinciv-ostanni-novini-50299516.html

Казюк, Я., Венцель, В., & Герасимчук, І. (2024а, Квітень 02). Оцінка фінансової спроможності територіальних громад за підсумками 2023 року. *Портал "Децентралізація"*. https://decentralization.ua/news/17881

Казюк, Я., Венцель, В., & Герасимчук, І. (2024b, Червень 04). Порівняльний аналіз фінансової спроможності територіальних громад (на основі показників 2021 та 2023 років). *Портал "Децентралізація"*. https://decentralization.ua/news/18171

Калакура, О., & Калакура, Я. (2024). Культурний транзит в етнічній політиці воюючої України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія, 18*, 149–158. https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-15

Калатур, А. (2022, Березень 4). Міла Куніс та Ештон Кутчер оголосили кампанію зі збору 30 млн доларів для українців. *Українська правда.* https://e.surl.li/ijajyr

Калач, В. (2018). Форми та рівні релігійної ідентичності: теоретико-методологічний аналіз. *Українська полоністика, 15*, 31–40.

Калашнікова, Л., & Черноус, Л. (2024). Соціальні ризики сучасного українського суспільства крізь призму соціологічних теорій. *Грані, 27*(2), 76–84. https://doi.org/10.15421/172434

Каплан, Ю., Скворцов, В., Валевський, О., & Корнієвський, О. (2024). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023–2024 роках: Аналітична доповідь.* (В. Потапенко, Ю. Каплан, Ю. Тищенко, В. Токман, Ред.). Київ: НІСД.

Кармазіна, М. С. (2007). *Президентство: український варіант*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Карякіна, Ангеліна. (2022). *Формат компромісів з Росією буде вирішувати народ – Зеленський.* https://suspilne.media/220070-format-kompromisiv-z-rosieu-virisuvati-bude-narod-zelenskij/

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). (2024a). *Ставлення до біженців, внутрішньо переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України*. https://e.surl.li/qbnjro

Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). (2024b). *Сприйняття належності до української нації.* https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1458

Київський міжнародний інститут соціології. (2022, Грудень). *Місцеве самоврядування та територіальна організація влади (в контексті широкомасштабного російського вторгнення):*

аналітичний звіт. Жовтень–листопад 2022. https://kiis.com.ua/materials/pr/20221219_m/Sociology_lsg_2022.pdf

Кириченко, Н. (2023, Липень 11). Лондонська конференція з відновлення України: рефлексії та план роботи на майбутнє. *Укрінформ*. https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3734286-londonska-konferencia-z-vidnovlenna-ukraini-refleksii-ta-plan-roboti-na-majbutne.html

Кисляк, Л. Н., Коваль, І. В., & Кучера, А. М. (2023). Історичне коріння "руського міра" в державницькій традиції московського православ'я. *Культурологічний альманах, 1*, 9–16. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.2.

Кількість біженців з України зі статусом тимчасового захисту в ЄС у серпні зросла майже на 40 тис. (2024). https://interfax.com.ua/news/general/1020312.html

Кількість зареєстрованих юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання з розподілом за ознакою статі керівника. Архів 2022/2023. Державна служба статистики України (2022/2023). https://www.ukrstat.gov.ua/edrpoy/ukr/EDRPU_2023/ks_opfg/arh_ks_opfg_23.htm

Кіянка, І. (2018). Популізм як виклик публічному управлінню: історичний аспект. *Науковий вісник, 21. "Демократичне врядування"*. https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26679/151083-articletext-326509-1-10-20181214.pdf

Кіянка, І. Б. (2017). *Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми*. (Дис... д-ра політ. наук). Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів.

КМІС. (2023, Червень). *Доцільність зміни центральної влади після перемоги України: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року*. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1249&page=1&t=3

КМІС. (2024a). *Довіра телемарафону "Єдині новини"*. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1369&page=1

КМІС. (2024в). *Ставлення українців до змін в уряді та до створення уряду національної єдності.* https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1442&page=2

Козіна, В., Сербіна, А., & Станкус, Т. (2024). *Окремі питання співробітництва територіальних громад в умовах воєнного стану. Методичні рекомендації (частина перша)*. Б.м.: Рада Європи. https://e.surl.li/matmwn

Козьяков, С. (2022). Оцінки Європейської комісії з питань ефективності правосуддя у контексті реформи нашої судової системи. *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/internal/jevropa-porivnjuje-sistemi-pravosuddja-chi-spravdi-ukrajina-pase-zadnikh.html

Комітет Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування. (2021, Грудень 1). *Аналітична записка щодо стану реалізації положень Закону України "Про співробітництво територіальних громад" в частині використання форм співробітництва.* https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/ 43255.pdf

Комітет почав розгляд законопроєкту про мобілізацію з понад 4196 правками. Дискусійні можуть вилучити. (2024, Лютий 27). LB.UA. https://e.surl.li/tkmhdf

Кондратенко, О. (2023) Динаміка структури й сфер компетенції виконавчої влади в Україні. У Г. Зеленько (Кер., наук. ред.). *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* (с. 106–135). Київ:ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса.

Кондратенко, О. (2023). *Інститут Президента України: динаміка сфер компетенції.* https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/05/Oleh-Kondratenko.pdf

Кононенко, Н. (2023). Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія* (с. 300–350). ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кононенко, Н. (2024). Інституційна спроможність українських урядів: проблеми ефективності та легітимності. *Політичні дослідження, 2*(8), 53–72. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-3

Конончук, С., & Чорноусько, М. (2022). *Барометр ОГС 2022: Україна. Звіт по країні.* Київ: УНЦПД. https://e.surl.li/miiwqr

Конституція України. (1996). http://surl.li/udpjhf

Конституція України. (1996). *Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

Конференція в Лугано: як українська влада бачить відновлення країни. (2022, Липень 5). LB. https://e.surl.li/vcemxb

Концепція державної політики захисту та відновлення прав людини і основоположних свобод в умовах збройного конфлікту на території України та подолання його наслідків. (2020). Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. https://ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2021/09/Conception.pdf

Концепція забезпечення національної системи стійкості. Указ Президента України № 479/2021 (2021) (Україна). https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181

Кострица, В. І., & Бурлай, Т. В. (2020). Дисбаланси і дивергенція у сфері зайнятості: підходи ЄС та України до їх подолання. *Український соціум, 1*(72), 83–107. https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083

Котигоренко, В. О. (2024). Сучасна українська нація як діалектична єдність національно-громадянського і етнічного. *Вісник НАН України, 3*, 52–68. https://doi.org/10.15407/visn2024.03.052

Котигоренко, В. О., Дегтеренко, А. М., Калакура, О. Я., Кочан, Н. І., Ляшенко, О. О., Мазука, Л. І., Ніколаєць, Ю. О., & Новородовський, В. В. (2023).

Кочан, Н. (2012). Релігійний чинник у політиці націє- та державотворення: постановка питання; Феномен "національних церков" у суспільно-політичному житті України. *Релігійний чинник у процесах націє- і державотворення: досвід сучасної України* (с. 9–103). Київ. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кочан, Н. (2023). Церкви і релігія. В *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі: монографія*

(с. 351–383). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кравченко, О. (2024, Лютий 12). Минулого року за допомогою UNITED24 зібрали майже 300 млн доларів донатів. *LB.ua.* https://e.surl.li/wxuqbj

Кравчук, Л. М. (2002). *Маємо те, що маємо: спогади і роздуми.* Київ: Століття.

Красовицький, О. В. (Уклад.). (2022). *Місяць війни. Хроніки подій. Промови та звернення Президента Володимира Зеленського*. Харків: Фоліо.

Красовська, К. (2024, Вересень 25). Вчителі та медсестри продовжать виїжджати з країни – експерт про заморожування мінімалки. *Телеканал I-UA.tv.* https://i-ua.tv/news/88257-vchytelia-ta-medsestri-prodovzhat-vyizhdzhaty-z-krainy-ekspert-pro-zamorozhuvannia-minimalky

Крижний, А. (2024, Травень 31). В Україні у бідності живе майже третина всього населення – Світовий банк. *Українська правда.* https://e.surl.li/ohgjyf

Критика влади під час війни: українці змінили свою думку – опитування КМІС. (2023, Листопад 02). 5 Твій Український Інформаційний. https://e.surl.li/mbueoc

Кулик, В. (2023). Популізм і національна ідентичність в Україні в час повномасштабної війни. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни*: *монографія* (с. 350–376). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кунєв, Ю. (2006). Управління в митній службі: підручник. У Кізян, Р. (2019). Сутність та роль державного управління системою антитерористичної безпеки України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління* (Т. 30), *(69)*4, 148–149. https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/28.pdf

Куцин, Я. (2018). Інститут Контрасигнатури – як Складова Парламентського Контролю: Порівняльно-правовий аналіз. *Legal and Political Science 3*(21). Vol. 4, 39–45. https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/220138

Кучма, Л. Д. (2007). *После Майдана. Записки президента 2005–2006*. Киев: Довира.

Кущ, О. (2024, Серпень). Якими є розмір тіньової економіки України та її вплив на наш розвиток. *Дзеркало тижня.* https://zn.ua/ukr/macroeconomics/jakimi-je-rozmir-tinovoji-ekonomiki-ta-jiji-vpliv-na-nash-rozvitok.html

Лавришин, Ю. (2024, Липень 11). Спочатку вибачення, потім посилання. Лаченков пояснив, чому привласнив ексклюзив "Бабеля" і не вказав джерело. *Детектор медіа*. https://e.surl.li/fajyrs

Литвак, О. М., & Рибалка, Н. О. (2010). *Правова природа інституту президентства: Монографія.* Київ: Атіка.

Литвин, В. (2010). *Порівняльний аналіз стабільності урядів країн Центральної Європи та України.* Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

Литвин, В. (2014). *Еволюція інституту президентства в сучасній Україні*. https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/ukr.presid_ua.pdf

Литвин, В. М. (2019). *Президенти. Політичне лідерство: світові реалії, українська практика*. Київ: Гамазин.

Лібанова, Е. М., Позняк, О. В., & Цимбал, О. І. (2022). Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка, 48*(2), 37–57. https://e.surl.li/eyzeeo

Лісничук, О. (2015). Популізм в Україні: теоретичні засади проблеми вивчення феномену. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, *4*(78), 63–73.

Лозовенко, Т. (2023, Лютий 20). Байден у Києві: Українці проявили себе, нам допомогли осягнути значення демократії. *Українська правда.* https://e.surl.li/ojhgxh

Лозовицький, О. (2015). Популізм політичний. У Н. М. Хома (Ред.). *Новітня політична лексика (неологізми, оказіоналізми та інші новотвори)* (с. 301). Львів: "Новий Світ – 2000".

Люта, О. В., Боярко, І. М., & Пігуль, Н. Г. (2012). Удосконалення методів оцінки фінансової стійкості місцевого бюджету. *Актуальні проблеми економіки, 9*, 194–201.

Лялька, Ю. (2019). Програма "Great" як один з інструментаріїв публічної дипломатії Великої Британії. *Науковий журнал "Політикус", 6,* 54–58.

Ляшенко, Т. (2023). Популізм як загроза повоєнного відновлення України. *Медіафорум: аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент*, *13*, 111–124.

Магда, Є. (2017). *Шостий. Спогади про майбутнє*. Київ: КСД.

Мазука, Л. (2024). Закордонне українство в системі публічної дипломатії України. *Політичні дослідження, 2*(8), 18–202. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-9

Майборода, О. (2012). Культура розв'язання етнічних та конфесійних протиріч у сучасній Україні. У (Ю. Левенець, Гол. Редкол.). *Політичні проблеми сучасної України: аналітична доповідь НАН України*, (Доповідь VIII, с. 489–595). Київ. Інститут політичних і етнонаціональних досіджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Майборода, О. (2023). Війна і кристалізація євроатлантичного вектора України. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія* (с. 545–586). Київ: ІПіЕнД.

Майборода, О. (2023). Форма державного правління: семіпрезиденталізм в українському варіанті. У Г. Зеленько (Кер., наук. ред.) *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* (с. 18 –135). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса.

Майборода, О. (2023a). Структура політичного поля – ознаки нових ліній розмежування. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення*: *монографія* (с. 92–144). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Майборода, О. (2023b). Проблемні напрями реструктуризації політичного поля України в умовах війни: прогнозні варіанти. *Політичні дослідження*, *2*(6), 58–86.

Майборода, О. М. (2013). Перспективи реалізації концепції відкритого урядування у вирішенні загальнонаціональних проблем.

У О. М. Майборода (Ред.). *Держава і громадянське суспільство в Україні: пошук концепції співпраці: аналітична доповідь* (с. 339–357). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Майже 30% населення України живе за межею бідності – Світовий банк. (2024, Травень 31). Слово і діло. https://e.surl.li/rztclm

Макар, В. (2024). Діаспора як інструмент публічної дипломатії України. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, (18), 219–225. https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-21

Максимова, В. (2023, Грудень 26). Скільки військових адміністрацій утворено в Україні за час дії воєнного стану? *Рух ЧЕСНО.* https://www.chesno.org/post/5824/

Манаков, А. Г., & Теренина, Н. К. (2024). Этнодемографические процессы в Крыму в начале XXI века. *Известия Русского географического общества, 156*(1), 77–90. https://doi.org/10.31857/S0869607124010066

Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганська декларація). (2022). https://drive.google.com/file/d/1zd3gVq1ZlJuatpWYh_d3K5xHYk7IlFZM/view

Марчак, Д. (2024, Листопад). Соціальний бюджет-2025. *Українська правда.* https://epravda.com.ua/rus/columns/2024/11/21/722095/

Мацієвський, Ю. (2016). *Між авторитаризмом та демократією: політичний режим в Україні після "Помаранчевої революції"*. https://e.surl.li/pvfkiv

Медіарух висловив протест після повідомлень про тиск влади на "Українську правду". (2024, Жовтень 10). Радіо Свобода. *https*://www.radiosvoboda.org/a/news-mediaruh-protest-tysk-na-up/33154083.html

Медіарух закликав Зеленського негайно вжити заходів для припинення тиску на медіа з боку будь-яких держслужбовців. (2024, Жовтень 10). Детектор медіа. https://detector.media/community/article/233256/2024-10-10-mediarukh-zaklykav-zelenskogo-negayno-vzhyty-zakhodiv-dlya-prypynennya-tysku-na-media-z-boku-bud-yakykh-derzhsluzhbovtsiv/

Мельниченко, А. (2022). *"Третій Рим", або як Російська Православна Церква стала зброєю "руського міра" та полюбила атомну бомбу*. Київ: Україна. https://ua.boell.org/uk/2022/04/19/tretiy-rym-abo-yak-rosiyska-pravoslavna-tserkva-stala-zbroyeyu-russkoho-mira-ta

Мендель, Ю. (2021). *Кожен із нас президент*. Київ: КСД.

Методика формування спроможних територіальних громад. Постанова Кабінету Міністрів України № 214 (2015) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text

Мигаль, М. (2022, Березень 07). Окупанти вбили мера Гостомеля Юрія Прилипка. *Главком.* https://glavcom.ua/country/incidents/okupanti-vbili-mera-gostomelya-yuriya-prilipka-827580.html

Мигдаль, М. (2024, Травень 13). Ukraine Facility від ЄС та програма МВФ: моніторинг виконання Україною індикаторів та структурних маяків. *Інститут аналітики та адвокації.* https://e.surl.li/mhouyr

Митко, А. (2014). Консультативна модель інформаційної демократії. *Facta Simonidis* (Т. 7), *1*, 65–84.

Михайлишина, Д., Ілляшенко, П., & Яблоновський, Д. (2019). Як зробити українців менш вразливими до популізму. *Центр економічної стратегії*. https://ces.org.ua/populism-paper/

Міла Куніс та Ештон Кутчер пожертвують $3 млн на гуманітарну підтримку Україні, а Леонардо ді Капріо – 10 млн. (2022, Березень 11). Українське слово, *10*(953), 10. https://www.ukrslovo.net/wp-content/uploads/2022/953-22-10.pdf

Міністерство освіти і науки України. (2023, Травень 6). *Платформа UNITED24 запустила новий напрям фандрейзингу: "Освіта і наука". Серед амбасадорів – нобелівські лауреати та зірка "Зоряних війн".* https://mon.gov.ua/news/platforma-united24-zapustila-noviy-napryam-fandreyzingu-osvita-i-nauka-sered-ambasadoriv-nobelivski-laureati-ta-zirka-zoryanikh-viyn

Міністерство охорони здоров'я України. (2025). *Як будуть використовуватися кошти, що надійшли в рамках ініціативи United24.* https://moz.gov.ua/uk/jak-budut-vikoristovuvatisja-koshti-scho-nadijshli-u-ramkah-iniciativi-united24

Міністерство фінансів України. (2022). *Бюджетна декларація на 2022–2024 рр.* https://e.surl.li/srhbes

Міністр економіки представила "дорожню карту" економічного відновлення України. (2022, Квітень 29). Міністерство економіки України. https://e.surl.li/hfsnyd

Мінфін: за 2023 рік до загального фонду місцевих бюджетів надійшло 441,9 млрд гривень. (2024, Січень 08). Міністерство фінансів України. https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_za_2023_rik_do_zagalnogo_fondu_mistsevikh_biudzhetiv_nadiishlo_4419_mlrd_griven-4386

Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України. Загальнонаціональне телефонне опитування. 14–22 листопада, 2023 р. (2023). https://www.ndi.org/sites/default/files/November%202023%20wartime%20survey_public_UKR.pptx.pdf

Москвич, Л. (2011). *Ефективність судової системи: концептуальний аналіз: Монографія.* Харків: Видавництво "ФІНН".

Мустафа Джемілєв, Уповноважений Президента України з питань кримськотатарського народу: Україна має повне право знищити незаконно збудований Росією міст. (2018, Травень 25). Укрінформ. https://surl.li/rafxsh

Назаров, І. (2011). Класифікація судових систем європейських держав. *Вісник Академії правових наук України,1*, 198–207.

Наскільки українці вважають Україну демократичною країною і пріоритетність демократичної системи. (2024, Травень 10). КМІС. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1406&page=

Науковець інституту взяв участь у регіональній конференції IPS. (2024, Вересень 11). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipiend.gov.ua/novyny/naukovets-instytutu-vziav-uchast-u-rehionalnij-konferentsii-ips/

Національна стратегія та плани заходів з її реалізації. (2021). https://e.surl.li/skwkml

Національне агентство з питань запобігання корупції. (2023). *Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність.* https://nazk.gov.ua/pdfjs/?file=/wp-content/uploads/Pages/70/d0/70d04dec99f5cac530cfc0a5e2ab0e3dff9cb42ed82a8cb45eb1ef165e53dc536849827.pdf

Національне антикорупційне бюро України. (2024, Лютий 21). *2023 рік став найуспішнішим за всю історію антикорупційних органів – Директор НАБУ Семен Кривонос та Керівник САП Олександр Клименко презентували результати діяльності.* https://nabu.gov.ua/news/2023-r-k-stav-nayiusp-shn-shym-za-vsiu-stor-iu-antykoruptc-yinykh-organ-v-dyrektor-nabu/

Не легітимно "обраний" Путін заявив, що легітимність Зеленського закінчилась (2024, Травень 24). Українська правда. https://e.surl.li/vodfmx

Нестерчук, Л., & Біденко, О. (2018). Система федеральних судів США та ефективність здійснення правосуддя. *Актуальні проблеми політики*, *62*, 138–151.

Ніколаєць, Ю. (2023). Сфера медіа. У *Діалектика національно-громадянського і етнічного в українському соціумі.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ніколаєць, Ю. (2024). Державна інформаційна політика України в умовах повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації: суспільно-мобілізаційний потенціал і ефективність. *Політичні дослідження*, *1*, 49–50.

Ніколаєць, Ю. О. (2022). Динаміка історичної пам’яті в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну 2022 р. *Вісник Черкаського університету, 2*, 66–74. https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4827

Нова стратегія судової реформи: що влада планує зробити з правосуддям до 2029 року. (2024). Сайт судово-юридичної газети. https://sud.ua/uk/news/publication/310626-novaya-strategiya-sudebnoy-reformy-chto-vlast-planiruet-sdelat-s-pravosudiem-do-2029-goda

Новий міністр культури Точицький: Телемарафон був, є і буде. Але потрібно змінити формат. (2024, Вересень 06.). UA.NEWS. https://ua.news/ua/ukraine/novij-ministr-kulturi-tochitskij-telemarafon-buv-ye-i-bude-ale-potribno-zminiti-format

Овчар, І. (2023). *Інститут президента в умовах воєнного стану.* https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/05/Iryna-Ovchar.pdf

Овчар, І. (2024). *Від чого залежить суб'єктність України.* https://e.surl.li/lnrmrt

Огієнко, І. (1993). *Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви.* (Т. 1–2). Київ: Україна.

Огляд програм Європейського Союзу, доступних для заявників з України. (2024, Січень). Фонд Східна Європа. https://eef.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/Posibnyk-Oglyad-program-YES-dostupnyh-dlya-zayavnykiv-z-Ukrai-ny.pdf

Одарченко, К. (2023, Листопад 30). Місцеве самоврядування в умовах війни з Росією. *LB.ua.* https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/586766_mistseve_samovryaduvannya_umovah.html

Олена Шуляк: Монобільшість працює, коаліції з іншими політсилами не розглядаються (2021, Грудень, 26). Слуга народу. https://sluga-narodu.com/olena-shuliak-monobilshist-pratsiuie-koalitsii-z-inshymy-politsylamy-ne-rozghliadaiutsia/

Онищук, І. (2023, Лютий 13). Аналіз виконання місцевих бюджетів за 2022 рік. *Портал "Децентралізація"*. https://decentralization.ua/news/16105

Онищук, І. (2024, Березень 01). Аналіз місцевих бюджетів за 2023 рік. *Портал "Децентралізація"*. https://decentralization.ua/news/17747

Опір агресору, волонтерство, обстріли інфраструктури: як повномасштабна війна вплинула на життя українців. (2023, Лютий 24). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. https://e.surl.li/oazkuu

Організація з безпеки і співробітництва в Європі. (2024, Січень 9). *Залучення української діаспори до відновлення та розвитку: Звіт за результатами експертних обговорень, організованих БДІПЛ у період з 9 лютого по 3 липня 2023 року*. https://www.osce.org/uk/odihr/561478

Освітній омбудсмен України. (2023, Квітень 21). *Визнання іноземних документів про освіту в Україні*. https://surl.li/kfwlur

Офіс *Президента готує проєкт Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства.* (2024). Сайт офісу Президента України. https://www.president.gov.ua/news/ofis-prezidenta-gotuye-proyekt-strategiyi-rozvitku-sistemi-p-94161

Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.). (2023). Разумков Центр. https://e.surl.li/xhcrzv

Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. (2024, Січень). Центр Разумкова, USAID. http://e.surl.li/xwwsir

Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). (2023, Липень 26). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r

Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу. (2024, Вересень). Центр Разумкова. http://e.surl.li/fjslpd

Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, віра в перемогу, ставлення до виборів (березень 2024 р.). (2024). Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r

Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу (червень 2024 р.). (2024, Червень 25). Разумков Центр. https://e.surl.li/ftorae

Павленко, Р. М. (2001). *Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід* (Автореф. дис.... канд. політ. наук). Національний ун-т "Києво-Могилянська академія", Київ.

Падалка, Г., Бікла, О., & Білоскурський, А. (2023). *Потреби та проблеми організацій громадянського суспільства (ОГС) України в умовах війни (результати кількісного та якісного дослідження)*. Київ: 4Servise. https://e.surl.li/gdqdvy

Паскевич, А. (2024, Вересень 19). "Необхідно усвідомити": пані посол ЄС назвала реалістичні терміни вступу України в Євросоюз. *OBOZ.UA.* https://www.obozrevatel.com/ukr/politics-news/neobhidno-usvidomiti-pani-posol-es-nazvala-realistichni-termini-vstupu-ukraini-v-evrosoyuz.htm

Пекар, В. (2022, Квітень 28). Мрія про "фуражку", або Український післявоєнний авторитаризм. *ЦН. Блоги*. https://censor.net/ua/b3337382

Перевезій, В. О. (2023а). Еволюція інституційної спроможності парламенту України: історико-політологічний аналіз. *Політичні дослідження, 2*(6), 35–136. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-6

Перевезій, В. О. (2023в) Проблема інституційної спроможності парламенту під час війни. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія* (с. 40–79). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Переговори про вступ України до ЄС: повний гід у питаннях. (2024). https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/peregovory-pro-vstup-ukrayiny-do-yes-povnyj-gid-u-12-pytannyah-i-10-mifah-2/

Перемога, відновлення та модернізація. ІІІ Форум правових реформ для громадянського суспільства: стати сильнішими під час війни. (2023, Вересень 18). Реанімаційний пакет реформ. https://rpr.org.ua/news/peremoha-vidnovlennia-ta-modernizatsiia-iii-forum-pravovykh-reform-dlia-hromadianskoho-suspilstva-staty-sylnishymy-pid-chas-viyny/

Петренко, Р. (2022, Березень 08). Мер Ірпеня повідомив, що окупанти запропонували йому здати місто. *Українська правда.* https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/8/7329364/

Пів року повномасштабної війни в Україні: думки, почуття, дії. (2022). Cedos. https://cedos.org.ua/researches/shist-misyaciv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi/

Підласа, Р. (2024, Листопад). Коли люди чують, що нам дадуть $50 млрд, у них з'являється занадто багато планів. *Forbes Ukraine*. https://forbes.ua/money/koli-chuyut-shcho-nam-dadut-50-mlrd-zyavlyaetsya-zanadto-bagato-planiv-intervyu-golovi-byudzhetnogo-komitetu-radi-roksolani-pidlasi-pro-derzhbyudzhet-2025-tisyachu-vid-zelenskogo-i-pensiyni-skhemi-12112024-24726

Підписаний Президентом Закон про публічні консультації не вирішує однієї з головних цілей його ухвалення (2024, Жовтень 22). ЦППР. https://pravo.org.ua/analytical-materials/shhotyzhnevyj-analiz-16-22-zhovtnya-2024-roku/

Підсумки та плани цифрової трансформації України: регіональний форум "Цифровізація в Україні 2024" (2024, Січень 22). Міністерство цифрової трансформації України**.** https://www.kmu.gov.ua/news/pidsumky-ta-plany-tsyfrovoi-transformatsii-ukrainy-rehionalnyi-forum-tsyfrovizatsiia-v-ukraini-2024

План відновлення України. (2022). https://recovery.gov.ua/

ПЛАН дій із впровадження Ініціативи "Партнерство "Відкритий Уряд" у 2023–2025 роках. Затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1049-р (2023) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2023-р#n10

Поіменне голосування про призначення Галущенка Германа Валерійовича на посаду члена Кабінету Міністрів України – Міністра енергетики України. (2021, Квітень 29). Офіційний вебпортал парламенту України. https://e.surl.li/krmfht

Поіменне голосування про призначення Любченка О. М. Першим віце-прем'єр-міністром України – Міністром економіки України. (2021, Травень 20). Офіційний вебпортал парламенту України. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=12758

Поіменне голосування про призначення членів Кабінету Міністрів України. (2020, Березень 04). Офіційний вебпортал парламенту України. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=4316

Поіменне голосування про проект Постанови про призначення Степанова М. В. Міністром охорони здоров'я України (№3290) – в

цілому. (2020, Березень 30). Офіційний вебпортал парламенту України. https://e.surl.li/lpuhar

Поіменне голосування про проект Постанови про призначення Умєрова Р. Е. на посаду Міністра оборони України (№10004) – в цілому. (2023, Вересень 06). Офіційний вебпортал парламенту України. https://e.surl.li/adxeap

Поіменне голосування про проект Постанови про призначення Шмигаля Д. А. Прем'єр-міністром України – в цілому. (2020, Березень 20). Офіційний вебпортал парламенту України. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=4315

Поіменне голосування про розгляд за скороченою процедурою проекту Постанови про звільнення Кубракова О. М. з посади Віце-прем'єр-міністра з відновлення України- Міністра розвитку громад, територій та інфраструктури України (№11248). (2024, Травень 09). Офіційний вебпортал парламенту України. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=27078

Політична система України в умовах війни. (2022, 27 жовтня). Стенограма круглого столу НІСД. https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/politychna-systema-ukrayiny-v-umovakh-viyny

Попов, Д. (2024, Березень 12). Українці зможуть використовувати "Дію" як цифровий гаманець у ЄС: Федоров розкрив деталі. *iNKORR.* https://inkorr.com/ukrainci-zmozut-vikoristovuvati-diu-ak-cifrovij-gamanec-u-es-fedorov-rozkriv-detali-218135

Порощук, Н. (2024, Вересень 29). Зарплата вчителів знизиться: подробиці від нардепки. *Інформаційне агентство "Главком"*. https://glavcom.ua/economics/personal-money/zarplata-vchiteliv-znizitsja-podrobitsi-vid-nardepki-1023112.html

Портников, В. (2019). Велосипед президента Голобородька. Про вибори і серіал. *Радіо Свобода.* https://www.radiosvoboda.org/a/29803975.html

Посилення відновлення в Україні на основі фактичних даних. (2022). ПРООН. https://e.surl.li/mlxsit

Потапенко, *В.* (Ред.). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023–2024 роках*: Аналітична доповідь. (2024). Київ: НІСД. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024

Потапенко, В. Г., Баранник, В. О., Бахур, Н. В., Валюшко, І. В., Головка, А. А., Двігун, А. О., Їжак, О. І., Лісогор, Л. С., Маляревський, Є. В., & Химинець, В. В. (2023). *Місцеве самоврядування як чинник стійкості тилу: аналітична доповідь* (В. Г. Потапенко, Ред.). Київ: НІСД. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02

Потапенко, В. Г., Тищенко, Ю. А., & Каплан, Ю. Б. (Ред.) (2023). *Стан розвитку громадянського суспільства в Україні (2022–2023 рр.): аналітична доповідь*. Київ: НІСД. https://e.surl.li/amtlei

Потапенко, В., Тищенко, Ю., Каплан, Ю., Степико, М., Валевський, О., Литвиненко, О., Лозовий, В., Михайлова, О., Макаров, Г., Здіорук, С., & Токман, В. (2024). *Аналіз основних тенденцій у сфері колективних ідентичностей українського суспільства: виклики національній безпеці: аналіт. доп*. Київ: НІСД. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.13

Пояснювальна записка про звільнення Кубракова О. М. з посади Віце-прем'єр-міністра з відновлення України – Міністра розвитку громад, територій та інфраструктури України. (2024). Офіційний вебпортал парламенту України. blob:https://itd.rada.gov.ua/dc47b01f-ea25-4d40-a622-1ade34fae2b9

Президент Конгресу Ради Європи засуджує злочини проти українських громадян та місцевих лідерів. (2022, Квітень 06). Рада Європи. https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-congress-president-condemns-the-crimes-against-ukrainian-citizens-and-elected-local-leaders

Президент СКУ на URC 2024: Залучення діаспори – ключовий фактор відбудови України. (2024, Червень 11). Світовий конгрес українців. https://e.surl.li/cqybib

Президент України (2024, Листопад). Щорічне Послання Президента до Верховної Ради України. https://www.president.gov.ua/news/mi-mayemo-ne-dopustiti-shob-htos-u-sviti-zasumnivavsya-u-sti-94497

Президент Чехії до мігрантів: вас сюди ніхто не запрошував. (2015, Серпень 2). Європейська правда. https://www.eurointegration.com.ua/news/2015/08/2/7036541/

Про боротьбу з тероризмом. Закон України №638-IV (2003). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text

Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України (2022) (Україна). https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України №64/2022 (2022) (Україна). https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій. Закон України № 1009-IX (2020) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-20#Text

Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану. Закон України № 2259-IX (2022) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#n19

Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 і від 30 червня 2015 р. № 460. Постанова Кабінету Міністрів України № 1049 (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2024-%D0%BF#n16

Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 31 січня 2007 р. № 106 і від 18 липня 2007 р. № 950. Постанова Кабінету Міністрів України № 37 (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-2021-%D0%BF#n26

Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України (щодо удосконалення процедури проведення "години запитань до Уряду". Проект Закону України № 3089 (2020) (Україна). https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/1269

Про всеукраїнський референдум. Закон № 1135-IX (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text

Про деякі питання організації роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання під час проведення восьмої сесії в умовах дії воєнного стану. Постанова Верховної Ради України № 2558-IX (2022) (Україна) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-20#Text

Про забезпечення функціонування української мови як державної. Закон України №2704-VIII (2019) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

Про запобігання та протидію антисемітизму в Україні. Закон України № 1770-IX (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-20#Text

Про засади державної демографічної політики. Проект Закону України № 11424 (2024) (Україна). https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44571

Про затвердження алфавіту кримськотатарської мови на основі латинської графіки. Постанова Кабінету Міністрів України № № 993 (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2021-%D0%BF#Text

Про затвердження Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 850-р (2023) (Україна). https://e.surl.li/cqiqeh

Про затвердження Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року. Постанова Кабінету Міністрів України № 864 (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2024-%D0%BF#Text

Про затвердження звіту про хід і результати виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України у 2020 році. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 327-р (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2021-%D1%80#Text

Про затвердження переліку мов національних меншин (спільнот) та корінних народів України, яким загрожує зникнення. Постанова Кабінету Міністрів України № 670 (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/670-2024-%D0%BF#Text

Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи "Партнерство “Відкритий Уряд”" у 2023-2025 роках. Розпорядження Кабінету Міністрів України №1049-р. (2023) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2023-%D1%80#Text

Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій Європейської комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакету розширення Європейського Союзу 2023 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України №133 (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2024-%D1%80#Text

Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1025-р (2023) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-%D1%80#Text

Про затвердження плану пріоритетних дій Уряду на 2024 рік: Розпорядження Кабінету Міністрів України №137 (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-2024-%D1%80#Text

Про затвердження Порядку закріплення правового статусу представницького органу корінного народу України та позбавлення такого статусу. Постанова Кабінету Міністрів України № 936 (2022). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-2022-%D0%BF#Text (Україна).

Про затвердження Порядку проведення консультацій органів виконавчої влади з представницькими органами корінних народів України. Постанова Кабінету Міністрів України № 1018 (2022) (Україна). https://e.surl.li/eguell

Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій. Закон України № 3894-IX (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-IX#Text

Про Заяву Верховна Рада України у зв'язку з 90-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні. Постанова Верховної Ради України №10275. (2023). (Україна). https://www.rada.gov.ua/news/razom/244076.html

Про Заяву Верховної Ради України про пріоритетні напрями державної політики України у сфері деокупації, реінтеграції і відновлення Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. (2023, Серпень). Постанова Верховної Ради України (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3333-20#Text

Про Збройні сили України. Закон № 1934-XII (1991) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text

Про звільнення Кубракова О. М. з посади Віце-прем'єр-міністра з відновлення України – Міністра розвитку громад, територій та інфраструктури України Проект Постанови Верховної Ради України № 1124 (2024) (Україна). https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44194

Про інтерпеляцію. Проект Закону України №. 3499 (2020) (Україна). http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3499&skl=10

Про історично населені українцями території Російської Федерації. Указ Президента України. №17 (2024) (Україна). https://www.president.gov.ua/documents/172024-49513

Про Кабінет Міністрів України. Закон України № 794-VII (2014) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#top

Про комітети Верховної Ради України. Закон України № 116/95-ВР (1995) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%E2%F0#Text

Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна. Закон України №2923-IX. (2023). (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text

Про корінні народи України. Закон України № 1616-IX (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text

Про медіа. Закон України. № 2849-IX (2022) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text

Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України № 280/97-ВР (1997) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#top

Про місцеві державні адміністрації. Закон України № 586-XIV (1999) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text

Про національні меншини (спільноти) України. Закон України № 2827-IX (2022) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text

Про Національну стратегію у сфері прав людини. Указ Президента України №119/2021. (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021

Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану. Постанова Верховної Ради України № 2100-IX (2022) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2100-20#Text

Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року. Закон України № 2697-VIII (2019) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text

Про Основні засади державної кліматичної політики. Закон України №3991–IX (2024) (Україна). https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44348

Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України № 2834-IX (2022) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

Про Основні засади забезпечення кібербезпеки України. Закон України №2163-VIII (2017) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

Про правовий режим воєнного стану. Закон № 389-VIII (2015) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

Про призначення Бідного М. В. на посаду Міністра молоді та спорту України. Постанова Верховної Ради України № 3963-IX (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3963-20#Text

Про призначення Кулеби О. В. на посаду Віце-прем'єр-міністра з відновлення України – Міністра розвитку громад та територій України. Постанова Верховної Ради України № 3961-IX (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3961-20#Text

Про публічні консультації. Закон України №3841-IX. (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-IX#Text

Про Регламент Верховної Ради України. Закон України (2010) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року "Про Стратегію національної безпеки України". Указ Президента України від 14 вересня 2020 року №392/2020 (2020). (Україна) https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року "Про Стратегію людського розвитку". Указ Президента України № 225/2021 (2021) (Україна) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#n11

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року "Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій". Введено в дію Указом Президента України № 153/2022 (2022) (Україна). https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5296.html

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 жовтня 2024 року "Про пропозиції до проєкту Закону України "Про Державний бюджет України на 2025 рік" по статтях, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки і оборони України". Введено в дію Указом Президента України № 683/2024 (2024) (Україна). https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/7006.html

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року "Про запровадження національної системи стійкості". Указ Президента України № 479/2021 (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 22 грудня 2023 року "Щодо профілактики, ранньої діагностики та лікування злоякісних новоутворень". Введено в дію Указом Президента України № 842/2023 (2023) (Україна). https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/6745.html

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року "Про Стратегію забезпечення державної безпеки". Указ Президента України від 16 лютого 2022 року №56/2022. https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377 (2021). (Україна).

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 7 листопада 2023 року "Щодо додаткових заходів із посилення стійкості функціонування енергетичної системи та підготовки національної економіки до роботи в осінньо-зимовий період 2023/24 року". Введено в дію Указом Президента України від

7 листопада 2023 року № 737/2023 (2023) (Україна). https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/6699.html

Про співробітництво територіальних громад. Закон України № 1508-VII (2014) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text

Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 429-р. (2023) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2023-%D1%80#Text

Про схвалення Концепції розвитку кримськотатарської мови. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 296-р (2021) (Україна). https://e.surl.li/xitcwf

Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 366-р (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text

Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 922-р (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-р#Text

Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 922-р (2024, 30 вересня). (Україна).https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text

Про схвалення Стратегії подолання бідності. Розпорядження Кабінету Міністрів України №161-р (2016) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text

Про схвалення Стратегії розвитку кримськотатарської мови на 2022–2032 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 224-р (2022) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-%D1%80#Text

Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках. Постанова Кабінету Міністрів України № 1322 (2023)

(Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text

Про тимчасове покладення виконання обов'язків Міністра аграрної політики та продовольства України на Висоцького Т. М. Розпорядження Кабінету Міністрів України від № 425-р (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/425-2024-%D1%80#Text

Про тимчасове покладення виконання обов'язків Міністра культури та інформаційної політики України на Карандєєва Р. В. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 652-р (2023) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-2023-%D1%80#Text

Про тимчасове покладення виконання обов'язків Міністра розвитку громад, територій та інфраструктури України на Шкуракова В. О. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 426-р (2024) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/426-2024-%D1%80#Text

Про утворення військових адміністрацій. Указ Президента України № 68/2022 (2022) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text

Про утворення військових адміністрацій. Указ Президента України №68/2022 (2022) (Україна). https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405

Про центральні органи виконавчої влади. Закон України № 166-VI (2011) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#top

Про що говорили у Лондоні: роль громадянського суспільства у відновленні. (2023, Липень 9). Громадський простір. https://e.surl.li/bmbvja

Програма та плани пріоритетних дій Уряду. Постанова Кабінету Міністрів України № 471 (2020) (Україна). https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/programa-diyalnosti-uryadu

Програма фінансової підтримки України від Європейського Союзу. (2024). Кабінет Міністрів України. (Україна). https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/

Проект Плану відновлення України. (2022, Липень). Національна рада з відновлення України від наслідків війни. https://e.surl.li/zniliy

Проєкти цифрової трансформації. (б. д.). Міністерство цифрової трансформації України. https://plan2.diia.gov.ua/projects

Промова Президента України у Генеральних кортесах Іспанії. (2022, Квітень 05). Сайт Президента України. https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-u-generalnih-kortesah-ispaniyi-74125

Путін заявив, що Верховна Рада та її спікер є "легітимною владою" в Україні (2024, Травень 28). *Суспільне новини.* https://suspilne.media/756101-putin-zaaviv-so-verhovna-rada-ta-ii-spiker-e-legitimnou-vladou-v-ukraini/

Рада Європи. (2023, Січень). *Дослідження потреб та пріоритетів органів місцевого самоврядування України. Надання послуг у воєнний та післявоєнний період*. https://rm.coe.int/survey-on-the-needs-and-priorities-of-local-authorities-in-ukraine-ukr/1680aae27c

Рада підтримала в першому читанні урядовий законопроєкт про мобілізацію (2024, Лютий 07). Суспільне новини. https://suspilne.media/678952-rada-pidtrimala-v-persomu-citanni-uradovij-zakonoproekt-pro-posilenna-mobilizacii/

Рада попередньо підтримала новий закон про медіа. Що він передбачає та як вплине на вступ до ЄС? (2022). https://suspilne.media/276494-rada-poperedno-pidtrimala-novij-zakon-pro-media/

Разумков Центр (2023, Липень). *Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади.* https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r

Разумков Центр (2024). Оцінки громадянами соціально-економічної ситуації та соціально-економічної політики влади, соціальне самопочуття громадян (вересень 2024р.).

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinky-gromadianamy-sotsialnoekonomichnoi-sytuatsii-ta-sotsialnoekonomichnoi-polityky-vlady-sotsialne-samopochuttia-gromadian-veresen-2024r

Разумков Центр. (2021, Серпень 10). *Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень–серпень 2021 р.).* https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-ukrainy

Разумков Центр. (2023a, Березень 15). *Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.).* https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r

Разумков Центр. (2023b, Грудень 28). *Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (грудень 2023 р.)*. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-gruden-2023r

Разумков Центр. (2024a, Квітень 10). *Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, віра в перемогу, ставлення до виборів (березень 2024 р.)*. https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r

Разумков Центр. (2024b, Лютий 07). *Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (січень 2024 р.)*. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r

Разумков Центр. (2024c, Червень 25). *Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів, віра в перемогу (червень*

2024 р.). https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r

Рафальський, О. (2023). Післямова. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення*: *монографія* (с. 299–300). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Рафальський, О. О. (Кер.), Калакура, Я. С., Коцур, В. П., & Юрій, М. Ф. (Наук. ред.). (2020). *Антропологічний код української культури і цивілізації* (у двох книгах). Книга 2. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.

Рафальський, О. О., & Майборода, О. М. (Ред.). (2023). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://surl.li/uyesqd

Рафальський, О. О., Войналович, В. А., Дегтеренко, А. М., Котигоренко, В. О., Кочан, Н. І., Кочубей, Л. О., Лісничук, О. В., Ніколаєць, Ю. О., & Панчук, М. І. (2015). *Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь*. Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/political_aspects_197.pdf

Реєстр договорів про співробітництво територіальних громад. (2024, Червень 25). Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. https://mtu.gov.ua/files/reyestr_pro_spivrobitnycztvo_terytorialnyh_gromad_stanom_na_25_06.xlsx

Резнік, О. (2023). Популістські орієнтації в українському суспільстві: витоки та характеристики відтворення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2*, 5–27. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2023-2/3.pdf.

Резнік, О. (2024). Популістські орієнтації українців під час повномасштабної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1*, 80–92. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-1/7.pdf

Резнік, О. (Ред.). (2019). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні.* Київ: Інститут соціології НАН України. https://e.surl.li/osrdhw

Резнік, О., & Козловський, О. (2023). Політична свідомість суспільства, що воює. У О. Злобіна (Ред.), *Агенти соціальних змін у суспільстві нестійкої інституційності: Колективна монографія* (с. 102–103). Київ: Інститут соціології НАН України. https://e.surl.li/gtoyvo

Результати опитування роботодавців щодо ситуації на ринку праці в Україні. (б. д.). Міністерство економіки України. file:///C:/Users/user/Downloads/ B2.pdf

Референдум про нейтральний статус можливий тільки після виведення військ рф – Зеленський. (2022). https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3441589-referendum-pro-nejtralnij-status-mozlivij-tilki-pisla-vivedenna-vijsk-rf-zelenskij.html

Рішення для перемоги: дослідники визначили індекс людського капіталу для відновлення України. (2023, Жовтень, 17). Рубрика**.** https://rubryka.com/2023/10/17/indeks-lyudskogo-kapitalu/

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності). Рішення Конституційного суду України; Справа № 1-8/2008 (2008) (Україна). https://ccu.gov.ua/docs/524

Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) № 16-рп/2008 (2008) (Україна). https://ccu.gov.ua/docs/536

Рішення про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України "Про Кабінет Міністрів України" № 64-у/2016 (2016) (Україна). https://e.surl.li/aphhyh

Рогожа, М. (2020). Популізм в українській політичній культурі. *Українські культурологічні студії, 2*(7), 50–60.

Роман, В. (2024, Лютий 28). Закон про лобіювання: крок чи два кроки назад? *Українська Гельсінська спілка з прав людини.* https://www.helsinki.org.ua/articles/verkhovna-rada-ukhvalyla-zakon-pro-lobiiuvannia-osnovni-nedoliky-analityka/

Романенко, В. А. (2018). Три моделі міжінституційних відносин держави і церкви: соціологічний аспект. *Науково-теоретичний альманах Грані, 21(3).* 96−101. https://doi.org/10.15421/10.15421/171844.

Романюк, А. (2023). Криза українських політичних партій чи їх наявної моделі? У Ю. Ж. Шайгородський (Ред.). *Соборність України: історія та сучасність: зб. наук. праць. Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 19 січня 2023 р.* (с. 103–112). Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ–Ніжин: Видавець Лисенко, М. М.

Романюк, А. С. (2008). Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір (Дис.... канд. політ. наук). Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів. https://e.surl.li/eiugdq

Романюк, А. С. (2014). Чинники формування і функціонування популізму в Україні. У *Rozwój polityczny państw Europy Środkowej I Wschodniej* (s. 29–41). Wyższa Szkola Gospodarki Krajowej w Kutnie. Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franka we Lwowie. Kutno – Lwów.

Романюк, Р., & Страшкулич, А. (2024). Нема ради. Чи виживе парламент під тиском Банкової. *Українська правда.* https://www.pravda.com.ua/articles/2024/03/20/7447237/

Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. (2023). Національна безпека і оборона, 1–2, 32. https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

Росія депортувала на свою територію 1 млн 200 тисяч українських громадян – Ірина Верещук. (2022, Червень 20). Media Center Ukraine (Ukrinform). Telegram. https://t.me/UkraineMediaCenterKyiv/1722

Руденко, С. (2021). *Зеленський без гриму*. Київ: Саміт-книга.

Саган, О. (2022). *"Заборона" УПЦ МП: потрібні санкції проти України чи результат?* Київ: РІСУ. risu.ua/zaborona-upc-mp-rpcvu-potribni-sankciyi-proti-ukrayini-chi-rezultat-_n134655.

Самченко, В. (2023, Серпень 1). 90 років потому: парламенти 28 країн визнали Голодомор геноцидом українців. *Укрінформ.* https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3742975-90-rokiv-potomu-parlamenti-28-krain-viznali-golodomor-genocidom-ukrainciv.html

Самчук, З. Ф. (2022). Демократична ідея як умова національної стійкості й національної безпеки. У С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, & С. В. Стоєцький (Ред. кол.). *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* (с. 410–422). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Свобода понад усе: українці ставлять демократичні цінності вище за матеріальний достаток – результати дослідження Центру Разумкова. (2024, Липень 24). Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. https://dess.gov.ua/rezultaty-doslidzhennia-tsentru-razumkova/

Свыше 4,5 млн беженцев прибыли в Россию с территории Украины и Донбасса с февраля. Из них 685 тыс. детей. (2022, Октябрь 3). ТАСС. https://tass.ru/obschestvo/15936967

Селигмен, А. (2002). *Проблема доверия* (И. И. Мюрберг, Л. В. Соболева, Пер.). Москва: Идея-Пресс.

Семенюк, Т. (2024, Вересень 6). Телемарафон був, є і буде – міністр культури Точицький. *The Page*. https://thepage.ua/ua/news/ministr-kulturi-mikola-tochickij-rozpoviv-chi-zakriyut-telemarafon

Сидоренко, С. (2024, Жовтень, 30). Брюссель чекає від України відновлення роботи мовників замість телемарафону "Єдині новини". *Європейська правда*. https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/10/30/7197351/

Ситник, С. (2023). Структурно-функціональні зміни виконавчої влади. У О. Рафальський, О. Майборода, (Ред.) *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни* (с. 121–157). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса.

Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності. (2022, Серпень). Соціологічна група "Рейтинг". http://e.surl.li/pdivsp

Скворцова, В., Авдєєва, Т., Розкладай, І., & Попков, Д. (2023). *Барометр ОГС 2023: Україна. Звіт по країні.* Київ: УНЦПД, ЦЕДЕМ, Центр прав ZMINA. https://csometer.info/sites/default/files/2024-02/CSO%20Meter%20Country%20Report%20Ukraine%202023_UKR.pdf

Скороход, О. (2024, Жовтень 5). Наукова діаспора: як перетворити відтік мізків на їх циркуляцію. *Дзеркало тижня*. Отримано з https://zn.ua/ukr/EDUCATION/naukova-diaspora-jak-peretvoriti-vidtik-mizkiv-na-jikh-tsirkuljatsiju.html

СКУ презентував Energize Ukraine на Міжнародній конференції клієнтів Doble. (2023, Квітень 4). Світовий конгрес українців. https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/sku-prezentuvav-energize-ukraine-na-na-mizhnarodnij-konferenczi%D1%97-kli%D1%94ntiv-doble/

СКУ розпочинає глобальну кампанію з відновлення української енергосистеми "Energize Ukraine". (2023, Січень 25). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3658942-sku-rozpocinae-globalnu-kampaniu-z-vidnovlenna-ukrainskoi-energosistemi-energize-ukraine.html

Соболєва, Н. (2021). Чинники тривог та страхів населення. В *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності* (с. 376–391). Київ: Інститут соціології НАН України.

Совгиря, О., & Іщенко, О. (2015). Реформа виконавчої влади й адміністративно-територіальна реформа в контексті сучасної модернізації Конституції України: теоретико-прикладні аспекти. *Юридичний вісник, 3*. 59–65. https://ccu.gov.ua/library/reforma-vykonavchoyi-vlady-y-administratyvno-terytorialna-reforma-v-konteksti-suchasnoyi

Соколовський, О. Л. (2024). Етнорелігійна ідентичність у соціокультурному просторі України. *Культурологічний альманах, 1*, 66–73. https://e.surl.li/mjcblr

Сологуб, І., Доронцева, Є. (2022, Грудень 27). Реформи, корупція та громадський активізм: думка українців у жовтні 2022. *Вокс Україна.* https://voxukraine.org/reformy-koruptsiya-ta-gromadskyj-aktyvizm-dumka-ukrayintsiv-u-zhovtni-2022

Соціологічний моніторинг "Українське суспільство після 16 місяців війни". (2023). Київ: Інститут соціології НАН України. https://e.surl.li/dcxvcw

Соцопитування: за рік поліція різко наростила довіру. Лідери недовіри – прокуратура й суди. (2016, Травень 25). Новинарня. https://novynarnia.com/2016/05/25/sotsopituvannya-za-rik-politsiya-rizko-narostila-doviru-lideri-nedoviri-prokuratura-y-sudi/

Спецпенсії силовикам можуть сягати 100 000 грн на місяць. (2024, Листопад, 7.). Forbes. https://forbes.ua/money/spetspensii-silovikam-mozhut-syagayut-100-000-grn-na-misyats-dopomagayut-osoblivi-zakoni-sudi-i-msek-yaki-zmini-im-gotue-rada-i-kabmin-detali-reformi-07112024-24597

Сприйняття населенням основних проблем (крім війни) та хто має докладати зусиль для боротьби з корупцією: результати телефонного опитування, проведеного 30 вересня – 11 жовтня 2023 року. (2023, Листопад 01). КМІС. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1322&page=1

Ставлення до реформ, яких вимагають західні партнери. (2023, Жовтень 04.). Active Group. https://activegroup.com.ua/2023/10/04/stavlennya-do-reform-yakix-vimagayut-zaxidni-partneri/

Ставлення українців до критики дій влади на період повномасштабного вторгнення. (2024, Червень 10). КМІС. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1414&page=3

Стислий аналітичний виклад результатів контент-аналізу. Когнітивна деокупація Криму. (2024). Фонд "Партнерство за сильну Україну", Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), & Представництво Президента України в АР Крим. https://e.surl.li/kiermf

Стойка, В. С. (2022). Теоретичні підходи до визначення поняття "стійкість територіальних громад". *Причорноморські економічні студії, 76,* 169–175. http://bses.in.ua/journals/2022/76_2022/26.pdf

Столтенберг: довіра України до союзників у НАТО дала тріщину через затримки із допомогою. (2024, Жовтень 30). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3858622-stoltenberg-dovira-ukraini-do-souznikiv-u-nato-dala-trisinu-cerez-zatrimki-iz-dopomogou.html

Стратегія реформування системи управління державними фінансами на 2022–2025 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1805-р (2021) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-2021-%D1%80#Text

Талер, Р. (2018). *Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення*. Київ: Наш формат.

Телеканал Новий Чернігів. (2022, Червень 28). *На часі – Децентралізація в умовах війни.* [Відео]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=aMvZBlDdHsk

Телешун, С., & Журавльов, А. (2010). Електронний інформаційний простір і публічна політика. *Політичний менеджмент, 5,* 113–127.

Титаренко, В. (2020). Релігійна ідентичність як проблема сучасного суспільства. В *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір: Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (24–25 вересня 2020 р.)* (с. 83–86). Полтава: Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка.

Тищенко, К. (2022, Березень 07). Керівникам Харківської ОДА пропонують здатися й почати переговори. *Українська правда.* https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/7/7329207/

Токар, Н. (2024, Квітень 18). Вісім доказів небезпеки телеграму – одного з найуспішніших російських проєктів. *Texty.org.ua*. https://texty.org.ua/articles/112268/visim-dokaziv-nebezpeky-telehrama-odnoho-z-najuspishnishyh-rosijskyh-proektiv/

Точицький прокоментував оцінку Єврокомісією українських реформ у сфері медіа. (2024, Жовтень 31). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3921840-tocickij-prokomentuvav-ocinku-evrokomisieu-ukrainskih-reform-u-sferi-media.html

Тренди розвитку громадянського суспільства 2024. (2023). ІСАР "Єднання". https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12580-trendi-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-2024

Троян, І. (2023, Січень 13). Як українським учням за кордоном вчити українську мову, літературу та історію України. *Медіа "Нова українська школа"*. https://surl.li/atobft

Турчиновський, В. (2022, Грудень 28). Боротьба триває – солідарність та свобода перемагають. *Український тиждень*. https://tyzhden.ua/borotba-tryvaie-solidarnist-ta-svoboda-peremahaiut/

Тягнирядно, Л. (2024, Квітень 17). Чим живе громадянське суспільство протягом двох років війни – дослідження. *Zmina.* https://zmina.info/articles/chym-zhyve-gromadyanske-suspilstvo-protyagom-dvoh-rokiv-vijny-

У Канаді вивчення Голодомору у школах зробили обов'язковим. (2023, Листопад 29). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3793226-u-kanadi-vivcenna-golodomoru-u-skolah-zrobili-obovazkovim.html

У Львові відбудеться третій конгрес культури. (2023, Вересень 05). Zaxid.net. https://zaxid.net/tretiy_kongres_kulturi_2023_u_lvovi_tema_programa_spikeri_n1570319

У межах ініціативи UNITED24 в Україні вже відбудовано 16 мостів. ФОТОрепортаж. (2023, Серпень 11). Цензор.Нет. https://censor.net/ua/p3436900

У час війни культура має навіть більше значення, ніж у час миру – Володимир Зеленський на врученні Національної премії імені Тараса Шевченка. (2024, Березень 09). Сайт Президента України. https://www.president.gov.ua/news/u-chas-vijni-kultura-maye-navit-bilshe-znachennya-nizh-u-cha-89613

Угода про асоціацію. (2014). https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu

Україна виконала всі умови для початку переговорів щодо вступу до ЄС, – речниця Єврокомісії. (2024, Червень 7). TrueUA. https://trueua.info/news/ukraina-vikonala-vsi-umovi-dlya-pochatku-peregovoriv-tshodo-vstupu-do-yes--rechnicya-yevrokomisii

Україна після перемоги. Бачення України – 2030. (2022, Червень). Київ–Львів: ЦППР. https://pravo.org.ua/blogs/bachennya-ukrayiny-2030-gromadskoyi-koalitsiyi-ukrayina-pislya-peremogy/

Україна у 2023/2024 МР експортувала 57,5 мільйона тонн зернових та олійних. (2024, Липень 13). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3885013-ukraina-u-20232024-mr-eksportuvala-575-miljona-tonn-zernovih-ta-olijnih.html

Україні потрібно буде залучати мінімум 300 000 мігрантів щороку. Соціологиня Елла Лібанова про екзистенційні проблеми з демографією і що можна зробити? (2023, Вересень 25). Forbes Ukraine. https://surl.li/vlxthc

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2019). Київ: Інститут соціології НАН України.

Українські біженці. Майбутнє за кордоном та плани на повернення. (2024). ЦЕС. https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_third_wave_research/

Українці все менше бояться безробіття і безгрошів'я, і все більше – розпаду країни. (2014). Дзеркало тижня. https://e.surl.li/ttclvs

Українці та війна. (2022, Квітень). Онлайн панель "Власна Думка" компанії Research.ua. Київ: Інститут соціології НАН України. http://e.surl.li/hurcbb

Управління ООН з координації гуманітарних справ. (2023, Грудень). *План гуманітарних потреб і реагування: Україна*. https://www.unhcr.org/ua/sites/ua/files/legacy-pdf/Ukraine-HNRP-2024-Humanitarian-Needs-and-Response-Plan-EN-20240110.pdf

Уряд затвердив Положення про Міністерство національної єдності України. (2025, Січень 24). Міністерство національної єдності України. https://surl.li/bsrpba

Федеральная служба государственной статистики. (2014). *Перепись населения в Крымском федеральном округе 2014 года*. https://surl.li/tevpgc

Федеральная служба государственной статистики. (2020). *Всероссийская перепись населения 2020 года*. https://rosstat.gov.ru/vpn/2020

Филипович, Л. (2016). *Культура релігійного життя. Вибрані праці*. Київ: Інтерсервіс.

Филипович, Л. (2017). Нові релігійні течії в Україні: загрози уявні і реальні. В *Нормативно-правове регулювання діяльності новітніх релігійних рухів і сект: міжнародний досвід та українські перспективи: збірник матеріалів І Міжнародної науково-практичної конференції (30–31 березня 2017 р., Львів)* (с. 5–10). Львів: Українські технології. https://jakir.in.ua/biblioteka-yakir/materialy-konferentsii/41-41.html.

Филипович, Л. (2018). "Православний атеїст" як специфічна форма релігійної ідентичності в сучасній Україні. *Історія релігій в Україні, 28,* ІІ, 531–544.

Филипович, Л. О. (2024). Небезпека внутрішньоправославного конфлікту в Україні для міжхристиянських відносин. *Культурологічний альманах, 2,* 19–25. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.3.

Флурі, Ф., & Бадрак, В. (2017). *Безпекові аспекти політичної децентралізації в Україні: Бачення, реалії та можливі наслідки.* Женева–Київ: ФОП Лопатіна О. О. https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Security%20Aspects%20of%20Political%20Decentralisation%20in%20Ukraine_UKR.pdf

Фракція "Слуга народу" погодила із Зеленським дев'ять кандидатур нових міністрів – Арахамія. (2024, Вересень 04). Interfax. https://e.surl.li/tfexld

Фукуяма, Ф. (2004). *Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию* (Д. Павлова, В. Кирющенко, М. Колопотин, Пер.), Москва, ООО "Издательство АСТ": ЗАО НПП "Ермак".

Хамітов, Н. В., & Любивий, Я. В. (2022). Стратегія національної стійкості: проблема ідентичності та консолідація суспільства. У С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, & С. В. Стоєцький (Ред. кол). *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз:*

національна доповідь (с. 37–46). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Хвостова, М., Кириченко, Ю., & Майєр-Резенде, М. (2023). Огляд демократичних інститутів України під час війни. *Democracy Reporting International*. *Коаліція Реанімаційний Пакет Реформ та Центр політико-правових реформ*. https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/Oglyad-demokratychnyh-instytutiv-Ukrayiny-pid-chas-vijny-1.pdf

Хвостова, М., Кириченко, Ю., & Майєр-Резенде, М. (2023, Березень). *Огляд демократичних інститутів України під час війни*. https://drive.google.com/file/d/1-pFIveiOQ8uKeccUA0atBWwPAMdF7B_k/view

Хмельницька, В. (2022, Березень 21). Зеленський зателефонував Мілі Куніс та Ештону Кутчеру і подякував їм за допомогу Україні. *ТСН.* https://e.surl.li/mcokiu

Хома, Н. (2022). Громадський активізм в умовах воєнного часу: структура, форми, можливості. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, 3(14), 252–272.

Хоменська, І., & Іващук, О. (2022). Базові концепти публічної дипломатії. *Інноваційна економіка, 4*(92), 13–19. https://doi.org/10.37332/2309-1533.2022.4.2

Хуткий, Д., & Аврамченко, К. (2019). *Оцінка впливу бюджету участі в Україні*. Київ, Б. в. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35795.32804

Целковський, Г. (2023). Безпекові характеристики православного поля України в контексті російської військової агресії. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції "Актуальні проблеми розвитку українського та зарубіжного мистецтв: культурологічний, мистецтвознавчий, педагогічний аспекти"*, 235–237.

Центр досліджень соціальних комунікацій. (2024). *Вимушені переселенці: стан, проблеми, перспективи (25–31 березня 2024 р.).* https://nbuviap.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/vimusheni_pereselentsi/2024/Pereselenzi_2024.03-25.pdf

Центр протидії дезінформації. (2025). *Аналітичний звіт "Мілітаризація українських дітей на тимчасово окупованих територіях України".* https://surl.li/shormf

Центр Разумкова. (2022, Серпень 30). *Настрої та оцінки українських біженців (липень–серпень 2022 р.)*. https://surl.li/azqdwj

Центр Разумкова. (2024). *Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.).* https://surl.li/adkndz

Цифрова безпека у воєнний час. (2024, Березень 1). Національний університет "Чернігівська політехніка". https://stu.cn.ua/news/czyfrova-bezpeka-u-voyennyj-chas/

Ціна перемоги. Які благодійні фонди зібрали найбільше донатів на ЗСУ – велике дослідження NV. (2023, Травень 28). NV. https://www.investua.com.ua/ukrainian-news/cina-peremogi-iaki-blagodiini-fondi-zibrali-naibilshe-donativ-na-zsy-velike-doslidjennia-nv/

Черговий скандал, якого не мало би бути серед народних депутатів України (2021, Серпень 30). Лабораторія законодавчих ініціатив. https://parlament.org.ua/analytics/chergovyj-skandal-yakogo-ne-malo-by-buty-sered-narodnyh-deputativ-ukrayiny/

Чернишов: реформа децентралізації допомогла Україні вистояти, але низка питань ще не вирішена. (2024, Квітень 01). LB.ua. https://lb.ua/news/2024/04/01/606368_chernishov_reforma_detsentralizatsii.html

Чи існують "червоні лінії" у критиці влади під час війни. Команда "Детектора медіа" провела зустріч зі спільнотою видання. (2024, Січень 10). Детектор медіа. https://ms.detector.media/proekti-go-detektor-media/post/33934/2024-01-10-chy-isnuyut-chervoni-linii-u-krytytsi-vlady-pid-chas-viyny-komanda-detektora-media-provela-zustrich-zi-spilnotoyu-vydannya/

Шайгородський, Ю. (2023а). Морально-психологічна єдність українців у відсічі російській збройній агресії. У О. О. Рафальський, & О. М. Майборода (Ред.). *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни: монографія* (с. 227–267). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0202-7

Шайгородський, Ю. (2023b). Суспільна консолідація: виклики воєнного часу. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методики викладання соціально-політичних дисциплін, 22*(34), 55–63. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.34.07

Шаповал, В. (2016). *Виконавча влада (теоретичний і конституційний аспекти).* Київ: Москаленко, О. М.

Шаправський, С. А. (2022). Моделі державно-церковних відносин: європейський контекст. *Наукові записки національного університету "Острозька академія". Серія "Історичне релігієзнавство". 12*, 183–198.

Шимко, О. (2019). Проблеми релігійної ідентичності в сучасній культурній традиції України. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Культурологія", 20*, 8–13.

Шишкін, В. (2020). Конституційні зобов'язання носіїв державної влади щодо реагування на акти воєнної агресії. У (А. Рачок, Ю. Якименко, Відп. ред.) *Конституція і конституційні зміни в Україні: збірник, присвячений пам'яті Віктора Мусіяки* (с 121–132). Київ: Заповіт. https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_memory.pdf

Шманько, О. (2021). Соціальний популізм як психологічна маніпуляція електоратом у перехідному українському суспільстві. *Вісник післядипломної освіти*, *16*(45), серія "Соціальні та поведінкові науки", 99–111. https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-99-111

Шурхало, Д. (2018). 1686 рік: як Київська митрополія опинилась в Московському патріархаті? *Радіо Свобода.* https://www.radiosvoboda.org/a/29183028.html.

Шуть, Д. (2024, Березень 02). Індекс демократії 2023: на якому місці Україна серед держав світу. *PaySpace Magazine*. https://psm7.com/uk/news/indeks-demokratii-2023-na-kakom-meste-ukraina-sredi-gosudarstv-mira.html

Що українці знають і думають про права людини: оцінка змін (2016–2018–2020–2023): загальнонаціональне дослідження. (2023).

Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. https://e.surl.li/hksfwp

Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій. Рішення Ради національної безпеки і оборони України (2022) (Україна). https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5296.html

Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій. РНБО. Рішення №153/2022 (2022) (Україна). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0005525-22/sp:max100#Text

Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради. (2024, Листопад 23). https://www.president.gov.ua/photos/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-6673

Юлія Мостова: Зеленський не під запис просив журналістів мовчати про корупцію до перемоги. (2023, Жовтень 14). NV.UA. https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zelenskiy-prosiv-zhurnalistiv-movchati-pro-korupciyu-do-peremogi-mostova-novini-ukrajini-50360503.html

Ющенко, В. (2014). *Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті* (О. Зінченко, Літ. запис і уклад.) Харків: Фоліо.

Яблонський, В. М., & Здіорук, С. І. (Ред.). (2014). *Україна та проект "Русского мира": аналітична доповідь*. Національний інститут стратегічних досліджень.

Як Україна виробляла електроенергію до повномасштабної війни. (2024, Червень 4). Слово і діло. https://e.surl.li/wtyjek

Як формується пам'ять про війну: дискусійна програма проєкту "Ти як?". (2023, Червень 15). https://mitec.ua/yak-formuyetsya-pamyat-pro-vijnu-dyskusijna-programa-proyektu-ty-yak/

Яковленко, К. (2023, Червень 23). Архівування війни як стратегія спротиву: історії чотирьох проєктів, які збирають візуальні свідчення. *Суспільне.* https://suspilne.media/culture/516357-arhivuvanna-vijni-ak-strategia-sprotivu-istorii-cotiroh-proektiv-aki-zbiraut-vizualni-svidcenna/

Яковлєв, А. А. (2016). *Розвиток інституту глави держави: Досвід і сучасність України.* https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/01/Yakovlev15.pdf

Янауер, М. М. (2023). Проблема юридичної назви Української Православної Церкви (Московського патріархату). *Культурологічний альманах, 4,* 47–54. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.6.

Ярема, В. (2014). *Президент України та Кабінет Міністрів України в системі формування політичних рішень*. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/institutional-changes_185.pdf

Яремчук, С. (2023). Можливі сценарії розвитку українського православ'я. *Релігійно-інформаційна служба України*. https://risu.ua/mozhlivi-scenariyi-rozvitku-ukrayinskogo-pravoslavya_n140709.

Ярмоленко, О. (2021, Березень 26). МЗС вперше ухвалило Стратегію публічної дипломатії. *Бабель.* https://babel.ua/news/61436-mzs-vpershe-uhvalilo-strategiyu-publichnoji-diplomatiji

Яроцький, П. (2018). Визнання релігійної ідентичності й релігійного плюралізму як фундаменту релігійної свободи і стабільності міжрелігійних і суспільних відносин. *Волинський благовісник, 6,* 299–315. https://doi.org/10.33209/2519-4348-2018-6-299-314.

Яценко, Л. (2024, Березень 4). Відновлення ринку праці в Україні в умовах війни: регіональні аспекти. *НІСД.* https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/vidnovlennya-rynku-pratsi-v-ukrayini-v-umovakh-viyny-rehionalni

Яцюк, М., & Савишен, О. (2024). Психологічні чинники інтолерантності до невизначеності дорослих осіб. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія "Педагогіка. Психологія", 5,* 216–219. https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2024-1.31

Яшник, М. (2023, Липень 21). Дослідження ініціатив відновлення в Україні та контроль громадянського суспільства в процесах відновлення: основні результати комплексного соціологічного дослідження, проведеного у квітні – травні 2023. *КМІС*. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1268&page=1

Ящук, Д., & Нестеренко, Р. (2024). Громади воєнного часу. Витривалі та спроможні. Місцеве самоврядування в Україні – 2023. Харківщина, Чернігівщина, Сумщина, Київщина, Дніпропетровщина та Одещина. *Центр спільних дій*. https://centreua.org/wp-content/uploads/2024/03/Gromady_voyennogo_chasu_veb.pdf

A new push for European democracy. Nurturing, protecting and strengthening our. (n. d.). European Commission. https://e.surl.li/vohzvh *democracy*.

A new strategic agenda 2019–2024 for EU. (n. d.). European Council. https://e.surl.li/ugqhrk

A stronger Europe in the world. Reinforcing our responsible global leadership. (n.d.). European Commission. https://e.surl.li/xwktzr

Access World Inequality Report 2022. Inclusive Policy Lab. (2021). UNESCO. (p. 193–195). https://e.surl.li/ytutkt

Apaydin, Veysel. (2020). *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage. Construction, Transformation and Destruction.* https://www.jstor.org/stable/j.ctv13xpsfp

Assemblée nationale. (n.d.). Fiche №°44. La loi, expression de la compétence législative du Parlement. https://e.surl.li/tnvvqp

Baylis, E. (2023). Post-Conflict Reconciliation in Ukraine. *Revue européenne du droit, 4*, 71. https://scholarship.law.pitt.edu/fac_articles/574

Bidenko, Yu. (2023, February 22). The Puzzle of Ukrainian Resilience: Hidden Factors and Potential Risks. *Centre for East European and International Studies*. https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/the-puzzle-of-ukrainian-resilience-hidden-factors-and-potential-risks

Bosher, L. & Chmutina, K. (2017). *Disaster Risk Reduction for the Built Environment*. N.p.: Wiley-Blackwell.

Bromiley, P., & Cummings, L. L. (1995). Transactions costs in organizations with trust. In R. J. Bies, R. J. Lewicki, & B. H. Sheppard (Eds.). *Research on negotiations in organizations* (p. 219–247). Greenwich, CT: JAI Press.

Carleton, R. (2016). Into the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of Anxiety Disorders*, 39, 30–43. https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2016.02.007

Carlson, J. L., Haffenden, R. A., Bassett, G. W., Buehring, W. A., Collins, III, M. J., Folga, S. M., Petit, F. D., Phillips, J. A., Verner, D. R., & Whitfield, R. G. (2012). *Resilience: Theory and Application*. Argonne, IL: Argonne National Laboratory. https://doi.org/10.2172/1044521

Carothers, T. (2002) The End of the Transition Paradigm. .*Journal of democracy*. *13*(1). 5–21. https://www.journalofdemocracy.org/articles/the-end-of-the-transition-paradigm

CEP 2022: Зростання активізму, відсіч ворогу та зміна ставлення до корупції. (2022, Листопад 21). USAID. https://e.surl.li/hjexar

Charron, N., Lapuente, V., & Bauhr, M. (2024). The Geography of Quality of Government in Europe. *QoG Working Paper Series, 2024(2).* Department of Political Science, University of Gothenburg.

Citizens' Engagement Platform. Your space to participate in EU policymaking. (n.d.). European Commission. https://citizens.ec.europa.eu/index_en

Civil Society Organizations Sustainability Index. (2024). https://csosi.org/

Coles, E, & Buckle, P. (2004). Developing community resilience as a foundation for effective disaster recovery. *Australian Journal of Emergency Management, 19*, 6–15. https://search.informit.org/doi/pdf/10.3316/ielapa.375435145094637

Colussi M.M., Rowcliffe, P., & Lewis, M. (2000). *The Community Resilience Manual: a Resource for Rural Recovery & Renewal.* Vancouver, B.C: Centre for Community Enterprise. https://e.surl.li/ipaspi

Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. 2024 Communication on EU enlargement policy. (2024). Brussels: European Commission.

Connil, D., & Barnier, M. (2024). Face au Parlement: pour obtenir la confiance ou éviter la censure? https://www.leclubdesjuristes.com/politique/michel-barnier-face-au-parlement-pour-obtenir-la-confiance-ou-eviter-la-censure-7051/

Cook, L. (2024, September 20). EU pledges to loan Ukraine up to $39 billion to help rebuild its economy and power grid. *AP News.* https://apnews.com/article/eu-ukraine-energy-repairs-power-war-leyen-c34f6d182d7d9f5e9a30436374c41674

Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts

between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof (2001) (European Union). https://surl.li/rkxatu

Darkovich, A., Savisko, M., & Rabinovych, M. (2023, September). Explaining Ukraine's Resilience to Russia's Invasion: The Role of Local Governance and Decentralization Reform. *Program on New Approaches to Research and Security in Eurasia (PONARS Eurasia)*. https://e.surl.li/izkesd

Delivering a strong Social Europe. (n.d.). European Commission. https://e.surl.li/pwnidf

Democracy Index 2022. (2022). https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/

Democracy Report 2024. (2024). Democracy Winning and Losing at the Ballot. V-DEM. https://v-dem.net/publications/democracy-reports/

Democracy. France. Eurobarometer. (2023, December). European Commission. https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2966

Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to the Russian Federation or to temporarily occupied Ukrainian territories: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators. Resolution 2495 (2023) Parliamentary Assembly (Council of Europe). https://surl.li/aazfwv

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations. (2024, June 11). *Ukraine Investment Framework.* https://enlargement.ec.europa.eu/european-neighbourhood-policy/countries-region/ukraine/ukraine-investment-framework_en

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations. (2023, September 26). *Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine meets in person in Brussels to discuss Ukraine's financing needs as well as its vision for recovery, reconstruction and modernization.* https://enlargement.ec.europa.eu/news/multi-agency-donor-coordination-platform-ukraine-meets-person-brussels-discuss-ukraines-financing-2023-09-26_en

E-DEM. Платформа електронної демократії. (2024). Фонд Східна Європа. https://e-dem.ua

Eibl, F., Hertog, S., & Slater, D. (2021). War Makes the Regime: Regional Rebellions and Political Militarization Worldwide. *British Journal of Political Science, 51*(3), 1002–1023. https://doi.org/10.1017/S0007123419000528.

Elections and referendums, political parties.(n. d.). Venice Commission. https://e.surl.li/umpjll

Energize Ukraine. (2024, February 7). *Energize Ukraine delivers $368,239.5 USD worth of equipment to Ukraine!* https://energizeukraine.com/energize-ukraine-delivers-368239-5-usd-worth-of-equipment-to-ukraine/

Equality and inclusion. Building a Union of Equality. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/equality-and-inclusion_en

Eshel, Y., Kimhi, S., & Marciano, H. (2020). Predictors of National and Community Resilience of Israeli Border Inhabitants Threatened by War and Terror. *Community Mental Health Journal, 56*, 1480–1488. https://doi.org/10.1007/s10597-020-00592-w

EU actions to enhance global food security. Strengthening food systems around the world through humanitarian assistance and international cooperation. (n.d.). European Commission. https://e.surl.li/mslhae

EU Justice Scoreboard 2023: загальний огляд показників судових систем країн Європейського Союзу. (2023). Сайт центру політико-правових реформ. https://pravo.org.ua/blogs/eu-justice-scoreboard-2023-zagalnyj-oglyad-pokaznykiv-sudovyh-system-krayin-yevropejskogo-soyuzu/

EU Strategy on combating antisemitism and fostering Jewish life (2021 – 2030). (n.d.) European Commission. https://e.surl.li/lewlxr

European Climate Law. (n.d). European Commission. https://climate.ec.europa.eu/eu-action/european-climate-law_en

European Commission. (2024, October 30). *Ukraine Report 2024.* https://e.surl.li/yvimyg

European Digital Identity. Digital Identity for all Europeans. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-

policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-digital-identity_en https://eur-lex.europa.eu/legal-

European Health Union. Protecting our health together. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/european-health-union_en

European Investment Bank. (EIB). (2024). *The European Investment Bank Group in Ukraine*. https://www.eib.org/attachments/lucalli/20240163_the_eib_group_in_ukraine_en.pdf

European Media Freedom Act. (n.d.). European Commission. https://e.surl.li/pojjdm

European Security Union. (n.d.). European Union. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/european-security-union_en

EU-US Trade and Technology Council. (n.d.). European Commission. https://e.surl.li/esmjbu

Fan, M. F. (2015). Disaster governance and community resilience: reflections on Typhoon Morakot in Taiwan. *Journal of Environmental Planning and Management*, *58*(1), 24–38. https://doi.org/10.1080/09640568.2013.839444

Folke, C., Carpenter, S. R., Walker, B., Scheffer, M., Chapin, T., & Rockström, J. (2010). Resilience Thinking: Integrating Resilience, Adaptability and Transformability. *Ecology and Society*, *15*(4). http://www.jstor.org/stable/26268226

Freedom House: Україна найбільше серед 29 країн покращила показник демократії; поразка Росії у війні – найважливіше політичне завдання. (2024, Квітень 11). Голос Америки. https://www.holosameryky.com/a/zvit-freedom-house-perekhidni-krayiny-ta-ukrayina/7565595.html

Freedom in the World 2023. (2023). Freedom House. https://e.surl.li/kqrdde

Freedom in the World Research Methodology. (2024). https://e.surl.li/bdspop

G7 Leaders' Statement on Extraordinary Revenue Acceleration (ERA) Loans. (2024, жовтень). *White House.*

https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/10/25/g7-leaders-statement-on-extraordinary-revenue-acceleration-era-loans/

Gherasimov**,** C. (2019). *Political Elite Renewal in Georgia, Moldova and Ukraine. Chatham House*. https://www.chathamhouse.org/2019/05/political-elite-renewal-georgia-moldova-and-ukraine-0/about-author

Global Freedom Status. (2024). Freedom House. http://surl.li/ypivgq

Global Gateway. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/global-gateway_en

Green, K. (2024, May 9). Alberta contributes $150,000 to Energize Ukraine initiative. *CTV News.* https://www.ctvnews.ca/calgary/article/alberta-contributes-150000-to-energize-ukraine-initiative/

Greene, G., Turley, R., Mann, M., Amlot, R., Page, L., & Palmer, S. (2014). Differing Community Responses to Similar Public Health Threats: a Cross-Disciplinary Systematic Literature Review. *Science of the Total Environment, 470–471*, 759–767. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2013.10.031

Habermas, J. (1981a). *Theorie des kommunikativen Handelns.* Bd. 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Habermas, J. (1981b). Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Hartzell, C., Hoddie, M. (2019). Power Sharing and the Rule of Law in the Aftermath of Civil War. *International Studies Quarterly, 63*, 641–665.

International Expert Conference on the Recovery, Reconstruction and Modernisation of Ukraine. (2022, October 25). https://e.surl.li/hbynry

International Monetary Fund. (IMF). (2022, October). *Request for Purchase under the Rapid Financing Instrument–Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine.*

https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/CR/2022/English/1UKREA2022001.ashx

Interview exclusive. (2024). *Volodymyr Zelensky: "Je pense que nous pouvons récupérer nos territoires par la voie diplomatique".* https://www.liberation.fr/international/europe/volodymyr-zelensky-je-pense-que-nous-pouvons-recuperer-nos-territoires-par-la-voie-diplomatique-20240731_OYR5L3RE6BBVHPYLKQATVAHN3I/?redirected=1

Jackson, N. J. (2021). The Canadian government's response to foreign disinformation: Rhetoric, stated policy intentions, and practices. *International Journal*, *76*(4), 544–563. https://doi.org/10.1177/00207020221076402

James, T. S. (2012). *Elite Statecraft and Election Administration: Bending the Rules of the Game*. https://tobysjames.com/wp-content/uploads/2019/10/elite-statecraft-and-election-administration-full.pdf

Joint Declaration of Support for Recovery and Reconstruction of Ukraine. (2024, September 25). WhiteHouse.gov. https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/09/25/joint-declaration-of-support-for-recovery-and-reconstruction-of-ukraine/

Joshi, S. T., & Schultz, D. E. (2001). *An H. P. Lovecraft Encyclopedia* (p. 255). London: Bloomsbury Publishing. https://e.surl.li/urscdy

Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, *47*, 263–292.

Kasianov, G. (2023). Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. *Nationalities Paper*. https://doi.org/10.1017/nps.2023.10

Key steps to manage climate risks to protect people and prosperity. (2024, March 12). European Commission. https://commission.europa.eu/news/key-steps-manage-climate-risks-protect-people-and-prosperity-2024-03-12_en

Keynote speech by President von der Leyen at the opening ceremony of the Ukraine Recovery Conference. (2022, July 4). *European Commission*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/e%20n/speech_22_4302

Khotin, R., Khalilov, R., & Coalson, R. (2018, May 31). Shifting Loyalty: Moscow Accused Of Reshaping Annexed Crimea's Demographics. *RadioFreeEurope. RadioLiberty.* https://surl.li/nkybbz

Kiyanka, I. (2021). Сучасний аспект українського популізму: політичний і соціальний вимір. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*, *1*(9), 300–311. https://doi.org/10.29038/2524-2679-2021-01-300-311

Konstytucja RP. VI Rada Ministrów i administracja rządowa. (1997). https://www.prezydent.pl/prawo/konstytucja-rp/vi-rada-ministrow-i-administracja-rzadowa

La CNDP publie son rapport d'activité 2023 (2023). *CNDP*. https://www.debatpublic.fr/la-cndp-publie-son-rapport-dactivite-2023-5818

Le Rapport annuel sur l'état de la France, le CESE a adopté l'avis. (2023, Oktober). *CESE*. https://www.lecese.fr/actualites/le-rapport-annuel-sur-letat-de-la-france-le-cese-adopte-lavis

Lerch, D. (2015). *Six Foundations for Building Community Resilience*. Santa Rosa, CA: Post Carbon Institute. https://www.researchgate.net/publication/303365434

McClay, W. M. (2016). *The Rise of the Secular Theocracy*. https://mosaicmagazine.com/response/politics-current-affairs/2016/08/the-rise-of-the-secular-theocracy.

Meckien, Richard. (2013). *Cultural memory: the link between past, present, and future.* http://www.iea.usp.br/en/news/cultural-memory-the-link-between-past-present-and-future

Migration and asylum. A united European response. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/migration-and-asylum_en

Nye, J. S. (2008). Public diplomacy and soft power. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, *616*(1), 94–109. https://doi.org/10.1177/0002716207311699

OCHA Services. (2024. April 14). *Livelihoods and Economic Recovery Assistance in Ukraine*. https://reliefweb.int/report/ukraine/livelihoods-and-economic-recovery-assistance-ukraine

OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions – 2024 Results. (2024). OECD.

Pakulski, J. (2012). The Weberian foundations of modern elite theory and democratic elitism. *Historical Social Research, 37*(1), 38–56. https://doi.org/10.12759/hsr.37.2012.1.38-56

Peleschuk, D. (2024, August 16). War-hit Kyiv hospital is scrutinised over reconstruction effort. *Reuters.* https://www.reuters.com/world/europe/war-hit-kyiv-hospital-is-scrutinised-over-reconstruction-effort-2024-08-16/

Piddubnyi, I., Neyter, R., Zamidra, S., & Nivievskyi, O. (2022). Decentralization and Communities Amalgamations: Increasing the Urban and Rural Divide? Measuring tax efforts of Ukrainian ATCs. March 2022. *Kyiv School of Economics.* https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Final-Report-I-part-KAS.pdf

Political elite cues and attitude formation in post-conflict contexts. (2024). Sage journals. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00223433231168189

Political Elite Renewal in Georgia, Moldova and Ukraine. (2019). Chatham House https://www.chathamhouse.org/2019/05/political-elite-renewal-georgia-moldova-and-ukraine-0/3-modern-barriers-elite-renewal

Premier Donald Tusk: 15 października dołączy do symbolicznych dat w naszym polskim kalendarzu. (2023, Grudzień). Gov.pl. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej https://www.gov.pl/web/premier/premier-donald-tusk-15-pazdziernika-dolaczy-do-symbolicznych-dat-w-naszym-polskim-kalendarzu

Preparation of the EU-Ukraine Summit. European Parliament resolution of 2 February 2023 on the preparation of the EU-Ukraine Summit (2023/2509(RSP)) (2023) (Belgium). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0029_EN.html

Protecting against coercion. (n.d.). European Commission. https://policy.trade.ec.europa.eu/enforcement-and-protection/protecting-against-coercion_en

Protecting democracy. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/protecting-democracy_en

Przeworski, A. (2024). Who Decides What Is Democratic? *Journal of Democracy, 35*(3), 516. https://dx.doi.org/10.1353/jod.2024.a930423

Rapp, C. (2020). Hypothesis and Theory: Collaborative Governance, Natural Resource Management, and the Trust Environment. *Frontiers in Communication, 5*. https://doi.org/10.3389/fcomm.2020.00028

Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). (2022, October 27). Official Journal of the European Union. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj

RISE & Save the Children. (2023). *Build Forward: NGO recommendations on Ukraine recovery and reconstruction (June 2023).* https://reliefweb.int/report/ukraine/build-forward-ngo-recommendations-ukraine-recovery-and-reconstruction-june-2023

RISE Ukraine. (2022). *Our Principles for Ukraine's Reconstruction and Modernization*. https://www.rise.org.ua/#principles

Rogoff, K. (2022, March). The long-lasting economic shock of war. *International Monetary Fund.* https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2022/03/the-long-lasting-economic-shock-of-war

Rozkariaka, V. (2022). Бюджет-2023: зарплата вчителів суттєво знизиться. *КомментаріїУА. Comments.ua.* https://money.comments.ua/ua/news/budget/byudzhet-2023-zarplata-vchiteliv-suttevo-znizitsya-703880.html

Rule of law mechanism. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/rule-law-mechanism_en

Science at Risk. (2023). ГО "КУНШТ". https://e.surl.li/vbzwlx

Selten, R. (1988). *Models of Strategic Rationality*. Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers.

Seven priorities of the Commission during 2024-2029 term. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/priorities-2024-2029_en

Sharifi, A., & Yamagata, Y. (2016). On the suitability of assessment tools for guiding communities towards disaster resilience. *International Journal of Disaster Risk Reduction, 18*, 115–124. https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2016.06.006

Shuster, S. (2023). *The Showman: The Inside Story of the Invasion That Shook the World and Made a Leader of Volodymyr Zelensky*. Glasgow: William Collins.

Simon, H. (1976). *Administrative Behavior: A Study of Decision-making Processes in Administrative Organization*. Free Press.

Smeltzer, M., & Karppi, A. (2024). *Nations in Transit 2024. A Region Reordered by Autocracy and Democracy.* https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2024/region-reordered-autocracy-and-democracy

Smith, J. E. (1994). *Quasi-Religions. Humanism, Marxism and Nationalism*. Macmillan.

Solidarity with Ukraine. (2025, January 10). European Commission. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/fs_24_6565

Steinmeier, F.-W. (2022). *"Strengthening everything that connects us"*. https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/EN/Frank-Walter-Steinmeier/Reden/2022/221028-Strengthening-everything-that-connects-us.html

Strategic agenda 2024–2029. (2024). European Council. https://e.surl.li/sosoxg

Svendsen, G. T. (2003). Social Capital, Corruption and Economic Growth: Eastern and Western Europe. *Department of Economics, Aarhus School of Business, Working Paper, 03–21*. http://www.hha.dk/nat/wper/03-21_gts.pdf

Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur. *Conceil Constitutionnel*. https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur

Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior & Organization*, *1*, 39–60.

Thaler, R. (1982). Public Policy toward Life Saving: Should Consumer Preferences Rule? *Journal of Policy Analysis and Management*, *1*(2), 223–242.

The concept of "nation". Recommendation 1735 (2006) Parliamentary Assembly (Council of Europe). https://pace.coe.int/en/files/17407

The Digital Services Act. Ensuring a safe and accountable online environment. Digital Services Act (DSA) overview. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en

The EU Strategy on the Rights of the Child and the European Child Guarantee. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child/eu-strategy-rights-child-and-european-child-guarantee_en

The European Commission's priorities. 6 Commission priorities for 2019–24. (n. d.). European Commission. https://www.consilium.europa.eu/en/policies/strategic-agenda-2024-2029/

The European Green Deal. Striving to be the first climate-neutral continent. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

Transparency International Ukraine. (n.d.). *Індекс сприйняття корупції.* https://cpi.ti-ukraine.org/

Trump, D. J. [@realDonaldTrump]. (2025, January 22). *I'm not looking to hurt Russia*. Truth Social. https://truthsocial.com/@realDonaldTrump/posts/113872782548137314

Tversky, A., & Kahneman, D. (1982). Availability: A heuristic for judging frequency and probability. *Judgment under uncertainty: heuristics and biases* (p. 1124–1131) Cambridge: Cambridge Univ. Press.

U.S. Department of Stat. (2023). *Country Reports on Human Rights Practices: Ukraine.* https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/ukraine/

Ukraine 5 AM Coalition. (2023). *Deportation of Ukrainian citizens from the territory of active military operations or from the temporarily*

occupied territory of Ukraine to the territory of the Russian Federation and the Republic of Belarus. Analytical report. Human Rights Centre ZMINA. https://surl.li/vpwyjg

Ukraine Donor Platform. (2024, October 9). *Joint Communique*. https://e.surl.li/aywrbt

Ukraine Reconstruction Fund. (2024). *Charity projects*. https://e.surl.li/rcchdz

Ukraine Recovery Conference. (2023). URC. https://e.surl.li/fmbexs

Ukraine Recovery Conference. (2024). URC. https://e.surl.li/bxobqr

Ukraine Report 2024. (2024). https://e.surl.li/xlmakw

UkraineNow. (2024). *Про нас.* https://www.ukrainenow.org/#press

UkrInform. (2022, July 4). Truss: UK to host 2023 Ukraine recovery conference and will lead this process. *Kyiv Post.* https://www.kyivpost.com/post/2385

UNHCR, the UN Refugee Agency. (2024, December 16). *Ukraine Refugee Situation*. https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine

UNITED24. (2023). *Фандрейзинговій платформі UNITED24 – рік: головні результати та збори*. https://u24.gov.ua/uk/news/one_year

UNRIC. (2024, June 12). *Ukraine Recovery Conference in Germany: "Broad UN Commitment should sustain Ukrainian people with hope and dignity".* https://unric.org/en/ukraine-recovery-conference-in-germany-broad-un-commitment-should-sustain-ukrainian-people-with-hope-and-dignity/

URC: Максим Лациба про роль громсуспільства у відновленні України. (2023, Червень 20). УНЦПД. http://ucipr.org.ua/ua/novyny/ukraine-recovery-conference-maksim-latsiba-pro-rol-gromsuspilstva-u-vidnovlenni-ukrajini

USAID, ANTS, Institute Respublica, Активна громада, & NDI. (2023). *Українська діаспора та тимчасово переміщені особи за кордоном після повномасштабного вторгнення. Дослідження*. https://surl.li/uownwz

Vasylevska, T., & Bevz, T. (2024). *Public control, public participation and solidarity in support of democratic values in the*

conditions of war in Ukraine. The International Scientific-Practical Conference. "Theory and practice of public administration". Ediția XXVIII. "Integration of the Republic of Moldova in the European Union: challenges for public administration". Chișinău, 2024.

Wójcik, Anna, & Belavusau, Uladzislau. (2018). *Renaming streets. A key element of identity politics.* https://neweasterneurope.eu/2018/04/26/renaming-streets-key-element-identity-politics/

World Bank. (2022, August 8). *World Bank mobilizes $4.5 billion in additional financing for vital support to Ukraine.* https://e.surl.li/jpynmy

World Bank. (2023, February). *Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment*. https://e.surl.li/bxhott

World Bank. (2024, February 15). *Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment released.* https://e.surl.li/witmya

References

"Bachennia Ukrainy – 2030" hromadskoi koalitsii "Ukraina pislia peremohy" ["Vision of Ukraine – 2030" by the public coalition "Ukraine after the Victory"]. (2022, Cherven). Tsentr polityko-pravovykh reform. https://e.surl.li/hecoxf [in Ukrainian].

"Demokratiia maie buty bezkompromisnoiu shchodo zla" – Zelenskyi na samiti pid holovuvanniam Baidena ["Democracy must be uncompromising towards evil" - Zelensky at the summit chaired by Biden] (2023, Berezen 29). https://e.surl.li/keixil [in Ukrainian].

"Kultura pamiati v povoiennii Ukraini": rozpochavsia novyi etap formuvannia polityky pamiati v konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny ["Culture of memory in post-war Ukraine": a new stage of memory policy formation in the context of the Russian-Ukrainian war has begun]. (2023). https://e.surl.li/lpcthk [in Ukrainian].

"Liudy vse bilshe povodiatsia ne yak nosii tsinnostei, a yak spozhyvachi": promova Oleksandry Matviichuk na Konhresi Kultury ["People increasingly behave not as carriers of values, but as consumers": Oleksandra Matviychuk's speech at the Congress of Culture]. (2023). https://e.surl.li/cgkpzq [in Ukrainian].

"Maie znachennia": Putin zahovoryv pro lehitymnist Zelenskoho ["It matters": Putin spoke about Zelensky's legitimacy] (2024, Traven 17). UNIAN. https://e.surl.li/jrwenu [in Ukrainian].

"Nemaie poniattia "rosiiskomovni". Vsi my – hromadiany Ukrainy" – movnyi ombudsmen ["There is no such thing as "Russian-speaking". We are all citizens of Ukraine" – the language ombudsman]. (2023, Lystopad 22). Radio Svoboda. https://surl.li/eqtkxh [in Ukrainian].

"Prezydent stav holovnym media krainy," – radnyk Zelenskoho Lytvyn ["The president became the main media of the country," – Zelensky's advisor Lytvyn]. (2024, Zhovten' 31.). Tsenzor.net. https://censor.net/ua/n3517789 [in Ukrainian].

1 lystopada – forum "Demokratiia pid chas viiny: dosvid Ukrainy ta uroky dlia svitu" [November 1 – forum "Democracy during war:

Ukraine's experience and lessons for the world"].(2024, Zhovten, 29). Detector.media. https://e.surl.li/spkjff [in Ukrainian].

2013-y: politychni pidsumky i prohnozy (zahalnonatsionalne y ekspertne opytuvannia) [2013: political results and forecasts (nationwide and expert poll)] (2013, Hruden 27).Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Ilka Kucheriva. https://dif.org.ua/article/2013-y-politichni-pidsumki-i-prognozi-zagalnonatsionalne-y-ekspertne-opituvannya [in Ukrainian].

2022 Indeks stalosti orhanizatsii hromadianskoho suspilstva. Zvit po Ukraini [2022 Civil Society Organizations Sustainability Index. Ukraine Report]. (2023, Zhovten). USAID, ICNL, fhi360. https://e.surl.li/acvfef [in Ukrainian].

2023 Country Reports on Human Rights Practices: Ukraine (2023). U.S. Department of State. https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/ukraine/

29 zhovtnia v Kyievi – konferentsiia "Na shliakhu do Luhano: Detsentralizatsiia" [October 29 in Kyiv – conference "On the way to Lugano: Decentralization"]. (2021, Zhovten 27). Detsentralizatsiia. https://decentralization.ua/news/14151 [in Ukrainian].

5-ty richchya prezydentstva Volodymyra Zelens'koho: yak zminyuvalasya dovira prezydentu v 2019–2024 rokakh ta otsinka diyal'nosti yoho partiyi [5 years of Volodymyr Zelensky's presidency: how trust in the president changed in 2019–2024 and the assessment of his party's activities]. (2024, June 7). KMIS. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1413&page=1 [in Ukrainian]

6,8 tys. vyrokiv koruptsioneram bylo vyneseno za chas velykoi viiny [6.8 thousand verdicts for corrupt officials were issued during the great war]. (2024, Zhovten' 29.). Opendatabot. https://opendatabot.ua/analytics/corrupted-officials-2024 [in Ukrainian].

80% ukraintsiv pochaly bilshe spilkuvatysia ukrainskoiu pislia napadu Rosii – opytuvannia [80% of Ukrainians began to communicate more in Ukrainian after the Russian attack – survey]. (2022, Cherven, 27). Ukrinform. https://e.surl.li/yxsznt [in Ukrainian].

88% ukraintsiv vidchuvaiut vysokyi riven stresu cherez viinu, – doslidzhennia [88% of Ukrainians experience high level of stress

due to war – survey]. (2023). Lb.ua. https://lb.ua/society/2023/05/05/554120_88_ukraintsiv_vidchuvayut_visokiy.html [in Ukrainian].

A new push for European democracy. Nurturing, protecting and strengthening our democracy. (n. d.). European Commission. https://e.surl.li/vohzvh

A new strategic agenda 2019 – 2024 for EU. (n. d.). European Council. https://e.surl.li/ugqhrk

A stronger Europe in the world. Reinforcing our responsible global leadership. (n. d.). European Commission. https://e.surl.li/xwktzr

Access World Inequality Report 2022. Inclusive Policy Lab. (2021) UNESCO. (p. 193–195). https://e.surl.li/ytutkt

Adzhemoglu, D., & Robinson, Dzh. (2022). Chomu natsii zanepadaiut. Pokhodzhennia vlady, bahatstva i bidnosti [Why Do Nations Fail?]. Kyiv: Nash Format. [in Ukrainian]

Analiz dostrokovoho prypynennia povnovazhen miskykh holiv na pidstavi nabrannia zakonnoi syly rishenniam sudu pro prytiahnennia yikh do vidpovidalnosti za pravoporushennia, poviazani z koruptsiieiu [Analysis of the early termination of the powers of city mayors based on the entry into force of a court decision to hold them accountable for offenses related to corruption]. (2023, Veresen 29). Hromadianska merezha OPORA. https://e.surl.li/jcuonq [in Ukrainian].

Andrii Shevchenko. [Andrii Shevchenko]. (2022). UNITED24. https://u24.gov.ua/uk/ambassador/andriy_shevchenko [in Ukrainian].

Apaydin, Veysel. (2020). *Critical Perspectives on Cultural Memory and Heritage. Construction, Transformation and Destruction.* https://www.jstor.org/stable/j.ctv13xpsfp [in Ukrainian].

Arakhamiia pislia zasidannia fraktsii "Sluha Narodu" za uchasti Zelenskoho nazvav imena novykh ministriv. Do VR nadiishly podannia [Arakhamiia after the meeting of the "Servant of the People" faction with Zelensky announced the names of new ministers. The submissions were received by the Verkhovna Rada]. (2024, Veresen 05). Espreso.tv. https://espreso.tv/suspilstvo-arakhamiya-pislya-zasidannya-fraktsii-slugi-narodu-za-uchasti-zelenskogo-nazvav-imena-novikh-ministriv [in Ukrainian].

Aristova, A. (2019). Kryza relihiynoyi identychnosti: pidkhody do kontseptualizatsiyi [The crisis of religious identity: approaches to conceptualization]. *Relihiya ta sotsium, 1–2,* (33–34), 94–100 [in Ukrainian].

Assemblée nationale. (n.d.). Fiche №°44. La loi, expression de la compétence législative du Parlement [File № 44. The law, an expression of the legislative competence of Parliament]. https://e.surl.li/tnvvqp

Bachennia Ukrainy: reformuvannia ta vidnovlennia sotsialno-humanitarnoi sfery u perspektyvi 2030 roku [Ukraine's vision: reforming and restoring the social and humanitarian sphere in the perspective of 2030]. (2023). TsPPR. https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/Bachennya-Ukrayiny-2030_sotsialno-gumanitarna-sfera.pdf [in Ukrainian].

Baranivska, M. (2023). Kontsept "narodovladdia" yak instrument suchasnoho populistskoho dyskursu [The concept of "people power" as a tool of modern populist discourse]. U Yu. Zh. Shaihorodskyi (Red.). *Sobornist Ukrainy: istoriia ta suchasnist: zb. nauk. prats. Materialy Vseukr. nauk. konf., m. Kyiv, 19 sichnya. 2023 r.* (s. 187–189). Kyiv–Nizhyn: Vydavets Lysenko, M. M. [in Ukrainian].

Bashirov, V. (2023). *Perepis' 2021. Karty nacional'nogo sostava Kryma (pervye porajonki)* [Census 2021. Maps of the national composition of Crimea (first district maps)]. LiveJournal. https://sevabashirov.livejournal.com/567692.html [in Russian].

Bauman, Z. (2013). *Plynni chasy: zhyttia v dobu nepevnosti* [Fluid Times: Life in an Age of Uncertainty]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Baylis, E. (2023). Post-Conflict Reconciliation in Ukraine. *Revue européenne du droit,* 4, 71. https://scholarship.law.pitt.edu/fac_articles/574

Belai, S. (2017) Derzahvni mekhanizmy protydii kryzovym yavyshcham sotsialno-ekonomichnoho kharakteru: teoriia, metodolohiia, praktyka: monohrafiia [State mechanisms for countering socio-economic crisis phenomena: theory, methodology, practice: monograph]. V Kizian, R. (2019). Sutnist ta rol derzhavnoho upravlinnia systemoyu aytyterorystychnoi bezpeky Ukrainy [The essence and role of state management of the anti-terrorist security system of Ukraine].

Vcheni zapysky TNU imeni Vernadskoho. Derzhavne upravlinnia. (T. 30) (*69*)4, 148–149. https://e.surl.li/aireil [in Ukrainian].

Bevz, T. (2023). Utverdzhennia natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti v umovakh viiny [Assertion of national and civic identity in times of war] *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: monohrafiia* (O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda). Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Bidenko, Yu. (2023, February 22). The Puzzle of Ukrainian Resilience: Hidden Factors and Potential Risks. *Centre for East European and International Studies*. https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/the-puzzle-of-ukrainian-resilience-hidden-factors-and-potential-risks

Blyzko 78% ukraintsiv shchodenno korystuiutsia internetom (2022) [About 78% of Ukrainians use the internet daily]. https://e.surl.li/fpdgqb [in Ukrainian].

Boholiubov, V. M., Klymenko, M. O., Melnyk, L. H., & Rakoid, O. O. (2018). *Stratehiia staloho rozvytku* [Sustainable development strategy] (V. M. Boholiubov, Red.). Kyiv: VTs NUBIPU. https://dglib.nubip.edu.ua/items/5be4359d-dc23-4d6f-87a6-17db554a5ec9 [in Ukrainian].

Bojko zayavil o "nasilii nad lyudmi" so storony "radikalov": vspomnil snos pamyatnikov, yazyk i cerkov [Boyko declared about "violence against people" by "radicals": he recalled the demolitionof monuments, language and church]. (2024, Dekabr 15). Hromadske. https://surl.li/agulva [in Russian].

Bolee 2,8 mln bezhencev pribyli v Rossiyu s territorij Ukrainy i Donbassa. V ih chisle 448 tys. detej [More than 2.8 million refugees arrived in Russia from the territories of Ukraine and Donbass. Among them are 448 thousand children]. (2022, Iyul 24). TASS. https://tass.ru/obschestvo/15295715 [in Russian].

Bondarenko, K. (2024, Zhovten 28). Koly zakinchytsia viina v Ukraini: viiskovyi shokuvav prohnozom [When will the war in Ukraine end: a military man made a shocking prediction]. *TSN*. https://e.surl.li/xbsidc [in Ukrainian].

Bondarenko, V. D., Tselkovs′kyy, H. A., & Kushnirchuk, V. A. (2023). Pravoslav″ya v Ukrayini: dynamika transformatsiynykh zmin, yikh chynnyky ta rezul′taty [Orthodoxness in Ukraine: dynamics of transformational changes, their factors and results]. *Kul'turolohichnyy al'manakh, (4)*, 3–11. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.1 [in Ukrainian].

Boreyko, YU. (2016). Konfesiyna identychnist′ pravoslavnykh ukrayintsiv v umovakh suchasnykh vyklykiv [Confessional identity of Orthodox Ukrainians in the context of modern challenges]. *Skhid, 1*, 54–58 [in Ukrainian].

Borotba Ukrainy za zakhyst svoikh kordoniv ye demonstratsiieiu demokratii v dii – doslidzhennia "Indeks demokratii" vid The Economist [Ukraine's struggle to protect its borders is a demonstration of democracy in action – The Economist's Democracy Index study]. (2023, Liutyi 02). OPORA. https://e.surl.li/cyewht [in Ukrainian].

Borotba za zberezhennia kultury: styrannia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti yak instrument viiny [The struggle to preserve culture: erasing Ukrainian national identity as a tool of war]. (2024, Lypen 16). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3885982-borotba-za-zberezenna-kulturi-stiranna-ukrainskoi-nacionalnoi-identicnosti-ak-instrument-vijni.html [in Ukrainian].

Bosher, L., & Chmutina, K. (2017). *Disaster Risk Reduction for the Built Environment*. N.p.: Wiley-Blackwell.

Brekharia, S. (2023). Politychni aspekty zmin u sudovii hiltsi vlady Ukrainy. U O. O. Rafalskyi, & O. M. Maiboroda (Red.). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: monohrafiia* (s. 158–180). Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Bromiley, P., & Cummings, L. L. (1995). Transactions costs in organizations with trust. In R. J. Bies, R. J. Lewicki, & B. H. Sheppard (Eds.). *Research on negotiations in organizations* (p. 219–247). Greenwich, CT: JAI Press.

Bryk, T., & Kazanova KH. (2021). Trydtsyat′ rokiv relihiynoho plyuralizmu v Ukrayini [Thirty years of religious pluralism in Ukraine]. *Narysy novitn'oyi istoriyi Ukrayiny, 1991–2021* (s. 225–254).Laurus. [in Ukrainian].

Bryzhko-Zapur, N. (2023). *YA tut. My tut. My vsi – tse Ukrayina. Fenomen Volodymyra Zelens'koho* [I 'm here We are here We are all here– this is Ukraine. The phenomenon of Volodymyr Zelensky] (N. Chorpity, Per. z pol′s′koyi). Kyyiv: VTS "Akademiya" [in Ukrainian]

Butsko, Kh. (2024, Traven 13). Pid chas velykoi viiny riven bidnosti v Ukraini zris na 19% – doktorka ekonomichykh nauk [During the great war, the level of poverty in Ukraine increased by 19% – doctor of economic sciences]. *Hromadske radio.* https://e.surl.li/cggvsg [in Ukrainian].

Carleton, R. (2016). Into the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of Anxiety Disorders, 39*, 30–43. https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2016.02.007

Carlson, J. L., Haffenden, R. A., Bassett, G. W., Buehring, W. A., Collins, III, M. J., Folga, S. M., Petit, F. D., Phillips, J. A., Verner, D. R., & Whitfield, R. G. (2012). *Resilience: Theory and Application*. Argonne, IL: Argonne National Laboratory. https://doi.org/10.2172/1044521

Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. Journal of Democracy, *13*(1), 5–21. https://www.journalofdemocracy.org/articles/the-end-of-the-transition-paradigm

CEP 2022: Zrostannia aktyvizmu, vidsich vorohu ta zmina stavlennia do koruptsii [CEP 2022: Growing Activism, Pushing Back the Enemy, and Changing Attitudes Against Corruption]. (2022, Lystopad 21). USAID. https://e.surl.li/hjexar [in Ukrainian].

Charron, N., Lapuente, V., & Bauhr, M. (2024). The Geography of Quality of Government in Europe. *QoG Working Paper Series*, 2024(2). Department of Political Science, University of Gothenburg.

Cherhovyi skandal, yakoho ne malo by buty sered narodnykh deputativ Ukrainy [Another scandal, which should not be among the People's Deputies of Ukraine] (2021, Serpen 30). Laboratoriia zakonodavchykh initsiatyv. https://parlament.org.ua/analytics/chergovyj-skandal-yakogo-ne-malo-by-buty-sered-narodnyh-deputativ-ukrayiny/

Chernyshov: reforma detsentralizatsii dopomohla Ukraini vystoiaty, ale nyzka pytan shche ne vyrishena [Chernyshov: Decentralization reform helped Ukraine survive, but a number of issues

have not yet been resolved]. (2024, Kviten 01). LB.ua. https://lb.ua/news/2024/04/01/606368_chernishov_reforma_detsentralizatsii.html [in Ukrainian].

Chy isnuiut "chervoni linii" u krytytsi vlady pid chas viiny. Komanda "Detektora media" provela zustrich zi spilnotoiu vydannia [Are there any 'red lines' in criticising the government during the war. The Detector Media team met with the media organisation's community]. (2024, Sichen 10). Detektor media. https://ms.detector.media/proekti-go-detektor-media/post/33934/2024-01-10-chy-isnuyut-chervoni-linii-u-krytytsi-vlady-pid-chas-viyny-komanda-detektora-media-provela-zustrich-zi-spilnotoyu-vydannya/ [in Ukrainian].

Citizens' Engagement Platform. Your space to participate in EU policymaking. (n.d.). European Commission. https://citizens.ec.europa.eu/index_en

Civil Society Organizations Sustainability Index (2024). https://csosi.org/

Coles, E., & Buckle, P. (2004). Developing community resilience as a foundation for effective disaster recovery. *Australian Journal of Emergency Management, 19*, 6–15. https://search.informit.org/doi/pdf/10.3316/ielapa.375435145094637

Colussi M.M., Rowcliffe, P., & Lewis, M. (2000). *The Community Resilience Manual: a Resource for Rural Recovery & Renewal.* Vancouver, B.C: Centre for Community Enterprise https://e.surl.li/ipaspi

Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions. 2024 Communication on EU enlargement policy. (2024). Brussels: European Commission.

Connil, D., & Barnier, M. (2024). Face au Parlement: pour obtenir la confiance ou éviter la censure? [In front of Parliament: to gain confidence or avoid censure?]. https://www.leclubdesjuristes.com/politique/michel-barnier-face-au-parlement-pour-obtenir-la-confiance-ou-eviter-la-censure-7051/

Cook, L. (2024, September 20). EU pledges to loan Ukraine up to $39 billion to help rebuild its economy and power grid. *AP News.*

https://apnews.com/article/eu-ukraine-energy-repairs-power-war-leyen-c34f6d182d7d9f5e9a30436374c41674

Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences thereof (2001) (European Union). https://surl.li/sozplw

Daidzhest sudovoi praktyky Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu. Rishennia, vneseni do YEDRSR za period z 01.04.2019 po 30.04.2019 [Digest of judicial practice of the Grand Chamber of the Supreme Court. Decisions included in the Unified State Register of Court Decisions from April 1, 2019, to April 30, 2019]. (n.d.). Liga 360. https://ips.ligazakon.net/document/VSS00282 [in Ukrainian].

Dankevich, Ya. (2024, Cherven 23). Koly Ukraina stane chlenom YeS: dyplomat nazvav oriientovnyi rik vstupu [When Ukraine will become a member of the EU: the diplomat named the approximate year of accession]. *TSN*. https://e.surl.li/izkesd [in Ukrainian].

Danyliuk-Iermolaieva, M. (2023, Zhovten 18). Navishcho Bankovii "Trukha" i eskortnytsi? Yak komanda Zelenskoho zbyraietsia vyhraty vybory pislia viiny [Why does Bankova need ‘Trukha’ and female escorts? How Zelenskyy's team is going to win the elections after the war]. *Espreso*. https://e.surl.li/ndubxr [in Ukrainian].

Darkovich, A., & Savisko, M. (2023). Stiikist hromad: problemy ta rishennia u prohnozuvanni ta reahuvanni na kryzy ta zahrozy, sprychyneni povnomasshtabnoiu viinoiu. Zvit pro doslidzhennia [Community Resilience: Challenges and Solutions in Anticipating and Responding to Crises and Threats Caused by Full-Scale War. Research Report]. *Kyivska shkola ekonomiky*. https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/03/KSE-Institute-zvit-iz-doslidzhennya-Stii--kist-gromad.-Hanns-Final.pdf [in Ukrainian].

Darkovich, A., Savisko, M., & Rabinovych, M. (2023, September). Explaining Ukraine’s Resilience to Russia’s Invasion: The Role of Local Governance and Decentralization Reform. *Program on New Approaches to Research and Security in Eurasia (PONARS Eurasia)*. https://www.ponarseurasia.org/wp-

content/uploads/2023/09/Pepm855_Darkovich_Savisko_Rabinovych_September2023-UPDATED.pdf

Delivering a strong Social Europe. (n. d.). European Commissionю https://e.surl.li/pwnidf [in English].

Dembitskyi, S. (2024). *Osoblyvosti audytorii telemarafonu "Yedyni novyny"* [Features of the audience of the "Unified News" telemaraphon]. https://isnasu.org.ua/popsci/016_Dembitskiy_-_Osoblyvosti_auditorii_telemarafonu.php [in Ukrainian].

Democracy Index 2022. (2022). https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/ [in Ukrainian].

Democracy Report 2024. (2024). Democracy Winning and Losing at the Ballot. V-DEM. https://v-dem.net/publications/democracy-reports/

Democracy. France. Eurobarometer. (2023, December). European Commission. https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2966

Demohraf Oleksandr Hladun: Treba vyznaty, shcho nas v kraini pislia viiny bude 30 milioniv [Demographer Oleksandr Gladun: We must admit that there will be 30 million of us in the country after the war]. (2024, Zhovten 29). RBK–Ukraina. https://surl.li/wqttcj [in Ukrainian].

Demokratiia, prava i svobody hromadian ta mediaspozhyvannia v umovakh viiny [Democracy, civil rights and freedoms, and media consumption in times of war]. (2022). OPORA. https://e.surl.li/rdkagl [in Ukrainian].

Den Nezalezhnosti Ukrainy [Independence Day of Ukraine]. (2022, Serpen). Razumkov Tsentr. https://e.surl.li/tbqzsk [in Ukrainian].

Den Nezalezhnosti Ukrainy: shcho obiednuie ukraintsiv i yak my bachymo peremohu na shostomu misiatsi viiny [Ukraine's Independence Day: what unites Ukrainians and how we see victory in the sixth month of the war]. (2022, Serpen 22). Fond Demokratychni initsiatyny. https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni [in Ukrainian].

Den Nezalezhnosti Ukrainy: tsinnist derzhavy, zghurtovanist ta volonterstvo pid chas viiny [Ukraine's Independence Day: the value of

the state, cohesion and volunteering during the war]. (2024). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. https://e.surl.li/zlrcys [in Ukrainian].

Denys Shmyhal: Pratsiuiemo nad instytutsiinymy zminamy, planuiemo zminu formatu Uriadu [Denys Shmyhal: We are working on institutional changes, planning a change in the format of the Government]. (2024, Berezen 04). Uriadovyi portal. https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-pratsiuiemo-nad-instytutsiinymy-zminamy-planuiemo-zminu-formatu-uriadu [in Ukrainian].

Denys, D. (2022, Serpen). *Koly moskovs'ke pravoslav"ya stalo znaryaddyam Rosiys'koyi imperiyi. Lokal'na istoriya* [When Moscow Orthodoxy Became an Instrument of the Russian Empire. Local History]. https://localhistory.org.ua/texts/statti/koli-moskovske-pravoslavia-stalo-znariaddiam-rosiiskoyi-imperiyi [in Ukrainian].

Denysenko, V. I. (2021). *Formuvannya ta funktsionuvannya v Ukrayini politychnoho rezhymu Viktora Yanukovycha (2010 – 2014 rr.)* [The formation and functioning of the political regime of Viktor Yanukovych in Ukraine (2010–2014)]. Zaporizhzhya: Vydavnychyy dim "Hel′vetyka" [in Ukrainian]

Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to the Russian Federation or to temporarily occupied Ukrainian territories: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators. Resolution 2495 (2023) Parliamentary Assembly (Council of Europe). https://surl.li/klhjjc

Derzhavne pidpryiemstvo "Informatsiino-obchysliuvalnyi tsentr Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy". (2024). *Vnutrishno peremishcheni osoby* [Internally Displaced Persons]. Dani stanom na 20.12.2024. https://www.ioc.gov.ua/analytics/dashboard-vpo [in Ukrainian].

Derzhsluzhbovtsiam i viiskovym zaboronyly vykorystovuvaty Telegram na sluzhbovykh prystroiakh [Civil servants and the military were being banned from using Telegram on official devices]. (2024, Veresen 20). Texty.org.ua. https://e.surl.li/mytvqc [in Ukrainian].

Detsentralizatsiia stvoryla sylne mistseve samovriaduvannia, zdatne protystoiaty navit viiskovii ahresii, – Oleksii Chernyshov

[Decentralization has created strong local self-government, capable of resisting even military aggression, – Oleksiy Chernyshov]. (2022, Kviten 02). Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy. https://e.surl.li/fbvotf [in Ukrainian].

Diachuk, K., & Romaniuk, O. (2024, Liutyi 6). Zminy do nakazu № 73: liberalizatsiia zon, bezpeka zhurnalistiv, novyi perelik nerozgholoshennia [Changes to Order No. 73: liberalisation of zones, safety of journalists, new list of non-disclosure.]. *Instytut masovoi informatsii*. https://imi.org.ua/monitorings/zminy-do-nakazu-73-liberalizatsiya-zon-bezpeka-zhurnalistiv-novyj-perelik-nerozgoloshennya-i59034 [in Ukrainian].

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations. (2024, June 11). *Ukraine Investment Framework.* https://enlargement.ec.europa.eu/european-neighbourhood-policy/countries-region/ukraine/ukraine-investment-framework_en

Directorate-General for Neighbourhood and Enlargement Negotiations. (2023, September 26). *Multi-agency Donor Coordination Platform for Ukraine meets in person in Brussels to discuss Ukraine's financing needs as well as its vision for recovery, reconstruction and modernization.* https://enlargement.ec.europa.eu/news/multi-agency-donor-coordination-platform-ukraine-meets-person-brussels-discuss-ukraines-financing-2023-09-26_en

Dlihach, A. (2023, Lypen 9). Ukraine Recovery Conference: trykutnyk vidnovlennia [Ukraine Recovery Conference: recovery triangle]. *Dzerkalo tyzhnia.* https://zn.ua/ukr/macrolevel/ukraine-recovery-conference-trikutnik-vidnovlennja.html [in Ukrainian].

Do 26-yi richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy: tendentsii zmin hromadskoi dumky [On the 26th Anniversary of Ukraine's Independence: Trends in Public Opinion]. (2017). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki [in Ukrainian].

Dolhonovs′ka, L. (2024). *Zaliznyy heneral. Uroky lyudyanosti* [The Iron General. The Charms of Humanity]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian]

Dorohan, A. (2021, Hruden 25). Yak krymchan zaminyly na rosiian. Rosiiany obzhyvaiut ukrainskyi Krym? [How Crimeans were replaced by Russians. Are Russians settling in Ukrainian Crimea?]. *Radio Svoboda*. https://surl.li/pzrctz [in Ukrainian].

Dorozhnia karta dlia pidtrymky vidnovlennia pliuralistychnoho, prozoroho ta nezalezhnoho pisliavoiennoho media-prostoru pislia prypynennia chy skasuvannia voiennoho stanu [A roadmap for supporting the rebuilding of a pluralistic, transparent and independent post-war media space after the end or cancellation of martial law]. (2024, Cherven 28). MKIP. https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0451921-24#Text [in Ukrainian].

Doslidzhennia initsiatyv u sferi povoiennoho vidnovlennia. Cherven 2023 roku [Study of initiatives in the field of post-war reconstruction]. (2023). ISAR "Iednannia", UNTsPD, TsEDEM. https://ednannia.ua/images/Master_version_UKR_Rebuilding.pdf [in Ukrainian].

Doslidzhennia sotsial'nykh nastroiv v Ukraini. Natsional'ne opytuvannia shchodo hromads'koho zaluchennia [Study of social moods in Ukraine. National survey on public engagement]. (2021, Berezen' 27). Fond "Demokratychni initsiatyvy" im. Il'ka Kucheriva. https://e.surl.li/syhviq [in Ukrainian].

Dovira do derzhavy: yak zberehty natsionalnu yednist zarady peremohy [Confidence in the state: how to preserve national unity for the sake of victory]. (2022). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva, Tsentr Razumkov. https://e.surl.li/tnctqm [in Ukrainian].

Dovira do vlady, novi reitynhy politykiv ta politychni sympatii ukraintsiv – sotsopytuvannia [Trust in government, new politician ratings, and political sympathies of Ukrainians – a sociological survey]. (2024, Zhovten' 28). Telegraf. https://e.surl.li/ipdxrr [in Ukrainian].

Dovira telemarafonu "Yedyni novyny" [Trust in the "Unified News" telemaraphon]. (2024, Liutyi). KMIS. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1369&page=3&t=3 [in Ukrainian].

Druzenko, H. (2024, Zhovten 31). Kerivnytstvo Ukrainy potrapylo u svitohliadnu pastku: shansiv peremohty RF na poli boiu maizhe nemaie [The leadership of Ukraine has fallen into a worldview trap: there is almost no chance of defeating Russia on the battlefield]. *Priamyi*.

https://prm.ua/kerivnytstvo-ukrainy-potrapylo-u-svitohliadnu-pastku-shansiv-peremohty-rf-na-poli-boiu-mayzhe-nemaie/ [in Ukrainian].

Dukhovna nezalezhnist' Ukrayiny: koly i yak zapratsyuye zakon pro zaboronu UPTS MP? [Spiritual independence of Ukraine: when and how will the law banning the UOC MP come into effect?] (2024). https://www.youtube.com/watch?v=vq9NnPIDed8 [in Ukrainian].

Dykyy, Ye. (2023, Zhovten′ 23). Try shlyakhy zupynky "russkoho myra" v Ukrayini [Three ways to stop the "Russian world" in Ukraine]. *Istorychna pravda*. https://www.istpravda.com.ua/columns/2023/10/23/163269 [in Ukrainian].

Dynamika doviry sotsialnym instytutsiiam u 2021–2023 rokakh [Dynamics of trust in social institutions in 2021–2023]. (2023, Berezen 18). KMIS https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1335&page=1 [in Ukrainian].

Dzhudis, D. B. (2017). *Velykyi vybukh populizmu. Yak ekonomichna kryza zminyla svitovu polityku* [The Great Populist Explosion. How the economic crisis changed global politics]. Kharkiv: Klub sim'iennoho dozwillia [in Ukrainian].

Dzhudis, D. B. (2017). *Velykyi vybukh populizmu* [The Great Explosion of Populism]. KSD [in Ukrainian].

E-DEM. Platforma elektronnoi demokratii [E-DEM. Electronic democracy platform]. (2024). Fond Skhidna Yevropa. https://e-dem.ua [in Ukrainian].

Eibl, F., Hertog, S., & Slater, D. (2021). War Makes the Regime: Regional Rebellions and Political Militarization Worldwide. *British Journal of Political Science, 51*(3), 1002–1023. https://doi.org/10.1017/S0007123419000528.

Ekspertna dyskusiia do Dnia Nezalezhnosti Ukrainy [Expert discussion on the occasion of the Independence Day of Ukraine]. (2024). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva https://e.surl.li/lzmpvf [in Ukrainian].

Elections and referendums, political parties.(n. d.). Venice Commission. https://e.surl.li/umpjll

Elektroenerhetyka Ukrainy: stan i perspektyvy [Electricity industry of Ukraine: state and prospects]. (2024, Sichen 26). YC Market.

https://blog.youcontrol.market/ieliektroienierghietika-ukrayini-stan-i-pierspiektivi/ [in Ukrainian].

Energize Ukraine. (2024, February 7). *Energize Ukraine delivers $368,239.5 USD worth of equipment to Ukraine!* https://energizeukraine.com/energize-ukraine-delivers-368239-5-usd-worth-of-equipment-to-ukraine/

Equality and inclusion. Building a Union of Equality. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/equality-and-inclusion_en

Eshel, Y., Kimhi, S., & Marciano, H. (2020). Predictors of National and Community Resilience of Israeli Border Inhabitants Threatened by War and Terror. *Community Mental Health Journal, 56*, 1480–1488. https://doi.org/10.1007/s10597-020-00592-w

EU actions to enhance global food security. Strengthening food systems around the world through humanitarian assistance and international cooperation. (n. d.). European Commission. https://e.surl.li/mslhae

EU Justice Scoreboard 2023: zahalnyi ohliad pokaznykiv sudovykh system krain Yevropeiskoho Soiuzu [EU Justice Scoreboard 2023: a comprehensive overview of the indicators of the judicial systems of the European Union countries]. (2023). Sait tsentru polityko-pravovykh reform. https://pravo.org.ua/blogs/eu-justice-scoreboard-2023-zagalnyj-oglyad-pokaznykiv-sudovyh-system-krayin-yevropejskogo-soyuzu/ [in Ukrainian].

EU Strategy on combating antisemitism and fostering Jewish life (2021 – 2030). (n. d.) European Commission. https://e.surl.li/lewlxr

European Climate Law. (n. d). European Commission. https://climate.ec.europa.eu/eu-action/european-climate-law_en

European Commission. (2024, October 30). *Ukraine Report 2024.* https://e.surl.li/yvimyg

European Digital Identity. Digital Identity for all Europeans. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-digital-identity_en https://eur-lex.europa.eu/legal-

European Health Union. Protecting our health together. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/european-health-union_en

European Investment Bank. (EIB). (2024). *The European Investment Bank Group in Ukraine*. https://www.eib.org/attachments/lucalli/20240163_the_eib_group_in_ukraine_en.pdf

European Media Freedom Act. (n. d.). European Commission. https://e.surl.li/pojjdm

European Security Union. (n. d.). European Union. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/european-security-union_en

EU-US Trade and Technology Council. (n. d.). European Commission. https://e.surl.li/esmjbu

Fan, M. F. (2015). Disaster governance and community resilience: reflections on Typhoon Morakot in Taiwan. *Journal of Environmental Planning and Management*, *58*(1), 24–38. https://doi.org/10.1080/09640568.2013.839444

Federalnaya sluzhba gosudarstvennoj statistiki. (2014). *Perepis naseleniya v Krymskom federalnom okruge 2014 goda* [Population census in the Crimean Federal District in 2014]. https://surl.li/ffwmnu [in Russian].

Federalnaya sluzhba gosudarstvennoj statistiki. (2020). *Vserossijskaya perepis naseleniya 2020 goda* [All-Russian population census 2020]. https://rosstat.gov.ru/vpn/2020 [in Russian].

Fluri, F., & Badrak, V. (2017). *Bezpekovi aspekty politychnoi detsentralizatsii v Ukraini: Bachennia, realii ta mozhlyvi naslidky* [Security Aspects of Political Decentralization in Ukraine: Vision, Realities, and Possible Consequences]. Zheneva–Kyiv: FOP Lopatina O. O. https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Security%20Aspects%20of%20Political%20Decentralisation%20in%20Ukraine_UKR.pdf [in Ukrainian].

Folke, C., Carpenter, S. R., Walker, B., Scheffer, M., Chapin, T., & Rockström, J. (2010). Resilience Thinking: Integrating Resilience,

Adaptability and Transformability. *Ecology and Society*, *15*(4). http://www.jstor.org/stable/26268226

Fraktsiia "Sluha narodu" pohodyla iz Zelenskym devi'iat kandydatur novykh ministriv – Arahamia [The "Servant of the People" faction agreed with Zelensky on nine candidates for new ministers – Arahamia]. (2024, Veresen 04). Interfax. https://e.surl.li/tfexld [in Ukrainian].

Freedom House: Ukraina naibilshe sered 29 krain pokrashchyla pokaznyk demokratii; porazka Rosii u viini – naivazhlyvishe politychne zavdannia. [Ukraine improved its democracy index the most among 29 countries; Russia's defeat in the war is the most important political task] (2024, Kviten 11). Holos Ameryky. https://www.holosameryky.com/a/zvit-freedom-house-perekhidni-krayiny-ta-ukrayina/7565595.html [in Ukrainian].

Freedom in the World 2023. (2023). Freedom House. https://e.surl.li/kqrdde

Freedom in the World Research Methodology. (2024). https://e.surl.li/bdspop

Fukujama, F. (2004). *Doverie. Social'nye dobrodeteli i put' k procvetaniju* [Trust: Social Virtues and the Path to Prosperity] (D. Pavlova, V. Kirjushhenko, M. Kolopotin, Per.), Moskva, OOO "Izdatel'stvo AST": ZAO NPP "Ermak" [in Russian].

Fylypovych, L. (2016). *Kul'tura relihiynoho zhyttya. Vybrani pratsi* [Culture of religious life. Selected works]. Kyyiv: Interservis [in Ukrainian].

Fylypovych, L. (2017). Novi relihiyni techiyi v Ukrayini: zahrozy uyavni i real′ni [New religious movements in Ukraine: imaginary and real threats]. V *Normatyvno-pravove rehulyuvannya diyal'nosti novitnikh relihiynykh rukhiv i sekt: mizhnarodnyy dosvid ta ukrayins'ki perspektyvy: zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (30–31 bereznya 2017 r., L'viv)* (s. 5–10). L′viv: Ukrayins′ki tekhnolohiyi. https://jakir.in.ua/biblioteka-yakir/materialy-konferentsii/41-41.html [in Ukrainian].

Fylypovych, L. (2018). "Pravoslavnyy ateyist" yak spetsyfichna forma relihiynoyi identychnosti v suchasniy Ukrayini ["Orthodox

atheist" as a specific form of religious identity in modern Ukraine]. *Istoriya relihiy v Ukrayini, 28,* II, 531–544 [in Ukrainian].

Fylypovych, L. O. (2024). Nebezpeka vnutrishn′opravoslavnoho konfliktu v Ukrayini dlya mizhkhrystyyans′kykh vidnosyn [The danger of internal orthodox conflict in Ukraine for inter-christian relations]. *Kul'turolohichnyy al'manakh, 2*, 19–25. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.3 [in Ukrainian].

G7 Leaders' Statement on Extraordinary Revenue Acceleration (ERA) Loans. (2024, жовтень). *White House*. https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/10/25/g7-leaders-statement-on-extraordinary-revenue-acceleration-era-loans/

Gerasimov, V. (2013, Fevral' 27–Mart 5). Cennost' nauki v predvidenii. *Voenno-promyshlennyj kur'er* [in Russian].

Gherasimov**,** C. (2019). *Political Elite Renewal in Georgia, Moldova and Ukraine. Chatham House*. https://www.chathamhouse.org/2019/05/political-elite-renewal-georgia-moldova-and-ukraine-0/about-author

Global Freedom Status. (2024). *Freedom House.* http://surl.li/ypivgq

Global Gateway. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/stronger-europe-world/global-gateway_en

Green, K. (2024, May 9). Alberta contributes $150,000 to Energize Ukraine initiative. *CTV News.* https://www.ctvnews.ca/calgary/article/alberta-contributes-150000-to-energize-ukraine-initiative/

Greene, G., Turley, R., Mann, M., Amlot, R., Page, L., & Palmer, S. (2014). Differing Community Responses to Similar Public Health Threats: a Cross-Disciplinary Systematic Literature Review. *Science of the Total Environment, 470–471*, 759–767. https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2013.10.031

Habermas, J. (1981a). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd. 1: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt am Main: Suhrkamp [in German].

Habermas, J. (1981b). *Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 2: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp [in German].

Hale, H., & Onuch, O. Bytva Zelens′koho pislya viyny (2023). Shcho oznachatyme myr dlya ukrayins′koyi demokratiyi? [What do we mean by peace for Ukrainian democracy?]. https://texty.org.ua/fragments/110098/bytva-zelenskoho-pislya-vijny-sho-oznachatyme-myr-dlya-ukrayinskoyi-demokratiyi/[in Ukrainian]

Hanushchak, Yu. (2022, Berezen 14). Hromady – oplot Ukrainy. Yak detsentralizatsiia dbaie pro peremohu [Communities are the stronghold of Ukraine. How decentralization ensures victory]. *Dzerkalo tyzhnia.* https://zn.ua/ukr/internal/hromadi-oplot-ukrajini-jak-detsentralizatsija-dbaje-pro-peremohu.html [in Ukrainian].

Hartzell, C., & Hoddie, M. (2019). Power Sharing and the Rule of Law in the Aftermath of Civil War. *International Studies Quarterly, 63,* 641–665.

Harus, A., & Nivievskyi, O. (2020, Serpen 06). U yednosti – syla. Vplyv reformy detsentralizatsii na mistsevi biudzhety v Ukraini [Strength in unity. The impact of decentralization reform on local budgets in Ukraine]. *Voks Ukraina.* https://voxukraine.org/u-yednosti-sila-vpliv-reformi-detsentralizatsiyi-na-mistsevi-byudzheti-v-ukrayini [in Ukrainian].

Hayduts′kyy, P. I. (2021). *Ukrayina za prezydentstva L. D. Kuchmy* [Ukraine under the presidency of L. D. Kuchma]. Kyyiv: DKS Tsentr [in Ukrainian]

Hliuksman, A. (1994). *Odynadtsiata zapovid* [The Eleventh Commandment]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].

Holovakha, Ye., & Dembitskyi, S. (Red.). (2024). *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. Rik 2024* [Ukrainian society in wartime. The year 2024]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. https://surl.li/dwyfzn [in Ukrainian].

Holovakha, Ye., & Makeiev, S. (Red.). (2022). *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022* [Ukrainian society in wartime. 2022]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. https://surl.li/zvupmz [in Ukrainian].

Holovan, M. (2024). *Mask vysmiiav zaiavu Zelenskoho pro nezalezhnist Ukrainy ta perehovory z Rosiieiu* [Musk Mocked

Zelensky's Statement on Ukraine's Independence and Negotiations with Russia]. *LIGA.net.* [in Ukrainian]

Holovne pro vybory u diial'nosti orhaniv Rady Yevropy [The main issues regarding elections in the activities of the European Council]. (2021, Serpen'). Rada Yevropy [in Ukrainian].

Horbulin, V. (2017, Lystopad 3). Yakyi Feniks narodytsia zi zgharyshcha svitovoi hibrydnoi viiny? [What kind of Phoenix will rise from the ashes of a global hybrid war?] *Dzerkalo tyzhnia*. https://zn.ua/ukr/internal/yakiy-feniks-naroditsya-zi-zgarischa-svitovoyi-gibridnoyi-viyni-259112_.html [in Ukrainian].

Horiunova, Ye. O. (2024). *Ukrainskyi Krym v umovakh rosiiskoi okupatsii: polityka, ekonomika, sotsium* [Ukrainian Crimea under Russian occupation: politics, economy, society]. Kyiv: Tsentr hlobalistyky "Stratehiia XXI". https://surl.li/eiwcrl [in Ukrainian].

Horkusha, O. (2016). Svitohlyadna funktsiya relihiyi ta tserkovna identychnist′: vyklyky v suchasnykh koordynatakh ukrayins′koyi diysnosti [The ideological function of religion and church identity: challenges in the modern coordinates of Ukrainian reality]. *Ukrayins'ke relihiyeznavstvo, 80*, 31–47. https://doi.org/10.32420/2016.80.719 [in Ukrainian].

Hovorov, V. S. (2023). Orhany mistsevoho samovriaduvannia ta viiskovi administratsii: aktualni problemy funktsionuvannia v umovakh voiennoho stanu [Local governments and military administrations: current problems of functioning under martial law]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav, 101*(2), (ch. 1), 76–83. https://doi.org/10.32631/v.2023.2.07 [in Ukrainian].

Hromadianska merezha OPORA, Kyivska shkola ekonomiky, ta Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. (2024). *(Ro)z'iednani: Poliaryzatsiia v ukrainskomu suspilstvi* [(Un)Connected: Polarization in Ukrainian Society]. https://surl.li/opkjah [in Ukrainian].

Hromadianske suspilstvo Ukrainy v umovakh viiny. Zvit za rezultatamy doslidzhennia. Hruden 2022 – sichen 2023 [Civil society of Ukraine in the conditions of war. Looking forward to the results of the study. December 2022 – early 2023] (2023). Kyiv: KMIS, ISAR "Iednannia", UNTsPD, TsEDEM. https://e.surl.li/vzkzvu [in Ukrainian].

Hromadskyi biudzhet na shliakhu do vidkrytosti: Pidsumky pidtrymky u desiaty hromadakh 2016–2018 [Public budget on the path to openness: Results of support in ten communities 2016–2018]. (2019, Sichen 18). Polsko-ukrainska fundatsiia spivpratsi PAUSI. https://pauci.org/ua/news/315 [in Ukrainian].

Hromova, H. M. (2022). *Tolerantnist do nevyznachenosti yak chynnyk transformatsii travmatychnoho dosvidu osobystosti* [Tolerance to uncertainty as a factor in the transformation of traumatic experience] (Dys. d-ra filos. za spets. psykholohiia). Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy. Kyiv. https://e.surl.li/gnapih [in Ukrainian].

Hurkivska, A. I. (2023). *Politychna diisnist v epokhu postpravdy: zmistovno-funktsionalni osoblyvosti* [*Political reality in the post-truth era: content-functional features*]. (Dys.... d-ra filosofii). Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].

Hvozdik, O, Chornohub, N., Kebalo, V., & Petrenko-Lysak, A. (2022). *Vplyv voiennoho stanu na hromadiansku uchast v Ukraini* [The impact of martial law on civic participation in Ukraine]. Kyiv. https://rm.coe.int/research-influence-of-martial-law-on-the-civil-participation-in-ukrain/1680a79d85 [in Ukrainian].

Identychnist hromadian Ukrainy: tendentsii zmin (traven 2023 r.) [Identity of Ukrainian citizens: trends of change (May 2023)]. (2023, Serpen 21). Tsentr Razumkova. https://e.surl.li/jpjmem [in Ukrainian].

Identychnist' hromadian Ukrainy: tendentsii zmin [Ukrainians' identity: Trends of change]. (2024, Cherven'). Razumkov Tsentr. https://e.surl.li/fnmdyn [in Ukrainian].

Iliuk, T. (2023). Formuvannya zasad publichnoyi dyplomatii Ukrayiny [Formation of the foundations of Ukraine's public diplomacy]. *Heopolityka Ukrayiny: Istoriya i suchasnist*, 2(31), 63–75. https://doi.org/10.24144/2078-1431.2023.2(31).63-75 [in Ukrainian].

Indeks stalosti rozvytku OHS v Ukraini. Zvit za 2023 rik [Sustainability index of CSO development in Ukraine. Report for 2023]. (2024, Serpen). UNTsPD, MF "Vidrodzhennia". https://e.surl.li/noftxx [in Ukrainian].

Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy. (2022). *Prohnozna otsinka rivnia bidnosti v Ukraini u 2022 rotsi za troma stsenariiamy rozvytku sotsialno-ekonomichnykh protsesiv vnaslidok rosiisko-ukrainskoi viiny* [Forecast Assessment of Poverty Levels in Ukraine in 2022 Under Three Scenarios of Socio-Economic Processes Due to the Russo-Ukrainian War]. [in Ukrainian]

International Expert Conference on the Recovery, Reconstruction and Modernisation of Ukraine. (2022, October 25). https://e.surl.li/hbynry

International Monetary Fund. (IMF). (2022, October). *Request for Purchase under the Rapid Financing Instrument–Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine.* https://www.imf.org/-/media/Files/Publications/CR/2022/English/1UKREA2022001.ashx

Interview exclusive. (2024). *Volodymyr Zelensky: "Je pense que nous pouvons récupérer nos territoires par la voie diplomatique".* https://www.liberation.fr/international/europe/volodymyr-zelensky-je-pense-que-nous-pouvons-recuperer-nos-territoires-par-la-voie-diplomatique-20240731_OYR5L3RE6BBVHPYLKQATVAHN3I/?redirected=1

Ishchenko, D. (2023, Sichen 24). Piat trendiv tsyfrovoi bezpeky u 2023-mu [Five digital security trends in 2023]. *NV New voice.* https://nv.ua/ukr/opinion/cifrova-bezpeka-yak-uberegtisya-vid-kiberzlochinciv-ostanni-novini-50299516.html [in Ukrainian].

Istorychna pamiat. Rezultaty sotsiolohichnoho opytuvannia doroslykh zhyteliv Ukrainy. Analitychnyi zvit [Historical memory. Results of a sociological survey of adult residents of Ukraine. Analytical report]. (2023, Sichen). KMIS. https://e.surl.li/xqwgsb [in Ukrainian].

Jackson, N. J. (2021). The Canadian government's response to foreign disinformation: Rhetoric, stated policy intentions, and practices. *International Journal*, *76*(4), 544–563. https://doi.org/10.1177/00207020221076402

James, T. S. (2012). *Elite Statecraft and Election Administration: Bending the Rules of the Game*. https://tobysjames.com/wp-

content/uploads/2019/10/elite-statecraft-and-election-administration-full.pdf

Joint Declaration of Support for Recovery and Reconstruction of Ukraine. (2024, September 25). WhiteHouse.gov. https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2024/09/25/joint-declaration-of-support-for-recovery-and-reconstruction-of-ukraine/

Joshi, S. T., & Schultz, D. E. (2001). *An H. P. Lovecraft Encyclopedia* (p. 255). London: Bloomsbury Publishing. https://e.surl.li/urscdy

Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica, 47*, 263–292.

Kalach, V. (2018). Formy ta rivni relihiynoyi identychnosti: teoretyko-metodolohichnyy analiz [Forms and levels of religious identity: theoretical and methodological analysis]. *Ukrayins'ka polonistyka, 15*, 31–40 [in Ukrainian].

Kalakura, O., & Kalakura, Ya. (2024). Kulturnyi tranzyt v etnichnii politytsi voiuiuchoi Ukrainy [Cultural transit in the ethnic politics of warring Ukraine]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Seriia: Politolohiia, 18*, 149–158. https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-15 [in Ukrainian].

Kalashnikova, L., & Chernous, L. (2024). *Sotsialni ryzyky suchasnoho ukrainskoho suspilstva kriz pryzmu sotsiolohichnykh teorii* [Social Risks of Modern Ukrainian Society Through the Lens of Sociological Theories]. Hrani, 27(2), 76–84. DOI: https://doi.org/10.15421/172434 [in Ukrainian]

Kalatur, A. (2022, Berezen' 4). Mila Kunis ta Eshton Kutcher oholosyly kampaniyu zi zboru 30 mln dolariv dlya ukrayintsiv [Mila Kunis and Ashton Kutcher announced a campaign to raise $30 million for Ukrainians]. *Ukrayinska Pravda*. Retrieved from https://e.surl.li/ijajyr [in Ukrainian].

Kaplan, Yu., Skvortsov, V., Valevskyi, O., & Korniievskyi, O. (2024). *Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini u 2023–2024 rokakh: Analitychna dopovid* [The state of civil society development in

Ukraine in 2023–2024: Analytical report]. (V. Potapenko, Yu. Kaplan, Yu. Tyshchenko, V. Tokman, Red). Kyiv: NISD [in Ukrainian].

Karmazina, M. S. (2007). *Prezydentstvo: ukrayins'kyy variant* [Presidency: Ukrainian variant.]. Kyiv. IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian]

Karyakina Anhelina (2022). *Format kompromisiv z Rosiyeyu bude vyrishuvaty narod – Zelens'kyy* [The compromise format with Russia will be resolved by the people – Zelenskyy]. https://suspilne.media/220070-format-kompromisiv-z-rosieu-virisuvati-bude-narod-zelenskij/ [in Ukrainian]

Kasianov, G. (2023). Nationalist Memory Narratives and the Politics of History in Ukraine since the 1990s. *Nationalities Paper*. https://doi.org/10.1017/nps.2023.10

Kaziuk, Ya., Ventsel, V., & Herasymchuk, I. (2024a, Kviten 02). Otsinka finansovoi spromozhnosti terytorialnykh hromad za pidsumkamy 2023 roku [Assessment of the financial capacity of territorial communities by the end of 2023]. *Portal "Detsentralizatsiia"*. https://decentralization.ua/news/17881 [in Ukrainian].

Kaziuk, Ya., Ventsel, V., & Herasymchuk, I. (2024в, Cherven 04). Porivnialnyi analiz finansovoi spromozhnosti terytorialnykh hromad (na osnovi pokaznykiv 2021 ta 2023 rokiv) [Comparative analysis of the financial capacity of territorial communities (based on indicators for 2021 and 2023)]. *Portal "Detsentralizatsiia"*. https://decentralization.ua/news/18171 [in Ukrainian].

Key steps to manage climate risks to protect people and prosperity. (2024, March 12). European Commission. https://commission.europa.eu/news/key-steps-manage-climate-risks-protect-people-and-prosperity-2024-03-12_en

Keynote speech by President von der Leyen at the opening ceremony of the Ukraine Recovery Conference. (2022, July 4). *European Commission*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/e%20n/speech_22_4302

Khamitov, N. V., & Liubyvyi, Ya. V. (2022). Stratehiia natsionalnoi stiikosti: problema identychnosti ta konsolidatsiia suspilstva [National Resilience Strategy: The Problem of Identity and

Consolidation of Society]. U S. I. Pyrozhkov, O. M. Maiboroda, N. V. Khamitov, Ye. I. Holovakha, S. S. Dembitskyi, V. A. Smolii, O. V. Skrypniuk, & S. V. Stoietskyi (Red. kol.) *Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid* (s. 37–46). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Khmelnytska, V. (2022, Berezen' 21). Zelenskyi zatelefonuvav Mili Kunis ta Eshtonu Kutchery i podyakuvav yym za dopomohu Ukrayini [Zelensky called Mila Kunis and Ashton Kutcher and thanked them for helping Ukraine]. *TSN*. https://e.surl.li/mcokiu [in Ukrainian].

Khoma, N. (2022). Hromadskyi aktyvizm v umovakh voiennoho chasu: struktura, formy, mozhlyvosti [Public activism in wartime conditions: structure, forms, opportunities]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii*, 3(14), 252–272 [in Ukrainian].

Khomenska, I., & Ivashchuk, O. (2022). Bazovi kontsepty publichnoyi dyplomatii [Basic concepts of public diplomacy]. *Innovatsiina ekonomika*, *4*(92), 13–19. https://doi.org/10.37332/2309-1533.2022.4.2 [in Ukrainian].

Khotin, R., Khalilov, R., & Coalson, R. (2018, May 31). Shifting Loyalty: Moscow Accused Of Reshaping Annexed Crimeas Demographics. *RadioFreeEurope. RadioLiberty.* https://surl.li/xkggar

Khutkyi, D., & Avramchenko, K. (2019). *Otsinka vplyvu biudzhetu uchasti v Ukraini* [Assessing the impact of participatory budgeting in Ukraine]. Kyiv, B. v. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35795.32804 [in Ukrainian].

Khvostova, M., Kyrychenko, Yu., & Maiier-Rezende, M. (2023). Ohliad demokratychnykh instytutiv Ukrainy pid chas viiny [Review of democratic institutions of Ukraine during the war]. Democracy Reporting International. Koalitsiia Reanimatsiinyi Paket Reform ta Tsentr polityko-pravovykh reform. https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/Oglyad-demokratychnyh-instytutiv-Ukrayiny-pid-chas-vijny-1.pdf [in Ukrainian].

Khvostova, M., Kyrychenko, Yu., & Maiier-Rezende, M. (2023, Berezen). *Ohliad demokratychnykh instytutiv Ukrainy pid chas viiny*

[Review of democratic institutions of Ukraine during the war]. https://drive.google.com/file/d/1-pFIveiOQ8uKeccUA0atBWwPAMdF7B_k/view [in Ukrainian].

Kiianka, I. (2018). Populizm yak vyklyk publichnomu upravlinniu: istorychnyi aspekt [Populism as a challenge to public administration: a historical perspective]. *Naukovyi visnyk, 21. "Demokratychne vriaduvannia"*. https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26679/151083-articletext-326509-1-10-20181214.pdf [in Ukrainian].

Kiianka, I. B. (2017) *Istorychni formy kontseptualizatsii populizmu yak katehorii politychnoi nauky ta ideolohichnoi normy* [Historical forms of conceptualization of populism as a category of political science and ideological norm]. Dys.... d-ra polit. nauk). Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv [in Ukrainian].

Kilkist bizhentsiv z Ukrainy zi statusom tymchasovoho zakhystu v YeS u 579erpin zrosla maishe na 40 tys [The number of Ukrainian refugees with temporary protection status in the EU increased by almost 40000]. (2024) https://interfax.com.ua/news/general/1020312.html [in Ukrainian].

Kilkist zareiestrovanykh yurydychnykh osib za orhanizatsiino-pravovymy formamy hospodariuvannia z rozpodilom za oznakoiu stati kerivnyka. Arkhiv 2022/2023 [The number of registered legal entities by organizational and legal forms of business with a distribution based on the gender of the manager. Archive 2022/2023]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2022/2023). https://www.ukrstat.gov.ua/edrpoy/ukr/EDRPU_2023/ks_opfg/arh_ks_opfg_23.htm [in Ukrainian].

Kiyanka, I. (2021). Suchasnyi aspekt ukrainskoho populizmu: politychnyi i sotsialnyi vymir [The modern aspect of Ukrainian populism: political and social dimensions]. *Mizhnarodni vidnosyny, suspilni komunikatsii ta rehionalni studii, 1*(9), 300–311. https://doi.org/10.29038/2524-2679-2021-01-300-311

KMIS. (2023, Cherven'). *Dotsil'nist' zminy tsentral'noi vlady pislia peremohy Ukrainy: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 26 travnia – 5 chervnia 2023 roku* [The feasibility of changing central government after Ukraine's victory: Results of a telephone survey

conducted from May 26 to June 5, 2023]. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1249&page=1&t=3 [in Ukrainian].

KMIS. (2024a). *Dovira telemarafonu "Yedyni novyny"* [Trust in the "United News" telethon]. https://e.surl.li/qbnjro [in Ukrainian].

KMIS. (2024в). *Stavlennia ukraintsiv do zmin v uriadi ta do stvorennia uriadu natsional'noi iednosty* [Ukrainians' attitudes toward changes in the government and the creation of a national unity government]. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1442&page=2 [in Ukrainian].

Kochan, N. (2012). Relihiynyy chynnyk u politytsi natsiye- ta derzhavotvorennya: postanovka pytannya; Fenomen "natsional′nykh tserkov" u suspil′no-politychnomu zhytti Ukrayiny [The religious factor in the politics of nation- and state-building: posing the question; The phenomenon of "national churches" in the socio-political life of Ukraine]. *Relihiynyy chynnyk u protsesakh natsiye- i derzhavotvorennya: dosvid suchasnoyi Ukrayiny* (s. 9–103). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsional′nykh doslidzhen′ im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Kochan, N. (2023). Tserkvy i relihiya [Churches and religion]. V *Dialektyka natsional'no-hromadyans'koho i etnichnoho v ukrayins'komu sotsiumi: monohrafiya* (s. 351–383) Kyyiv: Instytut politychnykh i etnonatsional′nykh doslidzhen′ im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Komitet pochav rozghliad zakonoproiektu pro mobilizatsiiu z ponad 4196 pravkamy. Dyskusiini mozhut vyluchyty [The committee began consideration of the draft law on mobilization with more than 4,196 amendments. Discussions can be removed] (2024, Lutyi 27). LB.UA. https://e.surl.li/tkmhdf [in Ukrainian].

Komitet Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan orhanizatsii derzhavnoi vlady, mistsevoho samovriaduvannia, rehionalnoho rozvytku ta mistobuduvannia. (2021, Hruden 01). *Analitychna zapyska shchodo stanu realizatsii polozhen Zakonu Ukrainy "Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad" v chastyni vykorystannia form spivrobitnytstva* [Analytical note on the status of implementation of the provisions of the

Law of Ukraine "On Cooperation of Territorial Communities" in terms of the use of forms of cooperation]. https://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/43255.pdf [in Ukrainian].

Kondratenko, O. (2023). Dynamika struktury y sfer kompetentsii vykonavchoi vlady v Ukraini [Dynamics of the structure and spheres of competence of the executive power in Ukraine]. In H. Zelenko (Ed.). *Politychna systema Ukrainy: konstytutsiina model ta politychni praktyky* (s. 106–135). Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa [in Ukrainian].

Kondratenko, O. (2023). *Instytut Prezydenta Ukrayiny: dynamika sfer kompetentsiyi* [Institute of the President of Ukraine: dynamics of spheres of competence]. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/05/Oleh-Kondratenko.pdf [in Ukrainian]

Konferentsiia v Luhano: yak ukrainska vlada bachyt vidnovlennia krainy [Conference in Lugano: how the Ukrainian authorities see the restoration of the country]. (2022, Lypen 5). LB.ua. https://e.surl.li/vcemxb [in Ukrainian].

Kononchuk, S., & Chornousko, M. (2022). *Barometr OHS 2022: Ukraina. Zvit po kraini* [CSO barometer 2022: Ukraine. Country report.]. Kyiv: UNTsPD. https://e.surl.li/miiwqr [in Ukrainian].

Kononenko, N. V. (2024). Instytutsiina spromozhnist ukrainskykh uriadiv: problemy efektyvnosti ta lehitymnosti [Institutional Capacity of Ukrainian Governments: Issues of Efficiency and Legitimacy]. *Politychni doslidzhennia*, *2*(8), 53–72. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-3 [in Ukrainian].

Kononenko, N. (2023). *Upravlinski mekhanizmy zapobihannia politychnomu radykalizmu i zmitsnennia politychnoho konsensusu* [Managerial Mechanisms for Preventing Political Radicalism and Strengthening Political Consensus]. In Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: Monohrafiia, 300–350. IPiENd im. I .F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian]

Konstytucja RP. VI Rada Ministrów i administracja rządowa. (1997). https://www.prezydent.pl/prawo/konstytucja-rp/vi-rada-ministrow-i-administracja-rzadowa

Konstytutsiia Ukrainy (Constitution of Ukraine) (1996). http://surl.li/udpjhf [in Ukrainian].

Konstytutsiya Ukrayiny (1996). *Pryynyata na p'yatiy sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny 28 chervnya* [Adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text [in Ukrainian]

Kontseptsiia derzhavnoi polityky zakhystu ta vidnovlennia prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod v umovakh zbroinoho konfliktu na terytorii Ukrainy ta podolannia yoho naslidkiv [The Concept of State Policy for the Protection and Restoration of Human Rights and Fundamental Freedoms in the Context of Armed Conflict on the Territory of Ukraine and Overcoming Its Consequences]. (2020). Predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy v Avtonomnii Respublitsi Krym. https://ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2021/09/Conception.pdf

Kontseptsiia zabezpechennia natsionalnoi systemy stiikosti [Concept of ensuring a national resilience system]. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 479/2021 (2021) (Ukraina). https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181 [in Ukrainian].

Kostrytsia, V. I., & Burlai, T. V. (2020). Dysbalansy i dyverhentsiia u sferi zainiatosti: pidkhody YeS ta Ukrainy do yikh podolannia [Imbalances and divergence in employment: EU and Ukrainian approaches to overcoming them]. *Ukrainskyi sotsium, 1*(72), 83–107. https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083 [in Ukrainian].

Kotygorenko, V. O. (2024). *Suchasna ukrainska natsiia yak dialektychna yednist natsionalno-hromadianskoho i etnichnoho* [The contemporary Ukrainian nation as a dialectical unity of the national-civic and ethnic]. Visnyk NAN Ukrainy, 3, 52–68. https://doi.org/10.15407/visn2024.03.052 [in Ukrainian].

Kotygorenko, V. O., Dehterenko, A. M., Kalakura, O. Ya., Kochan, N. I., Liashenko, O. O., Mazuka, L. I., Nikolaiets, Yu. O., & Novorodovskyi, V. V. (2023). *Dialektyka natsionalno-hromadianskoho i etnichnoho v ukrainskomu sotsiumi* [The Dialectics of the National-Civic and Ethnic in Ukrainian Society]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://surl.li/jjtdlm [in Ukrainian].

Koziakov, S. (2022). Otsinky Yevropeiskoi komisii z pytan efektyvnosti pravosuddia u konteksti reformy nashoi sudovoi systemy

[Assessments of the European Commission on the efficiency of justice in the context of the reform of our judicial system]. *Dzerkalo tyzhnia*. https://zn.ua/ukr/internal/jevropa-porivnjuje-sistemi-pravosuddja-chi-spravdi-ukrajina-pase-zadnikh.html [in Ukrainian].

Kozina, V., Serbina, A., & Stankus, T. (2024). Okremi pytannia spivrobitnytstva terytorialnykh hromad v umovakh voiennoho stanu. Metodychni rekomendatsii (chastyna persha) [Certain issues of cooperation between territorial communities under martial law. Methodological recommendations (part one)]. B.m.: Rada Yevropy. https://e.surl.li/matmwn [in Ukrainian].

Krasovska, K. (2024, Veresen 25). Vchyteli ta medsestry prodovzhat vyizhdzhaty z krainy – ekspert pro zamorozhuvannia minimalky [Teachers and nurses will continue to leave the country – expert on freezing the minimum wage]. *Telekanal I-UA.tv*. https://i-ua.tv/news/88257-vchytelia-ta-medsestri-prodovzhat-vyizhdzhaty-z-krainy-ekspert-pro-zamorozhuvannia-minimalky [in Ukrainian].

Krasovytskyy, O. V. (Uklad.). (2022). *Misyats' viyny. Khroniky podiy. Promovy ta zvernennya Prezydenta Volodymyra Zelens'koho* [Chronicles of events. The promotion and return of President Volodymyr Zelensky]. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian]

Kravchenko, O. (2024, February 12). Mynuloho roku za dopomohoyu UNITED24 zibraly mayzhe 300 mln dolariv donativ [Last year, almost $300 million in donations were raised through UNITED24]. *LB.ua*. https://e.surl.li/wxuqbj [in Ukrainian].

Kravchuk, L. M. (2002). *Mayemo te, shcho mayemo: spohady i rozdumy* [We have these, what we have: thoughts and reflections]. Kyiv: Stolittya [in Ukrainian]

Krytyka vlady pid chas viiny: ukraintsi zminyly svoiu dumku – opytuvannia KMIS [Criticism of the government during the war: Ukrainians have changed their opinion – KMIS survey] (2023, Lystopad 02). 5 Tviy Ukrainskyi Informatsiinyi. https://e.surl.li/mbueoc [in Ukrainian].

Kryzhnyi, A. (2024, Traven 31). V Ukraini u bidnosti zhyve maizhe tretyna vsoho naselennia – Svitovyi bank [Almost a third of the entire

population lives in poverty in Ukraine – World Bank]. *Ukrainska Pravda.* https://e.surl.li/ohgjyf [in Ukrainian].

Kuchma, L. D. (2007). *Posle Maydana. Zapysky prezydenta 2005–2006* [After Maidan. Presidential decrees 2005–2006]. Kyiv: Dovyra [in Russian]

Kulyk, V. (2023). Populizm i natsionalna identychnist v Ukraini v chas povnomasshtabnoi viiny [Populism and national identity in Ukraine during a full-scale war]. V O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda (Red.). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: monohrafiia* (s. 350–376). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Kuniev, Yu. (2006). Upravlinnia v mytnii sluzhbi: pidruchnyk [Management in the customs service: a textbook]. V Kizian, R. (2019). Sutnist ta rol derzhavnoho upravlinnia systemoyu antyterorystychnoi bezpeky Ukrainy [The essence and role of state management of the anti-terrorist security system of Ukraine]. *Vcheni zapysky TNU imeni Vernadskoho. Derzhavne upravlinnia* (T. 30), (*69*)4, 148–149. https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/28.pdf [in Ukrainian].

Kushch, O. (2024, Serpen`). *Yakymy ye rozmir tinovoi ekonomiky Ukrainy ta yii vplyv na nash rozvytok* [What Are the Size of Ukraine's Shadow Economy and Its Impact on Our Development]. Dzerkalo Tyzhnia. https://zn.ua/ukr/macroeconomics/jakimi-je-rozmir-tinovoji-ekonomiki-ta-jiji-vpliv-na-nash-rozvitok.html [in Ukrainian]

Kutsyn, Ya. (2018). Instytut Kontrasyhnatury – yak Skladova Parlament'skoho Kontroliu: Porivnialno-pravovyi analiz [The Institution of Countersignature as a Component of Parliamentary Control: A Comparative Legal Analysis]. *Legal and Political Science*, *3*(21). Vol. 4, 39–45. https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/220138 [in Ukrainian].

Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii (KMIS). (2024a). *Stavlennia do bizhentsiv, vnutrishno peremishchenykh osib, do rosiiskomovnykh hromadian ta do deiakykh inshykh katehorii naselennia Ukrainy* [Attitudes towards refugees, internally displaced persons,

Russian-speaking citizens and some other categories of the population of Ukraine]. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1469 [in Ukrainian].

Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii (KMIS). (2024b). *Spryiniattia nalezhnosti do ukrainskoi natsii* [Perception of Belonging to the Ukrainian Nation]. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1458 [in Ukrainian].

Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. (2022, Hruden). Mistseve samovriaduvannia ta terytorialna orhanizatsiia vlady (v konteksti shyrokomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia): analitychnyi zvit. Zhovten-lystopad 2022 [Local self-government and territorial organization of power (in the context of a large-scale Russian invasion): analytical report. October-November 2022]. https://kiis.com.ua/materials/pr/20221219_m/Sociology_lsg_2022.pdf [in Ukrainian].

Kyrychenko, N. (2023, Lypen 11). Londonska konferentsiia z vidnovlennia Ukrainy: refleksii ta plan roboty na maibutnie [London conference on the recovery of Ukraine: reflections and work plan for the future]. *Ukrinform.* https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3734286-londonska-konferencia-z-vidnovlenna-ukraini-refleksii-ta-plan-roboti-na-majbutne.html

Kyslyak, L. N., Koval′, I. V., & Kuchera, A. M. (2023). Istorychne korinnya "rus′koho mira" v derzhavnyts′kiy tradytsiyi moskovs′koho pravoslav″ya [Historical roots of the "russian world" in the state tradition of moscow orthodoxness]. *Kul'turolohichnyy al'manakh, 1*, 9–16. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.2 [in Ukrainian].

La CNDP publie son rapport d'activité 2023 (2023). *CNDP*. https://www.debatpublic.fr/la-cndp-publie-son-rapport-dactivite-2023-5818

Lavryshyn, Yu. (2024, Lypen 11). Spochatku vybachennia, potim posylannia. Lachenkov poiasnyv, chomu pryvlasnyv ekskliuzyv "Babelia" i ne vkazav dzherelo [At first, an apology, then a link. Lachenkov explained why he had appropriated the 'Babel' exclusive and did not identify the source]. *Detektor media* https://e.surl.li/fajyrs [in Ukrainian].

Le Rapport annuel sur l'état de la France, le CESE a adopté l'avis. (2023, жовтень). *CESE*. https://www.lecese.fr/actualites/le-rapport-annuel-sur-letat-de-la-france-le-cese-adopte-lavis

Lerch, D. (2015). *Six Foundations for Building Community Resilience*. Santa Rosa, CA: Post Carbon Institute. https://www.researchgate.net/publication/303365434

Liashenko, T. (2023). Populizm yak zahroza povoiennoho vidnovlennia Ukrainy [Populism as a threat to Ukraine's post-war recovery]. *Mediaforum: analityka, prohnozy, informatsiinyi menedzhment, 13*, 111–124 [in Ukrainian].

Libanova, E. M., Pozniak, O. V., & Tsymbal, O. I. (2022). Masshtaby ta naslidky vymushenoi mihratsii naselennia Ukrainy vnaslidok zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii [The scale and consequences of forced migration of the population of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika, 48*(2), 37–57. https://e.surl.li/eyzeeo [in Ukrainian].

Lisnychuk, O. (2015). Populizm v Ukraini: teoretychni zasady problemy vyvchennia fenomenu [Populism in Ukraine: theoretical foundations of the problem of studying the phenomenon]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 4*(78), 63–73 [in Ukrainian].

Liuta, O. V., Boiarko, I. M., & Pihul, N. H. (2012). Udoskonalennia metodiv otsinky finansovoi stiikosti mistsevoho biudzhetu [Improving methods for assessing the financial sustainability of the local budget]. *Aktualni problemy ekonomiky, 9*, 194–201 [in Ukrainian].

Lozovenko, T. (2023, Liutyi 20). Baiden u Kyievi: Ukraintsi proiavyly sebe, nam dopomohly osiahnuty znachennia demokratii [Biden in Kyiv: Ukrainians showed themselves, they helped us understand the meaning of democracy]. *Ukrainska pravda*. https://e.surl.li/ojhgxh [in Ukrainian].

Lozovytskyi, O. (2015). Populizm politychnyi [Populism is political]. U N. M. Khoma (Red.) *Novitnia politychna leksyka (neolohizmy, okazionalizmy ta inshi novotvory)* (s. 301). Lviv: "Novyi Svit – 2000" [in Ukrainian].

Lyalka, Yu. (2019). Prohrama "Great" yak odyn z instrumentariyiv publichnoyi dyplomatii Velykoyi Brytanii [The "Great" program as one of the tools of the UK's public diplomacy]. *Naukovyi zhurnal "Politykus"*, 6, 54–58 [in Ukrainian].

Lytvak, O. M., & Rybalka, N. O. (2010). *Pravova pryroda instytutu prezydentstva: Monohrafiya* [The legal nature of the institution of the presidency]. Monograph Kyiv: Atika. [in Ukrainian]

Lytvyn, V. (2010). *Porivnialnyi analiz stabilnosti uriadiv krain Tsentralnoi Yevropy ta Ukrainy* [Comparative analysis of government stability in Central European countries and Ukraine]. Lviv: Lvivskyi nationalnyi universitet im. I. Franka [in Ukrainian].

Lytvyn, V. (2014). *Evolyutsiya instytutu prezydentstva v suchasniy Ukrayini* [The evolution of the institution of the presidency in modern Ukraine]. https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2014/12/ukr.presid_ua.pdf [in Ukrainian]

Lytvyn, V. M. (2019). *Prezydenty. Politychne liderstvo: svitovi realiyi, ukrayins'ka praktyka Presidents* [Political leadership: world realities, Ukrainian practice]. Kyiv: Hamazyn. [in Ukrainian]

Mahda, YE. (2017). Shostyy. Spohady pro maybutnye. [Sixth. Predictions for the future]. Kyiv: KSD.

Maiboroda, O. (2023). Forma derzhavnoho pravlinnia: semiprezydentalizm v ukrainskomu varianti [Form of government: semi-presidentialism in the Ukrainian variant]. In H. Zelenko (Ed.). *Politychna systema Ukrainy: konstytutsiina model ta politychni praktyky* (s. 18–135). Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa [in Ukrainian]

Maiboroda, O. (2023). Viina i krystalizatsiia yevroatlantychnoho vektora Ukrainy [The war and the crystallization of Ukraine's Euro-Atlantic vector]. V Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: monografia (c. 545–486). Kyiv: IPiEnD [in Ukrainian].

Maiboroda, O. (2023a). Struktura politychnoho polia – oznaky novykh linii rozmezhuvannia [The structure of the political field – signs of new dividing lines]. U O. O. Rafalskyi, & O. M. Maiboroda (Red.) *Politychna bezpeka Ukrainy: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnia. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennia: monohrafiia* (s. 92–144). Kyiv: Instytut politychnykh i

etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Maiboroda, O. (2023b). Problemni napriamy restrukturyzatsii politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: prohnozni varianty [Problematic areas of restructuring the political field of Ukraine in conditions of war: forecast options]. *Politychni doslidzhennia, 2*(6), 58–86 [in Ukrainian].

Maiboroda, O. M. (2013). Perspektyvy realizatsii kontseptsii vidkrytoho uriaduvannia u vyrishenni zahalnonatsionalnykh problem [Prospects for implementing the concept of open governance in solving national problems]. U O. M. Maiboroda (Red.). *Derzhava i hromadianske suspilstvo v Ukraini: poshuk kontseptsii spivpratsi: analitychna dopovid* (s. 339–357). Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Maizhe 30% naselennia Ukrainy zhyve za mezheiu bidnosti – Svitovyi bank [Almost 30% of the population of Ukraine lives below the poverty line - World Bank]. (2024, Traven 31). Slovo i dilo. https://e.surl.li/rztclm [in Ukrainian].

Makar, V. (2024). Diaspora yak instrument publichnoyi dyplomatii Ukrayiny [The diaspora as a tool of Ukraine's public diplomacy]. *Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Seriya: Polityolohiia*, (18), 219-225. https://doi.org/10.32782/2312-1815/2024-18-21 [in Ukrainian].

Maksymova, V. (2023, Hruden 26). Skilky viiskovykh administratsii utvoreno v Ukraini za chas dii voiennoho stanu? [How many military administrations were established in Ukraine during martial law?] *Rukh ChESNO*. https://www.chesno.org/post/5824/ [in Ukrainian].

Manakov, A. G., & Terenina, N. K. (2024). Jetnodemograficheskie processy v Krymu v nachale XXI veka [Ethnodemographic processes in Crimea at the beginning of the 21st century]. *Izvestija Russkogo geograficheskogo obshhestva, 156*(1), 77–90. https://doi.org/10.31857/S0869607124010066 [in Russian].

Manifest hromadianskoho suspilstva 2022 (Luhanska deklaratsiia) [Civil Society Manifesto 2022 (Luhansk Declaration)]. (2022).

https://drive.google.com/file/d/1zd3gVq1ZlJuatpWYh_d3K5xHYk7IlFZM/view [in Ukrainian].

Marchak, D. (2024, Lystopad). Sotsialnyi biudzhet-2025. [Social Budget 2025]. *Ukrainska Pravda*. https://epravda.com.ua/rus/columns/2024/11/21/722095/ [in Ukrainian]

Matsiievskyi, Yu. (2016). *Mizh avtorytaryzmom ta demokratiieiu: politychnyi rezhym v Ukraini pislia "Pomaranchevoi revoliutsii"* [Between authoritarianism and democracy: the political regime in Ukraine after the "Orange Revolution"]. https://e.surl.li/pvfkiv [in Ukrainian].

Mayboroda, O. (2012). Kul′tura rozv″yazannya etnichnykh ta konfesiynykh protyrich u suchasniy Ukrayini [The Culture of Resolving Ethnic and Confessional Contradictions in Modern Ukraine]. U (Yu. Levenets′, Hol. redkol.) *Politychni problemy suchasnoyi Ukrayiny: analitychna dopovid′ NAN Ukrayiny*, (Dopovid′ VIII, s. 489–595). Kyyiv. Instytut politychnykh i etnonatsional′nykh dosidzhen′ im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Mazuka, L. (2024). Zakordonne ukrainstvo v systemi publichnoi dyplomatii Ukrainy [Overseas Ukrainians in the System of Public Diplomacy of Ukraine].*Politychni doslidzhennia, 2*(8), 18–202. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-9 [in Ukrainian].

McClay, W. M. *The Rise of the Secular Theocracy*. https://mosaicmagazine.com/response/politics-current-affairs/2016/08/the-rise-of-the-secular-theocracy.

Meckien, Richard. (2013). *Cultural memory: the link between past, present, and future.* http://www.iea.usp.br/en/news/cultural-memory-the-link-between-past-present-and-future

Mediarukh vyslovyv protest pislia povidomlen pro tysk vlady na "Ukrainsku pravdu" [The Media Movement expressed protest after reports of government pressure on 'Ukrainska Pravda']. (2024, Zhovten 10). Radio Svoboda. https://www.radiosvoboda.org/a/news-mediaruh-protest-tysk-na-up/33154083.html [in Ukrainian].

Mediarukh zaklykav Zelenskoho nehaino vzhyty zakhodiv dlia prypynennia tysku na media z boku bud-iakykh derzhsluzhbovtsiv [The Media Movement encouraged Zelensky to take immediate action to stop

pressure on the media by any government officials]. (2024, Zhovten 10). Detektor media. https://detector.media/community/article/233256/2024-10-10-mediarukh-zaklykav-zelenskogo-negayno-vzhyty-zakhodiv-dlya-prypynennya-tysku-na-media-z-boku-bud-yakykh-derzhsluzhbovtsiv/ [in Ukrainian].

Mel′nychenko, A. (2022). *"Tretiy Rym", abo yak Rosiys'ka Pravoslavna Tserkva stala zbroyeyu "rus'koho mira" ta polyubyla atomnu bombu* ["Third Rome", or how the Russian Orthodox Church became a weapon of the "Russian world" and fell in love with the atomic bomb]. Kyyiv: Ukrayina. 19.04.2022.URL: https://ua.boell.org/uk/2022/04/19/tretiy-rym-abo-yak-rosiyska-pravoslavna-tserkva-stala-zbroyeyu-russkoho-mira-ta [in Ukrainian].

Mendel′, YU. (2021*). Kozhen iz nas prezydent* [Each of us is a president]. Kyiv: KSD [in Ukrainian]

Metodyka formuvannia spromozhnykh terytorialnykh hromad [Methodology for forming capable territorial communities]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 214 (2015) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

Migration and asylum. A united European response. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/migration-and-asylum_en

Mila Kunis ta Eshton Kutcher pozhertvuyut $3 mln na humanitarnu pidtrymku Ukrayini, a Leonardo di Kaprio – 10 mln [Mila Kunis and Ashton Kutcher will donate $3 million for humanitarian aid to Ukraine, and Leonardo DiCaprio – $10 million]. (2022, Berezen’ 11). *Ukrayinske Slovo*, *10*(953), 10. https://www.ukrslovo.net/wp-content/uploads/2022/953-22-10.pdf [in Ukrainian].

Minfin: za 2023 rik do zahalnoho fondu mistsevykh biudzhetiv nadiishlo 441,9 mlrd hryven [Ministry of Finance: UAH 441.9 billion was received into the general fund of local budgets in 2023]. (2024, Sichen 08). Ministerstvo finansiv Ukrainy. https://mof.gov.ua/uk/news/minfin_za_2023_rik_do_zagalnogo_fondu_mistsevikh_biudzhetiv_nadiishlo_4419_mlrd_griven-4386 [in Ukrainian].

Ministerstvo finansiv Ukrainy. (2022). *Biudzhetna deklaratsiia na 2022–2024 rr.* [Budget declaration for 2022–2024]. https://e.surl.li/srhbes [in Ukrainian].

Ministerstvo okhorony zdorov'ya Ukrayiny. (2025). *Yak budut vykorystovuvatysya koshty, shcho nadijshly v ramkakh initsiatyvy United24* [How the funds received under the United24 initiative will be used]. https://moz.gov.ua/uk/jak-budut-vikoristovuvatisja-koshti-scho-nadijshli-u-ramkah-iniciativi-united24 [in Ukrainian].

Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny. (2023, Traven' 6). Platforma UNITED24 zapustyla novyi napryam fandreyzynhu: "Osvita i nauka". Sered ambasadoriv – nobelivski laureaty ta zirka "Zoryanykh viyn" [The UNITED24 platform has launched a new fundraising direction: "Education and Science". Among the ambassadors are Nobel laureates and the "Star Wars" star]. https://mon.gov.ua/news/platforma-united24-zapustila-noviy-napryam-fandreyzingu-osvita-i-nauka-sered-ambasadoriv-nobelivski-laureati-ta-zirka-zoryanikh-viyn [in Ukrainian].

Ministr ekonomiky predstavyla "dorozhniu kartu" ekonomichnoho vidnovlennia Ukrainy [The Minister of Economy presented the "road map" of the economic recovery of Ukraine]. (2022, Kviten 29). Ministerstvo ekonomiky Ukrainy. https://e.surl.li/hfsnyd [in Ukrainian].

Moskvych, L. (2011). *Efektyvnist sudovoi systemy: kontseptualnyi analiz: Monohrafiia* [Efficiency of the judicial system: conceptual analysis: Monograph]. Kharkiv: Vydavnytstvo "FINN" [in Ukrainian].

Mozhlyvosti ta pereshkody na shliakhu demokratychnoho perekhodu Ukrainy. Zahalnonatsionalne telefonne opytuvannia lystopada, 2023 r. [Opportunities and obstacles on the path of democratic transition of Ukraine. Nationwide telephone survey 2023 November 14–22]. (2023) https://www.ndi.org/sites/default/files/November%202023%20wartime%20survey_public_UKR.pptx.pdf [in Ukrainian].

Mustafa Dzhemiliev, Upovnovazhenyi Prezydenta Ukrainy z pytan krymskotatarskoho narodu: Ukraina maie povne pravo znyshchyty nezakonno zbudovanyi Rosiieiu mist [Mustafa Dzhemilev, Presidential Envoy for the Crimean Tatar People: Ukraine has every right to destroy

the bridge illegally built by Russia]. (2018, Traven 25). Ukrinform. https://surl.li/imgmrw [in Ukrainian].

Myhal, M. (2022, Berezen 07). Okupanty vbyly mera Hostomelia Yuriia Prylypka [The occupiers killed the mayor of Gostomel, Yuriy Prylypko]. *Hlavkom.* https://glavcom.ua/country/incidents/okupanti-vbili-mera-gostomelya-yuriya-prilipka-827580.html [in Ukrainian].

Myhdal, M. (2024, Traven 13). Ukraine Facility vid YeS ta prohrama MVF: monitoryng vykonannia Urainoiu indykatoriv ta strukturnyhkh maiakiv [Ukraine Facility from the EU and the IMF program: monitoring Ukraine's implementation of indicators and structural beacons]. *Instytut anlityky ta advokatsii*. https://e.surl.li/mhouyr [in Ukrainian].

Mykhailyshyna, D., Illiashenko, P., & Yablonovskyi, D. (2019). Yak zrobyty ukraintsiv mensh vrazlyvymy do populizmu [How to make Ukrainians less vulnerable to populism]. *Tsentr ekonomichnoi stratehii*. https://ces.org.ua/populism-paper/ [in Ukrainian].

Mytko, A. (2014). Konsultatyvna model informatsiinoi demokratii [Consultative model of the informational democracy]. *Facta Simonidis* (Vol. 7), *1*, 65–84 [in Ukrainian].

Naskilky ukraintsi vvazhaiut Ukrainu demokratychnoiu krainoiu i priorytetnist demokratychnoi systemy [To what extent do Ukrainians consider Ukraine a democratic country and the priority of a democratic system]. (2024, Traven, 10). KMIS. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1406&page= [in Ukrainian].

Natsionalna stratehiia ta plany zakhodiv z yii realizatsii [National strategy and action plans for its implementation]. (2021). https://e.surl.li/skwkml [in Ukrainian].

Natsional'ne ahentstvo z pytan' zapobihannia koruptsii. (2023). *Koruptsia v Ukraini 2023: rozuminnia, spryiiniattia, poshyrenist*' [Corruption in Ukraine 2023: Understanding, perception, prevalence]. https://nazk.gov.ua/pdfjs/?file=/wp-content/uploads/Pages/70/d0/70d04dec99f5cac530cfc0a5e2ab0e3dff9cb42ed82a8cb45eb1ef165e53dc536849827.pdf [in Ukrainian].

Natsional'ne antykoruptsiine biuro Ukrainy. (2024, Liut 21). *2023 rik stav nayuspishnishym za vsiu istoriiu antykoruptsiinykh*

orhaniv – Dyrektor NABU Semen Kryvonos ta Kerivnyk SAP Oleksandr Klymenko prezentuvaly rezultaty diial'nosti [2023 was the most successful year in the history of anti-corruption bodies – NABU Director Semen Kryvonos and SAP Head Oleksandr Klymenko presented the results of their activities]. https://nabu.gov.ua/news/2023-r-k-stav-nayiusp-shn-shym-za-vsiu-stor-iu-antykoruptc-yinykh-organ-v-dyrektor-nabu/ [in Ukrainian].

Naukovets instytutu vziav uchast u rehionalnii konferentsii IPS [A scientist of the institute took part in the IPS regional conference]. (2024, Veresen 11). Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://ipiend.gov.ua/novyny/naukovets-instytutu-vziav-uchast-u-rehionalnij-konferentsii-ips/ [in Ukrainian].

Nazarov, I. (2011). Klasyfikatsiia sudovykh system yevropeiskykh derzhav [Classification of the judicial systems of European states]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*, *1*, 198–207 [in Ukrainian].

Ne lehitymno "obranyi" Putin zaiavyv, shcho lehitymnist Zelenskoho zakinchylas [The illegitimately "elected" Putin declared that Zelensky's legitimacy had ended] (2024, Traven 24). Ukrainska pravda. https://e.surl.li/vodfmx [in Ukrainian].

Nesterchuk, L., Bidenko, O. (2018). Systema federalnykh sudiv SShA ta efektyvnist zdiisnennia pravosuddia [The system of federal courts of the USA and the effectiveness of the administration of justice]. *Aktualni problemy polityky*, *62*, 138–151 [in Ukrainian].

Nikolaiets, Yu. (2023). Sfera media [The media space]. U *Dialektyka natsionalno-hromadianskoho i etnichnoho v ukrainskomu sotsiumi*. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Nikolaiets, Yu. (2024). Derzhavna informatsiina polityka Ukrainy v umovakh povnomasshtabnoho voiennoho vtorhnennia Rosiiskoi Federatsii: suspilno-mobilizatsiinyi potentsial i efektyvnist [The Governmental Information Policy of Ukraine in the Context of the Full-Scale Russian Military Invasion: Social and Mobilisation Potential and Efficiency]. *Politychni doslidzhennia*, *1*, 49–50 [in Ukrainian].

Nikolaiets, Yu. O. (2022). Dynamika istorychnoi pam'iati v umovakh povnomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia v Ukrainu 2022 r.

[Dynamics of historical memory in the conditions of a full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu, 2*, 66–74. https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4827 [in Ukrainian].

Nova stratehiia sudovoi reformy: shcho vlada planuie zrobyty z pravosuddiam do 2029 roku [New judicial reform strategy: what the government plans to do with the judiciary by 2029]. (2024). Sait sudovo-yurydychnoi hazety. https://sud.ua/uk/news/publication/310626-novaya-strategiya-sudebnoy-reformy-chto-vlast-planiruet-sdelat-s-pravosudiem-do-2029-goda [in Ukrainian].

Novyi ministr kultury Tochyts'kyi: Telemarafon byv, i bude. Ale potribno zminyty format [New Minister of Culture Tochytskyi: The telethon was, is, and will be. But the format needs to be changed]. (2024, *Veresn' 06*.). UA.NEWS. https://ua.news/ua/ukraine/novij-ministr-kulturi-tochitskij-telemarafon-buv-ye-i-bude-ale-potribno-zminiti-format [in Ukrainian].

Nye, J. S. (2008). Public diplomacy and soft power. *Annals of the American Academy of Political and Social Science, 616*(1), 94–109. https://doi.org/10.1177/0002716207311699

OCHA Services. (2024. April 14). *Livelihoods and Economic Recovery Assistance in Ukraine*. https://reliefweb.int/report/ukraine/livelihoods-and-economic-recovery-assistance-ukraine

Odarchenko, K. (2023, Lystopad 30). Mistseve samovriaduvannia v umovakh viiny z Rosiieiu [Local self-government in the context of war with Russia]. *LB.ua*. https://lb.ua/blog/katerina_odarchenko/586766_mistseve_samovryaduvannya_umovah.html [in Ukrainian].

OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions – 2024 Results. (2024). OECD.

Ofis Prezydenta hotuie proiekt Stratehii rozvytku systemy pravosuddia ta konstytutsiinoho sudochynstva [The Office of the President is preparing a draft Strategy for the Development of the Judicial System and Constitutional Judiciary]. (2024). Sait ofisu Prezydenta Ukrainy. https://www.president.gov.ua/news/ofis-prezidenta-gotuye-proyekt-strategiyi-rozvitku-sistemi-p-94161 [in Ukrainian].

Ohiyenko, I. (1993). Ukrayins′ka tserkva. Narysy z istoriyi Ukrayins′koyi pravoslavnoyi tserkvy [Ukrainian Church. Essays on the History of the Ukrainian Orthodox Church]. (T. 1–2). Kyyiv: Ukrayina [in Ukrainian].

Ohliad prohram Yevropeiskoho Soiuzu, dostupnykh dlia zaiavnykiv z Ukrainy [Overview of European Union programs available to applicants from Ukraine]. (2024, Sichen). Fond Skhidna Yevropa. https://eef.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/Posibnyk-Oglyad-program-YES-dostupnyh-dlya-zayavnykiv-z-Ukrai-ny.pdf [in Ukrainian].

Olena Shuliak: Monobilshist pratsiuie, koalitsii z inshymy politsylamy ne rozghliadaiutsia [Olena Shuliak: The mono-majority works, coalitions with other political forces are not considered]. (2021, Hruden 26). https://sluga-narodu.com/olena-shuliak-monobilshist-pratsiuie-koalitsii-z-inshymy-politsylamy-ne-rozghliadaiutsia/ [in Ukrainian].

Onyshchuk, I. (2023, Liutyi 13). Analiz vykonannia mistsevykh biudzhetiv za 2022 rik [Analysis of the implementation of local budgets for 2022]. Portal "Detsentralizatsiia". https://decentralization.ua/news/16105 [in Ukrainian].

Onyshchuk, I. (2024, Berezen 01). Analiz mistsevykh biudzhetiv za 2023 rik [Analysis of local budgets for 2023]. *Portal "Detsentralizatsiia"*. https://decentralization.ua/news/17747 [in Ukrainian].

Opir ahresoru, volonterstvo, obstrily infrastruktury: yak povnomasshtabna viina vplynula na zhyttia ukraintsiv [Resistance to the aggressor, volunteerism, shelling of infrastructure: how a full-scale war affected the lives of Ukrainians]. (2023, Liutyi 24). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. https://e.surl.li/oazkuu [in Ukrainian].

Orhanizatsiia z bezpeky i spivrobitnytstva v Yevropi. (2024, Sichen’ 9). *Zaluchennya ukrayinskoyi diaspory do vidnovlennya ta rozvytku: Zvit za rezul'tatamy ekspertnykh obhovoren', orhanizovanykh BDIPL u period z 9 l'utoho po 3 lypnya 2023 roku* [Engagement of the Ukrainian diaspora in recovery and development: Report on the results

of expert discussions organized by ODIHR from February 9 to July 3, 2023]. https://www.osce.org/uk/odihr/561478 [in Ukrainian].

Osvitnii ombudsmen Ukrainy. (2023. Kviten 21). *Vyznannia inozemnykh dokumentiv pro osvitu v Ukraini* [Recognition of foreign documents on education in Ukraine]. https://surl.li/xnakwa [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy sytiatsii v kraini, dovira do sotsial'nykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, stavlennia do okremykh initsiativ orhaniv vlady (lypen' 2023 r.) [Citizens' assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials, and public figures, attitudes towards certain initiatives of government bodies (July 2023)]. (2023b, Lypen' 26). Razumkov Tsentr. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady, dovira do sotsialnykh instytutiv (liutyi–berezen 2023 r.). [Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities, trust in social institutions (February–March 2023)] (2023). Razumkov Tsentr. https://e.surl.li/xhcrzv [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady. Dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv [Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures]. (2024, Sichen). Tsentr Razumkova, USAID. http://e.surl.li/xwwsir [in Ukrainian].

Otsinka sytuatsii v kraini ta diialnosti vlady, dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, vira v peremohu [Assessment of the situation in the country and the activities of the authorities, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, belief in victory]. (2024, Veresen). Tsentr Razumkova. http://e.surl.li/fjslpd [in Ukrainian].

Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskikh diiachiv, stavlennia do vyboriv, vira v peremohu (cherven 2024) [Assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, attitude to elections, belief in victory (June 2024)]. (2024, Cherven 25). Razumkov Center. https://e.surl.li/ftorae [in Ukrainian].

Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, vira v peremohu, stavlennia do vyboriv (Berezen 2024 r.) [Assessment of the situation in the country, trust in social institutions, belief in victory, attitude to elections (2024, March)]. (2024). Razumkov Tsentr. https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r

Ovchar, I. (2023). *Instytut prezydenta v umovakh voyennoho stanu* [The Institute of the President under martial law]. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/05/Iryna-Ovchar.pdf [in Ukrainian]

Ovchar, I. (2024). *Vid choho zalezhyt' sub"yektnist' Ukrayiny* [How can a subject be a subject of Ukraine?]. https://e.surl.li/lnrmrt [in Ukrainian]

Padalka, H., Bikla, O. & Biloskurskyi, A. (2023). *Potreby ta problemy orhanizatsii hromadianskoho suspilstva (OHS) Ukrainy v umovakh viiny (rezultaty kilkisnoho ta yakisnoho doslidzhennia)* [Needs and problems of civil society organizations (CSOs) of Ukraine in war conditions (results of quantitative and qualitative research)]. Kyiv: 4Servise. https://e.surl.li/gdqdvy [in Ukrainian].

Pakulski, J. (2012). The Weberian foundations of modern elite theory and democratic elitism. *Historical Social Research, 37*(1), 38–56 https://doi.org/10.12759/hsr.37.2012.1.38-56

Paskevich, A. (2024, Veresen 19). "Neobkhidno usvidomyty": pani posol nazvala realistychni terminy vstupu Ukrainy v Yevrosoiuz ["It is necessary to realize": the EU ambassador named the realistic terms of Ukraine's accession to the European Union]. *OBOZ.UA.* https://www.obozrevatel.com/ukr/politics-news/neobhidno-usvidomiti-pani-posol-es-nazvala-realistichni-termini-vstupu-ukraini-v-evrosoyuz.htm [in Ukrainian].

Pavlenko, R. M. (2001). *Parlamentska vidpovidalnist uriadu: svitovyi ta ukrainskyi dosvid* [Parliamentary responsibility of the government: global and Ukrainian experience] (Avtoref. dys.... kand. polit. nauk). Natsionalnyi un-t "Kyievo-Mohylianska akademiia", Kyiv [in Ukrainian].

Pekar, V. (2022, Kviten 28). Mriia pro "furazhku", abo Ukrainskyi pisliavoiennyi avtorytaryzm [The Dream of a "Fur Coat", or Ukrainian Post-War Authoritarianism]. *TsN.Blohy*. https://censor.net/ua/b3337382 [in Ukrainian].

Peleschuk, D. (2024, August 16). War-hit Kyiv hospital is scrutinised over reconstruction effort. *Reuters.* https://www.reuters.com/world/europe/war-hit-kyiv-hospital-is-scrutinised-over-reconstruction-effort-2024-08-16/

Perehovory pro vstup Ukrayiny do YES: povnyy hid u pytannyakh [Negotiations for Ukraine's entry into YES: full hid in questions]. (2024). https://eu-ua.kmu.gov.ua/news/peregovory-pro-vstup-ukrayiny-do-yes-povnyj-gid-u-12-pytannyah-i-10-mifah-2/ [in Ukrainian]

Peremoha, vidnovlennia ta modernizatsiia. III Forum pravovykh reform dlia hromadianskoho suspilstva: staty sylnishymy pid chas viiny [Victory, recovery and modernization. III Legal Reform Forum for Civil Society: Becoming Stronger in Time of War]. (2023, Veresen 18). Reanimatsiinyi paket reform. https://rpr.org.ua/news/peremoha-vidnovlennia-ta-modernizatsiia-iii-forum-pravovykh-reform-dlia-hromadianskoho-suspilstva-staty-sylnishymy-pid-chas-viyny/ [in Ukrainian].

Perevezii, V. O. (2023a). Evoliutsiia instytutsiinoi spromozhnosti parlamentu Ukrainy: istoryko-politolohichnyi analiz [Evolution of the institutional capacity of the Parliament of Ukraine: historical and political analysis]. *Politychni doslidzhennia*. *2*(6), 135–136. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2023-2-6 [in Ukrainian].

Perevezii, V. O. (2023b). Problema instytutsiinoi spromozhnosti parlamentu pid chas viiny [The problem of the institutional capacity of the parliament during the war]. V O. O. Rafalskyi, & O. M. Maiboroda (Red.). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 40–79). Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Petrenko, R. (2022, Berezen 08). Mer Irpenia povidomyv, shcho okupanty zaproponuvaly yomu zdaty misto [The mayor of Irpin reported that the occupiers offered him to surrender the city]. *Ukrainska pravda*. https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/8/7329364/ [in Ukrainian].

Piddubnyi, I., Neyter, R., Zamidra, S., & Nivievskyi, O. (2022). Decentralization and Communities Amalgamations: Increasing the Urban and Rural Divide? Measuring tax efforts of Ukrainian ATCs. March 2022. *Kyiv School of Economics.* https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Final-Report-I-part-KAS.pdf

Pidlasa, R. (2024, Lystopad). *Koly liudy chuiut, shcho nam dadut $50 mlrd, u nykh z'iavliaietsia zanadto bahato planiv* [When People Hear That We Will Receive $50 Billion, They Make Too Many Plans]. Forbes Ukraine. Retrieved from https://forbes.ua/money/koli-chuyut-shcho-nam-dadut-50-mlrd-zyavlyaetsya-zanadto-bagato-planiv-intervyu-golovi-byudzhetnogo-komitetu-radi-roksolani-pidlasi-pro-derzhbyudzhet-2025-tisyachu-vid-zelenskogo-i-pensiyni-skhemi-12112024-24726 [in Ukrainian]

Pidpysanyi Prezydentom Zakon pro publichni konsultatsii ne vyrishuie odniiei z holovnykh tsilei yoho ukhvalennia [The Law on Public Consultations signed by the President does not solve one of the main goals of its adoption]. (2024, Zhovten 22). TsPPR. https://pravo.org.ua/analytical-materials/shhotyzhnevyj-analiz-16-22-zhovtnya-2024-roku/ [in Ukrainian].

Pidsumky ta plany tzifrovoi transformatzii Ukrainy: rehionalnyi forum "Tzyfrovizatsiia v Ukraini 24" [Results and plans of digital transformation of Ukraine: regional forum "Digitalization in Ukraine 2024"]. (2024, Sichen 22). Ministerstvo tsyfrovoi transformatsii Ukrainy. https://www.kmu.gov.ua/news/pidsumky-ta-plany-tsyfrovoi-transformatsii-ukrainy-rehionalnyi-forum-tsyfrovizatsiia-v-ukraini-2024 [in Ukrainian].

Piv roku povnomasshtabnoi viiny v Ukraini: dumky, pochuttia, dii [Six months of full-scale war in Ukraine: thoughts, feelings, actions]. (2022). Cedos/ https://cedos.org.ua/researches/shist-misyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi/ [in Ukrainian].

PLAN dii iz vprovadzhennia Initsiatyvy "Partnerstvo "Vidkrytyi Uriad" u 2023–2025 rokakh [Action PLAN for the implementation of the Open Government Partnership Initiative in 2023–2025]. Zatverdzheno rozporiadzhenniam Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1049-r (2023) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2023-r#n10 [in Ukrainian].

Plan vidnovlennia Ukrainy [Ukraine's recovery plan]. (2022). https://recovery.gov.ua/ [in Ukrainian].

Poiasniuvalna zapyska pro zvilnennia Kubrakova O. M. z posady Vitse-premiera z vidnovlennia Ukrainy – Ministra rozvytku hromad, terytorii ta infrastruktury Ukrainy [Explanatory note on the dismissal of Oleksandr Kubrakov as Vice Prime Minister for the Reconstruction of Ukraine – Minister for Communities, Territories, and Infrastructure Development of Ukraine]. (2024). Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. blob:https://itd.rada.gov.ua/dc47b01f-ea25-4d40-a622-1ade34fae2b9 [in Ukrainian].

Poimenne holosuvannia pro proiekt Postanovy pro pryznachennia Shmyhalia D. A. Premier-ministrom Ukrainy – v tsilomu [Roll-call vote on the draft resolution on appointing Denys Shmyhal as Prime Minister of Ukraine – overall]. (2020, Berezen 20). Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=4315 [in Ukrainian].

Poimenne holosuvannia pro proiekt Postanovy pro pryznachennia Umierova R. E. na posadu Ministra oborony Ukrainy (№10004) – v tsilomu [Roll-call vote on the draft resolution on appointing Rustem Umerov as Minister of Defense of Ukraine (№ 10004) – overall]. (2023, Veresen 06). Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. https://e.surl.li/adxeap [in Ukrainian].

Poimenne holosuvannia pro pryznachennia chleniv Kabinetu Ministriv Ukrainy [Roll-call vote on the appointment of members of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. (2020, Berezen 04). Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=4316 [in Ukrainian].

Poimenne holosuvannia pro pryznachennia Halushchenka Hermana Valeriiovycha na posadu chlena Kabinetu Ministriv

Ukrainy – Ministra enerhetyky Ukrainy [Roll-call vote on appointing Herman Halushchenko as a member of the Cabinet of Ministers of Ukraine – Minister of Energy of Ukraine]. (2021, Kviten 29). Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. https://e.surl.li/krmfht [in Ukrainian].

Poimenne holosuvannia pro pryznachennia Liubchenka O. M. Pershym vitse-premier-ministrom Ukrainy – Ministrom ekonomiky Ukrainy [Roll-call vote on appointing Oleh Liubchenko as First Deputy Prime Minister of Ukraine – Minister of Economy of Ukraine]. (2021, Traven 20). Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=12758 [in Ukrainian].

Poimenne holosuvannia pro pryznachennia Stepanova M. V. Ministrom okhorony zdorovia Ukrainy (№ 3290) – v tsilomu [Roll-call vote on appointing Maksym Stepanov as Minister of Health of Ukraine (№ 3290) – overall]. (2020, Berezen 30). Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy. https://e.surl.li/lpuhar [in Ukrainian].

Poimenne holosuvannia pro rozhliad za skorochenoju protseduroiu proiektu Postanovy pro zvilnennia Kubrakova, O. M. z posady Vitse-premiera z vidnovlennia Ukrainy Ministra rozvytku hromad, terytorii ta infrastruktury Ukrainy[Roll-call vote on considering under an expedited procedure the draft resolution on dismissing Oleksandr Kubrakov as Vice Prime Minister for the Reconstruction of Ukraine – Minister for Communities, Territories, and Infrastructure Development of Ukraine (№ 11248)]. (2024, Traven 09). Ofitsiinyi vebportal parlamentu Ukrainy http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=27078 [in Ukrainian].

Political elite cues and attitude formation in post-conflict contexts. (2024). Sage journals. https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/00223433231168189

Political Elite Renewal in Georgia, Moldova and Ukraine. (2019). Chatham House https://www.chathamhouse.org/2019/05/political-elite-renewal-georgia-moldova-and-ukraine-0/3-modern-barriers-elite-renewal

Politychna systema Ukrainy v umovakh viiny [Political system of Ukraine under war conditions]. (2022, Zhovtnia 27) Stenohrama

kruhloho stolu NISD. https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/politychna-systema-ukrayiny-v-umovakh-viyny [in Ukrainian].

Popov, D. (2024, Berezen 12). Ukraintsi zmozhut vykorystovuvaty "Diiu" yak tzyfrovyi hamanetz u YeS: Fedorov rozkryv detali [Ukrainians will be able to use "Diya" as a digital wallet in the EU: Fedorov disclosed the details]. *iNKORR*. https://inkorr.com/ukrainci-zmozut-vikoristovuvati-diu-ak-cifrovij-gamanec-u-es-fedorov-rozkriv-detali-218135 [in Ukrainian].

Poroshchuk, N. (2024, Veresen 29). Zarplata vchyteliv znyzytsia: podrobytsi vid nardepky [The salary of teachers will decrease: details from Nardepka]. *Informatsiine ahentstvo "Hlavkom"*. https://glavcom.ua/economics/personal-money/zarplata-vchiteliv-znizitsja-podrobitsi-vid-nardepki-1023112.html [in Ukrainian].

Portnykov, V. (2019). Velosyped prezydenta Holoborodka. Pro vybory i serial [President Holoborodko's bicycle. About the election and the TV series]. *Radio Svoboda*. https://www.radiosvoboda.org/a/29803975.html [in Ukrainian].

Posylennia vidnovlennia v Ukraini na osnovi faktychnykh danykh [Strengthening Ukraine's evidence-based recovery]. (2022). PROON. https://e.surl.li/mlxsit [in Ukrainian].

Potapenko, V. (2024) *Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini u 2023–2024 rokakh* [The state of development of civil society in Ukraine in 2023–2024]. Analitychna dopovid. Kyiv: NISD. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024 [in Ukrainian].

Potapenko, V. H., Barannyk, V. O., Bakhur, N. V., Valiushko, I. V., Holovka, A. A., Dvihun, A. O., Yizhak, O. I., Lisohor, L. S., Maliarevskyi, Ye. V., & Khymynets, V. V. (2023). *Mistseve samovriaduvannia yak chynnyk stiikosti tylu: analitychna dopovid* [Local self-government as a factor in the stability of the rear: analytical report]. (V. H. Potapenko, Red.). Kyiv: NISD. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02 [in Ukrainian].

Potapenko, V., Tyshchenko, Yu. & Kaplan, Yu. (Red.). (2023). *Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini (2022–2023 rr.): analitychna dopovid* [The state of development of civil society in

Ukraine (2022–2023): analytical report]. Kyiv: NISD. https://e.surl.li/amtlei [in Ukrainian].

Potapenko, V., Tyshchenko, Yu., Kaplan, Yu., Stepyko, M., Valevskyi, O., Lytvynenko, O., Lozovyi, V., Mykhailova, O., Makarov, H., Zdioruk, S., & Tokman, V. (2024). *Analiz osnovnykh tendentsii u sferi kolektyvnykh identychnostei ukrainskoho suspilstva: vyklyky natsionalnii bezpetsi* [Analysis of the main trends in the sphere of collective identities of Ukrainian society: challenges to national security]: analit. dop. Kyiv: NISD. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.13 [in Ukrainian].

Premier Donald Tusk: 15 października dołączy do symbolicznych dat w naszym polskim kalendarzu. (2023, Grudzień). Gov.pl. Serwis Rzeczypospolitej Polskiej https://www.gov.pl/web/premier/premier-donald-tusk-15-pazdziernika-dolaczy-do-symbolicznych-dat-w-naszym-polskim-kalendarzu

Preparation of the EU-Ukraine Summit. European Parliament resolution of 2 February 2023 on the preparation of the EU-Ukraine Summit (2023/2509(RSP)) (2023) (Belgium). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0029_EN.html

Prezydent Chekhii do mihrantiv: vas siudy nikhto ne zaproshuvav [Czech President to migrants: no one invited you here]. (2015, Serpen 2). Yevropeiska pravda. https://www.eurointegration.com.ua/news/2015/08/2/7036541/ [in Ukrainian].

Prezydent Konhresu Rady Yevropy zasudzhuie zlochyny proty ukrainskykh hromadian ta mistsevykh lideriv [President of the Congress of the Council of Europe condemns crimes against Ukrainian citizens and local leaders]. (2022, Kviten 06). Rada Yevropy. https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/council-of-europe-congress-president-condemns-the-crimes-against-ukrainian-citizens-and-elected-local-leaders [in Ukrainian].

Prezydent SKU na URC 2024: Zaluchennya diaspory – klyuchovyi faktor vidbudovy Ukrayiny [UWC President at URC 2024: Diaspora engagement is a key factor in Ukraine's reconstruction]. (2024, Cherven’ 11). Svitovyi Kongres Ukrayintsiv. https://e.surl.li/cqybib [in Ukrainian].

Pro borotbu z teroryzmom [About the fight against terrorism]. Zakon Ukrainy № 638-IV (2003) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text [in Ukrainian].

Pro ckhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi tsilovoi natsionalno-kulturnoi prohramy "Yednist u riznomanitti" na period do 2034 roku [On the approval of the Concept of the State target national and cultural program "Unity in diversity" for the period until 2034]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 429-r (2023) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2023-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro deiaki pytannia orhanizatsii roboty Verkhovnoi Rady Ukrainy dev'iatoho sklykannia pid chas provedennia vosmoi sesii v umovakh dii voiennoho stanu [On certain issues of organizing the work of the Verkhovna Rada of Ukraine of the ninth convocation during the eighth session under martial law]. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 2558-IX (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-20#Text [in Ukrainian].

Pro interpeliaziiu [On interpellation]. Proiekt Zakonu Ukrainy № 3499 (2020) (Ukraina). http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3499&skl=10 [in Ukrainian].

Pro istorychno naseleni ukraintsiamy terytorii Rosiiskoi Federatsii. [About the territories of the Russian Federation historically inhabited by Ukrainians]. Ukaz Prezydenta Ukrainy №17 (2024) (Ukraina). https://www.president.gov.ua/documents/172024-49513 [in Ukrainian].

Pro Kabinet Ministriv Ukrainy [On the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Zakon Ukrainy № 794-VII (2014) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#top [in Ukrainian].

Pro komitety Verkhovnoi Rady Ukrainy [On Committees of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Zakon Ukrainy № 116/95-VR (1995) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/116/95-%E2%F0#Text [in Ukrainian].

Pro kompensatsiiu za poshkodzhennia ta znyshchennia okremykh katehorii obiektiv nerukhomoho maina [On Compensation for Damage and Destruction of Certain Categories of Real Estate Objects]. Zakon

Ukrainy №2923-IX (2023). Verkhovna Rada Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text [in Ukrainian]

Pro korinni narody Ukrainy [On the Indigenous Peoples of Ukraine]. Zakon Ukrainy № 1616-IX (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text [in Ukrainian].

Pro media [On Media]. Zakon Ukrainy. № 2849-IX (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text [in Ukrainian].

Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini [On Local Self-Government in Ukraine]. Zakon Ukrainy № 280/97-VR (1997) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#top [in Ukrainian].

Pro mistsevi derzhavni administratsii [On Local State Administrations]. Zakon Ukrainy № 586-XIV (1999) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text [in Ukrainian].

Pro natsionalni menshyny (spilnoty) Ukrainy [On National Minorities (Communities) of Ukraine]. Zakon Ukrainy № 2827-IX (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text [in Ukrainian].

Pro Natsionalnu stratehiiu u sferi prav liudyny [On the National Strategy in the Sphere of Human Rights]. Ukaz Prezydenta Ukrainy №119/2021. (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021 [in Ukrainian]

Pro orhanizatsiiu roboty Verkhovnoi Rady Ukrainy v umovakh dii nadzvychainoho ta/abo voiennoho stanu [On organizing the work of the Verkhovna Rada of Ukraine under a state of emergency and/or martial law]. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2100-20#Text [in Ukrainian].

Pro Osnovni zasady (strategiiu) derzhavnoi ekologichnoi polityky Ukrainy na perid do 2030 roku [About the basic principles (strategy) of the state's ecological policy of Ukraine for the period until 2030]. Zakon Ukrainy №2697-VIII (2019) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text [in Ukrainian].

Pro Osnovni zasady derzhavnoi klimatychnoi polityky. [About the main principles of state climate policy]. Zakon Ukrainy №3991–IX

(2024) (Ukraina). https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44348 [in Ukrainian].

Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi tahromadianskoi identychnosti [On the Basic Principles of State Policy in the Sphere of Promoting Ukrainian National and Civic Identity]. Zakon Ukrainy № 2834-IX (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text [in Ukrainian].

Pro Osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy [About the main principles of ensuring cyber security of Ukraine]. Zakon Ukrainy №2163-VIII (2017) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text [in Ukrainian].

Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu [On the legal regime of martial law]. Zakon Ukrainy №389-VIII. (2015) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text [in Ukrainian].

Pro pryznachennia Bidnoho M. V. na posadu Ministra molodi ta sportu Ukrainy [On the appointment of M. V. Bidnyi as Minister of Youth and Sports of Ukraine]. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid № 3963-IX (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3963-20#Text [in Ukrainian].

Pro pryznachennia Kuleby O. V. na posadu Vitse-premier-ministra z vidnovlennia Ukrainy – Ministra rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy [On the appointment of O. V. Kuleba as Vice Prime Minister for the Reconstruction of Ukraine – Minister for Communities and Territories Development of Ukraine]. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy № 3961-IX (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3961-20#Text [in Ukrainian].

Pro publichni konsultatsii [On Public Consultations]. Zakon Ukrainy №3841-IX. (2024). Verkhovna Rada Ukrainy.. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-IX#Text [in Ukrainian]

Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy [On the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine]. Zakon Ukrainy (2010) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 travnia 2021 roku "Pro Stratehiiu liudskoho rozvytku" [On the

decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated May 14, 2021, "On the Human Development Strategy"]. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 225/2021 (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#n11 [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku "Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy" [About the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of 14 September 2020 'On the National Security Strategy of Ukraine']. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku №392/2020 (2020) (Ukraina). https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 bereznia 2022 roku "Shchodo pryzupynennia diialnosti okremykh politychnykh partii" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated March 18, 2022, "On the suspension of activities of certain political parties"].Vvedeno v diiu Ukazom Prezydenta Ukrainy № 153/2022 (2022) (Ukraina). https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5296.html [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 zhovtnia 2024 roku "Pro propozytsii do proiektu Zakonu Ukrainy "Pro Derzhavnyi biudzhet Ukrainy na 2025 rik" po stattiakh, pov'iazanykh iz zabezpechenniam natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated October 2, 2024, "On proposals to the draft Law of Ukraine 'On the State Budget of Ukraine for 2025' regarding articles related to ensuring national security and defense of Ukraine"]. Vvedeno v diiu Ukazom Prezydenta Ukrainy № 683/2024 (2024) (Ukraina). https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/7006.html [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 serpnia 2021 roku "Pro zaprovadzhennia natsionalnoi systemy stiikosti" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of August 20, 2021 "On the introduction of a national resilience system"]. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 479/2021 (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021#Text [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 22 hrudnia 2023 roku "Shchodo profilaktyky, rannoi diahnostyky ta likuvannia zloiakisnykh novoutvoren" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated December 22, 2023, "On the prevention, early diagnosis, and treatment of malignant tumors"]. Vvedeno v diiu Ukazom Prezydenta Ukrainy № 842/2023 (2023) (Ukraina). https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/6745.html [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 30 hrudnia 2021 roku "Pro Stratehiiu zabezpechennia derzhavnoi bezpeky" [About the Decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of 30 December 2021 'On the Strategy for Provision of State Security']. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 16 liutoho 2022 roku №56/2022. (2021) (Ukraina) https://www.president.gov.ua/documents/562022-41377 [in Ukrainian].

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 7 lystopada 2023 roku "Shchodo dodatkovykh zakhodiv iz posylennia stiikosti funktsionuvannia enerhetychnoi systemy ta pidhotovky natsionalnoi ekonomiky do roboty v osinno-zymovyi period 2023/24 roku" [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated November 7, 2023, "On additional measures to strengthen the resilience of the energy system and prepare the national economy for operation during the 2023/24 autumn-winter period"]. Vvedeno v diiu Ukazom Prezydenta Ukrainy № 737/2023 (2023) (Ukraina). https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/6699.html [in Ukrainian].

Pro shcho hovoryly u Londoni: rol hromadianskoho suspilstva u vidnovlenni [What London was talking about: the role of civil society in recovery]. (2023, Lypen 9). Hromadskii prostir. https://e.surl.li/bmbvja [in Ukrainian].

Pro skhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi tsilovoi natsionalno-kulturnoi prohramy "Iednist u rozmaitti" na period do 2034 roku [On approval of the Concept of the State Targeted National and Cultural Program "Unityin Diversity" for the period until 2034]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 429-r. (2023) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2023-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku krymskotatarskoi movy [On approval of the Concept for the Development of the Crimean Tatar Language]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 296-r (2021) (Ukraina). https://e.surl.li/xitcwf [in Ukrainian].

Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii iz stvorennia bezbariernoho dostupu v Ukraini na period do 2030 roku [On the approval of the National Strategy for the creation of a barrier-free space in Ukraine for the period up to 2030]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 366-r (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro skhvalennia Stratehii demohrafichnoho rozvytku Ukrainy na period do 2040 roku [On the approval of the Demographic Development Strategy of Ukraine until 2040]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 922-r (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-p#Text [in Ukrainian].

Pro skhvalennia Stratehii demohrafichnoho rozvytku Ukrainy na period do 2040 roku [On the Approval of the Demographic Development Strategy of Ukraine for the Period Until 2040]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy №922-r. (2024, September 30). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text. [in Ukrainian]

Pro skhvalennia Stratehii podolannia bidnosti [On the approval of the Poverty Alleviation Strategy]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 161-r (2026) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro skhvalennia Stratehii rozvytku krymskotatarskoi movy na 2022–2032 roky [On approval of the Strategy for the Development of the Crimean Tatar Language for 2022-2032]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 224-r (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/224-2022-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro skhvalennia Stratehii utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2023-2025 rokakh" ["On approval of the Strategy for the Establishment of Ukrainian National and Civic Identity for the Period Until 2030 and Approval of the Operational

Plan of Measures for its Implementation in 2023-2025"]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1322 (2023) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

Pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad [On cooperation between territorial communities]. Zakon Ukrainy № 1508-VII (2014) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text [in Ukrainian].

Pro tsentralni orhany vykonavchoi vlady [On central executive authorities]. Zakon Ukrainy № 166-VI (2011) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#top [in Ukrainian].

Pro tymchasove pokladennia vykonannia oboviazkiv Ministra ahrarnoi polityky ta prodovolstva Ukrainy na Vysotskoho T. M. [On the temporary assignment of the duties of the Minister of Agrarian Policy and Food of Ukraine to Vysotsky T. M.]. Rozporyadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 425-r (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/425-2024-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro tymchasove pokladennia vykonannia oboviazkiv Ministra kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy na Karandieieva R. V. [On the temporary assignment of duties of the Minister of Culture and Information Policy of Ukraine to R. V. Karandiiev]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 652-r (2023) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-2023-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro tymchasove pokladennia vykonannia oboviazkiv Ministra rozvytku hromad, terytorii ta infrastruktury Ukrainy na Shkurakova V. O. [On the temporary assignment of duties of the Minister for Communities, Territories, and Infrastructure Development of Ukraine to V. O. Shkurakov]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 426-r (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/426-2024-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro utvorennia viiskovykh administratsii (2022) [On the establishment of military administrations] Ukaz Prezydenta Ukrainy №68/2022 (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text [in Ukrainian].

Pro utvorennya viys′kovykh administratsiy. [On the establishment of military administrations] Ukaz Prezydenta Ukrayiny №68/2022

(2022) (Ukrayina). https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405 [in Ukrainian]

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo funktsionuvannia derzhavnoi sluzhby ta mistsevoho samovriaduvannia u period dii voiennoho stanu [On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Functioning of the Civil Service and Local Self-Government During the Period of Martial Law]. Zakon Ukrainy № 2259-IX (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#n19 [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vporiadkuvannia okremykh pytan orhanizatsii ta diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia i raionnykh derzhavnykh administratsii [On amending certain laws of Ukraine on regulating certain issues related to the organization and activities of local self-government bodies and district state administrations]. Zakon Ukrainy № 1009-IX (2020) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-20#Text [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 veresnia 2014 r. № 442 i vid 30 chervnia 2015 r. № 460 [On amending the resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 10, 2014, № 442, and June 30, 2015, № 460]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1049 (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2024-%D0%BF#n16 [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do postanov Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31 sichnia 2007 r. № 106 i vid 18 lypnia 2007 r. № 950 [On amending the resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated January 31, 2007 № 106, and July 18, 2007 № 950]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 37 (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-2021-%D0%BF#n26 [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do Rehlamentu Verkhovnoi Rady Ukrainy (shchodo udoskonalennia protsedury provedennia "hodyny zapytan do Uriadu") [On amendments to the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine (on improving the procedure for conducting the "hour of questions to the Government"]. Proiekt Zakonu Ukrainy № 3089 (2020)

(Ukraina). https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/1269 [in Ukrainian].

Pro vseukrayins′kyy referendum [For the All-Ukrainian Referendum]. Zakon № 1135-IX (2021) (Ukrayina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Tex t[in Ukrainian]

Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini (2022) [On the introduction of martial law in Ukraine]. Ukaz Prezydenta Ukrainy. (2022) (Ukraina). https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 [in Ukrainian].

Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini [About the introduction of martial law in Ukraine]. Ukaz Prezydenta Ukrainy №64/2022 (2022) (Ukraina). https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397 [in Ukrainian].

Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi [On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language]. Zakon Ukrainy № 2704-VIII (2019) (Ukraina) . https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text [in Ukrainian].

Pro Zaiavu Verkhovna Rada Ukrainy u zv'iazku z 90-my rokovynamy Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [For the sake of the Verkhovna Rada of Ukraine in connection with the 90th anniversary of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy №10275. (2023). (Ukraina). https://www.rada.gov.ua/news/razom/244076.html [in Ukrainian].

Pro Zaiavu Verkhovnoi Rady Ukrainy pro priorytetni napriamy derzhavnoi polityky Ukrainy u sferi deokupatsii, reintehratsii i vidnovlennia Avtonomnoi Respubliky Krym ta mista Sevastopolia [On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine on Priority Directions of State Policy of Ukraine in the Sphere of De-occupation, Reintegration, and Restoration of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol]. (2023, August 23). Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3333-20#Text [in Ukrainian]

Pro zakhyst konstytutsiinoho ladu u sferi diialnosti relihiinykh orhanizatsii [On the Protection of the Constitutional Order in the Sphere of Activities of Religious Organizations]. Zakon Ukrainy № 3894-IX

(2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-IX#Text [in Ukrainian].

Pro zapobihannia ta protydiiu antysemityzmu v Ukraini [On the prevention and counteraction of anti-Semitism in Ukraine]. Zakon Ukrainy №1770-IX (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1770-20#Text [in Ukrainian].

Pro zasady derzhavnoi demohrafichnoi polityky [On the principles of state demographic policy. Draft Law of Ukraine № 11424]. Proiekt Zakonu Ukrainy № 11424 (2024) (Ukraina). https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44571 [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia alfavitu krymskotatarskoi movy na osnovi latynskoi hrafiky [On the approval of the alphabet of the Crimean Tatar language based on Latin graphics]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № № 993 (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2021-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi natsionalno-kulturnoi prohramy "Iednist u rozmaitti" na period do 2034 roku [On approval of the State Targeted National and Cultural Program "Unity in Diversity" for the period until 2034]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 850-r (2023) (Ukraina). https://e.surl.li/cqiqeh [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi sotsialnoi prohramy z utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti na period do 2028 roku [On approval of the State Targeted Social Program for the Promotion of Ukrainian National and Civic Identity for the Period Until 2028]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 864 (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/864-2024-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia pereliku mov natsionalnykh menshyn (spilnot) ta korinnykh narodiv Ukrainy, yakym zahrozhuie znyknennia [On approval of the list of languages of national minorities (communities) and indigenous peoples of Ukraine that are threatened with extinction]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 670 (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/670-2024-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia planu dii iz vprovadzhennia Initsiatyvy “Partnerstvo “Vidkrytyi Uriad” u 2023-2025 rokakh [On the Approval of the Action Plan for Implementing the Open Government Partnership Initiative in 2023-2025]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy №1049-r. (2023, November). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2023-%D1%80#Text. [in Ukrainian]

Pro zatverdzhennia planu priorytetnykh dii Uriadu na 2024 rik [On the approval of the Government's priority action plan for 2024]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-2024-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z realizatsii Kontseptsii zabezpechennia natsionalnoi systemy stiikosti do 2025 roku [On approval of the action plan for the implementation of the Concept of ensuring the national resilience system by 2025]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1025-r (2023) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z vykonannia rekomendatsii Yevropeiskoi komisii, predstavlenykh u Zviti pro prohres Ukrainy v ramkakh Paketu rozshyrennia Yevropeiskoho Soiuzu 2023 roku [On the approval of the action plan for implementing the recommendations of the European Commission presented in the 2023 Progress Report on Ukraine within the EU Enlargement Package]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 133 (2024) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2024-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Poriadku provedennia konsultatsii orhaniv vykonavchoi vlady z predstavnytskymy orhanamy korinnykh narodiv Ukrainy [On approval of the Procedure for holding consultations between executive authorities and representative bodies of indigenous peoples of Ukraine]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1018 (2022) (Ukraina). https://e.surl.li/eguell [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Poriadku zakriplennia pravovoho statusu predstavnytskoho orhanu korinnoho narodu Ukrainy ta pozbavlennia takoho statusu [On approval of the Procedure for consolidating the legal status of the representative body of the indigenous people of Ukraine and

depriving it of such status]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 936 (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-2022-%D0%BF#Text[in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia zvitu pro khid i rezultaty vykonannia Prohramy diialnosti Kabinetu Ministriv Ukrainy u 2020 rotsi [On the approval of the report on the progress and results of the implementation of the Program of Activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine in 2020]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 327-r (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/327-2021-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Pro Zbroyni Syly Ukrayiny. [For the Armed Forces of Ukraine] Zakon № 1934-XII (1991). (Ukrayina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text [in Ukrainian]

Pro zvilnennia Kubrakova, O. M. z posady Vitse-prem'ier-ministra z vidnovlennia Ukrainy – Ministra rozvytku hromad, terytorii ta infrastruktury Ukrainy. [On the dismissal of O. M. Kubrakov from the position of Vice Prime Minister for the Restoration of Ukraine – Minister for Communities, Territories and Infrastructure Development of Ukraine]. Proiekt Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy № 1124 (2024) (Ukraina). https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44194 [in Ukrainian].

Proekt Planu vidnovlennia Ukrainy [Draft Recovery Plan for Ukraine]. (2022, Lypen). Natsionalna rada z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny. https://e.surl.li/zniliy [in Ukrainian].

Prohrama finansovoi pidtrymky Ukrainy vid Yevropeiskoho Soiuzu [Program of Financial Support for Ukraine from the European Union]. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2024). https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/ [in Ukrainian]

Prohrama ta plany prioritetnykh dii Uriadu [Government Priority Action Program and Plans]. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 471 (2020) (Ukraina). https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/programa-diyalnosti-uryadu [in Ukrainian].

Proiekty tzifrovoi transformatsii [*Digital transformation projects*] (b. d.) Ministerstvo tsifrovoi transformatsii Ukrainy. https://plan2.diia.gov.ua/projects

Promova Prezydenta Ukrainy u Heneralnykh kortesakh Ispanii [Speech of the President of Ukraine at the General Cortes of Spain]. (2022, Kviten 05). Sait Prezydenta Ukrainy. https://www.president.gov.ua/news/promova-prezidenta-ukrayini-u-generalnih-kortesah-ispaniyi-74125 [in Ukrainian].

Protecting against coercion. (n. d.). European Commission. https://policy.trade.ec.europa.eu/enforcement-and-protection/protecting-against-coercion_en

Protecting democracy. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/protecting-democracy_en

Przeworski, A. (2024). Who Decides What Is Democratic? *Journal of Democracy,* 35(3), 516. https://dx.doi.org/10.1353/jod.2024.a930423

Putin zaiavyv, shcho Verkhovna Rada ta yii spiker ye "lehitymnoiu vladoiu" v Ukraini [Putin stated that the Verkhovna Rada and its speaker are the "legitimate power" in Ukraine] (2024, Traven 28). Suspilne novyny. https://suspilne.media/756101-putin-zaaviv-so-verhovna-rada-ta-ii-spiker-e-legitimnou-vladou-v-ukraini/

Pytannia Komisii z pytan pravovoi reformy [Issues of the Legal Reform Commission]. Ukaz Prezydenta Ukrainy №584/2019. (2019). https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949. [in Ukrainian]

Rada pidtrymala v pershomu chytanni uriadovyi zakonoproiekt pro mobilizatsiiu [The Rada supported the government draft law on mobilization in the first reading] (2024, Lutyi 07). Suspilne novyny. https://suspilne.media/678952-rada-pidtrimala-v-persomu-citanni-uradovij-zakonoproekt-pro-posilenna-mobilizacii/

Rada poperedno pidtrymala novyi zakon pro media. Shcho vin peredbachaie ta yak vplyne na vstup do YeS [Parliament preliminarily supported a new media law. What it entails and how it will affect EU accession]. (2022). https://suspilne.media/276494-rada-poperedno-pidtrimala-novij-zakon-pro-media/ [in Ukrainian].

Rada Yevropy. (2023, Sichen). *Doslidzhennia potreb ta priorytetiv orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy. Nadannia posluh u voiennyi ta pisliavoiennyi period* [Research into the needs and priorities of local governments in Ukraine. Provision of services in the war and

post-war period]. https://rm.coe.int/survey-on-the-needs-and-priorities-of-local-authorities-in-ukraine-ukr/1680aae27c [in Ukrainian].

Rafalskyi, O. (2023). Pisliamova [Epilogue]. U O. O. Rafalskyi, & O. M. Maiboroda (Red.). *Politychna bezpeka Ukrainy: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnia. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennia: monohrafiia* (s. 299–300). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Rafalskyi, O. O. (Ker.), Kalakura, Ya. S., Kotsur, V. P., & Yurii, M. F. (Nauk. red.). (2020). *Antropolohichnyi kod ukrainskoi kultury i tsyvilizatsii* [Anthropological code of Ukrainian culture and civilization] (u dvokh knyhakh). Knyha 2. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. [in Ukrainian].

Rafalskyi, O. O., & Maiboroda, O. M. (Red.). (2023). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* [Adaptive changes in the political field of Ukraine during the conditions of war]. Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://surl.li/mzblbu [in Ukrainian].

Rafalskyi, O. O., Voinalovych, V. A., Dehterenko, A. M., Kotygorenko, V. O., Kochan, N. I., Kochubei, L. O., Lisnychuk, O. V., Nikolaiets, Yu. O., & Panchuk, M. I. (2015). *Politychni aspekty kryzy na Donbasi: diahnostyka stanu ta napriamy vrehuliuvannia. Analitychna dopovid.* [The political aspects of the crisis in Donbass: status and directions diagnostics of the settlement. Analytical report]. Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://surl.li/iotmev [in Ukrainian].

Rapp, C. (2020). Hypothesis and Theory: Collaborative Governance, Natural Resource Management, and the Trust Environment *Frontiers in Communication, 5*. https://doi.org/10.3389/fcomm.2020.00028

Razumkov Tsentr (2023, Lypen′). *Otsinka hromadyanamy sytuatsiyi v krayini, dovira do sotsial'nykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromads'kykh diyachiv, stavlennya do okremykh initsiatyv orhaniv vlady* [The assessment of the public situation in the country, its impact on social institutions, politicians, officials and public organizations, and the establishment of separate initiatives by government].

bodies.https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r [in Ukrainian]

Razumkov Tsentr [Razumkov Centre]. (2024). Otsinky hromadianamy sotsialno-ekonomichnoi sytuatsii ta sotsialno-ekonomichnoi polityky vlady, sotsialne samopochuttia hromadian (veresen 2024r.) [Assessments by Citizens of the Socio-Economic Situation and Socio-Economic Policy of the Authorities, Social Well-Being of Citizens (2024)]. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinky-gromadianamy-sotsialnoekonomichnoi-sytuatsii-ta-sotsialnoekonomichnoi-polityky-vlady-sotsialne-samopochuttia-gromadian-veresen-2024r. [in Ukrainian]

Razumkov Tsentr. (2021, Serpen 10). *Dovira do instytutiv suspilstva ta politykiv, elektoralni oriientatsii hromadian Ukrainy (lypen–serpen 2021 r.)* [Trust in societal institutions and politicians, electoral orientations of Ukrainian citizens (July–August 2021)]. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-ukrainy [in Ukrainian].

Razumkov Tsentr. (2023a, Berezen 15). *Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady, dovira do sotsialnykh instytutiv (liutyi–berezen 2023 r.)* [Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities, trust in social institutions (February–March 2023)]. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r [in Ukrainian].

Razumkov Tsentr. (2023в, Hruden 28). *Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini. Dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv (hruden 2023 r.)* [Citizens' assessment of the situation in the country. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures (December 2023)]. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-

sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-gruden-2023r [in Ukrainian].

Razumkov Tsentr. (2024a, Kviten 10). *Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, vira v peremohu, stavlennia do vyboriv (berezen 2024 r.)* [Assessment of the situation in the country, trust in social institutions, belief in victory, attitude towards the elections (March 2024)]. https://razumkov.org.ua/novyny/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-vira-v-peremogu-stavlennia-do-vyboriv-berezen-2024r [in Ukrainian].

Razumkov Tsentr. (2024в, Liutyi 07). *Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady. Dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv (sichen 2024 r.)* [Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures (January 2024)]. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r [in Ukrainian].

Razumkov Tsentr. (2024c, Cherven 25). *Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, stavlennia do vyboriv, vira v peremohu (cherven 2024 r.)* [Assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, attitude towards the elections, belief in victory (June 2024)]. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r [in Ukrainian].

Referendum pro neytral'nyy status mozhlyvyy til'ky pislya vyvedennya viys'k rf – Zelens'kyy [A referendum on neutral status is possible only after the withdrawal of Russian troops – Zelensky]. (2022). https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3441589-referendum-pro-nejtralnij-status-mozlivij-tilki-pisla-vivedenna-vijsk-rf-zelenskij.html [in Ukrainian]

Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act). (2022, October 27). Official Journal of the European Union. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj

Reiestr dohovoriv pro spivrobitnytstvo terytorialnykh hromad [Register of agreements for the cooperation of territorial communities] (2024, Cherven 25). Ministerstvo rozvytku hromad, terytorii ta infrastruktury Ukrainy [Register of cooperation agreements between territorial communities.]. https://mtu.gov.ua/files/reyestr_pro_spivrobitnycztvo_terytorialnyh_gromad_stanom_na_25_06.xlsx [in Ukrainian].

Reznik, O. (2023). Populistski oriientatsii v ukrainskomu suspilstvi: vytoky ta kharakterystyky vidtvorennia [Populist orientations in Ukrainian society: origins and characteristics of reproduction]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh, 2*, 5–27. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2023-2/3.pdf [in Ukrainian].

Reznik, O. (2024). Populistski oriientatsii ukraintsiv pid chas povnomasshtabnoi viiny [Populist orientations of Ukrainians during a full-scale war]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh, 1*, 80–92. https://stmm.in.ua/archive/ukr/2024-1/7.pdf [in Ukrainian].

Reznik, O. (Red.). (2019). *Sotsiolohichni vymiry hromadianskoho suspilstva v Ukraini* [Sociological dimensions of civil society in Ukraine]. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. https://e.surl.li/osrdhw [in Ukrainian].

Reznik, O., & Kozlovskyi, O. (2023) Politychna svidomist suspilstva, shcho voiuiie [Political consciousness of a warring society] U O. Zlobina (Red.), *Ahenty sotsialnykh zmin u suspilstvi nestiikoi instytutsiinosti*: *Kolektyvna monohrafiia* (s. 102–103). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. https://e.surl.li/gtoyvo [in Ukrainian].

Rezultaty opytuvannia robotodavtsiv shchodo sytuatsii na rynku pratsi v Ukraini. [*The results of the survey of employers about the situation on the labor market in Ukraine*] (b. d.) Ministerstvo ekonomiky Ukrainy. file:///C:/Users/user/Downloads/ B2.pdf [in Ukrainian].

RISE & Save the Children. (2023). *Build Forward: NGO recommendations on Ukraine recovery and reconstruction (June 2023).* https://reliefweb.int/report/ukraine/build-forward-ngo-recommendations-ukraine-recovery-and-reconstruction-june-2023

RISE Ukraine. (2022). *Our Principles for Ukraine's Reconstruction and Modernization*. https://www.rise.org.ua/#principles

Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 50 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional submission of 50 Members of Parliament of Ukraine regarding the compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality).]. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy; Sprava № 1-8/2008 (2008) (Ukraina). [https://ccu.gov.ua/docs/524 [in Ukrainian].

Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 105 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhen chastyn shostoi, siomoi, dev'iatoi statti 83 Konstytutsii Ukrainy (sprava pro koalitsiiu deputatskykh fraktsii u Verkhovnii Radi Ukrainy) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case of the constitutional petition of 105 People's Deputies of Ukraine on the official interpretation of the provisions of parts six, seven, and nine of Article 83 of the Constitution of Ukraine (case on the coalition of parliamentary factions in the Verkhovna Rada of Ukraine)]. № 16-rp/2008 (2008) (Ukraina). https://ccu.gov.ua/docs/536 [in Ukrainian].

Rishennia pro vidmovu u vidkrytti konstytutsiinoho provadzhennia u spravi za konstytutsiinym podanniam 47 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy "Pro Kabinet Ministriv Ukrainy" [Decision on the refusal to initiate constitutional proceedings in the case of the constitutional petition of 47 People's Deputies of Ukraine on compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine "On the Cabinet of Ministers of Ukraine"] № 64-u/2016 (2016). (Ukraina). https://e.surl.li/aphhyh [in Ukrainian].

Rogoff, K. (2022, March). The long-lasting economic shock of war. *International Monetary Fund.* https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2022/03/the-long-lasting-economic-shock-of-war

Rohozha, M. M. (2020) Populizm v ukrainskii politychnii kulturi [Populism in Ukrainian political culture]. *Ukrainski kulturolohichni studii, 2*(7), 50–60 [in Ukrainian].

Roman, V. (2024, Liutyi 28). Zakon pro lobiiuvannia: krok chy dva kroky nazad? [Law on lobbying: a step or two steps back?]. *Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny*. https://www.helsinki.org.ua/articles/verkhovna-rada-ukhvalyla-zakon-pro-lobiiuvannia-osnovni-nedoliky-analityka/

Romanenko, V. A. (2018). Try modeli mizhinstytutsiynykh vidnosyn derzhavy i tserkvy: sotsiolohichnyy aspekt [Three Models of Interinstitutional Relations between the State and the Church: A Sociological Aspect]. *Naukovo-teoretychnyy al'manakh Hrani, 21(3)*. 96−101. https://doi.org/10.15421/10.15421/171844 [in Ukrainian].

Romaniuk, A. (2023). Kryza ukrainskykh politychnykh partii chy yikh naiavnoi modeli? [A crisis of Ukrainian political parties or their existing model?]. U Yu. Zh. Shaihorodskyi (Red.). *Sobornist Ukrainy: istoriia ta suchasnist: zb. nauk. prats. Materialy Vseukr. nauk. konf., m. Kyiv, 19 sich. 2023 r.* (s. 103–112). Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv–Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M. [in Ukrainian].

Romaniuk, A. S. (2008). Porivnialnyi analiz politychnykh system krain Zakhidnoi Yevropy: instytutsiinyi vymir [Comparative Analysis of Political Systems in Western European Countries: Institutional Dimension]. Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Lviv. https://e.surl.li/eiugdq [in Ukrainian].

Romaniuk, A. S. (2014). Chynnyky formuvannia i funktsionuvannia populizmu v Ukraini [Factors of formation and functioning of populism in Ukraine]. U *Rozwój polityczny państw Europy Środkowej I Wschodnie*. (s. 29–41). Wyższa Szkola Gospodarki Krajowej w Kutnie. Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franka we Lwowie. Kutno – Lwów [in Ukrainian].

Romaniuk, R., & Strashkulych, A. (2024). Nema rady. Chy vyzhyve parlament pid tyskom Bankovoi [Will the parliament survive under the pressure of Bankova]. *Ukrainska pravda*. https://www.pravda.com.ua/articles/2024/03/20/7447237/

Rosiia deportuvala na svoiu terytoriiu 1 mln 200 tysiach ukrainskykh hromadian – IrynaVereshchuk [Russia deported 1 million 200 thousand Ukrainian citizens to its territory – Iryna Vereshchuk]. (2022, Cherven 20). Media Center Ukraine (Ukrinform). Telegram. https://t.me/UkraineMediaCenterKyiv/1722 [in Ukrainian].

Rosiisko-ukrainskyi konflikt: vid povnomasshtabnoi viiny do vyreshennia konfliktu I povoiiennoho vidnovlennia [Russian-Ukrainian conflict: From full-scale war to conflict resolution and post-war recovery]. (2023). *Natsionalna bezpeka I oborona*, *1–2*, 32. https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf [in Ukrainian].

Rozkariaka, V. (2022). Biudzhet-2023: zarplata vchyteliv suttievo znyzytsia [Budget 2023: teachers' salaries will decrease significantly]. *KommentariiUA. Somments.ua*. https://money.comments.ua/ua/news/budget/byudzhet-2023-zarplata-vchiteliv-suttevo-znizitsya-703880.html [in Ukrainian].

Rudenko, S. (2021). Zelens′kyy bez hrymu [Zelenskyy without a beard]. Kyiv: Samit-knyha [in Ukrainian]

Rule of law mechanism. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/rule-law-mechanism_en

Sahan, O. (2022). *"Zaborona" UPTS MP: potribni sanktsiyi proty Ukrayiny chy rezul'tat?* [“Ban” of the UOC MP: Are Sanctions Needed Against Ukraine or a Result?] Kyyiv: RISU. risu.ua/zaborona-upc-mp-rpcvu-potribni-sankciyi-proti-ukrayini-chi-rezultat-_n134655 [in Ukrainian].

Samchenko, V. (2023, Serpen 01). 90 rokiv potomu: parlamenty 28 krain vyznaly Holodomor henotsydom ukraintsiv [90 years later: the parliaments of 28 countries recognized the Holodomor as a genocide of Ukrainians]. *Ukrinform*. https://www.ukrinform.ua/rubric-

society/3742975-90-rokiv-potomu-parlamenti-28-krain-viznali-golodomor-genocidom-ukrainciv.html [in Ukrainian].

Samchuk, Z. F. (2022). Demokratychna ideia yak umova natsionalnoi stiikosti y natsionalnoi bezpeky [The democratic idea as a condition for national stability and national security]. U S. I. Pyrozhkov, et al. (Red. kol.) *Natsionalna stiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidi na vyklyky ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid* (s. 410–422). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Science at Risk. (2023). HO "KUNSHT". https://e.surl.li/vbzwlx [in Ukrainian].

Selten, R. (1988). *Models of Strategic Rationality*. Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers.

Selyhmen, A. (2002). *Problema doveryia* [Problema doverija] (Y. Y. Miurberh, L. V. Soboleva, Per.). Moskva: Ydeia-Press [in Russian].

Semeniuk, T. (2024, Veresen 6). Telemarafon buv, ye i bude – ministr kultury Tochytskyi [The telethon was, is and will be – Minister of Culture Tochytskyi]. *The Page*. https://thepage.ua/ua/news/ministr-kulturi-mikola-tochickij-rozpoviv-chi-zakriyut-telemarafon [in Ukrainian].

Seven priorities of the Commission during 2024-2029 term. (n.d.). European Commission. https://commission.europa.eu/priorities-2024-2029_en

Shaihorodskyi, Yu. (2023a). Moralno-psykholohichna yednist ukraintsiv u vidsichi rosiiskii zbroinii ahresii [Moral and psychological unity of Ukrainians in repelling Russian armed aggression]. U O. O. Rafalskyi, O. M. Maiboroda (Red.). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 227–267). Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://doi.org/10.53317/978-617-14-0202-7 [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. (2023b). Suspilna konsolidatsiia: vyklyky voiennoho chasu [Social consolidation: wartime challenges]. *Naukovyi chasopys UDU imeni Mykhaila Drahomanova. Seriia 22. Politychni nauky ta metodyky vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin,*

22(34), 55–63. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.34.07 [in Ukrainian].

Shapoval, V. (2016). *Vykonavcha vlada (teoretychnyi i konstyutsiinnyi aspekty* [Executive power (theoretical and constitutional aspects]. Kyiv: Moskalenko, O. M. [in Ukrainian].

Shapravs′kyy, S. A. (2022). Modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn: yevropeys′kyy kontekst [Models of State-Church Relations: European Context]. *Naukovi zapysky natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiya", Seriya "Istorychne relihiyeznavstvo". 12,* 183–198 [in Ukrainian].

Sharifi, A., & Yamagata, Y. (2016). On the suitability of assessment tools for guiding communities towards disaster resilience. *International Journal of Disaster Risk Reduction, 18*, 115–124. https://doi.org/10.1016/j.ijdrr.2016.06.006

Shcho ukraintsi znaiut i dumaiut pro prava liudyny: otsinka zmin (2016–2018–2020–2023): zahalnonatsionalne doslidzhennia [What Ukrainians know and think about human rights: assessment of changes (2016-2018-2020-2023): a nationwide survey]. (2023). Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. https://e.surl.li/hksfwp [in Ukrainian].

Shchodo pryzupynennia diialnosti okremykh politychnykh partii [On the suspension of activities of certain political parties]. Rishennia RNBO (2022) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0005525-22/sp:max100#Text [in Ukrainian].

Shchodo pryzupynennia diialnosti okremykh politychnykh partii [On the suspension of activities of certain political parties]. Rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy (2022) (Ukraina) https://www.rnbo.gov.ua/ua/Ukazy/5296.html [in Ukrainian].

Shchorichne Poslannia Prezydenta do Verkhovnoi Rady Ukrainy [Annual Address of the President to the Verkhovna Rada of Ukraine]. Prezydent Ukrainy. (2024, November). https://www.president.gov.ua/news/mi-mayemo-ne-dopustiti-shob-htos-u-sviti-zasumnivavsya-u-sti-94497 [in Ukrainian]

Shchorichne Poslannia Prezydenta Ukrainy do Verkhovnoi Rady [Annual Address of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada].

(2024, Lystopad 23). https://www.president.gov.ua/photos/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-6673 [in Ukrainian].

Shmanko, O. (2021). Sotsialnyi populizm yak psykholohichna manipuliatsiia elektoratom u perekhidnomu ukrainskomu suspilstvi [Social populism as psychological manipulation of the electorate in the transitional Ukrainian society]. *Visnyk pisliadyplomnoi osvity, 16*(45), seriia "Sotsialni ta povedinkovi nauky", 99–111. https://doi.org/10.32405/2522-9931-2021-16(45)-99-111 [in Ukrainian].

Shurkhalo, D. (2018). 1686 rik: yak Kyyivs′ka mytropoliya opynylas′ v Moskovs′komu patriarkhati? [1686: How Did the Kyiv Metropolis End Up in the Moscow Patriarchate?] *Radio Svoboda*. https://www.radiosvoboda.org/a/29183028.html [in Ukrainian].

Shuster, S. (2023). *The Showman: The Inside Story of the Invasion That Shook the World and Made a Leader of Volodymyr Zelensky*. Glasgow: William Collins.

Shut, D. (2024, Berezen 02). Indeks demokratii 2023: na yakomu mistsi Ukraina sered derzhav svitu [Democracy index 2023: where is Ukraine among the countries of the world]. *PaySpace Magazine*. https://psm7.com/uk/news/indeks-demokratii-2023-na-kakom-meste-ukraina-sredi-gosudarstv-mira.html [in Ukrainian].

Shymko, O. (2019). Problemy relihiynoyi identychnosti v suchasniy kul′turniy tradytsiyi Ukrayiny [Problems of Religious Identity in the Modern Cultural Tradition of Ukraine]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostroz'ka akademiya". Seriya "Kul'turolohiya", 20*, 8–13 [in Ukrainian].

Shyshkin, V. (2020). Konstytutsiini zoboviazhennia nosiiv derzhavnoi vlady shchodo rehuliuvannia na akty voiennoi ahresii [Constitutional obligations of holders of state power regarding response to acts of military aggression]. U Rachok, A., & Yakymenko, Yu. (Red.). *Konstytutsiia i konstytutsiini zminy v Ukraini: zbirnyk, prysviachenyi pamiati Viktora Musiiaky* (s. 121–132). Kyiv: Zapovit. https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_memory.pdf [in Ukrainian].

Simnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti [Seventeenth national survey: Identity. Patriotism.

Values]. (2022, Serpen). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". http://e.surl.li/pdivsp [in Ukrainian].

Simon, H. (1976). *Administrative Behavior: A Study of Decision-making Processes in Administrative Organization*. Free Press.

Skorokhod, O. (2024, Zhovten' 5). Naukova diaspora: yak peretvoryty vidtik mizkiv na yikh tsyrkulyatsiiu [Scientific diaspora: how to turn brain drain into circulation]. *Dzerkalo Tyzhnia*. Retrieved from https://zn.ua/ukr/EDUCATION/naukova-diaspora-jak-peretvoriti-vidtik-mizkiv-na-jikh-tsirkuljatsiju.html [in Ukrainian].

SKU prezentuvav Energize Ukraine na Mizhnarodnij konferencii kliientiv Doble [UWC presented Energize Ukraine at the International Doble Clients Conference]. (2023, Kviten' 4). Svitovyi Kongres Ukrayintsiv. https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/sku-prezentuvav-energize-ukraine-na-na-mizhnarodnij-konferenczi%D1%97-kli%D1%94ntiv-doble/ [in Ukrainian].

SKU rozpochynaye hlobal'nu kampaniyu z vidnovlennya ukrayins'koyi enerhosystemy "Energize Ukraine" [UWC launches a global campaign to restore Ukraine's energy system "Energize Ukraine"] (2023, Sichen' 25). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3658942-sku-rozpocinae-globalnu-kampaniu-z-vidnovlenna-ukrainskoi-energosistemi-energize-ukraine.html [in Ukrainian].

Skvortsova, V., Avdieieva, T., Rozkladai, I., & Popkov, D. (2023). *Barometr OHS 2023: Ukraina. Zvit po kraini* [CSO barometer 2023: Ukraine. Country report]. Kyiv: UNTsPD, TsEDEM, Tsentr prav ZMINA. https://csometer.info/sites/default/files/2024-02/CSO%20Meter%20Country%20Report%20Ukraine%202023_UKR.pdf [in Ukrainian].

Smeltzer, M., & Karppi, A. (2024). *Nations in Transit 2024. A Region Reordered by Autocracy and Democracy.* https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2024/region-reordered-autocracy-and-democracy

Smith, J. E. (1994). *Quasi-Religions. Humanism, Marxism and Nationalism*. Macmillan.

Sobolieva, N. (2021). Chynnyky tryvoh ta strakhiv naselennia [Factors of anxiety and fears of the population]. V *Ukrainske suspilstvo:*

monitorynh sotsialnykh zmin. 30 rokiv Nezalezhnosti (s. 376–391). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Sokolovs′kyy, O. L. (2024). Etnorelihiyna identychnist′ u sotsiokul′turnomu prostori Ukrayiny [Ethnoreligious identity in the socio-cultural space of Ukraine]. *Kul'turolohichnyy al'manakh, 1*, 66–73. https://e.surl.li/mjcblr [in Ukrainian].

Solidarity with Ukraine. (2025, January 10). European Commission. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/fs_24_6565

Solohub, I., & Dorontseva, Ye. (2022, Hruden 27). Reformy, koruptsiia ta hromadskyi aktyvizm: dumka ukraintsiv u zhovtni 2022 [Reforms, corruption and public activism: the opinion of Ukrainians in October 2022]. *Voks Ukraina.* https://voxukraine.org/reformy-koruptsiya-ta-gromadskyj-aktyvizm-dumka-ukrayintsiv-u-zhovtni-2022 [in Ukrainian].

Sotsiolohichnyi monitorynh "Ukrainske suspilstvo pislia 16 misiatsiv viiny" [Sociological monitoring "Ukrainian society after 16 months of war"]. (2023).Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. https://e.surl.li/dcxvcw [in Ukrainian].

Sotsopytuvannia: za rik politsiia rizko narostyla doviru. Lidery nedoviry – prokuratura y sudy [Poll: trust in the police has increased dramatically over the past year. The leaders of distrust are the prosecutor's office and the courts]. (2016, Traven 25). Novynarnia. https://novynarnia.com/2016/05/25/sotsopituvannya-za-rik-politsiya-rizko-narostila-doviru-lideri-nedoviri-prokuratura-y-sudi/ [in Ukrainian].

Sovhiria, O., & Ishchenko, O. (2015). Reforma vykonavchoi vlady y administratyvno-terytorialna reforma v konteksti suchasnoi modernizatsii Konstyutsii Ukrainy: teoretyko-prykladni aspekty. [Reform of Executive Power and Administrative-Territorial Reform in the Context of Modern Constitutional Modernization of Ukraine: Theoretical and Practical Aspects]. *Yurydychnyi visnyk, 3*, 59–65. https://ccu.gov.ua/library/reforma-vykonavchoyi-vlady-y-administratyvno-terytorialna-reforma-v-konteksti-suchasnoyi [in Ukrainian].

Spetspensii sylovykam mohut syahaty 100 000 hrn na misiats' [Special pensions for law enforcement officials can reach 100,000 UAH per month]. (2024, Lystopad 7.). Forbes. https://forbes.ua/money/spetspensii-silovikam-mozhut-syagayut-100-000-grn-na-misyats-dopomagayut-osoblivi-zakoni-sudi-i-msek-yaki-zmini-im-gotue-rada-i-kabmin-detali-reformi-07112024-24597 [in Ukrainian].

Spryiniattia naselenniam osnovnykh problem (krim viiny) ta khto maie dokladaty zusyl dlia borotby z koruptsiieiu: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 30 veresnia – 11 zhovtnia 2023 roku [Public perception of the main problems (except war) and who should make efforts to fight corruption: results of a telephone survey conducted from September 30 to October 11, 2023]. (2023, Lystopad 01). KMIS. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1322&page=1 [in Ukrainian].

Stavlennia do reform, yakykh vymahaiut zakhidni partnery [Attitudes towards reforms demanded by Western partners]. (2023). Active Group, Zhovten' 04. https://activegroup.com.ua/2023/10/04/stavlennya-do-reform-yakix-vimagayut-zaxidni-partneri/ [in Ukrainian].

Stavlennia ukraintsiv do krytyky dii vlady na period povnomasshtabnoho vtorhnennia [Ukrainians' attitude towards criticism of the government's actions during the full-scale invasion] (2024, Cherven 10). KMIS. https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1414&page=3 [in Ukrainian].

Steinmeier, F.-W. (2022). *"Strengthening everything that connects us"*. https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/EN/Frank-Walter-Steinmeier/Reden/2022/221028-Strengthening-everything-that-connects-us.html

Stoika, V. S. (2022). Teoretychni pidkhody do vyznachennia poniattia "stiikist terytorialnykh hromad" [Theoretical approaches to defining the concept of "sustainability of territorial communities"]. *Prychornomorski ekonomichni studii, 76*, 169–175. http://bses.in.ua/journals/2022/76_2022/26.pdf [in Ukrainian].

Stoltenberh: dovira Ukrainy do soiuznykiv u NATO dala trishchynu cherez zatrymky iz dopomohoiu [Stoltenberg: Ukraine's trust in NATO has cracked due to delays with aid]. (2024, Zhovten 30). Ukrinform.

https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3858622-stoltenberg-dovira-ukraini-do-souznikiv-u-nato-dala-trisinu-cerez-zatrimki-iz-dopomogou.html [in Ukrainian].

Strategic agenda 2024–2029. (2024). European Council. https://e.surl.li/sosoxg

Stratehiia reformuvannia systemy upravlinnia derzhavnymy finansamy na 2022–2025 roky [Strategy for reforming the public finance management system for 2022–2025]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy № 1805-r (2021) (Ukraina). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-2021-%D1%80#Text [in Ukrainian].

Styslyi analitychnyi vyklad rezultativ kontent-analizu. Kohnityvna deokupatsiia Krymu [A brief analytical presentation of the results of the content analysis. Cognitive deoccupation of Crimea] (2024). Fond "Partnerstvo za sylnu Ukrainu", Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiolohii (KMIS), & Predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy v AR Krym. https://e.surl.li/kiermf [in Ukrainian].

Svendsen, G. T. (2003). Social Capital, Corruption and Economic Growth: Eastern and Western Europe. *Department of Economics, Aarhus School of Business, Working Paper, 03–21*. http://www.hha.dk/nat/wper/03-21_gts.pdf

Svoboda ponad use: ukraintsi stavliat demokratychni tsinnosti vyshche za materialnyi dostatok – rezultaty doslidzhennia Tsentru Razumkova [Freedom above all else: Ukrainians put democratic values above material prosperity – the results of the research of the Razumkov Center]. (2024, Lypen 24). Derzhavna sluzhba Ukrainy z etnopolityky ta svobody sovisti. https://dess.gov.ua/rezultaty-doslidzhennia-tsentru-razumkova/ [in Ukrainian].

Svyshe 4,5 mln bezhencev pribyli v Rossiyu s territorii Ukrainy i Donbassa s fevralya. Iz nih 685 tys. detej [More than 4.5 million refugees have arrived in Russia from the territory of Ukraine and Donbass since February. Of them, 685 thousand children]. (2022, Oktyabr 3). TASS. https://tass.ru/obschestvo/15936967 [in Russian].

Sydorenko, S. (2024, *Zhovten' 30.*). Briussel' chekaie vid Ukrainy vidnovlennia roboty movnykiv zamiast telemarafonu "Yedyni novyny" [Brussels expects Ukraine to restore the work of broadcasters instead of

the "United News" telethon]. *Yevropeiska pravda.* https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/10/30/7197351/ [in Ukrainian].

Sytnyk, S. (2023). Strukturno-funktsionalni zminy vykonavchoi vlady [Structural-functional changes of the executive power]. U Rafalskyi, O., & Maiboroda, O. (Eds.), *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny* (s. 121–157). Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa [in Ukrainian].

Taler, R. (2018). *Povedinkova ekonomika. Yak emotsii vplyvaiut na ekonomichni rishennia* [The behavioural economy. How emotions affect economic decisions]. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].

Telekanal Novyi Chernihiv. (2022, Cherven 28). *Na chasi – Detsentralizatsiia v umovakh viiny* [Timely – Decentralization in times of war]. [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=aMvZBlDdHsk [in Ukrainian].

Teleshun, S., & Zhuravlov, A. (2010). Elektronnyi informatsiinyi prostir i publichna polityka [Digital information space and public policy]. *Politychnyi menedzhment, 5,* 113–127 [in Ukrainian].

Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur. *Conceil Constitutionnel.* https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur

Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior & Organization*, *1*, 39–60.

Thaler, R. (1982). Public Policy toward Life Saving: Should Consumer Preferences Rule? *Journal of Policy Analysis and Management*, *1*(2), 223–242.

The concept of "nation". Recommendation 1735 (2006) Parliamentary Assembly (Council of Europe). https://pace.coe.int/en/files/17407

The Digital Services Act. Ensuring a safe and accountable online environment. Digital Services Act (DSA) overview. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en

The EU Strategy on the Rights of the Child and the European Child Guarantee. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.

eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child/eu-strategy-rights-child-and-european-child-guarantee_en

The European Commission's priorities. 6 Commission priorities for 2019–24. (n. d.). European Commission. https://www.consilium.europa.eu/en/policies/strategic-agenda-2024-2029/

The European Green Deal. Striving to be the first climate-neutral continent. (n. d.). European Commission. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en

Tiahnyriadno, L. (2024, Kviten17) Chym zhyve hromadianske suspilstvo protyahom dvokh rokiv viiny – doslidzhennia [What civil society lives by during two years of war – research]. *Zmina*. https://zmina.info/articles/chym-zhyve-gromadyanske-suspilstvo-protyagom-dvoh-rokiv-vijny- [in Ukrainian].

Tochytskyi prokomentuvav otsinku Yevrokomisiieiu ukrainskykh reform u sferi media [Tochytskyi commented the European Commission's assessment of Ukrainian reforms in the media space]. (2024, Zhovten 31). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3921840-tocickij-prokomentuvav-ocinku-evrokomisieu-ukrainskih-reform-u-sferi-media.html [in Ukrainian].

Tokar, N. (2024, Kviten 18). Visim dokaziv nebezpeky telehramu – odnoho z naiuspishnishykh rosiiskykh proiektiv [Eight evidence of the threat of Telegram – one of Russia's most successful projects]. *Texty.org.ua*. https://texty.org.ua/articles/112268/visim-dokaziv-nebezpeky-telehrama-odnoho-z-najuspishnishyh-rosijskyh-proektiv/ [in Ukrainian].

Transparency International Ukraine. (n.d.). *Індекс сприйняття корупції.* https://cpi.ti-ukraine.org/

Trendy rozvytku hromadianskoho suspilstva 2024 [Trends in the development of civil society in 2024]. (2023). ISAR "Iednannia". https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12580-trendi-rozvitku-gromadyanskogo-suspilstva-2024 [in Ukrainian].

Troian, I. (2023, Sichen 13). Yak ukrainskym uchniam za kordonom vchyty ukrainsku movu, literaturu ta istoriiu Ukrainy [How to teach Ukrainian language, literature and history to Ukrainian students

abroad]. *Media "Nova ukrainska shkola"*. https://surl.li/zpmrit [in Ukrainian].

Trump, D. J. [@realDonaldTrump]. (2025, January 22). *I'm not looking to hurt Russia*. Truth Social. https://truthsocial.com/@realDonaldTrump/posts/113872782548137314

Tselkovs′kyy, H. (2023). Bezpekovi kharakterystyky pravoslavnoho polya Ukrayiny v konteksti rosiys′koyi viys′kovoyi ahresiyi [Security characteristics of the Orthodox field of Ukraine in the context of Russian military aggression]. *Materialy VIII Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi "Aktual'ni problemy rozvytku ukrayins'koho ta zarubizhnoho mystetstv: kul'turolohichnyy, mystetstvoznavchyy, pedahohichnyy aspekty"*, 235–237 [in Ukrainian].

Tsentr doslidzhen′ sotsial′nykh komunikatsii. (2024). *Vymusheni pereselentsi: stan, problemy, perspektyvy (25-31 bereznia 2024 r.)* [Internally displaced persons: state, problems, prospects (March 25–31, 2024)]. https://nbuviap.gov.ua/images/informaciyni_vidanya/vimusheni_pereselentsi/2024/Pereselenzi_2024.03-25.pdf [in Ukrainian].

Tsentr protydii dezinformatsii. (2025). *Analitychnyi zvit "Militaryzatsiia ukrainskykh ditei na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Ukrainy"* [Analytical report "Militarization of Ukrainian children in the temporarily occupied territories of Ukraine"]. https://surl.li/ztspum [in Ukrainian].

Tsentr Razumkova. (2022, Serpen 30). *Nastroi ta otsinky ukrainskykh bizhentsiv (lypen serpen 2022 p.)* [Attitudes and Assessments of Ukrainian Refugees (July–August 2022 p.)]. https://surl.li/dphzju [in Ukrainian].

Tsentr Razumkova. (2024). *Identychnist hromadian Ukrainy: tendentsii zmin (cherven* 2024 r.*)* [Identity of Ukrainian Citizens: Trends of Change (June 2024)]. https://surl.li/rmscbp [in Ukrainian].

Tsifrova bezpeka u voiennyi chas [Digital Security in Wartime]. (2024, Berezen 1). Natsinalnyi universytet "Chernihivska politekhnika". https://stu.cn.ua/news/czyfrova-bezpeka-u-voyennyj-chas/ [in Ukrainian].

Tsina peremohy. Yaki blahodiini fondy zibraly naibilshe donativ na ZSU – velyke doslidzhennia NV [The price of victory. Which charitable foundations collected the most donations at the ZSU – a large study by

NV]. (2023, Traven 28). NV. https://www.investua.com.ua/ukrainian-news/cina-peremogi-iaki-blagodiini-fondi-zibrali-naibilshe-donativ-na-zsy-velike-doslidjennia-nv/ [in Ukrainian].

Turchynovskyi, V. (2022, Hruden 28). Borotba tryvaie – solidarnist ta svoboda peremahaiut [The fight continues – solidarity and freedom are winning]. *Ukrainskyi tyzhden*. https://tyzhden.ua/borotba-tryvaie-solidarnist-ta-svoboda-peremahaiut/ [in Ukrainian].

Tversky, A., Kahneman, D. (1982). Availability: A heuristic for judging frequency and probability. *Judgment under uncertainty: heuristics and biases* (p. 1124–1131). Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Tyshchenko, K. (2022, Berezen 07). Kerivnykam Kharkivskoi ODA proponuiut zdatysia y pochaty perehovory [Kharkiv Regional State Administration leaders are offered to surrender and start negotiations]. *Ukrainska pravda*. https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/7/7329207/ [in Ukrainian].

Tytarenko, V. (2020). Relihiyna identychnist′ yak problema suchasnoho suspil′stva [Religious identity as a problem of modern society]. *Suchasni problemy natsional'no-kul'turnoyi identychnosti: rehional'nyy vymir: Zbirnyk naukovykh statey za materialamy Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (24–25 veresnya 2020 r.)* (s. 83–86). Poltava: Poltavs′kyy natsional′nyy pedahohichnyy universytet im. V. H. Korolenka [in Ukrainian].

U chas viiny kultura maie navit bilshe znachennia, nizh u chas myru – Volodymyr Zelenskyi na vruchenni Natsionalnoi premii imeni Tarasa Shevchenka [In times of war, culture is even more important than in times of peace – Volodymyr Zelenskyi at the presentation of the Taras Shevchenko National Award]. (2024, Berezen 09). Sait Prezydenta Ukrainy. https://www.president.gov.ua/news/u-chas-vijni-kultura-maye-navit-bilshe-znachennya-nizh-u-cha-89613 [in Ukrainian].

U Kanadi vyvchennia Holodomoru u shkolakh zrobyly oboviazkovym [In Canada, the study of the Holodomor was made compulsory in schools]. (2023, Lystopad 29). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3793226-u-kanadi-vivcenna-golodomoru-u-skolah-zrobili-obovazkovim.html [in Ukrainian].

U Lvovi vidbudetsia tretii konhres kultury [The third congress of culture will be held in Lviv]. (2023, Veresen 05). Zaxid.net. https://zaxid.net/tretiy_kongres_kulturi_2023_u_lvovi_tema_programa_spikeri_n1570319 [in Ukrainian].

U mezhakh initsiatyvy UNITED24 v Ukraini vzhe vidbudovano 16 mostiv. FOTOreportazh [Within the UNITED24 initiative, 16 bridges have already been rebuilt in Ukraine. PHOTO report]. (2023, Serpen' 11). Tsenzor.Net. https://censor.net/ua/p3436900 [in Ukrainian].

U.S. Department of Stat. (2023). *Country Reports on Human Rights Practices: Ukraine* https://www.state.gov/reports/2023-country-reports-on-human-rights-practices/ukraine/

Uhoda pro asotsiatsiyu [Agreement for association]. (2014). https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/yevropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu [in Ukrainian]

Ukraina pislia peremohy. Bachennia Ukrainy – 2030 [Ukraine after the victory. Vision of Ukraine – 2030]. (2022, Cherven). Kyiv–Lviv: TsPPR. https://pravo.org.ua/blogs/bachennya-ukrayiny-2030-gromadskoyi-koalitsiyi-ukrayina-pislya-peremogy/ [in Ukrainian].

Ukraina u 2023/2024 MR eksportuvala 57,5 miliona tonn zernovykh ta oliinykh [In 2023/2024, Ukraine exported 57,5 million tons of grain and oilseeds]. (2024, Lypen 13). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3885013-ukraina-u-20232024-mr-eksportuvala-575-miljona-tonn-zernovih-ta-olijnih.html [in Ukrainian].

Ukraina vykonala vsi umovy dlia pochatku perehovoriv shchodo vstupu do YeS – rechnytsia Yevrokomisii [Ukraina has completed all the conditions for the transition to YeS – Eropean Commission spokeswoman]. (2024, Cherven 7). TrueUA. https://trueua.info/news/ukraina-vikonala-vsi-umovi-dlya-pochatku-peregovoriv-tshodo-vstupu-do-yes--rechnicya-yevrokomisii [in Ukrainian].

Ukraine 5 AM Coalition. (2023). *Deportation of Ukrainian citizens from the territory of active military operations or from the temporarily occupied territory of Ukraine to the territory of the Russian Federation and the Republic of Belarus*. Analytical report. Human Rights Centre ZMINA. https://surl.li/qhafft

Ukraine Donor Platform. (2024, October 9). *Joint Communique*. https://e.surl.li/aywrbt

Ukraine Reconstruction Fund. (2024). *Charity projects*. https://e.surl.li/rcchdz

Ukraine Recovery Conference. (2023). URC. https://e.surl.li/fmbexs

Ukraine Recovery Conference. (2024). URC. https://e.surl.li/bxobqr

Ukraine Report 2024. (2024). https://e.surl.li/xlmakw

UkraineNow. (2024). *Pro nas* [About us]. https://www.ukrainenow.org/#press

Ukraini potribno bude zaluchaty minimum 300 000 mihrantiv shchoroku. Sotsiolohynia Ella Libanova pro ekzystentsiini problemy z demohrafiieiu i shcho mozhna zrobyty? [Ukraine will need to attract at least 300,000 migrants each year. Sociologist Ella Libanova on existential problems with demography and what can be done?]. (2023, Veresen 25). Forbes Ukraine. https://surl.li/ibirvc [in Ukrainian].

Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin [Ukrainian society: monitoring social changes]. (2019). Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Ukrainski bizhentsi. Maibutnie za kordonom ta plany na povernennia [Ukrainian Refugees: Future Abroad and Plans for Return]. (2024). TsES [CES]. https://ces.org.ua/ukrainian_refugees_ third_wave_research/

Ukraintsi ta viina [Ukrainians and the war]. (2022, Kviten). Onlain panel "Vlasna Dumka" kompanii Research.ua. Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. http://e.surl.li/hurcbb [in Ukrainian].

Ukraintsi vse menshe boiatsia bezrobittia i bezghroshivia, i vse bilshe – rozpadu krainy [Ukrainians are less and less afraid of unemployment and lack of money, and more and more afraid of the country's collapse]. (2014). Dzerkalo tyzhnia. https://e.surl.li/ttclvs [in Ukrainian].

UkrInform. (2022, July 4). Truss: UK to host 2023 Ukraine recovery conference and will lead this process. *Kyiv Post.* https://www.kyivpost.com/post/2385

UNHCR, the UN Refugee Agency. (2024, December 16). *Ukraine Refugee Situation*. https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine

UNITED24. (2023). *Fandreyzynhovii platformi UNITED24 – rik: holovni rezultaty ta zbory* [UNITED24 fundraising platform – one year old: main results and donations]. https://u24.gov.ua/uk/news/one_year [in Ukrainian].

UNRIC. (2024, June 12). *Ukraine Recovery Conference in Germany: "Broad UN Commitment should sustain Ukrainian people with hope and dignity".* https://unric.org/en/ukraine-recovery-conference-in-germany-broad-un-commitment-should-sustain-ukrainian-people-with-hope-and-dignity/

Upravlinnia OON z koordynatsii humanitarnykh sprav. (2023, Hruden'). *Plan humanitarnykh potreb i reahuvannya: Ukrayina* [Humanitarian Needs and Response Plan: Ukraine]. https://www.unhcr.org/ua/sites/ua/files/legacy-pdf/Ukraine-HNRP-2024-Humanitarian-Needs-and-Response-Plan-EN-20240110.pdf [in Ukrainian].

URC: Maksym Latsyba pro rol hromsuspilstva u vidnovlenni Ukrainy [URC: Maksym Latsiba on the role of civil society in the restoration of Ukraine]. (2023, Cherven 20). UNTsPD. http://ucipr.org.ua/ua/novyny/ukraine-recovery-conference-maksim-latsiba-pro-rol-gromsuspilstva-u-vidnovlenni-ukrajini [in Ukrainian].

Uriad zatverdyv Polozhennia pro Ministerstvo natsionalnoi yednosti Ukrainy [The Government approved the Regulations on the Ministry of National Unity of Ukraine]. (2025, Sichen 24). Ministerstvo natsionalnoi yednosti Ukrainy. https://surl.li/ujdwhu [in Ukrainian].

USAID, ANTS, Institute Respublica, Aktyvna hromada, & NDI. (2023). *Ukrainska diaspora ta tymchasovo peremishcheni osoby za kordonom pislia povnomasshtabnoho vtorhnennia*. Doslidzhennia. https://surl.li/orkyrt [in Ukrainian].

V Ukraini nemaie yurydychno oformlenoi rosiiskoi menshyny – Stefanishyna [There is no legally registered Russian minority in Ukraine – Stefanishyna]. (2023, Lystopad 9). Ukrinform. https://surl.li/veangx [in Ukrainian].

Vasin, M. S. (2019). Suchasna derzhavno-tserkovna vzayemodiya v Ukrayini: pereosmyslennya konstytutsiynykh zasad [Modern state-

church interaction in Ukraine: rethinking constitutional principles]. *Chasopys Kyyivs'koho universytetu prava, 3*. 80–87 [in Ukrainian].

Vasylevska, T., & Bevz, T. (2024). Public control, public participation and solidarity in support of democratic values in the conditions of war in Ukraine. The International Scientific-Practical Conference. "Theory and practice of public administration". Ediția XXVIII. "Integration of the Republic of Moldova in the European Union: challenges for public administration".

Vasylevska, T. (2022). Viina ta propahanda: etychni koreliatsii [War and Propaganda: Ethical Correlations]. *Psykholohichni vymiry kultury, ekonomiky, upravlinnia*, *24*, 34–41 [in Ukrainian].

Vasylevska, T., & Bevz, T. (2024). Konstruiuvannia polityky natsionalnoi pamiati: idei, smysly, aktsenty [Constructing the policy of national memory: ideas, meanings, emphases]. *Politychni doslidzhennia*, *1*(7). 135–158. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-1-7 [in Ukrainian].

Vazhlyvo obiednuvaty zusyllia z mizhnarodnymy partneramy zadlia zberezhennia kulturnoi identychnosti ta natsionalnoi spadshchyny Ukrainy, – Mykola Tochytskyi [It is important to join forces with international partners to preserve the cultural identity and national heritage of Ukraine, – Mykola Tochytskyi]. (2024). Kabinet Ministriv Ukrainy. https://www.kmu.gov.ua/news/vazhlyvo-obiednuvaty-zusyllia-z-mizhnarodnymy-partneramy-zadlia-zberezhennia-kulturnoi-identychnosti-ta-natsionalnoi-spadshchyny-ukrainy-mykola-tochytskyi [in Ukrainian].

Vidnovlennia Ukrainy: priorytety, ryzyky, vkliuchenist. 32 hlybynnykh interv'iu. Yakisne doslidzhennia [Recovery of Ukraine: priorities, risks, inclusiveness. 32 in-depth interviews. Qualitative research.]. (2023). MF "Vidrodzhennia". https://e.surl.li/dwgscl [in Ukrainian].

Vidomosti shchodo zareiestrovanykh u vstanovlenomu zakonom poriadku politychnykh partii [Information on political parties registered in accordance with the law]. (2022). https://minjust.gov.ua/ddr/services/legalisation-zmi [in Ukrainian].

Viiskovi administratsii otrymuiut menshe 20% vid usiiei humanitarky v Ukraini, – Ofis Prezydenta [Military administrations receive less than 20% of all humanitarian aid in Ukraine, – Office of the President]. (2022, Traven 4). Delo.ua. https://delo.ua/uk/politics/viiskovi-administraciyi-otrimuyut-mense-20-vid-usijeyi-gumanitarki-v-ukrayini-ofis-prezidenta-397047/ [in Ukrainian].

Viiskovi zaproponuvaly mobilizuvaty dodatkovo 450–500 tys. Liudei – Zelenskyi [The military was offered to mobilize an additional 450–500 thousand people – Zelenskyi]. (2023, Gruden 19). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3802249-vijskovi-zaproponuvali-mobilizuvati-dodatkovo-450500-tisac-ludej-zelenskij.html

Villem, Zh.-P. (2006). Yevropa ta relihiyi: stavky XXI st. [Europe and religions: the stakes of the 21st century]. Zh.-P. Villem. [per. z fr.]. Kyiv: DUKH i LITERA [in Ukrainian].

Viziia stiikosti: Propozytsii shchodo hromadskoho poriadku dennoho do URC-2024 [A vision of sustainability: Proposals for a public agenda for URC-2024]. (2024). MF "Vidrodzhennia". https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2024/05/ukr_propozycziyi-shhodo-gromadskogo-poryadku-dennogo-do-urc-2024.pdf [in Ukrainian].

VKKSU ta HRD diishly zghody shchodo spilnykh indykatoriv dlia vyznachennia nevidpovidnosti kryteriiam dobrochesnosti ta profesiinoi etyky [VKKSU ta HRD reached agreement on common indicators to determine non-compliance with integrity and professional ethics criteria]. (2024). *VKKSU*. https://vkksu.gov.ua/news/vkksu-ta-grd-diyshly-zgody-shchodo-spilnyh-indykatoriv-dlya-vyznachennya-nevidpovidnosti

Volokita, V. (2024, Serpen 12). Ukraina suttevo sbilshyla eksport zerna [Ukraine significantly increased grain exports]. *Ekonomichna pravda*. https://e.surl.li/hhnipt [in Ukrainian

Volotovs′ka, V. P. (2024). Relihiyna identychnist′ ukrayintsiv v umovakh rosiys′koyi ahresiyi: teoretyko-metodolohichni pidkhody [Religious identity of ukrainians in the conditions of russian aggression: theoretical and methodological approaches]. *Kul'turolohichnyy al'manakh, 2*, 125–137. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.14 [in Ukrainian].

Vyhovs′ka, V. (2024). Prezydents′ka vlada: vymiryuvannya ta porivnyannya syly prezydentiv [Presidential government: the identification and comparison of the powers of the presidents]. https://voxukraine.org/prezydentska-vlada-vymiryuvannya-ta-porivnyannya-syly-prezydentiv [in Ukrainian]

Vyshlinskyi, H., Mykhailyshyna, D., Samoiliuk, M., & Tomilina, M. (2023). *Bizhentsi z Ukrainy: khto vony, skilky yikh ta yak yikh povernuty? Finalnyi zvit.* [Refugees from Ukraine: who are they, how many of them are there, and how to return them? Final report]. Tsentr ekonomichnoi stratehii. https://surl.li/zqyykv [in Ukrainian].

Vysnovok №6 Konsultatyvnoi rady yevropeiskykh suddiv do uvahy Komitetu Ministriv Rady Yevropy shchodo spravedlyvoho sudu v rozumnyi strok ta roli suddi v sudovykh protsesakh z urakhuvanniam alternatyvnykh zasobiv vyrishennia sporiv (2004). Sait Vyshchoi kvalifikatsiinoi komisii suddiv Ukrainy. https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/vys6.pdf [in Ukrainian].

Wójcik, Anna, & Belavusau, Uladzislau. (2018). *Renaming streets. A key element of identity politics.* (https://neweasterneurope.eu/2018/04/26/renaming-streets-key-element-identity-politics

World Bank. (2022, August 8). *World Bank mobilizes $4.5 billion in additional financing for vital support to Ukraine.* https://e.surl.li/jpynmy

World Bank. (2023, February). *Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment*. https://e.surl.li/bxhott

World Bank. (2024, February 15). *Updated Ukraine Recovery and Reconstruction Needs Assessment released.* https://e.surl.li/witmya

Yablons′kyy, V. M., & Zdioruk, S. I. (Red.). (2014). *Ukrayina ta proekt "Russkoho myra": analitychna dopovid′* [Ukraine and the "Russian World" Project: Analytical Report]. Natsional′nyy instytut stratehichnykh doslidzhen′ [in Ukrainian].

Yak formuietsia pamiat pro viinu: dyskusiina prohrama proiektu "Ty yak?" [How the memory of the war is formed: the discussion program of the project "How are you?"]. (2023, Cherven 15). https://mitec.ua/yak-formuyetsya-pamyat-pro-vijnu-dyskusijna-programa-proyektu-ty-yak/ [in Ukrainian].

Yak Ukraina vyrobliala elektroenerhiiu do povnomasshtabhoi viiny [How Ukraine produced electricity before the full-scale war]. (2024, Cherven 4). Slovo i dilo. https://e.surl.li/wtyjek [in Ukrainian].

Yakovlenko, K. (2023, Cherven 23). Arkhivuvannia viiny yak stratehiia sprotyvu: istorii chotyrokh proiektiv, yaki zbyraiut vizualni svidchennia [Archiving War as a Strategy of Resistance: Stories of Four Projects Collecting Visual Evidence]. *Suspilne*. https://suspilne.media/culture/516357-arhivuvanna-vijni-ak-strategia-sprotivu-istorii-cotiroh-proektiv-aki-zbiraut-vizualni-svidcenna/ [in Ukrainian].

Yakovlyev, A. A. (2016). *Rozvytok instytutu hlavy derzhavy: Dosvid i suchasnist' Ukrayiny* [Development of the Institute of the Head of State: Experience and Present Situation of Ukraine]. https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2017/01/Yakovlev15.pdf [in Ukrainian]

Yanauer, M. M. (2023). Problema yurydychnoyi nazvy Ukrayins′Koyi Pravoslavnoyi Tserkvy (Moskovs′Koho patriarkhatu) [The problem of the legal name of the Ukrainian Orthodox Church (Moscow patriarchate)]. *Kul'turolohichnyy al'manakh, 4*, 47–54. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.6 [in Ukrainian].

Yarema, V. (2014). Yarema, V. (2014). *Prezydent Ukrainy ta Kabinet Ministriv Ukrainy v systemi formuvannia politychnykh rishen* [The President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine in the system of political decision-making.]. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/institutional-changes_185.pdf [in Ukrainian]

Yaremchuk, S. Mozhlyvi stsenariyi rozvytku ukrayins′koho pravoslav″ya [Possible scenarios for the development of Ukrainian Orthodoxy]. *Relihiyno-informatsiyna sluzhba Ukrayiny*. https://risu.ua/mozhlivi-scenariyi-rozvitku-ukrayinskogo-pravoslavya_n140709 [in Ukrainian].

Yarmolenko, O. (2021, Berezen' 26). MZS vpershe ukhvalylo Stratehiyu publichnoyi dyplomatii [The Ministry of Foreign Affairs has adopted the Public Diplomacy Strategy for the first time]. *Babel*. https://babel.ua/news/61436-mzs-vpershe-uhvalilo-strategiyu-publichnoji-diplomatiji [in Ukrainian].

Yarots′kyy, P. (2018). Vyznannya relihiynoyi identychnosti y relihiynoho plyuralizmu yak fundamentu relihiynoyi svobody i stabil′nosti mizhrelihiynykh i suspil′nykh vidnosyn [Recognition of religious identity and religious pluralism as the foundation of religious freedom and stability of interreligious and public relations]. *Volyns'kyy blahovisnyk, 6*, 299–315. https://doi.org/10.33209/2519-4348-2018-6-299-314 [in Ukrainian].

Yashchuk, D., & Nesterenko, R. (2024). Hromady voiennoho chasu. Vytryvali ta spromozhni. Mistseve samovriaduvannia v Ukraini – 2023. Kharkivshchyna, Chernihivshchyna, Sumshchyna, Kyivshchyna, Dnipropetrovshchyna ta Odeshchyna [Wartime communities. Resilient and capable. Local self-government in Ukraine – 2023. Kharkiv, Chernihiv, Sumy, Kyiv, Dnipropetrovsk and Odesa regions]. *Tsentr spilnykh dii.* https://centreua.org/wp-content/uploads/2024/03/Gromady_voyennogo_chasu_veb.pdf [in Ukrainian].

Yashnyk, M. (2023, Lypen 21). Doslidzhennia initsiatyv vidnovlennia v Ukraini ta kontrol hromadianskoho suspilstva v protsesakh vidnovlennia: osnovni rezultaty kompleksnoho sotsiolohichnoho doslidzhennia, provedenoho u kvitni – travni 2023 [Study of recovery initiatives in Ukraine and control of civil society in recovery processes: main results of a comprehensive sociological study conducted in April – May 2023]. *KMIS*. https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1268&page=1 [in Ukrainian].

Yatsenko, L. (2024, Berezen 4). Vidnovlennia rynku pratsi v Ukraini v umovakh viiny: rehionalny aspekty [Restoration of the labor market in Ukraine in war conditions: regional aspects]. *NISD*. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/sotsialna-polityka/vidnovlennya-rynku-pratsi-v-ukrayini-v-umovakh-viyny-rehionalni [in Ukrainian].

Yatsiuk, M., & Savyshen, O. (2024). Psykholohichni chynnyky intolerantnosti do nevyznachenosti doroslykh osib [Psychological factors of intolerance to uncertainty in adults]. *Naukovyi visnyk Vinnytskoi akademii bezperervnoi osvity. Seriia "Pedahohika. Psykholohiia", 5*, 216–219. https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2024-1.31 [in Ukrainian].

Yekelchyk, S. (2020, Kviten 29). De yadro ukrainstva, sharovary dlia Stalina, chym strashna malorosiianizatsiia [Where is the core of Ukrainianness, harem pants for Stalin, how terrible is Little Russianization?]. *Lokalna istoriia. Bez bromu*. https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/bez-bromu-sergii-iekelchik/ [in Ukrainian].

Yevrointehratsiia ta novi mozhlyvosti dlia hromadianskoho suspilstva: prezentovano Barometr OHS 2024 [European integration and new opportunities for civil society: the CSO Barometer 2024 was presented]. (2024, Lystopad 29). Yevropeiskyi prostir. https://euprostir.org.ua/news/18738964 [in Ukrainian].

Yevropeiskyi parlament. (2016). *Dopovid ta dorozhnia karta shchodo vnutrishnoi reformy ta pidvyshchennia instytutsiinoi spromozhnosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. Pidhotovlena Misiieiu Yevropeiskoho parlamentu z otsinky potreb pid holovuvanniam Peta Koksa.* [Report and roadmap on internal reform and increasing the institutional capacity of the Verkhovna Rada of Ukraine. Prepared by the European Parliament Needs Assessment Mission chaired by Pat Cox.] https://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160301RES16508/20160301RES16508.pdf

Yuliia Mostova: Zelenskyi ne pid zapys prosyv zhurnalistiv movchaty pro koruptsiiu do peremohy [Yulia Mostova: Zelenskyy asked journalists off the record to keep silent about corruption until he won]. (2023, Zhovten 14). NV.UA. https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zelenskiy-prosiv-zhurnalistiv-movchati-pro-korupciyu-do-peremogi-mostova-novini-ukrajini-50360503.html [in Ukrainian].

Yushchenko, V. (2014). Nederzhavni tayemnytsi: notatky na berehakh pam'yati [State secrets: notes on the banks of memory] (O. Zinchenka, Lit. zapys i uklad.). Kharkiv: Folio. [in Ukrainian]

Z pochatku roku Ukraina zbilshyla eksport ahroproduktsii na 25% [Since the beginning of the year Ukraine has increased its export of agricultural products by 25%]. (2024, Zhovten 23). Ahro. https://delo.ua/agro/z-pocatku-roku-ukrayina-zbilsila-eksport-agroprodukciyi-na-25-437745/ [in Ukrainian]

Za 11 misyatsiv z us'oho svitu dlya Ukrayiny cherez United24 pozhertvuvaly ponad $305 mln [Over 11 months, more than $305 million

was donated to Ukraine through United24]. (2023, Kviten' 7). Espreso. https://espreso.tv/za-11-misyatsiv-z-usogo-svitu-dlya-ukraini-cherez-united24-pozhertvuvali-ponad-305-mln [in Ukrainian].

Za dva roky platforma UNITED24 vtilyla v zhyttya ponad 100 proektiv, – Prezydent [In two years, the UNITED24 platform has implemented over 100 projects, – President]. (2024, May 23). Rubryka. https://rubryka.com/2024/05/23/za-dva-roky-platforma-united24-vtilyla-v-zhyttya-ponad-100-proyektiv-prezydent [in Ukrainian].

Za pidtrymky YeS presentovano pershi v Ukraini stratehii adaptatsii do zminy klimatu [With the support of the EU, the first adaptation strategies to climate change in Ukraine were presented]. (2024, Veresen 19). Predstavnytsvo Yevropeiskoho Soiuzu v Ukraini. https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine [in Ukrainian].

Zahalnonatsionalne opytuvannia: Ukraina v umovakh viiny [A nationwide survey: Ukraine at war]. (2022, Berezen 1). Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". https://e.surl.li/zigjsv [in Ukrainian].

Zakon pro mobilizatsiiu ukhvalenyi. Os shcho vin peredbachaie [The law on mobilization has been adopted. Here's what he envisions] (2024, Kviten 11). Radio svoboda. https://www.radiosvoboda.org/a/zakonoproyekt-pro-mobilizatsiyu-ukhvalenyy-v-tsilomu-peredbachaye/32900113.html

Zamiatin, V. (2021, Kviten 12). Pro "monobilshist" i koalitsiiu [On the "mono-majority" and the coalition].*Tsentr Razumkova.* https://razumkov.org.ua/statti/pro-monobilshist-i-koalitsiiu [in Ukrainian].

Zaslavska, O. O., Posvistak, O. A., & Nalimova, V. V. (2022). Novyi populizm yak tekhnolohiia politychnoho marketynhu politychnykh partii [New populism as a technology of political marketing of political parties]. *Aktualni problemy polityky, 69*, 65–73 [in Ukrainian].

Zbirnyk istorii pro krashchi spilni proiekty orhanizatsii hromadskoho suspilstva, biznesu ta orhaniv derzhavnoi vlady [A collection of stories about the best joint projects of organizations of civil society, business and authorities] (2022). Kyiv: Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy, Sekretariat Kabinetu Ministriv

Ukrainy, USAID, ISAR "Iednannia", UNTsPD, TsEDEM. https://e.surl.li/rqglkc [in Ukrainian].

Zbirnyk istorii pro krashchi spilni proiekty orhanizatsii hromadskoho suspilstva, biznesu ta orhaniv derzhavnoi vlady [A collection of stories about the best joint projects of organizations of civil society, business and authorities]. (2024). Kyiv: Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy, Sekretariat Kabinetu Ministriv Ukrainy, Natsionalna sotsialna servisna sluzhba, Ministerstvo rozvytku hromad, terytorii ta infrastruktury Ukrainy, USAID, ISAR "Iednannia", UNTsPD, TsEDEM. https://e.surl.li/citdnl [in Ukrainian].

Zbytky Ukrainy vid rosiiskoi ahresii sihaiut $800 miliardiv – Prezydent. [President: Ukraine's losses from Russian aggression reach $800 billion]. (2024, Lystopad). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/392 [in Ukrainian]

Zdioruk, S. I.,, & Tokman, V. V. (Red.). Derzhavno-tserkovni ta suspil′no-relihiyni vidnosyny v umovakh viyny Rosiyi proty Ukrayiny [State-Church and Social-Religious Relations in the Conditions of Russia's War against Ukraine]. Kyyiv: NISD. https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07 [in Ukrainian].

Zelenko, G., Kononenko, N., Perevezii, V., Ovchar, I., & Sytnyk, S. (2024). *Instrumenty lehitymatsii vlady v period dii rezhymu voiennoho stanu*. Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. http://surl.li/eudqjf [in Ukrainian]

Zelenko, G. (2023a). Transformatsiia politychnoho rezhymu v Ukraini pid chas povnomasshtabnoi rosiiskoi zbroinoi ahresii [Transformation of the political regime in Ukraine during the full-scale Russian armed aggression] U O. O. Rafalskyi, & O. M. Maiboroda (Red.). *Adaptyvni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny: Monohrafiia* (s. 10–39) Kyiv: IpiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/01/Adaptyvni-zminy-politychnoho-polia-Ukrainy_kol.-monohrafiia.pdf#page=10 [in Ukrainian].

Zelenko, G. (2023b). Orhany derzhavnoi vlady v Ukraini: yak unyknuty "instytutsiinykh pastok" voiennoho chasu dlia uspishnoho povoiennoho vidnovlennia [Government bodies in Ukraine: how to

avoid wartime "institutional traps" for successful post-war recovery]. U O. O. Rafalskyi, & O. M. Maiborodf (Red.). *Politychna bezpeka Ukrainy: problemy politychnoho i derzhavnoho pravlinnia. Prohnozna otsinka, mekhanizmy zabezpechennia: monohrafiia* (s. 28–58). Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Zelenko, G. (2024a). "*Pastky" instytutsiinoi spromozhnosti Ukrainskoi derzhavy: prychyny vynyknennia i sposoby podolannia* ["Traps" of Institutional Capacity of the Ukrainian State: Causes and Ways to Overcome]. *Politychni doslidzhennia, 2*(8), 25–52. https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-2 [in Ukrainian]

Zelenko, G. (2024b). Funktsionalnyi rozpodil mizh vladnymy instytutamy ta instytutsiiamy: mekhanizmy ta pryntsypy koordynatsii [Functional distribution between power institutions and institutions: mechanisms and principles of coordination]. In O. Maiboroda (Ed.). *Derzhavne politychne pravlinnia i natsionalna yednist: analitychna dopovid* (s. 54–76). Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa [in Ukrainian].

Zelenko, G. (Red.). (2022). *Kryzy politychnoho rozvytku v Ukraini: prychyny, zmist i sposoby niveliuvannia* [Crises of political development in Ukraine: Causes, content, and ways of neutralization]. Kyiv: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Zelenskyi anonsuvav stvorennia "ministerstva ukrainskoi yednosti" [Zelensky announced the creation of a “Ministry of Ukrainian Unity”]. (2024, Serpen 19). Ukrinform. https://surl.li/rlvbhf [in Ukrainian].

Zelenskyi skazav, shcho yoho komanda – tse lyshe "p’iat-shist menedzheriv" [Zelenskyy said that his team is only "five or six managers"]. (2023, Veresen 19)/ Livyi bereh. https://lb.ua/news/2023/12/19/589765_zelenskiy_skazav_shcho_yogo_komanda-.html [in Ukrainian].

Zelins′ka, M. (2007). Mozhlyvi modeli rozvytku instytutu prezydent·stva v Ukrayini [Possible models for the development of the institution of the presidency in Ukraine]. *Politychnyy menedzhment*, *3*, 71–72 [in Ukrainian]

Zhalilo, Ya. (2022, Berezen 12). Samoorhanizovani hromady nadiino trymaiut tyl. Chomu osnovni resursy humanitarnoi ta finansovoi

dopomohy u voiennyi chas ta pislia viiny povynni buty peredani mistsevym hromadam? [Self-organized communities reliably hold the rear. Why should the main resources of humanitarian and financial assistance in wartime and after the war be transferred to local communities?]. *Ekonomichna pravda*. https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/12/683841/ [in Ukrainian].

Zhezhko-Braun, I. (2019). Serial "Sluga naroda" kak polittehnologicheskij scenarij prezidentskoj kampanii Zelenskogo. *Idei i idealy* (Vol. 11), *3*, P. 1, 94–122 [in Russian].

Zhodnykh rosiiskykh natsmenshyn v Ukraini nemaie i ne mozhe buty – Stefanchuk [There are no Russian national minorities in Ukraine and there cannot be – Stefanchuk]. (2023, Lystopad 20). Interfaks-Ukraina. https://interfax.com.ua/news/political/948813.html [in Ukrainian].

Zisels, Y. (2021). *Rozsudy moi pomysly* [Discern my thoughts]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

Zlobina, O., Bevzenko, L., Parashchevin, M., & Shevchenko, S. (2024). Masovi ochikuvannia ukraintsiv shchodo maibutnoho krainy [Mass expectations of Ukrainians about the future of the country]. *Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy*. https://e.surl.li/tvnkgr [in Ukrainian].

Zubko, H. (2017, Serpen 04). HROMADna reforma: shcho dala detsentralizatsiia [GROMADna reform: what decentralization has brought]. *Ekonomichna pravda*. https://www.epravda.com.ua/columns/2017/08/4/627740/ [in Ukrainian].

Zvit Natsionalnoi rady Ukrainy z pytan telebachennia I radiomovlennia za 2021 rik [Report of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting for 2021 year] (2023, Berezen 19) https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/REPORT-NC-2021.pdf [in Ukrainian].

Zvit OON: Kilkist holoduiuchykh stabilno vysoka protiahom trokh rokiv pospil, oskilky hlobalna kryza pohlybliuietzia, – ohliad inozemnykh ZMI 20–26 Lypnia 2024 roku [UN Report: Starving Number Stays High for Three Years in a Row as Global Crisis Deepens – Foreign Media Review July 20-26, 2024]. (2024, Lypen 26). Ministerstvo ahrarnoi polityky i prodovolstva Ukrainy. https://e.surl.li/fxmwse [in Ukrainian].

Наукове видання

АДАПТИВНІ ЗМІНИ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Монографія

Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 27.12.2024 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк.37,67. Обл.-вид. арк.32,44
Папір офсетний. Друк цифровий. Наклад. 150 прим. Зам. № 2287

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел.: +38(044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600
Тел. +38 (067) 441-21-24
e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.